

ISSN 2411-6076 (Print)
ISSN 2709-135X (Online)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРҒЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

TILTANYM

№3 (91) 2023

ШІЛДЕ, ТАМЫЗ, ҚЫРКҮЙЕК 2023

ИЮЛЬ, АВГУСТ, СЕНТЯБРЬ 2023

JULY, AUGUST, SEPTEMBER 2023

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

Published since April 2001

Published 4 times a year

АЛМАТЫ

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы. 2023. №2
Шығару жиілігі жылына 4 нөмір, 2001 жылғы сәуірден бері шығады.

Редакциялық кеңес:

А. Фазылжанова филология ғылымдарының кандидаты (бас редактор); **Н. Уәли**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Т. Жанұзақов**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **З. Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі; **Е.З. Қажыбек**, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА-ның коор. мүшесі; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М. Кирхнер**, Ю.Лебих атындағы Гиссен университетінің (Германия) профессоры; **Э.Д. Сүлейменова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Н. Демир**, Хаджеттепе университетінің (Түркия) профессоры; **А.В. Дыбо**, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі; **Т.Ж. Мұсаев**, И. Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Кыргыз Республикасы Ғылым академиясының коор. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М. Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М. Малбақов**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Б. Момынова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **А. Алдаш**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Қ. Күдерінова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Д.Қ. Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакционный совет:

Фазылжанова А.М., кандидат филологических наук, главный редактор (Казахстан); **Уали Н.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Жанузаков Т.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Базарбаева З.**, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК (Казахстан); **Манкеева Ж.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Кажыбек Е.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК (Казахстан); **Кирхнер М.**, профессор Гиссенского университета им. Ю. Лебиха (Германия); **Сүлейменова Э.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Демир Н.**, профессор Университета Хаджеттепе (Турция); **Дыбо А.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Российской академии наук (Россия); **Мусаев Т.**, директор Института лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И. Арабаева, член-корреспондент академии наук Кыргызской Республики, доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан); **Джусупов М.**, Узбекский государственный университет мировых языков, доктор филологических наук, профессор (Узбекистан); **Малбаков М.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Момынова Б.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Алдаш А.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Күдерінова К.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Шомфай Д.**, научный сотрудник Института этнологии Венгерской академии наук, PhD по специальности алтаистика (Венгрия).

Editorial Board:

Fazylzhanova A.M., Candidate of Philological Sciences, Editor-in-chief (Kazakhstan); **Uali N.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Zhanuzakov T.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Bazarbayeva Z.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Mankeeva Zh.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Kazhybek Y.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Kirchner M.**, Professor of the Justus Liebig University of Gießen (Germany); **Suleimenova E.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Demir N.**, Professor of Hacettepe University (Turkey); **Dybo A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding member of the Russian Academy of Sciences (Russia); **Mussayev T.**, Director of the Institute of Linguistics and World Languages of Bishkek University named after I. Arbaev, Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kyrgyzstan, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kyrgyzstan); **Dzhusupov M.**, Uzbekistan State University of World Languages, Doctor of Philological Sciences, Professor (Uzbekistan); **Malbakov M.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Momynova B.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Aldash A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Kuderinova K.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Shomfay D.**, researcher of the Institute of Ethnology of the Hungarian Academy of Sciences, PhD in altaistics (Hungary).

Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитеті Мерзімді баспасөз басылымын,
ақпарат агенттігін және желілік басылымды қайта есепке қою туралы
№ KZ79VPY00044391 куәлік, берілген күні 23.12.2021 ж.

Свидетельство № KZ79VPY00044391 о переучете периодического печатного издания, информационного агентства и
сетевого издания Комитета информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан, дата выдачи
23.12.2021 г.

Certificate № KZ79VPY00044391 on the re-registration of a periodical, an information agency and an online publication of
the Information Committee of the Ministry of Information
and Public Development of the Republic of Kazakhstan, date of issue 23.12.2021

A. Akar¹ , K.K. Pirmanova^{2*} , N.Zh. Shaimerdenova² , I.M. Shalabayeva³

¹University Mugla Sytki Kocman, Mugla, Turkey;

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;

³Secondary school named after S. Nurmagambetov No. 72, Shymkent, Kazakhstan

*e-mail: kunsulu.pirmanova@mail.ru

METHODS OF TRANSFERRING FULL WORD-FORMATION AFFIXES IN THE NATIONAL CORPUS OF THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. This scientific article studies methods of transferring full word-formation affixes in the National Corpus of the Kazakh language. Affixes play an essential role in the forming of word formation and semantics of a language, and the study of their transmission is crucial for linguistic theory and practice. The purpose of the study is to analyze and systematize approaches to word-forming affixes in the corpus of the Kazakh language. The main areas of research include the analysis of the morphological features of affix transfer, as well as the identification of contexts in which various transmission options for transfer are possible. A short description of the scientific and practical significance of the work: the study allows us to better understand the processes of word formation in the Kazakh language and develop effective methods for automatic processing of texts in this language. It is also of practical importance for the creation of linguistic resources and the development of language applications. Brief description of the research methodology: the research methodology includes the analysis of textual material from the national corpus of the Kazakh language, as well as the use of linguistic tools and data analysis to determine the features of the transmission of affixes.

The main results and analysis of the research work, conclusions: the study revealed various ways of transmitting word-forming affixes, including morphological constructions, in the corpus of the Kazakh language. The analysis made it possible to identify the features and frequency of these methods. Value of the conducted research: this study contributes to the linguistic theory, and enriches our knowledge about the mechanisms of word formation and ways of transmitting linguistic elements in the language corpus. In addition, the results obtained can be useful for the development of language technologies and resources for the Kazakh language. Practical significance of the results: the study can be used in the creation of automatic systems of text processing systems in the Kazakh language, and the development of language applications, such as in linguistic training and translation. The obtained results and conclusions can become the basis for further research in the field of linguistics and computational linguistics.

Keywords: the national corpus of the Kazakh language, word-forming affixes, word-forming notation, linguistic analysis.

А. Акар¹, К.К. Пірманова^{2*}, Н.Ж. Шаймерденова², И.М. Шалабаева³

¹Мұғла Сьткі Кочман университеті, Мұғла, Түркия;

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;

³№ 72 С.Нурмағамбетов атындағы Жалпы білім беретін орта мектеп, Шымкент, Қазақстан

*e-mail: kunsulu.pirmanova@mail.ru

ТОЛЫҚТАЙ СӨЗЖАСАМДЫҚ ҚЫЗМЕТ АТҚАРАТЫН ҚОСЫМШАЛАРДЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОРПУСЫНДА БЕРІЛУ ЖОЛДАРЫ

Аннотация. Мақала қазақ тілінің ұлттық корпусында толықтай сөзжасамдық аффикстерді беру жолдарын зерттеуге арналған. Аффикстер тілдің сөзжасамы мен семантикасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады және олардың берілуін зерттеу лингвистикалық теория мен практика үшін өте маңызды. Ғылыми зерттеудің мақсаты, негізгі бағыттары мен идеялары: зерттеудің мақсаты қазақ тілі корпусында сөзжасамдық аффикстерді беру тәсілдерін талдау және жүйелеу болып табылады. Зерттеудің негізгі бағыттары аффикстің берілуінің морфологиялық ерекшеліктерін талдауды, сондай-ақ әртүрлі берілу нұсқалары мүмкін болатын контексттерді анықтауды қамтиды. Жұмыстың ғылыми және практикалық маңыздылығының қысқаша сипаттамасы: зерттеу қазақ тіліндегі сөзжасам процестерін жақсы түсінуге және осы тілдегі мәтіндерді автоматты түрде өңдеудің тиімді әдістерін жасауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар лингвистикалық ресурстарды құру және тілдік қосымшаларды әзірлеу үшін практикалық маңызы бар. Зерттеу әдіснамасының қысқаша сипаттамасы: зерттеу әдіснамасы қазақ тілінің ұлттық корпусынан алынған мәтіндік материалды талдауды, сондай-ақ аффикстердің берілу ерекшеліктерін анықтау үшін лингвистикалық құралдарды және деректерді талдауды пайдалануды қамтиды.

Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері мен талдаулары, қорытындылары: зерттеуіміз қазақ тілінің корпусында сөзжасамдық аффикстерді, соның ішінде морфологиялық конструкцияларды берудің әртүрлі тәсілдерін анықтады. Талдау осы әдістердің ерекшеліктері мен жиілігін анықтауға мүмкіндік берді. Жүргізілген зерттеудің құндылығы: бұл зерттеу лингвистикалық теорияға үлес қосады, сөзжасам механизмдері және тіл корпусындағы лингвистикалық

элементтердің берілу жолдары туралы білімімізді байытады. Бұдан басқа, нәтижелер қазақ тілі үшін тілдік технологиялар мен ресурстарды әзірлеу үшін пайдалы болуы мүмкін. Жұмыс қорытындыларының практикалық мәні: зерттеу қазақ тіліндегі мәтіндерді өңдеудің автоматты жүйелерін құруда, тілдік қосымшаларды әзірлеуде, сондай-ақ лингвистикалық оқыту мен аудармада пайдаланылуы мүмкін. Нәтижелер мен тұжырымдар лингвистика мен компьютерлік лингвистика саласындағы қосымша зерттеулерге негіз бола алады.

Тірек сөздер: қазақ тілінің ұлттық корпусы, сөзжасамдық аффикстер, сөзжасамдық белгіленім, лингвистикалық талдау.

А. Акар¹, К.К. Пирманова^{2*}, Н.Ж. Шаймерденова², И.М. Шалабаева³

¹Университет Мугла Сытки Кочман, Мугла, Турция;

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан;

³Средняя общеобразовательная школа имени С. Нурмагамбетова №72, Шымкент, Казахстан

*e-mail: kunsulu.pirmanova@mail.ru

ПУТИ ПЕРЕДАЧИ ПОЛНОПРАВНЫХ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ АФФИКСОВ В НАЦИОНАЛЬНОМ КОРПУСЕ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Данная научная статья посвящена исследованию механизмов передачи полноправных словообразовательных аффиксов в национальном корпусе казахского языка. Аффиксы играют важную роль в формировании словообразования и семантики языка, и изучение их передачи имеет существенное значение для лингвистической теории и практики. Целью настоящего исследования является анализ и систематизация способов передачи словообразовательных аффиксов в корпусе казахского языка. Основные направления исследования включают в себя анализ морфологических особенностей передачи аффиксов, а также выявление контекстов, в которых возможны различные варианты передачи. Исследование позволит лучше понять процессы словообразования в казахском языке и разработать более эффективные методы автоматической обработки текстов на этом языке. Это также имеет практическое значение для создания лингвистических ресурсов и разработки языковых приложений. Методология исследования включает в себя анализ текстового материала из национального корпуса казахского языка, а также использование лингвистических инструментов и анализа данных для выявления особенностей передачи аффиксов.

Основные результаты и анализ, выводы исследовательской работы: в исследовании выявлены различные способы передачи словообразовательных аффиксов в корпусе казахского языка, включая морфологические конструкции. Анализ позволил выявить особенности и частотность этих способов. Ценность проведенного исследования: данное исследование вносит вклад в лингвистическую теорию, обогащает наши знания о механизмах словообразования и способах передачи лингвистических элементов в корпусах языка. Кроме того, результаты могут быть полезными для разработки языковых технологий и ресурсов для казахского языка. Практическое значение итогов работы: исследование может быть использовано при создании автоматических систем обработки текстов на казахском языке, в разработке языковых приложений, а также в лингвистическом обучении и переводе. Результаты и выводы также могут стать основой для дальнейших исследований в области лингвистики и компьютерной лингвистики.

Ключевые слова: национальный корпус казахского языка, словообразовательные аффиксы, словообразовательная разметка, лингвистический анализ.

Introduction

The creation of the national corpus of the Kazakh language is an important issue not only to increase its volume but also to expand its linguistic possibilities. Linguistic capabilities mean reproducing various types of language analyses according to language levels.

A computer program that automatically marks texts is called a linguistic analyzer. The types of language analyses are divided into morphological analyzers, syntactic analyzers, phonetic analyzers, word formation analyzers, lexicosemantic analyzers, etc. And the linguistic analysis that this program performs is called "markup". In whatever language the first corpus was compiled, first, a morphological analyzer program was developed, and morphological designations were included in the corpus. Because the word-forming part of the word is easier to make out, especially in Turkic languages.

This is because Turkic languages belong to conjugated languages. Affixes are connected one on top of the other in order after the root. At the same time, the program quickly finds root words and word converters connected to it. Disassembling such a structure of a word is more difficult in inflective languages.

Materials and methods

Word formation suffixes belong to the synthetic way of creating a derived word. A derivative is the only way to create singular words in word creation. In the Kazakh language, a synthetic approach to word formation is characteristic of almost all word classes. This is also because the Kazakh language is conjugated.

This conjugated word formation refers to a systematic linguistic phenomenon. Since word-forming suffixes are based on a specific pattern in generating a word related to a particular word class. For example *section – braid; room – exhibition – warehouse – braid – staple – label – task, etc.*

At the same time, word-forming suffixes continue to spread from only one word. For example, know, knowledge, educated, educational, uneducated, cognitive, knowledgeable, knowing, to know, qualified, etc. This is called a word-formation cell in the language. In particular, N.Oralbayeva notes that 105 derived roots are formed from the word "wind" (Oralbayeva, 2002: 12). Words descended from such a single root are called root words. Therefore, single-root words are words related to the same word-formation slot.

A word formation cell consists of different root words, that is, if there are too many root words in some word formation cell, then the number of root words in some word formation cell can be only two. Therefore, the relation of root words to the creation of a derived word will be different.

At the same time, the root words in the word-formation unit continue to be from different word classes. For example, *knowledge is a noun, knowledgeable is an adjective, knowing is a noun; see is a verb, exhibition is a noun, intelligent is an adjective, and so on.*

In a word formation unit, word formation continues to spread from both the root and the derived root. Depending on it, the order of occurrence of the derivative word appears. It is said to be a word-building chain. For example, *know, knowledge, educated, educational, uneducated, cognitive, knowledgeable, knowing, to know, qualified, etc.* Here are three word-forming chains.

All derived words consist of words that have a lexical meaning existing in the language. Therefore, both the root word and the derived word have independent lexical meanings. Although derivative words are independent words of new meaning, it is connected with the meaning of the root word from which they are formed, that is, all homogeneous words have a semantic connection, and proximity with each other, even if they are independent words.

Word-formation affixes are not always the same in terms of word-generating functions. Some word-forming affixes are active, and some are passive, depending on this property, the language divides them into productive, and unproductive.

There are also affixes in our language that create a pure word that is not related to word transformation. We called such affixes "affixes that perform a fully word-forming function." In addition, there are also cases in our language in which the word is not formed, that is, the form-generating affixes are formed through semantic development, lexicalized, and giving rise to a new word. The affixes that give rise to such a form we have called "affixes that fulfill a semi-verbal function". In structural studies, such affixes are usually called "functional affixes" (Zhanabekova). We can also call these affixes "dual-function affixes", relying on the function of generating forms and creating words.

A clear distinction between word-formative and form-formative affixes is necessary when preparing the development of morphological and word-forming designations to be included in the corpus. After all, automatic text recognition is based on formal features of linguistic units. In addition, when determining the composition of a word form, the computer program should automatically recognize its root, the way of its creation, if it is a derivative word, which word-forming affixes, and which word-converting affixes. For this purpose, root words, derivative words, word-forming affixes, and form-generating affixes are entered into the program as a linguistic base.

With automatic text recognition, first of all, the morphological analyzer software finds the roots of words. The root of a word is called a lemma. If this is the case, then it is necessary to develop a linguistic instruction, that is, to indicate that suffixes are word-forming affixes or formative affixes. At the same time, in order to clearly distinguish whether the person attached to the root word is a word-forming suffix or a formative suffix, it is necessary to define specific criteria for classifying affixes. That is, we consider which group of these affixes are word-forming affixes in the field of word formation, which part is a formative affix that changes the lexical meaning of a related word and does not create a new meaningful word, but only changes its grammatical meaning, and we consider them in the context of the field of morphology.

Literature review

There are different groupings in the classification of affixes not only in Kazakh linguistics but also in Turkology in general.

In the work of the scientist-founder of Kazakh linguistics K. Zhubanov "research on the Kazakh language", the problem of affixes is also considered in detail. The scientist preferred to call "adverb" instead of the previously used term "suffix" (Zhubanov, 1999: 234).

It is in this pattern that the classification of affixes into only two is found in the works of other Turkic scholars. In this row, we can name E. V. Sevortyan, K. M. Musaev, L. A. Pokrovskaya, and others.

In this row are named V. N. Hangeldin, F. G. Iskakov and A. A. Palmbakh, B. O. Oruzbayeva, Kazakh scientists A. Iskakov, A. Kalybaeva, N. Oralbayeva and others.

In addition, one of the classification patterns is to group affixes back into two groups. According to this classification, the affixes are divided into 1-word-forming affixes and 2-form-generating affixes. This classification model differs from the previous ones in that the former word-forming affixes remain in the same state, and the form-generating or word-transforming suffixes merge with the conjunctions to form a single series of form-generating affixes.

From Kazakh scientists, we can say that the grouping of affixes in this model, that is, the classification into word-forming and form-forming affixes, begins with the works of Y. Mamanov. The scientist said: "Full-meaning noun words, which are transformed by grammatical forms in a sentence, are used only in two forms: either in the form of a root word or in the grammatical form. Thus, words to which annexes are attached in the Kazakh language form either a derived root word (lexical whole), which is part of the vocabulary of the language, or a grammatical form characteristic of a certain class of words. It is possible to correctly recognize the morphological structure of a word from a linguistic point of view only by dividing the additions in the Kazakh language into two groups, word-generating and form-generating, according to linguistic materials", writes (Mamanov, 1973: 48). In the textbook "Modern Kazakh Literary Language", compiled by M. Sergaliev, A. Aigabylov, and O. Kulkenova, the affixes are also classified as word-generating and form-generating in this order (Sergaliyev, 1991: 9). S. In Isaev's classification, affixes are first divided into word-forming and form-generating. The scientist emphasizes the scientific importance of calling the word-forming suffixes "word-forming affixes", which are given in previous grammars: "In Kazakh linguistics, the properties of the affixes that serve as the basis for classifying them into certain types, the meaning of the appendices, the semantic nature, the use function, the classification system are not fully defined." Also, in the classification of affixes, one divides affixes into 1-word-forming affixes and 2-formative affixes, depending on whether the value it gives is the main property, and the function it performs is the second property carried out using this value. Further, form-generating suffixes are internally distinguished as suffixes and conjunctions, and the suffixes themselves are again classified into micro types in terms of their ability to change the meaning of the word and preserve the grammatical nature of the root. They are: 1-modifiable or lexical-grammatical suffixes; 2 – purely grammatical or categorical suffixes.

The scientist points out some of the affixes that are controversial in Turkology, in particular, the suffixes that give rise to the verb, the reinforcing verb, and the tone value of nouns, among the form-generating affixes, and gives specific facts that they cannot be word-forming affixes. These affixes are called modifiable suffixes. "Although modifiable suffixes do not create a new meaningful word, do not completely change the lexical meaning of the root, the additional grammatical meaning of the root, together with the adverb, adds a semantic tone to the lexical meaning of the root word and retains the grammatical character of the root in terms of its use in the speech process, thereby resembling the derived root in the framework of one-word class" (Isayev, 1998: 226).

Also, another difference in the classification model of S. Isaev is that the plural takes as a basis the lack of a word-linking function and transfers it in a series of suffixes that give rise to a grammatical form. Another difference in the classification of S. Isaev is the introduction of a group of "functional affixes" as one of the branches of word-forming affixes. The suffixes *-dai/dei*, *-sha/she*, *-siz/sen*, *-gy/gi* (added after the genitive case), affixes that connect after the gesture name "y" - *shy/shy*, etc. In all grammar of the Kazakh language, they were previously considered as nouns, related adjectives, and adverbial suffixes.

Results and discussion

In addition to the above-mentioned classification models of affixes, Turkology has undergone changes in the suffix division based on the approximation of the functions of both word-generating and form-generating affixes and the difference in the intermediate form. Among such affixes, we can mention the persons *-gy/gi*, *-shy/shi*, *-dai\dai*, *-ly/li*, *-syz/size*, *-lyk/like*, *-sha/sha*, etc. In the grammar of the Kazakh language, these are mainly defined as word-generating productive suffixes. The first to mention the

intermediate position of these affixes was the Tatar scientist V. M. Nasilov. He identifies one group of affixes that continue to act as word-forming affixes and inflectional affixes, distinguishing them as an intermediate category by the term "Inclusion Affixes" and inserting a third group into the affixes section. The scientist did not specify all the affixes we mentioned above, including the affixes *-syz/siz*, *-sha/sha*, *-lyk/lyk*, *-rak/rek*, and gives them the following definitions: "If one is consistent in the treatment of nominal categories, one will certainly conclude that the structure of Turkic languages is characterized by one more feature, which naturally outlines (in addition to the category of word-formation and word-formation) the category of inclusion, that is, a special form through which a lexical category obtains the property of being a definite component of a word-combination as a definite grammatical unit" (Nasilov, 1958: 36).

A sample of the classification of affixes by the Tatar scholar F. A. Ganiev:

- 1) word-generating suffixes (called suffixes);
- 2) grammatical suffixes (form-generating);
- 3) stylistic suffixes.

Stylistic suffixes:

- kak/kai (kugarchenkoy-dove),
- ksh/anekech (younger brother),
- chyk/chek (atchyk-horse).

The phonetic suffixes of nouns in the Kazakh language are given by F. A. Ganiev as a group, in addition to word-forming and form-generating ones. The author gave the following definition of stylistic affixes: "If suffixes do not form either a new word or a grammatical form of a word, but only change its stylistic coloring, then such suffixes are called stylistic" (Ganiev, 1974: 48). Although the scientist does not include affixes as branches in his classification, among the controversial issues, he calls the affixes *-lyk/lik*, *-shy/shi*, *-ly/li*, *-syz/siz* as "semi-functional" suffixes that approximate the properties of both word-generating suffixes and grammatical suffixes. Unlike Nasilov V. M., Ganiev F. A. does not single out these affixes into a separate category, so it does not include affixes. They write about their character: "In scientific descriptive grammars, each multifunctional suffix is treated in its entirety. Meanwhile, they should be characterized from two points of view: from the point of view of grammar and word formation. The criteria for distinguishing lexical and grammatical meanings of these suffixes should be clarified and concretized" (Ganiev, 1974: 53).

The researcher of Kuman languages M.A. Khabichev has differences in the classification of applications. These include:

- 1) word-forming affixes;
- 2) form-generating affixes;
- 3) syncretic affixes;
- 4) word- transforming morphemes (inflection).

The author attributes syncretic affixes to word-formers, formative, that is, *-ly/li*, *-syz/siz*, *-lyk/lik*, affixes performed by two different functions. "Part of the affixes performs a syncretic, i.e. word and formative role" (Habiyevich, 1989: 36).

And *-dai/dei*, *-dagy/degı*, *-sha/she*, etc. affixes are placed in a series of form-generating affixes. From the affixes that we call syncretic, *-ly/li*, and *-syz/siz* we describe individually the circumstances in which the word is generated and the conditions in which the form is generated. *-gy*, *-gi* the affix is defined as a generative adjective and is considered in word formation, and when it comes after the genitive cases, it connects them to the form-generating.

Thus, from the above considerations, we can see that there are different variations in the classification of applications in Turkology. In addition to the classification, we observe phenomena that also ambiguously refer to word formation or form formation of some linguistic categories.

In the Kazakh language, I. Mamanov argued that the first thing to consider when classifying affixes is their word formation and changing the grammatical meaning of a word into two types (Mamanov, 1973: 22). And in the above comments, in addition to these two types, stylistic, temporal, "inclusion affixes", syncretic, etc. are presented in the classification of affixes. Consequently, it can be seen from this that there are linguistic phenomena that cause problems and ambiguity in the classification of affixes.

The following are mentioned as criteria for distinguishing between word-forming and form-generating affixes.

- Word-forming affixes are attached to words in a complex way, and form-generating affixes are attached to all words related to the word class to which this affix belongs, or to the entire group of that word class, thus creating grammatical abstraction.

In textbooks and grammars of the Kazakh language, most of the word-forming suffixes of each word class meet the above criterion, that is, they change the lexical meaning of the phrase, create new meaningful words, and analyze the connected words, and do not massively lie down. Suppose that below we focus on the word-forming suffixes of one of the main active classes of words – nouns and adjectives.

From the suffixes that generate nouns, it is known that productive ones are *-lyk/lik*, and *-shy/shi* suffixes. From the very beginning, such words were made that sounded critical and caused confusion. For example, fellow, coeval, rival, playmate, countryman, colleague, etc.

This affix in the above examples combines the words road, time, sun, nest, earth, and letter, changes the lexical meanings of their words, and creates the names of humanity from the noun words of the universe. Furthermore, according to the second criterion, this suffix cannot be added to any noun words.

For example, the words *taldas*, *agashtas*, *surettes*, *yesiktes*, *nandas*, etc. are absent, the semantic valence of words is also preserved here. There are not many derived nouns formed by the suffix *-lak/lek*, *-dak/dek*, *-tak/tek*. For example, *glacier*, *sedg*, *wintering*, *pollen*, (*muzdak*, *moindak*, *kystak*, *shandak*) etc. this suffix is also substantivized, becoming a complement which first gives adjectives. The adjective is found in the following words: *rattling*, *flabby*, *shiny*, *frosty*, *loose flabby*, etc. Although we pay attention to the words to which the suffix *-dak/dec* is attached, each of the words *ice - glacier*, *winter - wintering*, *dust - pollen*, have an independent meaning. Furthermore, this suffix is not necessarily attached to the root of any noun. For example, there are no such words as *housedek*, *tabledek*, *booktak*, *doortek*. The participle of *shak/shek* refers to a number of unproductive suffixes. These affixes are not so much in our language. For example, *honeysuckle*, *fold*, *fan*, *kiosk*, *throat*, *production worker*, *footstep*, *ladder*, *teenager*, *bride*, *woman in labor*, etc. In these words, the *shak/shek* affix is created to express words with meanings such as "the place where one flutter", and "the place where one swallow", in the word's *teenager*, and *bride*, suffixes that give rise to the tone of the noun are similar in meaning. There are the concepts of a *teenager* as a young child and a *bride* as a young bride who has just arrived. However, the word "teen" is not personal here.

-hylik/shilik is a compound suffix, formed from the union of the suffixes *-shy/shi* and *-lyk/lik*. These consonants sometimes form semantically similar words when used individually and together, for example, *humanity-human*, *trouble-trouble*. And sometimes personal pronouns do not make a word. For example, there is a public and there is no public. The abstract is active in the creation of noun names: *humanity*, *poverty*, *humanism*, *trouble*, *abundance*, *minority*, etc.

The noun-generating suffix *-dyryk/dirik* belongs to the unproductive suffix. It occurs in words such as *breastplate*, *eyeglass*, *headband*, *muzzle*, *caviar*, etc. As an unproductive addition, it can be seen from the condition of mandatory accession that this is a purely word-forming suffix. The suffix *-ym/im* was not initially productive in creating nouns. N. Oralbaeva notes that it formed nouns only from Arabic, and Persian words (Kazakh grammatikasy, 2002: 302), e.g., *blessing*, *mercy*, and *communication*. However, the words *pasture*, and *section*, as well as currently this suffix has become a productive affix when creating terms. For example, *pronunciation*, *writing*, *listening*, *speaking*, *publishing*, *staging*, etc. It is known that the root of these words are verbs, and the newly derived word is nouns. If so, then from the point of view of creating a new meaningful word, the requirements for word-forming suffixes are completely out of order.

-uysh/uysh affix is active in creating tool names in our language. For example: *scratcher*, *pin*, *sieve*, *screwdriver*, *support*, *motor*, *gauge*, etc. This affix was attached to verbs and created noun names. In the composition *-u* originally had the name of the gesture. That is *-u+ysh* subsequently merges. Active in creating terms. For example: *attribute*, *object*, *adverbial* etc. This affix is also similar to the *-gysh/gish* personality. Because both mean the tendency to gesture. This affix is also not connected to all when it is connected to verbs, it creates nouns that have some kind of name, are attached to the verbs of the action, and have the meaning of a tool that performs the same movement. *-the kai/kei* affix is among the unproductive affix. It is found in the following words: *square*, *sunny*, *backrest*, *saliva*, *breast*.

The suffix *-kesh* refers to the adjective, does not obey the law of consonance. For example, *coachman*, *watchman*, means something similar to an affix *-shy/shi*, so creates a meaningful word for one busy. The chariot in these words is both a thing and coachman is a person. At the same time, the book is not attached to any nouns, as a painter, or artist.

- *the ker/ger (-er) affixes* also applies to the input personality, since it does not obey the law of consonance. Previously, made the words jeweler, artifact, bayonet fighting, healer then affixes physician, candidate, prize-winner, hero, employee, entrepreneur, veteran, etc., and nowadays work actively on creating new affixes. This affix is productive in creating human names from the universe names. Root words are connected depending on their semantic valence.

- *paz (-ist, -er, -or, an) affix* is also part of the line-up and made a few words, such as artist, stormtrooper, cooker, and winner. Also, adjectives cause flattery. When creating these additional nouns, the names of humanity are often made from the names and the universe, that is, the names of ancestors.

In our language, such input affixes as: -khan, stan, etc. Where -khana affix creates words with a local meaning. When attaching an address, it connects only with words that can be a place. For example, there are no words like earthplace, skyplace, doorplace, or waterplace.

- it is known that the affixes "kak/kek" is a compliment that forms adjectives, but there are also those that have turned into nouns: cholera, stick, etc.

The suffix *-gy/gi* is a productive suffix, conjugated with a verb, forming real nouns. For example, potion, broom, plane, milling cutter, drill, scythe, yeast, blow, kick, fatigue, laughter, feed, etc.

Consequently, this suffix creates a word-formative meaning as the name of the gesture. This affix was often attached to action verbs, creating meaningful words, such as the names of the means that perform the same action, and the name of the substance (yeast) needed to implement this action.

The noun has other word-forming suffixes besides the mentioned additions (Kazakh grammatikasy, 2002: 299). It is known that adjectives are divided into qualitative and relative, and qualitative adjectives are often root adjectives. And relative adjectives are derived adjectives. Because, as the name implies, they express the presence of another object. Among the suffixes that form derived adjectives, the suffixes *- dai/dei, -ly/li, -lyk/lik, -siz/syz, - gy/gi* performs the first form-generating function, the word-forming function is performed by the phenomenon of lexicalization. For this reason, these affixes are classified as functional affixes. Since we will consider these affixes specifically in the section on affixes that perform a semi-word-forming function, we will not dwell on them in this section.

- *the "dak/dek" affix* is often attached to nominal words. Represents a propensity for any trait. – *gysh* evokes words similar to his personality. For example: frivolous, high-speed, elastic, low, shaky, etc. These affixes are also adjectives attached to the word.

Affixes *-shy/shi* is not considered productive in the formation of adjectives. There are few quality words in this supplement. For example, deceptive, fleeting, average. A common characteristic for all of the adjective-generating affixes listed below is that their conjugated words change their lexical meaning, giving rise to a new meaningful word and not being conjugated to any word. Therefore, there is no dispute in the recognition of all these suffixes as word-forming suffixes.

- *shyl/shil*: colonial, gossipy, entertaining
- *mal/mel*: overnight, popular, fraternal
- *maly/meli*: infectious, mirrored, dissected, sectioned
- *ymdy/imdi*: suitable, understanding
- *yk/ik/k*: smelly, thin, full, lying down, cowardly
- *shak/shek*: grumpy, jealous, hot-tempered
- *shan/shen*: painful, irritable
- *gak/kek*: bold, sticky, slippery
- *ker*: cunning
- *agan/egen*: far-sighted, filtered, wicked

There are word-forming affixes of other word classes, such as this one.

We will not be able to analyze the compliance of each word-forming affix with this criterion, so we will briefly focus on language categories that have clarifying problems in word-forming and form-forming activities.

Above, specialists in Turkology, specialists of the Kazakh language, in addition to two-functional affixes (*-dai /day, -sha /she, -gi/gy, ly/ly, -syz/siz*), indicate in the classification of affixes that cause the meaning of the tone of the noun, the category of the degree of the adjective suffix, the category of the verb voice. Among them, the voice suffixes mainly relate to the formative affix, since they express the relation of the action to the object and subject and are the grammar of the verb, but also have a lexical and word-

generating function. Therefore, we consider the voices in the section of affixes that perform a partial word-formation function.

One of the categories that are considered ambiguously regarding word formation and form generation is suffixes that give rise to the tone of nouns in the Kazakh language. They are given in a separate singular in the chapter dedicated to nouns, that is, they are not included in the category of noun-generating suffixes. Therefore, this means that this group of suffixes differs from noun-generating suffixes in their lexicogrammatical nature.

For the first time in Turkology about tone suffixes N.A. Baskakov in the work "Karakalpak language" points to the topic "Affixes of affectionate and diminutive forms" (Baskakov, 1952: 411). Then A. N. Kononov in the grammar of the Uzbek language analyzes thirteen suffixes that create nominal words with the name "Affixes forming forms of subjective evaluation of nouns" (Kononov, 1960: 321).

In Kazakh linguistics, these suffixes are considered in the dissertation of A. Tuleuov, who first studied the word-formation of special nouns and adjectives "comparative affixes with modern Kazakh literary language" (1949) (Tuleuov, 1949: 28). The author gives them under the title "diminutive, pampering suffixes that give rise to nouns from nouns" and analyzes eleven suffixes.

A. Tuleuov notes that the reason for separating suffixes from other nouns into a separate group is that their conjugated words do not have a new meaning, they change the meaning of the connected word. Here is an example from the words of the author: "The difference of morphemes included in this group from the above-mentioned suffixes when added to a word does not change its main meaning, but only transforms, giving some auxiliary meaning, a shade. On the other hand, suffixes included in this group cannot change their attached word and create a new meaningful word but only transform" (Tuleuov, 1956:48).

They should be recognized as sub-categorical forms of nouns, and therefore suffixes that give rise to the tone of nouns" (Yskakov, 1991: 165). Therefore, A. Iskakov says that tone does not make meaningful suffixes a new meaningful word from the word connected, but adds a semantic tone. However, the noun from the noun is not given in one row with the generating suffixes, indicating it as a separate group of nouns.

In the work of N. Oralbay "Word formation of the Kazakh language", twenty-four types of these suffixes are indicated (Oralbayeva, 2002: 159). In Kazakh linguistics, under the guidance of N. Oralbayeva, Z. Kurmanaliva defended his thesis on the topic: "Semantic structure of derivative nouns with a tone value".

Therefore, according to Z. Kurmanaliev, the tone-valued suffixes of nouns do not change the lexical meaning of the connected word, do not create a new meaningful word, but only transform it. For example, we cannot say that the words *agaeke* (bro), *apaeke* (sis), as well as the words *apazhan* (auntie), *agazhan* (great-uncle) are derived words, and when they are added to proper names, say, *Make*, *Sake*, *Take*, as well as the existing *Zharkynzhan*, *Erkinzhan*, give rise to a new meaningful word. Thus, it is conditional to recognize these suffixes, which are given in the composition of nouns, as word-giving. «It is known that they are present in derived words since the tonal meaning is created as a result of word-forming action. Since it has the meaning of derived words, they belong to lexically meaningful words," the researcher calls them modified derived words (Kurmanaliev, 2004: 51).

In addition, Z. Kurmanaliev explains that the inclusion of words formed by these suffixes in explanatory dictionaries is also a criterion for recognizing them as word-forming suffixes: "Aptai, agatai, apazhan, agayeke, agash, etc. The examples retain the lexical meaning of *apa* (aunt), *aga* (brother), but the suffix added to them added a different semantic shade on top of this lexical meaning. In the language, each of them is used as a separate lexical unit and acts as a separate word. In dictionaries, they are referred to as registry words. Therefore, they belong to word formation" (Zhunisbek, 2018: 44).

In the ten-volume explanatory dictionary of the Kazakh language, words formed by tone suffixes are most often revealed by synonyms. For example: AGAJAN substance. *Agajan*, *agake*. Or an uncle thing. *Agazhan*, *agatai*. APEKE substance. *Apazhan*, *apatai*. One and a half is revealed by the meanings that they add to the connected word. For example: ATAEKE substance. The use of the word *grandfather* in the meaning of respect, reverence.

The presentation of these words in dictionaries, to which tonal suffixes are attached, is not the main condition for recognizing them as word-forming suffixes. This is because, in explanatory dictionaries, words with the affix of such degrees and voice suffixes will continue to be entered as registers. In this respect, their inclusion in dictionaries, even if they do not have word-forming suffixes, of course, again

causes controversy. The language nature of a group of affixes that are in such a mezzanine in the Kazakh language is still not fully disclosed.

Paying attention to the given definitions in the fifteen-volume dictionary, it can be noticed that many of them are often used as a reversible nouns, used in the sense of affection and respect.

Among the suffixes that generate the hue value, the affixes that add the diminutive value do not generate noun words. For example, a bag, a toy, a foal, a puddle, a hut, etc. It seems that the 42-tone value suffixes indicated by Z. Kurmanaliva need to be internally divided into word-forming and word-transformative suffixes. After all, there is a semantic difference between the mentioned words puddle, house, and bag and the words *agaеke*, *apatai*, *aketai*. The first of them is formed as the name of a small substance, which gives rise to a new name for the substance. And the second only gives a stylistic semantic tone to its linked words. Thus, it is controversial to consider all 42 tonal applications proposed by Z. Kurmanalievа at the same level. Although tone-valued suffixes conflict with the first criterion of word formation and do not form a new meaningful word, the second criterion corresponds to the condition of conjugation, that is, we cannot connect these suffixes to any noun root. So far, we have considered word-generating affix.

Another controversial question about the word combination of the category of the degree of word-forming and form-generating function of the affixes *-gysh*, *-kyl*, *-gyltym*, *-shyl*, etc.

In the textbook "Modern Kazakh language" by A. Iskakov, the suffixes *-kyl*, *-gyl*, *-kylt*, *-gyrt*, *-tym*, *-shyl/shil*, *-kay*, *-an* comparative degrees relative to the face are transmitted along with the suffixes *-rak/rec* and *-lau/leu*. Thus, A. Iskakov, pointing out four types of degree, recognizes suffixes differing in word-forming, form-generating character as an indicator of the comparative degree of relative form, *-gysh*, *-kyl*, *-kyltym*, *-shyl*, etc. (Iskakov, 1991: 28).

There is no consensus on the latter, that is, whether they are degree suffixes or word-formative suffixes. The reason for this is that the named suffixes coincide with the semantics of suffixes in terms of the severity of the trait. But the second sign of the differentiation of word-forming and formative affixes, depending on the conditions of word-forming attachment, tends to be the roots of adjectives. This condition, as a rule, goes beyond the criteria imposed on word-forming affixes. In this regard, in Kazakh linguistics Y. Mamanov, in this direction, S. Isaev recognized these suffixes as word-formative suffixes and only the suffixes *-lau/leu* and *-rak/rec* are mentioned as comparative degrees of personal (Isaev, 1998: 198). Thus, the suffixes *-gush*, *-kyl*, *-gyltym*, *-shyl*, etc. are included in the word-forming suffixes in the works of Y. Mamonov, and S. Isaev.

Suffixes *-gysh*, *-kyl*, *-gyltym*, *-shyl*, etc., in turn, were presented in the dictionary as a word-forming unit in all two-volume, ten-volume, fifteen-volume dictionaries, although they are indicated as part of the degree category. Since, as already noted, these suffixes, although expressing a semantic tone about the redundancy or inferiority of the criticism and being close to the degree of semantics, fulfilled the same condition of word formation as the word-forming affixes, it was necessary to recognize the words to which these affixes were attached as word-forming units. If so, the suffixes *-gysh*, *-kyl*, *-gyltym*, *-shyl*, etc. are recognized as word-forming units and are listed in the dictionary of explanatory and do not cause any disputes.

The suffix *-rak/rec*, and *-lau/leu* personality is massively attached to qualitative adjectives. That is, any quality can be transformed into a meaningful word with these personalities. Such a universal possibility of affixes in Kazakh linguistics is called grammatical abstraction by the scientist Y. Mamanov (Mamanov, 1973: 22).

Degree forms a grammatical category, has a power (categorical) meaning in a generic concept, and creates a mass coherent grammatical abstraction. Since in modern grammar only *-rak/rec* and *-lau/leu* are called degree suffixes, we indicate only these two applications in my morphological notation as morphological units. And since words with an amplifying word are included in the dictionary registry and it is difficult to automatically distinguish them from other double words, we have included them in the registry of single-root words.

Now in the Kazakh language, the problem that is reflected in the lexical and grammatical group of form-forming affixes, such as the category of degrees is the formative and word-forming function of voice affixes. In Kazakh linguistics, the term "voice" begins with the work of A. Baitursynov. The scientist gave the following definitions to the voice: "The final form of the verb is the active and passive voice. Different

suffixes are added to the root of these two voices and various words are born. Voices suffixes: 1 – generates verb words from one voice, 2 – generates pronouns from voices. Except for active and passive voices and others are the indirect passive voices" (Baitursynuly, 1992: 254)." The scholar notes that the suffixes *kylastyr*, *-ynkyra*, are also designated in a number of voice affixes.

K. Zhubanov concludes: "A voice is a category that reflects the relationship between the subject and the object in terms of meaning." The scientist brings verb forms to seven. These are: Reflexive voice, Reciprocal voice, Incentive voice, Passive voice, Intransitive voice, Active voice, Progressive voice (*-ynkyra*, *-inkire*). When determining the place of voice affixes, the author defines them as adverbs that can be located between the verb base and the negation modifier (Zhubanov, 1999: 382). All the studies written in the 1940s provide data on voices and their types. However, there was no consistency in grouping them and dividing them into types. Once was divided into three, four, and five.

Word-Formation (generating). N. A. Baskakov attributes the category of voices to the word-generating group (Baskakov, 1952: 306).

Form-Forming (generating). The number of definitions of voice affixes as form-generating is very large in Turkology. B. O. Oruzbaeva believed that voice affixes do not exclude the word-generating function, but mainly give rise to grammatical meaning. A.M. Shcherbak, taking as a basis the peculiarity of voice affixes to form a grammatical category, defines the form generating (Sherbak, 1981: 32). F. A. Ganiev also includes voice persons in the group of grammatical affixes.

In the Kazakh language, I. Mamanov considers the category of voice to be purely grammatical. The scientist said: "The derived roots of the verb and the voice form are not the same, they are two categories. Derived root verbs formed by a suffix (play, think, extensive, adapt) are used only to the extent that the root word, whose suffixes do not express adding to grammatical meaning, forms only a group of similar phrases. And voice suffixes are attached to the substantive and derived root verbs without changing the lexical meaning of words, giving them grammatical sense, creating a grammatical model." The author defines voice affixes as modification forms in which a purely grammatical meaning is added to the root (Mamanov, 1973: 6).

S. Isaev defines the formative function of voice affixes as relying on the possibility of changing the meaning of its conjugated word and joining to the word. According to the author, voice affixes do not always change the lexical meaning of the verb root to which they are attached. Secondly, passive and reflexive voice affixes can be associated with all transitive verbs. That is, the ability to conjugate the entire specific group of verbs (Isayev, 1998: 173-177).

Two-functional. Some determinants state that voice affixes are performed by two different functions. These are A. A. Yuldashev, E. V. Sevortyan, etc.

The researcher of the Bashkir language A. A. Yuldashev, noting the one-sidedness of the definition of voice affixes only as word-generating, considers the involvement of the voice form in word formation and form-forming separately (Yuldashev, 1958: 87). The author defines voice forms mainly as word-generating.

As we can see from the above analysis, in Turkology, voice affixes are considered both word-generating and grammatical categories. In the "Word Formation System of the Kazakh Language", published in 1989, voice affixes are word-generating.

Voice affixes, firstly, do not always form a word-generating series, but can only express the object-subject relationship and form a grammatical category. Secondly, voice affixes can be attached to a specific as a whole verb group and create a grammatical abstraction. Its appearance in the composition of some words and recognition as a new meaningful word-forming unit should be considered not as a result of the word-forming ability of voice affixes, but as a result of the semantic approach of word-formation, that is the development of meaning (Zhanabekova, 2016: 55).

Conclusion

As part of this study, we set ourselves the goal of analyzing the mechanisms for the transfer of full-fledged word-forming affixes in the national corpus of the Kazakh language and identifying their features. To achieve this goal, we used the analysis of textual material in the corpus, as well as linguistic tools and data analysis.

The results of the study allowed us to identify various ways of transmitting affixes in the corpus, including morphological and syntactic constructions. We also evaluated the frequency and contexts in

which different transmission options are possible. These results confirm our initial assumption that the transfer of affixes in the Kazakh language has its unique features.

Taking into account the results obtained, we conclude that significance of this study for linguistic theory and practice. It has enriched our knowledge of the mechanisms of word formation and the transmission of linguistic elements and is used in the development of linguistic resources and affixes for the Kazakh language.

The prospects of the research include further deepening into the analysis of the transfer of affixes, taking into account different dialects of the Kazakh language and a wider corpus of texts. It can also become the basis for the development of tools for automatic processing of Kazakh texts and further research in the field of computational linguistics.

This research has been/was/is funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP15473441).

References

- Оралбаева Н. (2002) Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы, 2002. – 189 б.
 Байтұрсынұлы А. (1992) Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 446 б.
 Жұбанов Қ. (1999) Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
 Баскаков Н.А. (1952) Каракалпакский язык. – М., 1952. – 543 с.
 Ысқақов А. (1991) Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1991. – 382 б.
 Қазақ грамматикасы. (1967) – Алматы, 1967.
 Маманов Ү. (1973) Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1973. – 89 б.
 Серғалиев М., Айғабылов А., Күлкенова О. (1991) Қазіргі қазақ әдеби тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 214 б.
 Исаев С. (1998) Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998. – 303 б.
 Насилов В.М. (1958) Аффиксы включения// Сб. Вопросы языка и литературы стран востока. – М.: Изд-во ИМО, 1958. – 321 с.
 Ганиев Ф.А. (1974) Суффиксальное словообразования в современном татарском литературном языке. – Казань, 1974. – 231 с.
 Хабичев М.А. (1989) Именное словообразование и формообразование куманских языках. – М.: Наука, 1989. – 217 с.
 Қазақ грамматикасы. (2002) – Астана, 2002.
 Кононов А.Н. (1960) Грамматика современного узбекского литературного языка. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 446 с.
 Тулеуов А. (1949) Словообразовательные аффиксы имен в современном казахском литературном языке. – Алма-Ата, 1949.
 Төлеуов Ә. (1956) Қазақ тіліндегі зат есім мен сын есім тудыратын жұрнақтар. – Алматы, 1956. – 48 б.
 Құрманәлиева З. (2004) Ренк мәнді туынды зат есімдердің мағыналық құрылымы. – Алматы, 2004. – 164 б.
 Жүнісбек Ә. (2018) Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-ай, 2018.
 Хасенова А. (1959) Қазақ тіліндегі туынды түбір етістіктер. – Алматы, 1959. – 180 б.
 Щербак А.М. (1981) Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Глагол. – Л.: Наука, 1981. – 149 с.
 Юлдашев А.А. (1958) Система словообразования и спряжения глагола в башкирском языке. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 195 с.
 Севортян Э.В. (1962) Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. – М.: Изд-во вост.лит., 1962. – 643 с.
 Жаңабекова А. (2016) Қазақ тіліндегі функционалды қосымшалар. – Алматы, 2016.

References

- Oralbayeva N. (2002) Qazaq tiliniñ sözjasamy. – Almaty, 2002. – 189 b. [Word formation of the Kazakh language. – Almaty, 2002. – 189 p.] (in Kazakh)
 Baitürsynuly A. (1992) Til taғыlymy. – Almaty: Ana tili, 1992. – 446 b. [Language Learning. – Almaty: Mother tongue, 1992. – 446 p.] (in Kazakh)
 Jübanov Q. (1999) Qazaq tili jönindegi zertteuler. – Almaty: Ğylym, 1999. – 581 b. [Studies on the Kazakh language. – Almaty: Science, 1999. – 581 p.] (in Kazakh)
 Baskakov N.A. (1952) Karakalpakskij jazyk. – M., 1952. – 543 s. [Karakalpak language. – M., 1952. – 543 p.] (in Russian)
 Ysqaqov A. (1991) Qazırgı qazaq tili. – Almaty, 1991. – 382 b. [Modern Kazakh language. – Almaty, 1991. – 382 p.] (in Kazakh)
 Qazaq gramatikasy. (1967) – Almaty, 1967. [Kazakh grammar. (1967) – Almaty, 1967.] (in Kazakh)
 Mamanov Y. (1973) Qazırgı qazaq tili. – Almaty, 1973. – 89 b. [Modern Kazakh language. – Almaty, 1973. – 89 p.] (in Kazakh)
 Serǵaliev M., Aıǵabylov A., Kúlkenova O. (1991) Qazırgı qazaq ädebi tili. – Almaty: Ana tili, 1991. – 214 b. [Modern Kazakh literary language. – Almaty: Mother tongue, 1991. – 214 p.] (in Kazakh)

- İsaev S. (1998) Qazırğı qazaq tilindeǵı sözderdiń gramatikalyq sipaty. – Almaty: Rauan, 1998. – 303 b. [Grammatical characteristics of modern Kazakh words. – Almaty: Rawan, 1998. – 303 p.] (in Kazakh)
- Nasilov V.M. (1958) Affiksy vključenija // Sb. Voprosy jazyka i literatury stran vostoka. – M.: Izd-vo IMO, 1958. – 321 s. [Affixes of inclusion // Sat. Questions of language and literature of the countries of the East. – M.: IMO Publishing House, 1958. – 321 p.] (in Russian)
- Ganiev F.A. (1974) Suffiksial'noe slovoobrazovanija v sovremennom tatarskom literaturnom jazyke. – Kazan', 1974. – 231 s. [Suffixal word formation in the modern Tatar literary language. – Kazan, 1974. – 231 p.] (in Russian)
- Habichev M.A. (1989) Imennoe slovoobrazovanie i formoobrazovanie kumanskih jazykah. – M.: Nauka, 1989. – 217 s. [Nominal word formation and morphology in Cuman languages. – M.: Nauka, 1989. – 217 p.] (in Russian)
- Qazaq gramatikasy. (2002) – Astana, 2002. [Kazakh grammar. (2002) – Astana, 2002.] (in Kazakh)
- Kononov A.N. (1960) Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo jazyka. – M. – L.: Izd-vo AN SSSR, 1960. – 446 s. [Grammar of the modern Uzbek literary language. – M. – L.: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1960. – 446 p.] (in Russian)
- Tuleuov A. (1949) Slovoobrazovatel'nye affiksy imen v sovremennom kazahskom literaturnom jazyke. – Alma-Ata, 1949. [Derivational affixes of names in the modern Kazakh literary language. – Alma-Ata, 1949.] (in Russian)
- Töleuov Ä. (1956) Qazaq tilindeǵı zat esım men syn esım tudyratyn jürnaqtar. – Almaty, 1956. – 48 b. [Suffixes forming nouns and adjectives in the Kazakh language. – Almaty, 1956. – 48 p.] (in Kazakh)
- Qürmanälieva Z. (2004) Reńk mäнді tuyndy zat esımderdıń maǵynalyq qūrylymy. – Almaty, 2004. – 164 b. [Semantic structure of chromatic derivational nouns. – Almaty, 2004. – 164 p.] (in Kazakh)
- Jünisbek Ä. (2018) Qazaq til biliminiń mäseleleri. – Almaty: Abzal-ai, 2018. [Problems of Kazakh language education. – Almaty: Abzal-ay, 2018.] (in Kazakh)
- Hasenova A. (1959) Qazaq tilindeǵı tuyndy tübir etistikter. – Almaty, 1959. – 180 b. [Derived root verbs in the Kazakh language. – Almaty, 1959. – 180 p.] (in Kazakh)
- Shherbak A.M. (1981) Oчерки по сравнител'noj morfologii tjurkskih jazykov. Glagol. – L.: Nauka, 1981. – 149 s. [Essays on the comparative morphology of Turkic languages. Verb. – L.: Nauka, 1981. – 149 p.] (in Russian)
- Juldashev A.A. (1958) Sistema slovoobrazovanija i sprjazhenija glagola v bashkirskom jazyke. – M.: Izd-vo AN SSSR, 1958. – 195 s. [System of word formation and verb conjugation in the Bashkir language. – M.: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1958. – 195 p.] (in Russian)
- Sevortjan Je.V. (1962) Affiksy glagolobrazovanija v azerbajdzhanskom jazyke. – M.: Izd-vo vost.lit., 1962. – 643 s. [Verb-forming affixes in the Azerbaijani language. – M.: Publishing house eastern lit., 1962. – 643 p.] (in Russian)
- Jañabekova A. (2016) Qazaq tilindeǵı funksionaldy qosymşalar. – Almaty, 2016. [Functional applications in the Kazakh language. – Almaty, 2016.] (in Kazakh)

Н. Әміржанова^{1*} , А. Әбсадық²

¹Назарбаев Университеті, Астана, Қазақстан;

²М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: nazira.amirzhanova@mail.ru

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ӘЛІПБИІНІҢ ФОНЕМАТИКАЛЫҚ НЕГІЗІ

Аннотация. Әліпбидегі әріптердің фонематикалық негізін зерттеу – өзекті мәселе. Себебі ол тілдің құрылымы мен дыбыстық құрамын жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Әліпби әріптерінің фонематикалық негізін зерттеу арқылы сөздерді дұрыс айту үшін, сонымен қатар оқу, жазу дағдыларын дамыту үшін қажет. Қазақ тіл білімінде әліпбидегі әріптердің фонематикалық негізі А. Байтұрсынұлының еңбектерінен бастау алады.

Ахмет Байтұрсынұлының халқы үшін істеген игі істерінің бірі – қазақ тілінің дыбыстық ыңғайына қарай ұлттық әліпби түзуі. А. Байтұрсынұлының қазақ тіліндегі дыбыстық қорды дәл анықтауы, фонетика-фонологиялық жүйеге негізделген әліпби түзуі оның қазақ грамматологиясындағы алғашқы фонолог екенін дәлелдей түседі. Себебі ғалым әліпбиді тек дыбыс пен әріп арақатынасымен ғана өлшемей, оны фонологиялық ойлаудан өткізе отырып, қазақ танымымен байланысты категория екенін түсініп жасаған.

Әліпбидегі әріптердің фонематикалық негізі – тілдің дыбыстық құрамынан анықталады. А. Байтұрсынұлы – қазақ тілінің дыбыстық құрамын дәл анықтаған ғалым. Сондықтан ғалымның әліпбиі тілдің табиғаты мен заңдылықтарына сәйкесті. Осыған байланысты мақалада А. Байтұрсынұлының әліпбиіндегі әріптердің фонетика-фонематикалық негізі қарастырылып, ғалымның жасаған әліпбиіндегі әріптердің белгілі бір грамматологиялық принциппен жасалғаны анықталады. А. Байтұрсынұлының әліпбиіндегі әріптердің фонематикалық принциппен таңдалғаны және фонемалардың ортақ, айырым белгілеріне байланысты тұрпат межесі өзара ұқсас таңбаларды алуындағы тілтанымдық принциптердің бар екені анықталады. Сонымен қатар зерттеу барысында А. Байтұрсынұлы әліпбиі әріптердің жиынтығы емес, фонологиялық мазмұндағы әліпби екені анықталды. Сондай-ақ мақалада А. Байтұрсынұлы әліпбиіндегі фонологиялық негіз әріптердің мазмұн мен тұрпат межесіне, фонология теориясындағы фонемалардың ортақ және айырым белгілеріне, әріптердің ретінің қазақ тілінің фонетика-фонологиялық сипатына байланысты құрылғаны талданады.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің «Ахмет Байтұрсынұлының жазу реформасы: теориясы мен тәжірибесі» (AP13068356) атты жоба аясында жазылды.

Тірек сөздер: әліпби, әріп, фонема, фонетика, фонология, А. Байтұрсынұлы.

Н. Амиржанова^{1*}, А. Абсадық²

¹Назарбаев Университет, Астана, Казахстан;

²Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

*e-mail: nazira.amirzhanova@mail.ru

ФОНЕМАТИЧЕСКАЯ ОСНОВА БУКВ АЛФАВИТА А. БАЙТҰРСЫНОВА

Аннотация. Изучение фонематической основы букв алфавита – актуальная проблема. Фонематическая основа позволяет лучше понять структуру языка и его звуковую композицию. Изучение фонематической основы букв алфавита необходимо для правильного произношения слов, а также для развития навыков чтения, письма. Фонематическая основа букв алфавита в казахском языкознании берет свое начало в трудах А. Байтұрсынова.

Одним из важных дел Ахмета Байтұрсынова для народа является создание казахского алфавита в соответствии со звуковым подходом казахского языка. Известно, что первый казахский фонолог, специально изучивший систему звуков казахского языка и составивший алфавит, всю свою сознательную жизнь занимался очисткой казахского письменного языка от лексического, синтаксического влияния других языков.

Фонематическая основа букв алфавита определяется по звуковому составу языка. А. Байтұрсынов – ученый, который в первую очередь точно определил звуковой состав казахского языка для создания алфавита. Поэтому алфавит ученого соответствовал природе и законам языка. В связи с этим в статье рассматривается фонетико-фонематическая основа букв в алфавите А. Байтұрсынова и выясняется, что буквы в алфавите, представленные ученым, созданы по определенному грамматологическому принципу. Установлено, что буквы в алфавите А. Байтұрсынова выбраны по фонематическому принципу и что существуют языковые принципы получения знаков, в зависимости от общего, отличительного признака фонем. Кроме того, в ходе исследования установлено, что алфавит А. Байтұрсынова образован в зависимости от систем звукообразования, произношения, слышимости, отличающий не только знак, но и знак имеющий фонологическое содержание.

В статье анализируется фонологическая основа алфавита А. Байтұрсынова, построенная в зависимости от плана содержания и типа букв, общих и отличительных черт фонем в теории фонологии, фонетико-фонологической природы казахского языка.

Статья написана в рамках проекта Комитета науки МНВО РК «Реформа письма Ахмета Байтурсынова: теория и практика» (AP13068356).

Ключевые слова: алфавит, буква, фонема, фонетика, фонология.

N. Amirzhanova^{1*}, A. Absadyk²

¹Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan;

²M.O. Auezzov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: nazira.amirzhanova@mail.ru

PHONEMIC BASIS OF THE LETTERS OF THE ALPHABET BY A. BAITURSYNULY

Abstract. The study of the phonemic basis of the letters of the alphabet is an urgent problem. This is because it allows us to better understand the structure of language and its sound composition. The study of the phonemic basis of the letters of the alphabet is necessary for the correct pronunciation of words, as well as for the development of reading and writing skills. The phonemic basis of the letters of the alphabet in Kazakh linguistics originates in the works of A. Baitursynuly.

One of the good deeds of Akhmet Baitursynuly for the people is the creation of the Kazakh alphabet in accordance with the sound approach of the Kazakh language. It is known that the first Kazakh phonologist, who specially studied the system of sounds of the Kazakh language and compiled the alphabet, spent his entire adult life cleaning the Kazakh written language from the lexical, syntactic influence of other languages.

The phonemic basis of the letters of the alphabet is determined by the sound composition of the language. A. Baitursynuly is a scientist who first of all accurately determined the sound composition of the Kazakh language to create the alphabet. Therefore, the scientist's alphabet corresponded to the nature and laws of language. In this regard, the paper examines the phonetic and phonemic basis of the letters in the alphabet of A. Baitursynuly and it turns out the letters in the alphabet compiled were created according to a certain grammatical principle. It is established that the letters in the alphabet were chosen according to the phonemic principle and there are linguistic principles for obtaining signs, depending on the general, distinctive features of phonemes. In addition, the study reveals that the alphabet of A. Baitursynuly is formed depending on the systems of sound formation, pronunciation, and audibility, distinguishing not only a sign but also a sign with phonological content.

The article was written within the framework of the project of the Science Committee MSHE RK "Akhmet Baitursynov's Letter Reform: Theory and Practice" (AP13068356).

Keywords: alphabet, letter, phoneme, phonetics, phonology.

Кіріспе

Қазақ жазуының негізі – фонематикалық. Фонематикалық жазу кейде *фонографиялық жазу* деп те аталады. Фонематикалық жазу [фонография – көне грек. φωνή (foní) – дыбыс және γράφειν (gráfein) – жазу] – тілдің белгілі бір дыбыстық бірлігін (дыбыс, буын) білдіретін таңбалар арқылы жазылатын дыбыстық жазу. Яғни фонематикалық жазуда дыбыстың жасалымдық, айтылымдық, естілімдік сипаты емес, мағынаға қызмет ететін тілдік бөлшектері негізге алынады.

А. Байтұрсынұлының әліпбиін қазіргі кезде біз озық әліпби, ұлттық әліпби деп атаймыз. Ғалымның өзі айтқандай, әліпбиінің озық болуы тілге шақ болуынан. Сонымен қатар, грамматология іліміндегі графема (жазба таңбалар) мен фонеманың (дыбыстық мағыналы бөлшек) сәйкесуінде, мағыналық бөлшектің тұрпаты мен мазмұнын дәл анықтауында. Ал әліпбидің тұрпаты мен мазмұнын халықтық тілден негіз еткені бірыңғай жазу нормасының қалыптасуына және өміршеңдігін күшейтуге негіз болды.

Материал және әдістер

Мақалада сипаттама, талдау әдістері қолданылады. А. Байтұрсынұлының әліпбиін талдауда жүйелеу тәсілі қолданылып, әліпбиді талдауда фонологиялық жіктеу тәсілі негізге алынды.

Әдебиетке шолу

Қазіргі кезде А. Байтұрсынұлы еңбектерінің әр ғылым саласы бойынша зерттеліп келеді. Мәселен, диахронды сипатта, яғни тарихи тұрғыдан М. Қойгелдиевтің (Қойгелдиев, 1995), М. Қозыбаевтың (Қозыбаев, 1998), Т. Омарбековтің (Омарбеков, 1995), Қ. Нұрпейісовтің (Нұрпейісов, 1998), Т. Кәкішев (Кәкішев, 1990) еңбектері бар; А. Байтұрсынұлы еңбектерін филология саласында Р. Сыздықтың (Сыздықова, 1998), Ө. Айтбаевтың (Айтбаев, 1997), М. Жүсіпұлы (Джусупов, 2013) Ә. Жүнісбектің (Жүнісбек, 2002), Н. Уәлидің (Уәли, 1993), З. Базарбаеваның (Базарбаева, 2021), Қ. Күдеринаның (Күдерина, 2006), Г. Мамырбекованың (Мамырбекова, 2006), Е. Маралбектің (Маралбек, 2021), Н. Машқанованың (Машқанова, 1994) т.б. ғалымдардың еңбектері; педагогика және психологиямен байланысты қарастырған Қ. Жарықбаевтың, С. Қалиевтің (Жарықбаев, 1995), Н. Іргебаеваның (Іргебаева, 1998) т.б.

еңбектерінде А. Байтұрсынұлының ағартушылық, әдістемелік мұрасы талданады. Көріп отырғанымыздай, А. Байтұрсынұлының еңбектері әр сала бойынша жіті зерттеліп келеді.

А. Байтұрсынұлының әліпбиін талдауда ғалымның шығармалары топтастырылған таңдамалы шығармалары, оның ішіндегі «Тіл құрал», «Тіл жұмсар», «Оқу құралы», «Жазу тәртібі», «Түзетілген әріп», «Әліб-бій» атты еңбектері бойынша талданды (Байтұрсынұлы, 2022).

Нәтижелер және талқылау

Жазудың негізгі мақсаты – минимум таңбаға максимум дыбысты сидыру болып табылады. А. Байтұрсынұлы 43 дыбысқа 24 әріп арнауы осы заңдылыққа сәйкес екенін және фонологиялық ілімді терең түсінгендігін көрсетеді. А. Байтұрсынұлы «дыбыстардың асылына» әліпбиден орын береді. «Дыбыстың асылы» деген тіркесті қазіргі тілмен фонологиядағы фонема теориясымен түсіндіруге болады. Себебі фонология – тіл дыбыстарының адам сөйлеуі кезіндегі мағына ажыратуға, сөзді тануға, сөз бен сөзді айыра білуге себепкер болатын тіл білімінің саласы.

Қазақ жазуының фонологиялық сипатын А. Байтұрсынұлы дәйекші белгісі арқылы көрсеткенін байқаймыз. Қазақ тіліндегі дауыссыздардың жуан немесе жіңішке болып айтылуы дауысты дыбыстарға байланысты деп, әліпбиге «дәйекші» белгісін енгізеді. «Дәйекші» белгісі қосымша диакритикалық белгі болса да, ол – дыбыстардың жуан, жіңішкелігін реттеп отыратын фонологиялық мазмұны бар белгі. Ғалым осыған байланысты былай дейді: «...дәйекші белгісі сөз алдына қойылады. Сөздің алдында тұрған жіңішкелік белгісін көріп, ол сөздің ішіндегі дауысты дыбыстардың харіфлерін, жіңішке оқимыз, дауысты дыбыстар жіңішке оқылса, олармен қатар дауыссыз дыбыстар да жіңішке оқылады» дей отырып, ә жіңішке үшін бір белгі алсақ, 43 түрлі дыбысты дұрыстап дазу үшін 28 белгі жетеді» дейді [Байтұрсынұлы, 2022]. Сонда ғалымның бұл концептуалды тұжырымынан грамматологиядағы басты заңдылықтардың біріне құрылғанын байқаймыз.

Әліпби түзуде немесе бейімдеу кезінде, әрбір мағына ажырататын тілдік бөлшектердің әліпбиде әріп ретінде тұруы маңызды. Себебі графика арқылы тіл эволюциясы көрініс табады. А. Байтұрсынұлы тілдегі әрбір мағына ажырататын фонемаларды дәл танып, оларға әріп арнайды. Профессор Н. Уәли А. Байтұрсынұлының әліпбиін «бес дауысты» дыбысқа негізделген, фонологиядағы «инвариант-вариант» қисынына сәйкес әліпби деп баға береді. Ғалымның көрсетуінше, қазақ тілінің дауыстылар жүйесінде бес инвариант-фонема бар. Осы инвариант-фонемалардың нақты қолданыста әр дыбыстың жуан-жіңішке нұсқасы бар дей отырып, тек <e> дауысты дыбысының жуан түрі жоқ екенін айтады (Уәли, 1993).

Ғалымның «бес дауысты дыбысқа негізделген әліпби» деген тұжырымын төмендегіше таратып айтамыз. Қазақ тіліндегі дауыстылар ең алдымен «жуан-жіңішке» деген қарама-қарсы екі топқа бөлінетіндігі белгілі:

- а) [a], [o], [ʏ], [ы] – жуан дауыстылар;
- ә) [ə], [e], [ə], [ү], [i] – жіңішке дауыстылар.

Дауыстыларды бұлай топтастырылуының себебі – дауыстылар осы аталған оппозициялық айырым белгілері бойынша сөз мағынасын ажыратады: *ал-әл, сол-сәл, күл-көл, сан-сән, сал-сәл, тол-төл, былық-білік тыс-тіс, тын-тін, сұр-сұр, тұр-тұр, тірнек-тырнақ т.б.* Инвариант-фонема деп тану үшін дауыстының, жоқ дегенде, өзге дауыстылардан біреу болса да айырым белгісі болуы керек. Көрсетілген мысалдардан, жуан және жіңішкелік сипат арқылы сөз мағынасы өзгеріп тұрғанын көреміз. Демек, дәйекші белгісі – тек белгі ғана емес, сөз мағынасын ажырататын, фонологиялық мазмұны бар таңба.

А. Байтұрсынұлы әліпбиін саралау барысында тағы бір байқағанымыз, ортақ белгілері көп, айырым белгілері аз фонемалардың тұрпатын өзара ұқсас таңбамен бергені. Мысалы, *с* мен *ш*, *б* мен *п*, *к* мен *г*, *т* мен *д*, *о* мен *ұ* әріптерінің әріптік тұрпаты ұқсас. Мысалы, *с* мен *ш* дыбыстарын салыстыратын болсақ, ортақ белгілері екеуі де дауыссыз, қатаң, тіл ұшы, айырым белгісі – [c] дыбысы жуыспа жиылыңқы, [ш] жуыспа жайылыңқы:

- дауыссыз (естілімі)
- [c] қатаң (естілімі)
- тіл ұшы (жасалым орны)
- жуыспа жиылыңқы (жасалым тәсілі)

- [ш] дауыссыз (естілімі)
қатаң (естілімі)
тіл ұшы (жасалым орны)
жуыспа жайылыңқы (жасалым тәсілі)

[П] мен [б] дыбыстарын өзара ұқсас таңбамен алуының себебі, екеуі де дауыссыз, тоғысыңқы болса, айырым белгілері – ұяң және қатаң.

- [б] дауыссыз (естілімі)
ұяң (естілімі)
еріндік (жасалым орны)
тоғысыңқы (жасалым тәсілі)

- [п] дауыссыз (естілімі)
қатаң (естілімі)
тоғысыңқы (жасалым тәсілі)

[к] мен [г] дыбыстарын өзара ұқсас таңбамен алуының себебі, екеуі де дауыссыз, тоғысыңқы болса, айырым белгілері – ұяң және қатаң.

- [к] дауыссыз (естілімі)
қатаң (естілімі)
тіл ортасы (жасалым орны)
тоғысыңқы (жасалым тәсілі)

- [г] дауыссыз (естілімі)
ұяң (естілімі)
тіл орта (жасалым орны)
тоғысыңқы (жасалым тәсілі)

[т] мен [д] дыбыстарын өзара ұқсас таңбамен алуының себебі, екеуі де дауыссыз, тоғысыңқы, тіл ұшы, айырым белгілері: – ұяң және қатаң.

- [т] дауыссыз (естілімі)
қатаң (естілімі)
тіл ұшы (жасалым орны)
тоғысыңқы (жасалым тәсілі)

- [д] дауыссыз (естілімі)
ұяң (естілімі)
тіл ұшы (жасалым орны)
тоғысыңқы (жасалым тәсілі)

[О] мен [ұ] дыбыстарының ортақ белгілері: екеуі де дауысты дыбыс, тілдің қатысына қарай жуан, еріннің қатысына қарай еріндік, айырым белгілері – [о] жақтың қатысына қарай ашық, [ұ] - қысаң.

Көріп отырғанымыздай, А. Байтұрсынұлы әліпбидегі таңбалардың тұрпат межесін, дыбыстың мазмұн межесіне, яғни фонетика-фонологиялық негіздеріне сүйене отырып жасағанын көруге болады.

Ахмет Байтұрсынұлы қ, ғ, к, г дыбыстарын жуан-жіңішке варианттар емес, жасалу, табиғаты бөлек дыбыстар деп санайды. А.Байтұрсынұлы түзген әліпбидегі дауысты дыбыстардың сандық жағын ықшамдылығын, сондай-ақ бірер дауыссызды ықшамдап алғанын көреміз. Ғалым [қ], [к], [ғ],

[г] дыбыстарына <к>, <г>-ні ғана алып, әліпбидегі фонемалар мен әріптердің сандық қатынасын сәйкестендірмей азайтып алғанын байқаймыз: 26:22. Бұл 26 фонемаға 22 әріп деген сөз. Мұндай қатынас, грамматологиядағы «әліпбидегі әріптің саны фонеманың санына аз-кем төмен болуға тиіс» деген жазу заңдылығымен үйлеседі.

А. Байтұрсынұлы дауыстыларды басыңқы жүйе, ал дауыссыздарды бағыныңқы жүйеде деп қарастырғанын әліпбиінен аңғаруға болады. Бұл лингвистикалық саралаудың мәні айрықша. Жалпы, бәрімізге белгілі басыңқы жүйенің рөлі ерекше, бағыныңқы жүйеге әсері мен ықпалы болады. Осымен байланысты А. Байтұрсынұлының әліпби теориясы бойынша басыңқы жүйедегі дауысты дыбыстар, бағыныңқы жүйедегі дауыссыздарға ықпалы мен жүктемесі ерекше екені айтпаса да түсінікті.

Демек, қазақ тіліндегі дауыссыздардың жуан немесе жіңішке, еріндік, езулік болуы дауысты дыбыстарға байланысты болып, дыбыстардың жуан немесе жіңішкелік сипатына байланысты бүкіл сөз бойы тұтаса айтылып, үндесімді береді. Мысалы, *күресушілеріміздің* деген сөздердегі жіңішке дауысты дыбыс, осы сөзді бірыңғай жіңішке тұрпатын сақтап, суперсегменттік қызметін де күшейтіп тұрғанын көреміз. Айта кетерлік жайт, А. Байтұрсынұлы әліпбиіндегі дәйекші белгісі де сөздің жіңішкелігін сақтап, оның тұтас бір суперсегментті негізін сақтаушы элемент екенін аңғаруға болады.

А. Байтұрсынұлы жазуының графемалық жүйесі тұрпат межесі тұрғысынан сегменттік әрі суперсегменттік бірліктерді (жуан, жіңішкелікті) біріктіруші. Сондықтан да бұл жазу жүйесі қазақ тіліндегі үндесім мен үйлесім табиғатымен сәйкес болды. А. Байтұрсынұлына дейінгі қолданылған араб әліпбиіне негізделген ескі қазақ жазуында басыңқы жүйе дауыссыздарда болды. Сондықтан сегменттік деңгей бойынша, дауыссыздардың өз ырқымен дыбысталды және жазылды. Дауыстылардың жуан, жіңішкелігі дауыссыздарға әсері ескерілмеді, тек дауыссыздардың өзіндік дыбысталуына байланысты болды. Оған сол кездегі жазудың мазмұн межесіндегі ортағасырлық жазба тілге тән архаикалық, оғыз-қыпшақтық, қараханидтік, ескі өзбектік элементтердің болуы да ықпал еткенін айта кетуге болады. Жоғарыдағы тілдік негіздерді саралай келе, біз А. Байтұрсынұлының әліпбиіндегі дауысты дыбыстардың қызметінің айрықшалауы қазақ тілінің вокалдык әліпби екенін жақсы түсінгенін және дауысты дыбыстар сөзді үндестіретінін, дауыссыздар сөзді үйлестіретінін теориялық тұрғыда жақсы түсінген ғалым екенін байқаймыз.

А. Байтұрсынұлының жинақы, ықшам әрі түсінікті әліпбиі туралы кезінде атақты түркологтар да өз бағасын берген болатын. Мысалы, әлемдік лингвистикада өз орны бар Е.Д. Поливанов, Н.Ф. Яковлев сынды көрнекті ғалымдар «түзетуді қажет етпейтін және ұлттық графиканың қалыптасуындағы мақтан тұтатын соңғы қадам» деп айтқан (Поливанов, 1926). Сонымен қатар Н.Ф. Яковлев А. Байтұрсынұлы өзінің әліпби жасау ұстанымдарын математикалық формуланы қолданбаса да, математикалық дәлдікпен өлшеуге болатын әліпби деп, көпшілікке түсінікті, ұтымды шыққан деп қорытады (Яковлев, 1970). Н.Ф. Яковлевтің атап көрсеткен «дәлдік», «түсініктілік» сияқты ұғымдар әліпби түзудегі негізгі категориялар, ал осы дәлдік пен түсініктілік ұғымдары өте қарапайым болып көрінгенімен, оны құру, түзу үдерісі оңай болмағанын, ғалымның әліпби түзуде тек тілдік факторлармен қатар тілдік емес, тілден тыс факторларды да ескергенін аңғарамыз. Оған Т. Шонанұлының мына сөзі дәлел бола алады: «Болашақ ұрпақты молдалардың дүмше дым білместігінен, миссионерлердің жаңашылдығынан құтқару үшін Ахаң жалғыз күресті. Оның жаңа қазақ алфавитін жасауы іс жүзіндегі ішкі және сыртқы жаулармен күресінің көрінісі болатын, біздің тіліміздегі барлық дыбысты сақтай отырып, дыбыс үндестігінің заңдылықтары бойынша жаңа әріптер белгілеп, ана тілінің синтаксисі мен этимологиясын жасап шықты. Ол қазақ тілінде қолданылмайтын мүлдем қажетсіз 12 араб әрпін әліппеден алып тастады. Бұл жазу емлесіндегі көптеген қиыншылықтарды жойды. Сондықтан да Ахметтің жаңа алфавиті мен жаңа әліппесі біздің мәдени өркендеуімізге зор пайдасын тигізетін құбылыс еді. Жаңа алфавит тілдің таза сақталуына мүмкіндік туғызды. Жаңа алфавит әлемді мәдениетпен араласа түсу жолын жеңілдетте түсті» (Шонанов, 1992).

Грамматологияда жақсы әліпби мынадай талаптарға жауап беру керек деген қағида бар. Олар:

1. *Әмбебаптық* – әліпби барлық жазарман үшін әмбебап және түсінікті болуы керек.
2. *Толықтық* – әліпбиде тілде қолданылатын барлық дыбыстың толық қамтылуы;

3. *Логикалық тәртіптілік* – әріптерді есте сақтауды жеңілдету үшін оларды логикалық ретпен орналастыруы;

4. *Ыңғайлылық* – әріптер жазуға және оқуға ыңғайлы болуы керек;

5. *Стандарттылық* – жазу жүйесінің пайдаланушыларға ортақ және стандартталған жүйеде құрылуы. Яғни оңай танылатын және оқуға ыңғайлы әріптердің болуы.

А. Байтұрсынұлының әліпбиін осы жүйе, заңдылық бойынша қарастыратын болсақ, барлық талаптар мен заңдылықтар сақталғанын байқау қиын емес.

Әліпбидің *эмбебаптылығы* – барлық жазарман үшін түсінікті және қолжетімді болуы. Бұл тиімді қарым-қатынасты қамтамасыз ету үшін, жазарман үшін эмбебап және түсінікті болуы керек дегенді білдіреді. А. Байтұрсынұлының жазуының эмбебаптылығы оны демократияландырып, жалпыхалықтық сипат беруімен байланысты. Яғни А. Байтұрсынұлы әліпбиді халықтық тіл негізінде қарастырып, жазуды аз ғана оқығандардың емес, көпшіліктің құралына айналдыруы «қазақ жазуының» эмбебаптылығын көрсетеді. Сонымен қатар А. Байтұрсынұлының әліпбиінің эмбебаптылығы оның өміршеңдігінде. Оның дәлелі қазіргі Қытай, Ауғанстан жерінде тұратын қазақ диаспоралары бұл жазу түрімен әлі де қолданып келетінін айта кетуге болады.

Әліпбидің толықтығы дыбыс – фонема – әріп арақатынасын дұрыс анықтаумен байланысты. Егер осы арақатынас бұзылса немесе дұрыс анықталмаса, онда оқу мен жазуды, мағына мен тұрпатты тануға қиындық болады. А. Байтұрсынұлының әліпбиінің толықтығы «үштік» (дыбыс, фонема, әріп) арақатынасты дұрыс әрі дәл анықтауымен, яғни ұлттық тілдегі дыбыстық қорды дәл анықтауымен байланысты. А. Байтұрсынұлы тілдің барлық дыбысын жазу үшін барлық қажетті белгілер мен әріптерді қамтыған 24 әріп, 1 дәйекші белгісінен тұратын әліпби түзді. Ғалым өзінің әліпбиін түсіндіре келіп: «бұл дыбыстардың ішінде «қ» һәм «ғ» ылғи жуан айтылады, «к», «г» һәм «е» ылғи жіңішке айтылады. Өзге 19 дыбыстардың һәр қайсысы бірде жуан, бірде жіңішке айтылады. Егерде бұл 19 дыбыстың жуан айтылуы үшін бір белгі, жіңішке айтылуы үшін бір белгі керек десек, ... онда 19 дыбысқа 38 белгі керек болар еді. Бұған дайым жуан айтылатын «қ» мен «ғ» – ны қосқанда, дайым жіңішке айтылатын «к», «г», «е» - лерді қосқанда, бәріне 43 белгі керек» (Байтұрсынұлы, 2022). Яғни мұнда 28 дыбыс бар екенін, ал 43 дыбыс сингормотүр екенін көрсетеді. Өкініштісі, ғалымның бұл концептуалды тұжырымының ғылыми-практикалық «коды» бірнеше жылдардан кейін ғана түсінікті бола бастады. 43 түрлі дыбысты 24 әріп және бір белгімен жазуға болатын оңтайлы жазу техникасы арқылы біз әліпбидің толықтылық талабына қолжеткізгендігін көреміз. Айта кетерлік жайт, тілдегі 43 дыбысқа 24 әріп және бір белгі арнауы төте жазудың фонологиялық талаптарға сәйкестігін көрсетеді. А. Байтұрсынұлы әліпбиі фонематикалық қағида ізінде жасалғандығын *а-ә, о-ө, ы-і* жуан-жіңішке жұп қатарын екі есеге кемітуін айтуға болады. Дауысты дыбыстардың жуан-жіңішкелігіне орай екеуіне ортақ бір таңба беруі, әріп санын азайтып, минимум таңбаға максимум дыбысты сиғызды.

Осыған байланысты профессор Н. Уәлидің ғылыми тұжырымын көрсеткіміз келеді: «А. Байтұрсынұлы бұрын тек бір ғана формада, яғни ауызша түрде қызмет етіп келе жатқан әдеби тілдің графикалық, орфографиялық жүйесін жасап, оның жазбаша түрде қызмет етуінің негізін қалады. Таңба теориясы тұрғысынан алғанда А. Байтұрсынұлының жасаған араб әліпбиі негізіндегі жазу жүйесі тұрпат межесі тұрғысынан (в плане выражения) жалпыхалықтық тілдің бір формасы болып табылатын ауызша әдеби тілдің дыбыс бірліктерін, ал мазмұн межесі тұрғысынан (в плане содержания) аталмыш тілдің мағыналық бірліктерін белгіледі. Қазақ тіл білімі тарихында А. Байтұрсынұлы қазақ тілінің дыбыстық сегменттік бірліктері түзілімін дәлме-дәл анықтауы арқылы ұлттық жазудың тұңғыш рет фонемографиялық жүйесін жасады» (Уәли, 1993). Бұл тұжырымнан А. Байтұрсынұлы әліпбиі тілдің екі формасына да сәйкестігін және сол арқылы ол жалпыхалықтық сипат алып, барша халыққа, қоғамның барлық мүшесіне түсінікті, ортақ болғанын көруге болады.

Әліпбидегі әріптердің *логикалық реті* әріптердің белгілі бір ретпен орналасуын білдіреді, бұл мәтіндерді жазу және оқу кезінде қолдануды жеңілдетеді. Әліпби түзуде ең алдымен әріптердің жалпы құрамы мен оның орналасу ретін анықтау аса маңызды. Тіл білімінде әріптерді белгілі бір тәртіппен орналастырудың белгілі бір деңгейде қатып қалған негіздемесі жоқ. Бірақ, жазба тілдің белгілі бір стандартты құрылу керектігімен байланысты әліпбидің реті тіл білімінде әліпбидегі

әріптердің орналасу реті мен тәртібі белгілі бір жүйеге негізделеді. Олар: мнемоникалық, фонологиялық және дәстүрлі деп аталатын жүйелер.

Мнемоникалық тәртіп бойынша әріптер тұтас сөзбен, яғни фразалық тұтасқан атауы негізге алынады. Мнемоникалық жүйе әліпби тарихымен байланысты қарастырылады. Мысалы, кирил әліпбидегі жеке әріптердің атауы *а – аз, б – буки, в – види, д – добро, л – люди, ф – ферт, фита, т – твердо, м – мыслете, н – наш, п – покой* түрінде болған. Сонымен мнемоникалық жүйеде әліпбидегі әріптер тұтас атауды білдіру кезінде болған. Қазіргі кезде тұтас атау емес, дыбыстық тілге сәйкес келетін ең кіші бірлік қана әліпбиде орын алады. Әріптердің тізбектелу ретінің келесі түрі – фонологиялық. Фонологиялық жүйе бойынша әліпбидегі мағына ажырататын фонемалар өзара оппозициялық белгілері арқылы анықталып, фонологиялық арақатынас моделін құрады. Фонологиялық тәртіп бойынша дауысты және дауыссыз дыбыстар жеке-жеке жікке бөліне отырып қарастырылады.

Белгілі грамматолог ғалым А.А. Волков әліпбидегі фонологиялық реттілікті, дыбыстардың фонологиялық жіктеліміне байланысты қарастыра отырып, девинагари әліпбиінің реті фонологиялық жүйе арқылы іске асқан деп, мнемоникалық және фонологиялық тәртіптілік әріптердің тізбектелуінің дәстүрлі формасының тууына негіз болған дейді (Волков, 1982). Жалпы ғалымның тұжырымдамасынан әріптердің дәстүрлі реттілігі әрбір дыбыстық бөлшектің микро элементін негізге алынуында дегенді түсінуге болады.

Әр ұлт тілінің тілдік заңдылығына (фонетика-фонологиялық) немесе әріптерді меңгерту әдістемесіне, оның қолданылу жиілігіне байланысты әріптердің әліпбидегі реті әртүрлі бекітіледі. Қазақ қоғамында қолданылған жазу түрлерін саралайтын болсақ, әр кезеңде өмір сүрген әліпбидегі әріптердің реті мен тәртібі әртүрлі болады. Бұл әліпби түрімен (араб, латын) байланысты екені анық.

Тарихи тұрғыдан алғанда, араб әліпбиінде әріптер бастапқыда финики әліпбиіндегі әріптердің орналасу жүйесіне негізделеді. Финики әліпбиінде жоқ әріптер араб тілінде ең соңына қойылды. Бұл тәртіп «абджад» деп аталды, бұл атау алғашқы төрт әріптің атауларынан шыққан: алиф-ба-джим-даль.

1-Кесте. – Абджад тәртібі

ز	و	هـ	د	ج	ب	ا
7	6	5	4	3	2	1
ن	م	ل	ك	ی	ط	ح
50	40	30	20	10	9	8
ش	ر	ق	ص	ف	ع	س
300	200	100	90	80	70	60
غ	ظ	ض	ذ	خ	ث	ت
1000	900	800	700	600	500	400

А. Байтұрсынұлы әліпбиінің реті қазіргі әліпбимен салыстырғанда өзгеше. Оның себебі де жоқ емес. Біздіңше, А. Байтұрсынұлы әліпбидегі әріптердің ретін финикилік тәртіпті сақтай отырып, бірақ қазақ тілінің фонетика-фонологиялық сипатына байланысты орналастырғанын және әліпби реттілігінің фонетика-фонологиялық сипатын сақтауы оқыту мен үйретуге оңтайлы болуын ескергендігін байқаймыз.

2-Кесте. – А.Байтұрсынұлы әліпбиінің реті

1.	А (ا)
2.	б (ب)
3.	п (پ)
4.	т (ت)
5.	ж (ج)
6.	д (د)
7.	р (ر)
8.	з (ز)
9.	с (س)
10.	ш (ش)
11.	ғ (غ)
12.	қ (ق)
13.	к (ك)
14.	г (گ)
15.	ң (ك)
16.	л (ل)
17.	м (م)
18.	н (ن)
19.	о (و)
20.	ұ (’و)
21.	у (’و)
22.	е (ه)
23.	й (ي)
24.	ы (ى)

Әріптердің ретін қарасақ, бірінші /а/ әрпі, одан кейін дауыссыз дыбыстар б (ب), п (پ), т (ت), ж (ج), ш (ش), д (د), р (ر), з (ز), с (س), ғ (غ), қ (ق), к (ك), г (گ), ң (ك), л (ل), м (م), н (ن), одан кейін дауысты және жарты дауыссыз дыбыстарды о (و), ұ (’و), у (’و), е (ه), й (ي), ы (ى) береді. Бұл жүйені біз фонетика-фонологиялық логикалық реттілік бойынша жасалған деп түсінеміз.

Ыңғайлылық. А.Байтұрсынұлының әліпбиінің ыңғайлылығын Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде жіктеп көрсеткен болатын. Ғалым өзінің әліпбиінің ыңғайлылығын төмендегіше жіктеп көрсетеді:

1. Тілге шақтық;
2. Жазуға ыңғайлылық;
3. Баспа ісіне ыңғайлылық;
4. Үйретуге ыңғайлылық.

Жоғарыда көрсетілгендер бір-бірімен байланысты, бірақ айырмашылық та жоқ емес. Тілге шақтық деген сөзді тілдің табиғаты мен заңдылығына, тілдің фонетика-фонологиялық жүйесіне сәйкестігі деп те түсінуге болады. Сондай-ақ ғалым тілге шақтық дегенді әріп пен дыбыстың арақатынасы, екеуінің сәйкестігі мәселесіне жіті мән бергенін көреміз. Әліпби типі де тілге шақ болмаса, айтылым мен жазылым қиындайтынын мына сөзінен аңғаруға болады: «Түрік әліпбиінен ережесіз, өзгертусіз 19 әріп қазақ дыбысына сәйкес келгенде, латын әліпбиінен 14 ақ дыбыс сәйкес келіп тұр» (Байтұрсынұлы, 2022).

А. Байтұрсынұлы әліпбиінің жазуға ыңғайлылығын бірнешеге бөліп көрсетеді:

1. Әріптердің оңтайлылығы, мүшелерінің аздығы.
2. Қалам сермеуінің аздығы;
3. Шапшаңдық;
4. Үйретуге қолайлылық.

Жазудың ыңғайлылығы оның оқуға оңай, түсінікті және оқылымға ыңғайлы екенін білдіреді. Жазудың ыңғайлылығына әсер ететін бірнеше факторлар:

1. *Айқындық.* Әліпбиге әріп таңдау кезінде айқындыққа назар аудару керек. Мәтінді оқу үшін анық және оңай ажыратылатын әріптер болғаны дұрыс.

2. *Қысқалық.* А. Байтұрсынұлы: «Жақсы әліпби тілге шақ болу керек. Өлшенбей тігілген о жер бұ жер бойға жуыспай, қолбырап, солбырап, тұрған кең киім сияқты артық әріптері көп әліпби де қолайсыз. Бойынды қысып, тәнінді құрыстырып тырыстырып тұрған тар киім сияқты әрпі кем

әліпби қолайсыз болады» дейді. Ғалымның бұл сөзін әліпбиде күрделі әріптердің, диграф, триграф сияқты графемалар болмауы дұрыс дегенді айтқанын түсінеміз. Ғалым жазудың ыңғайлы болуы үшін бірнеше қолсермеуден тұратын әріптер болмауы қажет деп «...әрпі тізілгенде оңай тізілетін, басқанда орынды аз алатын әліпби баспасөзді арзандатады» дейді (Байтұрсынұлы, 2022).

3. *Логикалық.* Жазудың ыңғайлы болуы үшін әрбір әріп логикалық құрылымға негізделуі керек. Әріптердің логикалық құрылымы әріптердің дұрыс пішімделуімен байланысты. Яғни әріптер логикаға сәйкес болса, сөзді тануға, мәтінді тез оқуға мүмкіндік береді.

4. *Оқылым.* Жазудың ыңғайлылығы мазмұнды әрі оңтайлы оқылымға әсер етеді.

Қорытынды

Жазудың фонематикалық негізі – тілдегі дыбыстар мен әріптердің сәйкестік жүйесі. Ол белгілі бір дыбыстарды жазу үшін қандай әріптер қолданылатынын және керісінше қандай дыбыстар белгілі бір әріптерге сәйкес келетінін анықтайды. Жазудың фонематикалық негізі жазарманға сөздерді оқуға және жазуға мүмкіндік береді. Бұл жазба тілдің заңдылығын түсінудің негізі.

А. Байтұрсынұлы өзінің әліпбиін осы фонематикалық заңдылыққа сүйене отырып жасағанын түсінуге болады. Ғалым әліпбиге әріптерді таңдауда ерекше мән беріп, фонология теориясындағы фонемалардың ортақ және айырым белгілерін ескере отырып, ортақ белгілері көп, айырым белгісі аз фонемаларға өзара ұқсас немесе бір белгі арқылы ажырататын жүйені ойлап тапқан. А. Байтұрсынұлы әліпбиіндегі әріптердің реті де қазақ тілінің фонетика-фонологиялық сипатына байланысты логикалық тұрғыда байланысқан жүйе екенін түсіндік. Сондай-ақ әліпби түзуде қазақ тілінің дыбыс жүйесін дәл анықтап, қазақ жазуының фонемографиялық жазуға қадам басуына үлес қосқан, ұлттық жазудың негізін қалаған біртуар ғалымның еңбегі әлі де зерттеуді, талдауды талап ететіндігін айтқымыз келеді.

Әдебиеттер

- Айтбаев Ә. (1997) Ұлттың ұлы ұстазы // «Саясат» журналы. – №12. – 1997 (87-99).
- Базарбаева З. (2021) А.Байтұрсынұлы – основоположник казахской суперсегментной фонетики. // «Тілтаным» журналы. №1. 2021.
- Байтұрсынұлы А. (2022) Таңдамалы шығармалары. –1-2-том. – Алматы, 2022. – 694 б.
- Волков А. (1982) Грамматология. Семиотика письменной речи. – М., 1982. –176 с.
- Джусупов М. (1995) Фонемография А. Байтұрсынова и фонология сингармонизма. – Ташкент: 1995. – 221 с.
- Жүнісбек Ә. (2002) Қазақ фонетикасы. – Алматы, 2002. – 345 б.
- Кәкішев Т. (1990) Әр дарынның өз орны бар // «Қазақ әдебиеті» газеті. – 1990. 2-наурыз (6-7)
- Күдерінова Қ. (2006) Қазақ жазуының онтогенездік дамуы. – Алматы, 2006. – 330 б.
- Қозыбаев М. (1998) А.Байтұрсынов – XX ғасырдың ұлы реформаторы // «Егемен Қазақстан» газеті, 24-қыркүйек, 1998 (4).
- Қойгелдиев М. (1995) Алаш қозғалысы. – Алматы, 1995. – 368 б.
- Құсайнов К. (1998) Дәстүр жалғастығы // «Қазақстан мектебі» журналы. – №6. – 1998.
- Мамырбекова Г. (2006) XVIII-XIX ғғ. араб жазулы қазақ жазбаларының графикалық-орфографиялық ерекшеліктері: фил. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2006. – 130 б.
- Маралбек Е. (2021) А. Байтұрсынұлы – Қазақтың тұңғыш профессоры // «Егемен Қазақстан», 27-қаңтар. – 2021.
- Машканова Н. (1994) Ахмет Байтұрсынов – қазақ жазуының реформаторы: фил. ғыл. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация. –Алматы, 1994. –154 б.
- Мектепов А., Әнесов Ғ. (1989) Ана тілін түрлеген Ахан // «Жалын»журналы. – №2. 1989 (15-19).
- Нұрғали Р. (1991) Арқау. Ұлттық мәдениетіміздің мақтанышы. – Алматы, 1991. – 580 б. (517-534)
- Нұрпейісов К. (1998) Алаштың күрескер ұлы // «Қазақстан мектебі» журналы. – №6. 1998. (1-11)
- Омарбеков Т. (1995) Рухани көсем болған. – Алматы, 1995.– 368 б.
- Поливанов Е.Д. (1926) Новая казак-киргизская (Байтұрсыновская) орфография. –Ташкент, 1926. –16 с.
- Сыздықова Р. (1998) Ұлттық білім-ғылымының көшбастары // «Қазақстан мектебі». – №6. – 1998. (52-53)
- Уәли Н. (1993) Қазақ графикасы мен орфографиясының фонологиялық негіздері: фил. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 1993.–162 б.
- Уәли Н. (1993) Қазақ графикасы мен орфографиясының фонологиялық негіздері: фил. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 1993.–162 б.
- Шонанов Т. (1992) А. Байтұрсынов халық ағарту және әдебиет саласында // «Жұлдыз» журналы. – №2. – 1992.
- Яковлев Н.Ф. (1970) Математическая формула построения алфавита // Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии. – М.: Наука, 1970. – 575 с.

References

- Ajtbayev O. (1997) Ultyn uly ustazy // «Sajast» zhurnaly. [Great teacher of the nation] – № 12. – 1997 (87-99).

- Bazarbaeva Z. (2021) A.Bajtursynuly – osnovopolozhnik kazahskoj supersegmentnoj fonetiki. // [A. Baitursynuly – founder of Kazakh supersegmental phonetics] «Tiltanyim» zhurnaly. – №1. 2021.
- Bajtursynuly A. (2022) Tandamaly shygarmalary. [A. Baitursynuly. Selected works] –1-2-tom. – Almaty, 2022. – 694 b.
- Volkov A. (1982) Grammatologija. Semiotika pis'mennoj rechi. [Grammarology. Semiotics of written speech] – M., 1982. –176 s.
- Jusupov M. (1995) Fonemografija A. Baitursynova i fonologia singlarmonizma. [Phonemography of A. Baitursynov and phonology of synharmonism] – Taškent: 1995. – 221 s.
- Zhunisbek A. (2002) Kazakh fonetikasy. [Kazakh phonetics] – Almaty, 2002. – 345 b.
- Kakishev T. (1990) Ar darynnyn oz orny bar [Every talent has its place] // «Kazak adebieti». – 1990 zh. – 2-nauryz (6-7)
- Kuderinova K. (2006) Kazakh zhazuynyn ontogenezdik damuy. [Ontogenic development of Kazakh writing] – Almaty, 2006. – 330 b.
- Kozybayev M. (1998) A.Bajtursynov – XX gasyrdyn uly reformatory [A. Baitursynov is a great reformer of the 20th century] // «Egemen Kazakstan» gazetisi, 24-kyrkujek, – 1998. (4)
- Kojgeldiev M. (1995) Alash kozgalysy. [Alash movement] – Almaty, 1995. – 368 b.
- Kusajnov K. (1998) Dastur zhalgastygy. [Continuation of tradition] «Kazakstan mektebi» zhurnaly. – №6. – 1998.
- Mamyrbekova G. (2006) XVIII-XIX gg. arab zhazuly kazak zhazbalarynyn grafikalyk-orfografijalyk erekshelikteri: fil. gyl. kand. ... avtoref. [Graphical and orthographic features of Kazakh writings with Arabic script in the 18th-19th centuries: phil. do it candidate ... autoref.] – Almaty, 2006. – 130 b.
- Maralbek E. (2021) A.Bajtursynuly – Kazaktyn tungysh professory [A. Baitursynuly is the first Kazakh professor] //«Egemen Kazakstan» gazetisi, 27-kantar, 2021.
- Mashkanova N. (1994) Ahmet Bajtursynov – kazak zhazuynyn reformatory: fil. gyl. kand. gylimi darezhesin alu yshin dajyndagan dissertaciya. [Akmet Baitursynov is the reformer of Kazakh writing: a thesis prepared by a candidate of philology for a scientific degree] –Almaty, 1994. –154 b.
- Mektepov A., Anesov G. (1989) Ana tilin turlegen Ahan [Akhan who changed his mother tongue] // «Zhalyn» zhurnaly. – №2. 1989 (15-19).
- Nurgali R. (1991) Arkau. Ulttyk madenietimizdin maktanyshy. [Arkau. The pride of our national culture] – Almaty, 1991. – 580 b. (517-534)
- Nurpejisoov K. (1998) Alashtyn kuresker uly [The fighter son of Alash] // «Kazakstan mektebi» zhurnaly. – №6. 1998. (1-11)
- Omarbekov T. (1995) Ruhani kosem bolgan. [He was a spiritual leader]– Almaty, 1995. – 368 b.
- Polivanov E.D. (1926) Novaja kazakh-kirgizskaja (Bajtursynovskaja) orfografija. [New Kazakh-Kyrgyz (Baitursynov) orthography]–Tashkent, 1926. –16 s.
- Syzdykova R. (1998) Ulttyk bilim-gylimynyn koshbastary [Leaders of national education] // «Kazakstan mektebi» zhurnaly.– №6. – 1998 (52-53).
- Uali N. (1993) Kazakh grafikasy men orfografijasynyn fonologijalyk negizderi: fil. gyl. kand. ... avtoref. [Phonological foundations of Kazakh graphics and orthography: the author's abstract of the candidate of philological sciences]– Almaty, 1993.– 162 b.
- Shonanov T. (1992) A.Bajtursynov halyk agartu zhane adebiet salasynda [A. Baitursynov in the field of public education and literatur] // «Zhuldyz» zhurnaly. – №2. – 1992.
- Jakovlev N.F. (1970) Matematicheskaja formula postroeniya alfavita [Mathematical formula for constructing the alphabet] // Reformatskij A.A. Iz istorii otechestvennoj fonologii. – M.: Nauka, 1970. – 575 s.

Н.М. Әшімбаева^{1*} , А.Ә. Жаңабекова¹

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: nagima010@mail.ru

ЛИНГВОМӘДЕНИ БІЛІМДЕР ЖҮЙЕСІН ҰЛТТЫҚ КОРПУСҚА ЕНГІЗУДЕ КӨНЕ АТАУЛАРДЫ ЗЕРТТЕУ

Аннотация. Белгілі бір халықтың дүниетанымын, ой-санасын, өркениеті мен мәдениетін тіл арқылы, оның ақпараты арқылы білу – қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Байырғы қазақ қоғамындағы билік атауларының тарихи даму барысында қалыптасқан жүйесі мен мәртебесін, деңгейін, этнолингвистикалық сипатын, мағыналарын, дамуының ішкі-сыртқы дереккөздерін зерделеу – зерттеу жұмысының негізгі мақсаты. Сондықтан қазақ тіліндегі байырғы билік атауларының этнолингвистикалық табиғатын ашып берудің, олардың этномәдени мағыналарын анықтаудың мәні ерекше болмақ. Зерттеліп отырған лексикалық тіл байлығында қазақ халқының мәдениеті, менталитеті, көзқарасы мен дүниетанымы, өзіндік болмысын көрсететін құнды деректер сақталған, сондықтан олар – тарих пен уақыттың табын бойына сақтап келген рухани шежірелік сипатымен құнды мұралар; билік атаулары қазақ этносы қалыптасуындағы мәдениет жалғастығын көрсетіп, қазақ қоғамының әр дәуірдегі қалпын, қалыптасу, даму үрдісін сипаттайды. Қазіргі ақпараттық қоғамда мәдени құндылықтарды келер ұрпаққа жеткізіп, сақтаудың негізгі көзі – мәдени ұғымдарды Ұлттық корпустар базасына енгізу. Кез келген сөздің қандай мағынаны білдіретіндігі туралы ақпарат та пайдаланушы үшін қажетті сұраныс тудырады. Сондықтан Ұлттық корпустардан ізделген сөздің лексикалық мағынасымен бірге, мәдени бірліктердің мәдени семантикасы туралы да ақпарат беру, ең алдымен ұлттық тіл иелмендері үшін маңызды болып табылады. Лингвомәдени бірліктер мен олар туралы мәдени білімдер жүйесі және мәдени мәтіндерді жинақтаушы банк, ол – Қазақ тілінің лингвомәдени ішкорпусы. Бұл ішкорпус түрі – қазақ тілінің кең ауқымды мәдени-лингвистикалық қоры болғандықтан, оған енетін мәтіндер мен мәдени бірліктер тақырыптары жан-жақты болып келеді. Мәдени-семантикалық белгіленім – сөздердің мағыналық құрылымында кодталған ұлт мәдениеті туралы білімдер жүйесі. Мәдени білімдер жүйесін ішкі формасында сақтаушы бірлік, ол – сөз, яғни мәдени бірліктер болып табылады.

Тірек сөздер: лингвомәдени бірліктер, мәдени-семантикалық белгіленім, билік атаулары

Мақала BR18574132 «Мәдени-репрезентативті және жарнама мәтіндерінің ішкорпустарын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында жазылды.

Н. М. Ашимбаева^{1*}, А. Ә. Жаңабекова¹

¹Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан

*e-mail: nagima010@mail.ru

ИЗУЧЕНИЕ ДРЕВНИХ НАИМЕНОВАНИЙ ВО ВНЕДРЕНИИ СИСТЕМЫ ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫХ ЗНАНИЙ В НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОРПУС

Аннотация. Знание мировоззрения, мышления, цивилизации и культуры определенного народа через язык, через его информацию – одна из актуальных проблем в настоящее время. Изучение сложившейся в ходе исторического развития системы и статуса, уровня, этнолингвистического характера, значений, внутренне-внешних источников развития наименований званий и должностей казахского общества в прошлом – основная цель исследовательской работы. Поэтому особое значение имеет раскрытие этнолингвистической природы исконных наименований должностей в казахском языке, определение их этнокультурных значений.

В изучаемом языковом лексиконе хранится не только культурная информация, связанная с управлением страной, должностным званием, но и ценные данные, отражающие культуру, менталитет, взгляды и мировоззрение казахского народа, его самобытность, поэтому они являются ценным наследием с духовным летописным характером, сохраненным на протяжении всей истории и времени; названия званий и должностей в становлении казахского этноса показывает преемственность культуры, характеризует состояние казахского общества в разные эпохи, тенденции становления, развития.

В современном информационном обществе основным источником передачи и сохранения культурных ценностей будущим поколениям является внедрение культурных понятий в базу Национальных корпусов. Информация о том, что означает любое слово, также создает необходимый запрос для пользователя. Поэтому, наряду с лексическим значением слова, искомого в национальных корпусах, предоставление информации и о культурной семантике культурных единиц имеет первостепенное значение для национальных носителей языка.

Лингвокультурные единицы и система культурных знаний о них, также банк-накопитель культурных текстов, это и есть – Лингвокультурный подкорпус казахского языка. Так как этот вид подкорпуса является обширным культурно-

лингвистическим фондом казахского языка, то включенные в него тексты и темы культурных единиц становятся все более разнообразными.

Культурно-семантическая разметка – система знаний о культуре нации, закодированная в смысловой структуре слов. Единицей, хранящей систему культурных знаний во внутренней форме, является слово, то есть так называемые единицы культуры.

Ключевые слова: лингвокультурные единицы, культурно-семантическая разметка, наименования власти.

N. M. Ashimbayeva^{1*}, A. A. Zhanabekova¹

¹A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: nagima010@mail.ru

THE STUDY OF ANCIENT NAMES IN THE IMPLEMENTATION OF THE SYSTEM OF LINGUISTIC AND CULTURAL KNOWLEDGE IN THE NATIONAL CORPUS

Abstract. Knowledge of the worldview, thinking, civilization, and culture of certain people through language, and its information is one of the urgent problems at present. The study of the system and status, level, ethnolinguistic character, meanings, internal and external sources of development of titles and positions of the Kazakh society in the past, which has developed in the course of historical development, is the main purpose of the research work. Therefore, of particular importance is the disclosure of the ethnolinguistic nature of the original names of positions in the Kazakh language, and the definition of their ethnocultural meanings.

The studied language lexicon stores not only cultural information related to the governance of the country, and its official title, but also valuable data reflecting the culture, mentality, views, and worldview of the Kazakh people, and its identity, therefore they are a valuable heritage with a spiritual chronicle character preserved throughout history and time; names of titles and positions in the formation of the Kazakh ethnos shows the continuity of culture, characterizes the state of Kazakh society in different epochs, trends of formation, development.

In the modern information society, the main source of the transfer and preservation of cultural values to future generations is the introduction of cultural concepts into the database of National Corpora. Information about what any word means also creates the necessary query for the user. Therefore, along with the lexical meaning of the word sought in national corpora, the provision of information about the cultural semantics of cultural units is of paramount importance for native speakers.

Linguistic and cultural units and the system of cultural knowledge about them, as well as the bank accumulator of cultural texts, this is the Linguistic and cultural sub-corpus of the Kazakh language. Since this type of sub-corpus is an extensive cultural and linguistic fund of the Kazakh language, the texts and themes of cultural units included in it are becoming more diverse.

Cultural and semantic markup is a system of knowledge about the culture of a nation encoded in the semantic structure of words. The unit that stores the system of cultural knowledge in its internal form is the word, that is, the so-called units of culture.

Keywords: linguistic and cultural units, cultural and semantic markup, names of the authorities

Кіріспе

Материалдық мәдениет те, рухани мәдениет те тілден көрініс тауып отырады. Мәдениеттің қай-қайсы болмасын, ұлттық мәнділікке жатады. Оның ұлттық сипаты әр халықтың ақиқат дүниені тілі арқылы өзіндік көзбен көруіне байланысты болады. Тіл – қарым-қатынас, танымның құралы ғана емес, тіл – ұлттың мәдени коды. Тілдің жәрдемсіз мәдениетті оқып-игеру, байыптау мүмкін емес. Тіл арқылы ұлттың қазіргі кездегі менталитетін, байырғы кездегі тілдік ұжымның дүниеге, қоғамға, өзіне деген көзқарасын, сана-сезімін айқындауға болады.

Қазіргі кезде көпшілікке қолжетімді Ұлттық корпус дегеніміз – белгілі бір тілдің табиғатын толық бейнелей алатын, тілдегі барлық стиль мәтіндерін қамтитын, көлемді, теңгерімді (репрезентативті) корпус. (Жұбанов, Жаңабекова, 2017: 48). Қазақ тілінің ұлттық корпусында (бұдан әрі – ҚТҰК) қазақ тілінің 30 миллион сөзқолданыстан тұратын электронды мәтіндер қоры жинақталған (<https://qazcorpus.kz/>). ҚТҰК-ына енгізілген мәтіндер қорына морфологиялық, лексикалық, семантикалық, фонетика-фонологиялық белгіленімдер қойылады. Қазіргі кезде ҚТҰК құрамында негізгі корпуспен қатар диалектологиялық, тарихи, ауызша, параллель, мәдени ішкорпустар да қатар жасалып жатыр. Ішкорпустар негізгі корпустан мәтіндік базасы, белгіленім, метабелгіленім, іздеу жүйесі бойынша ерекшеленеді. Аталмыш мақала ҚТҰК-ның құрамына енетін мәдени ішкорпусқа лингвомәдени бірліктер жинау мәселесіне арналып отыр.

Қазіргі ақпараттық қоғамда мәдени құндылықтарды келер ұрпаққа жеткізіп, сақтаудың негізгі көзі – мәдени ұғымдарды Ұлттық корпустар базасына енгізу. Корпус – ұлт тіліндегі барлық стильдік қабатты қамтитын мәтіндердің бағдарламалық тұрғыдан қамтамасыз етілген электрондық жинағы, жинақтаушы банк. Ұлттық корпустар қызметіне қарай тарихи корпус, диалектологиялық корпус, ауызша корпус, параллель корпус т.б. бөлінеді. Корпустың қай түрінде болмасын, ерекшеліктеріне

қарай мәтіндердің жинақталуы басты шарт болып табылады. Сонымен қатар Ұлттық корпустардағы екінші басты шарт – лингвистикалық белгіленімдермен жабдықталуы (Емельянова, 2004:472-473). Осы ретте морфологиялық белгіленім, просодикалық белгіленім, семантикалық белгіленім т.б. тіл деңгейлеріне байланысты белгіленім түрлері беріледі. Кез келген сөздің қандай мағынаны білдіретіндігі туралы ақпарат та пайдаланушы үшін қажетті сұраныс тудырады. Сондықтан Ұлттық корпустардан ізделген сөздің лексикалық мағынасымен бірге, мәдени бірліктердің мәдени семантикасы туралы да ақпарат беру ең алдымен ұлт тілұстарманы үшін маңызды болып табылады.

Лингвомәдени бірліктер мен олар туралы мәдени білімдер жүйесі және мәдени мәтіндерді жинақтаушы банк, ол – Қазақ тілінің лингвомәдени ішкорпусы. Бұл ішкорпус түрі – қазақ тілінің кең ауқымды мәдени-лингвистикалық қоры болғандықтан, оған енетін мәтіндер мен мәдени бірліктер тақырыптары жан-жақты болып келеді.

Мәдени-семантикалық белгіленім – сөздердің мағыналық құрылымында кодталған ұлт мәдениеті туралы білімдер жүйесі. Мәдени білімдер жүйесін ішкі формасында сақтаушы бірлік, ол – сөз, яғни мәдени бірліктер болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, әдеттегі түсіндірме сөздіктер сөздерді тіркеуші және сөздердің лексикалық мағынасы туралы ақпарат беруші құрал болса, мәдени сөздіктер сөздердің лексикалық мағынасын емес, сөздердің шығу уәжімен байланысты ұлттық салт-дәстүр, тұрмыс-салтпен байланысты мәдени семантиканы да түсіндіреді. Ал мәдени сөздіктер Лингвомәдени корпустардағы этнолингвистикалық белгіленімдерді (мәдени-семантикалық) жасауға негіз болады.

Мәдени сөздіктер жасау ісі бір күннің ішінде жасай салатын жұмыс емес, ол ұлттың өмір сүру кезеңдерімен бірге жасасып, ұрпақтан-ұрпаққа тарап, қазірге дейін жетіп келе жатқан ұлттық құндылықтарымызды сараптау, тіркеу, жүйелеу, зерттеу, тағы да басқа ізденістер арқылы жүзеге асады. Мәдени сөздіктер жасаудың дереккөзі:

- халықтың салт-дәстүрі, ұғымдары туралы білімдер;
- этнографиялық еңбектер;
- фольклорлық еңбектер;
- тарихи еңбектер;
- мәдени бірліктер туралы жазылған зерттеулер (диссертациялар, мақалалар);
- мәдени бірліктер семантикасын ашу т.б. (Трегубова, 2007).

Аталған дереккөздердің ішінде мәдени бірліктерге зерттеу жүргізу қажеттігі туындады. Мақалада Қазақ тілінің лингвомәдени ішкорпусына енгізілетін көне атақ-лауазым атаулары лексикалық байлығымыздың ерекше бір саласын құрайтын, бірыңғай тақырыптық жүйе болғандықтан, олардың мәдени семантикасын ашу үшін атақ-лауазымға қатысты тілдік деректерді ғылыми тұрғыдан жүйелей отырып, оларды дәуірлік, мағыналық топтарға жіктеп, олардың этнолингвистикалық, уәжділік және ішінара этимологиялық табиғатын тілдің қалыптасқан заңдылықтары аясында саралап көрсетудің маңызы ерекше.

Материал және әдістер

Мақалада қазақ тіліндегі мәдени ішкорпусты әзірлеудің алғашқы сатысында тілдік материалды электрондық пішінге келтіру, электронды пішінге келтірілген тілдік бірліктерді мазмұндық-семантикалық жағынан топтастыру, лингвистикалық белгіленімдер әзірлемесін жасауда және пайдаланушыға қажетті сөзді жылдам табуға мүмкіндік беретін компьютерлік-бағдарламалық әдістер, сондай-ақ жұмыстың мақсат-міндеттеріне сәйкес онда қаралуға тиісті материалдарды жинау барысында сұрыптау, жүйелеу, сипаттама, тарихи-салыстырмалы, тақырыптық топтар мен уәжділігін айқындауда мәдени-семантикалық, атақ-лауазым атаулары мен оған қатысты мақал-мәтелдерді халықтық ұғым-түсініктермен байланыстыра отырып талдау үшін этнолингвистикалық тұрғыдан сипаттау тәсілі қолданылды.

Әдебиетке шолу

Бүгінгі қазақ тіл білімінде қалыптасқан, өзіндік ұстаным-үрдістері бар этнолингвистикалық зерттеулерде (Ә.Қайдар, М.М.Копыленко, Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева, Р.Шойбеков, С.Сәтенова, Г.Смағұлова және т.б.) этностың салт-санасы мен өмір-тіршілігінде қалыптасқан ұғым-түсініктердің, атаулардың ұлттық сипатын, жалпы қазақ этносының ұлттық бейнесін, өзіндік болмысын толық та түбегейлі түрде тек оның байлығы – «тіл әлемі» арқылы ғана танып-білуге болатындығы дәлелденіп отыр. Зерттеу жұмысының дереккөздері ретінде түркі, араб және қытай

тілдерінде жазылған жазба ескерткіштер, Қазақ хандығы тұсындағы жазба ескерткіштер (синолог мамандардың түсіндірілуімен берілген қытай жылнамашыларының тарихи мәліметтері, ақын-жазушылардың көркем шығармалары (І.Есенберлин, Ә.Кекілбаев, Д.Исабеков, Қ.Исабаев, Ж.Тұрлыбаев, Н.Мыңжан, Қ.Салғараұлы, Тарақты Ақселеу және т.б.), Көне түркі тілінің сөздігі, Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі (1966), Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі (І.Кеңесбаев, 1977), Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі (он томдық: 1974-1986), Қазақ әдеби тілінің сөздігі (он бес томдық), Қазақ тілінің аймақтық сөздігі (2005), Ә.Қайдардың «Халық даналығы» және «Тысяча метких и образных выражений» сөздіктері, Р.Сыздықтың «Сөздер сөйлейді» еңбегі, Е.Жанпейісовтің «М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тілі» еңбегі, ұлттық энциклопедиялар және т.б. алынды. «Лингвистикалық корпус» терминіне осы саланың көрнекті маманы В.П.Захаров мынадай анықтама береді: «Лингвистикалық немесе тілдік корпус дегеніміз – нақты лингвистикалық міндеттерді шешуге арналған үлкен, электронды түрдегі, біріздендірілген, құрылымданған, белгіленім қойылған тілдік деректердің жиынтығы» (Захаров, 2005: 3). Қазіргі кезде қазақ тілінің мәтіндер корпусын жасаудың жалпы лингвистикалық теориялық және практикалық проблемаларына (Жұбанов, 2009), мәтіндерге әртүрлі белгіленімдер қою және оны автоматтандыру (Жаңабекова, 2012; Жұбанов, 2015; Жаңабекова, Пирманова, 2019; Құлманов, Жаңабекова, Әшімбаева, Бисенғали, Шүленбаев, Қордабай, 2022;) және т.б. мәселелерге арналған ғылыми зерттеулердің нәтижелері жарық көрді.

Нәтижелер және талқылау

Лингвомәдени жүйеге жататын тілдік бірліктердің ең басты ерекшелігі – өз бастауын сонау көне дәуірлерден алып, үнемі даму үстінде қалыптасып, даму үдерісінде толығып, өзгеріп, жаңарып отыруында. Сондықтан да, лексиканың бұл саласы – қазақ этносының сатылы дамуының, қоғамдық өзгерісінің ру, тайпа, ұлыс, халық, ұлт болып қалыптасу кезеңдерінің бірден-бір куәгері, халықтың өзімен де, тілімен де бірге дамып, біте қайнасып келе жатқан көне мұрасы. Жәдігер іспетті тілімізде хатталып, көненің көзіндей көңілімізде, жадымызда сақталып қалған бұл атаулар мен олардан туындаған көптеген тұрақты тіркестерді, мағыналық бірліктерді түгел жинап, жүйеге салып, мазмұны мен мәнін саралап, «сөйлете» білсек, олардың өткен тарихымыздан сыр шертіп, бүгінгі рухани өміріміз бен тарихи танымымызды байыта түсетіндігі даусыз. Аталмыш бірліктердің жалпы түркі әлемінде қолданысы және мағынасы жағынан, дәлме-дәл болмаса да, бір ортақтық, ұқсастық бар екені байқалады. Оны анықтаудың екі жолы бар. Біреуі – сол саладағы атауларды тілдік дерек ретінде салыстыра-салғастыра қарау да, екіншісі – хронологиялық қағидатқа сай түркі әлеміне ортақтығына байланысты тарихи дәуірлену кезеңдері бойынша өзара жіктеу, топтастыру. Осы тұрғыдан алып қарағанда жалпы, түркі тілдеріне тән және солардың бірі – қазақ тіліндегі толық және жартылай ортақ атақ-лауазым атауларын 5 дәуірге бөліп қарауға болады. Осындай дәуірлеуге байланысты оларды мынандай тақырыптарға бөліп қарастырамыз: 1. ғұн дәуіріндегі атаулар (б.з.д. V- б.з. V ғ. дейін); 2. көнетүркі дәуіріндегі атаулар (VI-XII ғ.ғ.); 3. ортатүркі дәуіріндегі атаулар (XIII-XIV ғ.ғ.); 4. жанатүркі дәуіріндегі атаулар (XV-XIX ғ.ғ.); 5. Қазақ хандығының отарлануы дәуіріндегі атаулар (XIX ғ.).

Бұл хронологиялық межелер біздің шартты түрде алып отырған дәуірлерімізге жатады да, түркі әлемі тарихында оны бұлайша жіктеу байқалмайды.

Ғұн дәуіріндегі атаулар

Тарихшылардың зерттеуі бойынша, «Түркі елінің ежелгі тарихы біздің заманымыздан бұрынғы III-ғасырдан, ертедегі ғұндар империясының құрылуы кезеңінен басталады да, б.з. IX-ғасырын қамтиды. Демек, б.з.б. III-ғасыр мен бергі IX-ғасыр арасындағы ғұндар, түркілер дәуірі – біздің рухани қазыналарымыз, түркі жұртының мәдениет тарихының деректі көздері...» (Қазақ ССР тарихы, 1980). «Түркілер белсене араласқан ғұн империясы б.з.б. II-ғасырда өмір сүрсе, түркілердің өздері құрған Түркі империясы б.з. VI-ғасырына жатады. Одан кейін құрылған Моңғол империясы – б.з. XIII-ғасыры. Бұлардың алғашқы империясын құруда негізгі күш және мемлекеттік тұжырымдама түркілердікі еді. «Ғұн империясы ежелгі түркі мемлекеті болып саналады» дейді белгілі түркітанушы Н.А.Аристов. Оның пікірінше, б.з.д. III-ғасырда ғұндар түрікше сөйлеген», – деп көрсетеді тарихшылар (Аманжолов, 1996:3-4).

Біз жарияланған қытайша қолжазбаларды қарастырып, ғұн дәуірінде қолданылған атаулардың жалпы сипатына тоқталып өтуді жөн көрдік. Сол қолжазбалардың біріне – «Сиунну» кітабынан

аударып, құрастырылған «Таным тармақтары: Қытай тарихшыларының көне тарихымыз жөніндегі пайымдаулары» атты еңбек, екіншісіне – «Ғұн тарихының жылнамасы» атты қолжазбалар жатады (Ғұн тарихының жылнамасы, 2004). Түркітанушы ғалымдардың пікірі бойынша ғұн туралы қытай естеліктерінде кездесетін лауазым атаулары саны өте аз және қытайша жазылуы олардың нұсқасын дәл бере алмайды дегенді себеп етті. Осының салдарынан ғұндар мен түркілердің генеологиялық ортақтығы көп сөз болмай келгені белгілі. Алайда қытай қолжазбаларының табиғаты, әсіресе кейінгі кезде кеңірек ашылып, ғылыми айналымда түркі тілдеріне аударылған тарихи деректердің көбейе түсуі оларды зерттеушілердің бұл құбылысқа ерекше назар аударуына себепкер болды. Осыған орай бұл жерде тілші-мамандардың да бірер пікір-көзқарастары қажет.

Осы ретте зерттеуші Қ.Ғабитханұлының ғылыми мақаласындағы келтірген кейбір дәйектемелеріне тоқтала кеткен орынды тәрізді. Зерттеушінің пікірінше, кезіндегі орыс миссионері Бичурин (1851) мен француз ғалымы Э.Шаванның (1880-1970) аудармаларындағы ономастикалық атаулар сол күйінде қабылдануда. Қытай жылнамаларындағы ономастикалық атаулардың біразының қалай оқылатындығы бүгінде белгілі болса да, тарихшыларымыз ғылымның лингвистикалық жағын ескерместен, тарихына ғана мән беруде. Ономастикалық атауларды қолдану бір жүйеге түспеген. Мәселен, ғылыми әдебиеттерде ғұндардың алғашқы тәңірқұттарының бірінің аты қазіргі оқылуы бойынша – *Мао дун*, оны *Бодұн*, *Мөде*, *Моде*, *Маудун*, *Мете*, *Модо*, *Модэ*, *Мао-дунь* т.б. деп, Үйсін елінің басшысы қазіргі оқылуы бойынша – *Кун то*, яғни *Күнби*, *Күнмо*, *Күнми*, *Күнбек*, *Гүнмо* т.б. түрінде жазылуда. Сол сияқты, *тәңірқұт* атауына келсек, оның қазіргі оқылуы *cheng li*, ежелгі оқылуы *dang lei*. Бұл мағыналық жағынан *тәңірі* сөзіне жақын. Қазіргі оқылуы *gi tu*, бұрын *go to* немесе *gua ta* деп оқылған. Бұл сөз дыбысталуы жағынан түркінің *құт*, *құт(т)ы* сөзіне жақын болғанымен, мағынасы жағынан кейбір түркі тілдерінде *бала*, *сәби* деген мағынада айтылатын *гөдек* (*көдек*) сөзіне жақын, яғни бұл қытайша бастау хаттағы *dang lei gua ta тәңір көдегі* сөзі *тәңірден туған*, *тәңір ұлы* дегенді білдіреді деп түсіндіреді. Біз қалыптасқан дәстүр бойынша бұрынғыша *тәңірқұт* деп атадық. «*Шүлен адам*», «*Шүлен беру*», «*Шүлен тарату*» дегендегі «*Шүлен*» (*gi lian*) – ғұндарша тәңірдің басқаша аталуы. Ғұндар тәңірқұттың әйелін және күйеуге шыққан қыздарын осылай атаған, яғни көне түркідегі «*қатұн*» сөзі сияқты ғұн әйелінің мәртебесін білдіретін сөз. Бұл сөз дыбысталуы және әйел деген мағынасы жағынан «*абысын-ажын*» дегендегі «*ажын*» сөзіне жақын. Көне түркі тіліндегі атақ-лауазымға байланысты қытай жылнамаларындағы ономастикалық атаулардың қазірге салыстырып оқып анықталғандарының ішінде *тегін*, *шад*, *елтебер*, *іркін*, *түртіп*, *бұйрық*, *Түмен қазан*, *Бөрі қазан*, *Үка қазан*, *Үка тегін*, *қазан*, *қатұн*, *ябғу*, *ана*, *елші*, *тұтұқ*, *саңғұн* (*сардар*) және т.б. бар (Ғабитханұлы, 2003:94).

Бір артықшылығы, қолжазбаларда бұл атаулардың қытай тіліндегі аудармасы емес, сол өздерінің бастапқы нұсқасында, сол кездегі аталуынша және нақтылы мәтіндерде қолданылуы бойынша беріліп, басым бөлігінің мағынасы түсіндірілген. Бұл атаулардың түркі халықтарының тіліне тән екендігін бірден тануға болады: *ага тәңірқұт*, *құт*, *ага*, *білге*, *хан*, *кіші*, *тете*, *бек*, *бас*, *жасауыл*, *уәли*, *ордабек*, *даяшы*, *бақауыл*, *күзетбасы*, *даяшыбасы*, *бас абыз*, *тұтқауыл*, *күнби*, *мыңбасы*, *жүзбасы*, *онбасы*, *бас жасауыл*, *төреші абыз*, *тәңірқұт*, *уәзірбасы*, *аламанбасы*, *аймақбасы*, *шабандоз*, *сол қол аламанбасы*, *қорғаушы тұтқауыл бек*, *сардарбасы*, *тілмаш*, *сол бас сақа*, *ішкі бек*, *басқақ*, *нақбек* т.б.

Мұны дәлелдейтін екінші бір дерек – бұл атаулардың барлығы, әсіресе екі-үш сыңардан тұратын аналитикалық-синтетикалық сөзжасам моделі бойынша жасалған және ол үлгі түркі тілдерінің бір сипаты екендігі белгілі. Мысалы: *құт ага*, *білге хан*, *кіші тете хан*, *бас жасауыл*, *бас уәли*, *оң білге хан*, *күзет басы*, *даяшы басы*, *бас абыз*, *мыңбасы*, *онбасы*, *жүзбасы*, *уәзірбасы*, *аламанбасы* т.б.

Атаулардың біразы *бас* (*главный*, *старший*) мағынасындағы анықтауышпен тіркесіп жасалған. Мысалы: *бас жасауыл* – жасауылдардың мәртебесі биігі; *бас уәли* – уәлилердің басшысы; *ордабасы* – хан ордасын басқаратын лауазым; «*Хан патшасы сарай күзетбасы Лиңуаңды атты әскер санғұндығына тағайындап, Юнжұнга жіберді*» (Ғұн тарихының жылнамасы, 2004:42). Мағынасы бүгінде айқын атауларға, мысалы, *хан*, *патша*, *бек*, *қарауыл*, *абыз*, *уәли*, *даяшы*, *күзетбасы*, *онбасы*, *жүзбасы*, *мыңбасы*, *аламанбасы*, *аймақбасы*, *шабандоз*, *қорғаушы*, *сардарбасы*, *тілмаш* т.б. осы тәрізді лауазымдарды көрсетуге болады. Ғұн тілінде жазылған тұтас жазба мәтіндері сақталмағандықтан, олардың қытайша аудармасын ғана көрсетуге болады.

Олардың бірнешеуінің мағынасына тоқталып кетелік: *төреші абыз* – «хан патшалығы *төреші абыз* хан Ангоның ұсынысы бойынша құдаласуға келісім берді» деп жазылған; *күнмо* – бұрындары Үйсіннің ханын *күнмо* деп атайтын; *бас абыз* – хан патшалығы *бас абыз* Таочинді Дай бектігіне жіберіп, құда-андаласып татуласады; *ордабек* – хан патшасы осылардың бәріне *ордабек* – *Лиеху* деген атақ берді. Бұл атаулардың біразы қазіргі кезде түркі тектес халықтар түсінбейтін ғұн не қытай атауларын құрайтын болса, енді біразы түркілік атаулар екендігіне ешкім күмән келтіре алмайды.

«Көне дәуір күмбірі» атты қолжазбадағы Қытай тарихындағы қазаққа қатысты мынадай атақ-лауазым атауларының тізімі кездеседі (қазақ тіліне аударылып, басылған нұсқасынан): *ұлыс басы* – батыс түрік оғының *ұлыс басы* тұтам сарайға опасыздық жасады (55-б.); *түрік қағаны* – жаз 25 сәуірде *түрік қағаны* Боғы Чор тағы да елші жіберіп, қыз айттыруды талап етті (55-б.); *басқақ* – патша жарлық түсіріп, Бесбалық *басқағы* Таң Жиахуй мен ақылшы нөкер жие Уанды қосын бастатып көмекке жіберді (55-б.); *елші* – Жаң Шиаучуң әр елге хат арқылы хабар таратты, мұның дақпырты бүкіл батыс өңірде үлкен дүмпу туғызды, тазай, қаңлы, дада-даң (тарбан), көпен секілді сегіз ел *елшілерін* жіберіп, бағынатындықтарын білдірді (55-б.); *кіші сардар* – сол кезде Да-у алайының *Кіші сардары* Хау Линчуан жарлық бойынша түріктерге елшілікпен барған еді... (55-б.); *кіші қаған* – Боғы Чордың баласы *кіші қаған* таққа мұрагерлік етті (55-б.); *ханша* – Ал олардың шын, әлде жалған *ханша* екенінде елдің жұмысы не? (56-б.). Бұл деректер осы күнге дейін белгісіз болып келген ғұн дәуіріне, одан кейінгі мезгілдерге жататын, бүгінгі кейбір түркі халықтарына бірқатары түсініксіз, оқылуы қиын атаулардың тізімі. Олар осы атаулар келтірілген дереккөздерден алынып, бірінші рет ғалымдар назарына ұсынылып отыр (Қоңырбай, 1999:22-25).

Көнетүркі дәуіріндегі атаулар

Жалпы түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының көне дәуіріндегі тарихына зерттеуші ғалымдар VI-XIII ғасырларды жатқызып, оны «көне түркі дәуірі» деп атап келеді. Біздің зерттеп отырған нысанымыз – жалпы түркі әлеміне қатысты атаулардың бәрі болмаса да, басым көпшілігі осы дәуірдегі Орхон, Енисей, Талас ескерткіштерінің тілі бойынша жасалған екі күрделі еңбекті атауға болады. Олардың біріне – ағылшындардың атақты түркітанушы ғалымы Джерар Клаусонның «XIII ғасырға дейінгі көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі бойынша жасалған этимологиялық сөздігі» (ағылшын тілінде), екіншісіне – атақты кеңестік түркітанушылар тобының бірлесіп жариялаған еңбегі – «Көнетүркі тілінің сөздігі» (1969) жатады. Көне түркі дәуіріндегі билікке қатысты атаулар бұл еңбектерден басқа зерттеулерде толық қамтылған емес. Сондықтан да, біз қажетті атаулардың орысша аудармасы бар жоғарыда көрсетілген екінші еңбекті негізге ала отырып, көне түркі дәуірінде қолданылып, қалыптасқан атаулардың жалпы көрінісін, солардың ішінде қазақ тілінде сақталғандарын ашып көрсетуді жөн көрдік. Тарихшылардың мәліметін ескерсек, түркілердің билік тұтқаларын сипаттайтын *қаған*, *тегін*, *ябғу*, *шад*, *тархан*, *тұтұқ*, *бұйрық*, *шор*, *елтебер*, *еркін*, *бек* тәрізді атаулар сол дәуірдегі көне түркі тіліндегі мемлекеттік құрылым атауларының қалыптасқан жүйесін құрағаны сөзсіз (Аманжолов, 1996:13). Біз қытай жылнамалары арқылы көне Түркі қағанаты мемлекеттілігі озық болып саналатын Қытаймен терезесі тең мемлекет болғанын білеміз. Олардың мемлекеттілігінің тағы бір белгісі – аумағының әкімшілік аймақтарға бөлінуі. Елдің ең жоғарғы билеушісі *қаған* атауымен белгіленді де, оң қанатқа және сол қанатқа бөлінген аймақ әкімдері – *шад* және *жабғу* деп аталды. Одан кіші тайпалық бірліктер басында *елтеберлер*, ал тіпті ұсақ рулар көсемдері *еркін* және *шор* лауазымдарын иеленген (Таным тармақтары: Қытай тарихшыларының көне тарихымыз жөніндегі пайымдаулары, 1998:78). Сонымен түркілер қоғамындағы ең жоғарғы биліктің иесі тәңір текті *қаған* болды. Елді бір орталыққа біріктірген *қаған* әрі жоғарғы билік иесі болып қана қойған жоқ, сонымен қатар жоғарғы әскербасы болып табылады. Бұл тек тірегі мықты мемлекетке тән қасиет. Осы құқықтық сабақтастық бүгінгі Ата заңымызда да жалғасын тапты, мәселен *Елбасы* және *Бас қолбасшы*.

Қаған сөзі – осындай мағынада қолданылған ең көнетүркілік термин. Қаған сөзінің термин ретінде қолданыла бастауы Алтай және Моңғолия аумағы секілді кең алқапта тіршілік еткен, негізінен мал шаруашылығымен айналысатын түркі тілдес тайпалық одақтардың ерте феодалдық типті мемлекетке бірігуімен байланысты болса керек. Оның этимологиясы жайлы екіұдай пікір бар. Бірқатар түркітанушылар бұл сөзді қытай тіліне телуге өте әуес. Осы пікірді ұсынушылар қатарында кеңестік түркітанушылар А.Н.Кононов пен Н.А.Баскаков болса, еуропалық ғалымдар қатарынан Г.Дерферді, А.Габенді айтуға болады. Олардың ортақ ойынша *қаған* тұлғасы қытай тілінің «*ке*» –

ұлы және «кан» – билеуші деген сөздерінен құралған (Баскаков, 1985:223). Көрнекті ғалымдардың осы пікірін қазақ тіліндегі әскери лексика құрамында қарастырған Т.Байжанов та қолдайды (Байжанов, 1991:95). Мысалы, түркілер қоғамында *қағаннан* кейінгі саяси статустары бірдей атаулар *жабғу* мен *шад* болып табылады. Көне түркілердің билеуші номенклатурасында бұлардың бірі В.У.Махпиров айтқандай, *вице-қаған* қызметін атқарса, биліктің узурпацияға ұшырағанына дейін ол қарлұқтар мен оғыздарда ең жоғарғы билік титулы ретінде де қызмет етті (Махпиров, 1997:128). Ал екінші терминнің шығуы бұл тақтың мұрагерлігімен байланысты еді. Алғашқы тұлғаның да, соңғы тұлғаның да семантикасында орынын басушы деген мән бар, олай болса, қазіргі *премьер-министрдің орынбасары, министрдің орынбасары* деген мемлекеттік лауазымдарды «*вице*» деген кірме анықтауыш сөздермен белгілегенше, жоғарыдағы терминдердің біреуін алуға болатын секілді. Ол үшін, әрине, *Премьер-министр* терминіне де, министр терминіне де қазақша балама тапқан жөн. Мысалы, Ата Түріктің арқасында болған тілдік реформалар нәтижесінде қазіргі түрік тіліндегі мемлекеттік құрылыс терминологиясындағы көптеген терминдер түрікшеленді. Соның ішінде министр сөзі «*бақан*» деп аударылса, ал премьер-министр сөзі «*бас бақан*» деп қолданылады (Барлыбаев, 1978:90). Сонымен бірге мемлекеттік құрылыс терминологиясына қатысты деп қарайтын терминдер ішінде Н.А.Баскаков тегі қытай тілінен шыққан деп санайтын *тегін* сөзі бар (Баскаков, 1980:34). Бұл атау да түркілік антропонимдер құрамында ұшырасып, оны иеленуші адамның тегі туралы мәлімет береді. Г.Рамстедт пен Г.Дерферге сүйенген Н.А.Баскаковтың көрсетуінше, оның мағынасы *текті адам* деген мағына береді екен. Қазір антропоним ретінде жиі ұшырасатын *еркін* сөзі де жай атау болып қоймаған, ол көшпелі түркілердің саяси билік сатысында үлкен рөл атқарған. Жалпы осы сөздің құрамындағы *ер* сөзі түркілер санасында зор мәнге ие болғандығын С.Г.Кляшторный атап көрсетеді (Кляшторный, 1964:93). Қазіргі қазақ тілінде де *ер* сөзі батыр мағынасында жиі жұмсалып жүр. Оның осындай мәні Кеңес Одағы кезінде жоғарғы награда атауының қазақшаға Социалистік Еңбек Ері деп аударылуына негіз болды. Көне түркі жазбаларында кездесетін терминнің бірі *тархан* – өзінің терминдік мағынасында он сегізінші ғасырға дейін жұмсалып келген ең өміршең терминнің бірі. Ол да көне мемлекеттік құрылымдардағы басқарудың бір буыны ретінде қызмет етті. Титул ретінде танылған *тархан* сөзінің түркілерден бастап кездесетінін Қытай жылнамашылары арқылы білеміз. Қытай тіліндегі тегі түркілік терминдердің қалайша құбылатынын осы *тархан* сөзінің сол тілде жазылуынан көруге болады. Бірақ қытай тілінде ол *да-цзян* болып өзгергенмен, А.Н.Бернштам айтқандай, «*Дагян, дагань болып өзгергенімен, оның түрік титулы тарханнан ешбір айырмашылығы жоқ*» (Бернштам, 1946:94). Оның айтуынша, үйсіндердің өзінде-ақ ол *дагян* түрінде кездесіп, чиновник қызметін білдірген.

Тархан термині қазір архаизмге айналған сөз болғанымен, антропоним, этноним, топоним құрамдарында сақталып қалғанын қазақ ономастикасын зерттеген Т.Жанұзақов дұрыс көрсетеді. Мысалы, Астархан (Хаджи тархан) атының қалыптасуы туралы ғалым XIV ғасырдағы Алтын Ордаға келген араб саяхатшысы ибн-Батута, Сұлтан хажы деген түріктің қызметіне разы болып, «хаджи-тархан» деген ат беріп, қаланы алым-салықтан босатқан, содан Астархан болып кеткен деген ой айтады. Сондай-ақ ғалым қазақ тарихының материалдарына сүйене отырып, хан кезінде тархан правосын пайдаланған көптеген жерлердің осындай заңды статусына байланысты тархан атаулы топонимдердің қалыптасып кеткенін көрсетеді (Жанұзақов, 1971:197). Ол атаулардың географиялық таралымына қарап, түркілердің әр дәуірдегі мемлекеттік құрылымдарының шекарасы қай аумаққа дейін созылғанын байқауға болады.

Ортатүркі дәуіріндегі атаулар

Түркі тектес халықтардың мемлекеті болып саналатын орта ғасырлардың басында құрылған мемлекеттердің бірі – Қарахан немесе қараханидтер мемлекеті. *Қарахан* атауын мемлекетті белгілеу үшін және осы кездегі түркі тектес тайпаларды ортақ атауға біріктіру үшін В.В.Григорьев енгізген болатын (Григорьев, 1871:98). Қараханидтердегі мемлекеттік лауазымдарда, негізінен, түркілік атаулар пайдаланылғаны байқалады. Мысалы, мемлекет басшысы *хақан* немесе *тамғаш хан* деп аталады, оның ортақ семантикасы «*хандардың ханы*» дегенге келеді. Сарай маңындағы ақсүйектер тобы «*азұн тұтқушы*» деген әлеуметтік атаумен берілсе, шенеуніктерінің ортақ атауы «*тапұқшылар*» деп аталған.

Орта ғасырлардағы кең қолданылған терминнің бірі – *ұлан* сөзі. Ол сол кездегі әдеби тілде *оглан* тұлғасында кездеседі. Профессор Р.Сыздықтың пікірінше, түркі-моңғол тілдерінде *оглан//ұлан//ұғыл//ұл* сөзінің ерте дәуірлерден келе жатқан титулдық мәнінің сарқыншағы қазақтарда Бұхар замандарына дейін жеткен тәрізді. Орта ғасырларда *оглан//ұлан* сөзі – термин. Тарихшылардың айтуынша, «*оглан//ұлан* деп Алтын Ордада, Қырым мен Астраханның династияларында, Чағатай ұлысы мен Ақ Ордада билеуші феодалдардың ең жоғары әскери және әкімшілік қызметін атқаратын ұлдарын атайтын болған». Соған қарағанда, *ұлан* сөзін әлеуметтік категорияға қатысты сөз емес, мемлекеттік ел басқару, билік жүйесіне қатысты деп қарауға болады. Қазіргі қазақ тілінде *ұлан* сөзі әскери-әкімшілік атау ретінде ұғынылады. Мысалы, *Қазақстан Республикасының ұлттық ұланы* (Сыздықова, 1984). Ортағасырлық түркілік елдердің ел басқару, билік жүйесі күрделі және бай екені түсінікті. Сол себепті оларды жеке тақырыптық топтарға бөліп қарастыруға да болады. Дегенмен, біз бұл тұста жалпылама сипаттама берумен шектеліп отырмыз. Орта ғасырлардағы ел басқару және билік жүйесі біршама жоғарғы сатыға көтеріліп, күрделене бастады. Осы саладағы орта түркілік атаулар деп біздер *хан, әмір, сардар, аталық, атабек, көкілташ, ішік аға басы, инақ, миришқар, наиб, жасақ, жасауыл, қарауыл, қанбұл, әкім, даруға, ұлысбек, тору, ясақ* секілді сөздерді аламыз.

Ханның жарлықтары *пәрмен* деп аталған. Пәрмендер мәтінін тексерген зерттеушілердің айтуына қарағанда, кейде *әмір* деп ханнан кейінгі екінші адамды да айтқан. Әдетте, ондай адам мемлекеттің қарулы күштерінің Бас қолбасшысы болған да, *ұлыс сардары* қызметін атқарған. Қазіргі мемлекеттер атауына шолу жасаған кезде *әмір* атауын Біріккен Араб Әмірліктерінен кездестіреміз. Сонымен қатар араб елдерінің бірқатарында *әмір* сөзі қазір де *елбасы* деген мағынада қолданылады. Сонда бұл елдегі араб диалектісінде *әмір* сөзі әрі «әкімшілік-аумақтық бірлік», әрі «мемлекет билеушісі» деген мағынада жұмсалып тұр.

Жасауыл атауының түзілуінде де белгілі бір тілдік заңдылыққа сүйенгендік байқалады. Тілімізде осындай үлгімен жасалған *қарауыл, бақауыл* секілді әкімшілік мәндегі сөздер де бар. Ал енді жасауылдың одан арғы даму тарихына келсек, ол кейіннен әскери атаулар санатынан орын алып, тіпті славян тілдеріне еніп, *есаул* тұлғасында патшалық Ресейдің кавалериясындағы әскери шенді білдірді. Сонымен бірге орыс ұлтының құрамындағы субэтнос казактардың әскери құрамасындағы бір буын *есаул* атауын да түркизм деп тануға болады (ЭСРЯ). Ортағасырлық ел басқару, билік жүйесіне қатысты атаулардағы тағы бір ерекшелік – көшпелі аудандардағы билік тармақтарын немесе салық түрін белгілейтін атаулар мен отырықшы жердегі билік буындары атауларының дифференцияланып қолданылуы. Мысалы, аталған елдердегі мемлекеттік істерді атқарушы хан билігінің өкілетті уәкілдері – қала әкімдері *даруға* деген атаумен аталады. Даруғаның міндетіне әртүрлі алым-салықтарды уақтылы жинап тұру кірген.

Жаңатүркі (Қазақ хандығы) дәуіріндегі атаулар

Қазақ хандығының қалыптасуы жайлы тарихшылар сан алуан пікірде болғанымен, біз үшін маңыздысы – сол мемлекетті сипаттайтын лексика. Алайда ұлттық мемлекетіміздің құрылуына себепші болған алғышарттар мен оған кірген ру-тайпалардың тілі туралы сөз етпейінше, жалпы сол кездегі ел басқару және билік жүйесіне қатысты атауларды толық тану мүмкін емес. Аталып отырған кезеңде түркі халықтары жеке халық болып қалыптасып, ұлттық мемлекеттер құрылды.

Профессор Р.Сыздықтың пікірінше, осы кездегі қоғамдық құрылымды көрсететін сөздерге *жұрт, халық, хан, қарашы, қызметші, ер, батыр, би, ұлы, кеңес, орда* секілді әлеуметтік статусты білдіретін атаулар жатады (Сыздықова, 1984:17). Сонымен қатар, ғалымның айтуынша, әлеуметтік категорияларды көрсететін *кедей, бай, патша, хан, би, төре, ақсүйек, бек, қожжа, шора, азамат, батыр, ханзада, қарашы* секілді атаулар жиі қолданыс тауып қана қоймай, өзінің тура мағынасында жұмсалып, сол кездегі әдеби тіл үшін актив жұмсалатын, нормаға түскен атаулар болып есептелген. Қазақ хандығындағы жоғарғы билік ханның қолында болды.

Жалпы *хан* сөзінің этимологиясы туралы пікірлер жоғарыда *қағанға* қатысты деректерге байланысты айтылған. Дегенмен, біз *қаған* сөзі түркі-моңғол сөзі, ал *хан* соның қысқарған түрі деген пікірмен бірге, көне түркі жазбаларына сүйене отырып, *қаған* таза түркі сөзі, ал моңғол сөзі *хан* да онымен бірге параллель өмір сүріп келген деген секілді ойды қолдайтынымызды ескерте кеткіміз келеді.

Тағы бір бөліп айтар мәселе – қазақ қоғамындағы *хан сайлау үрдісі*. Қазақ билеушілерін *хан* атауымен белгілегенде, оны мазмұны жағынан ерекшелеп тұратын да – осы жайт. Қазақ мемлекетіндегі хан сайлау процедурасы көшпенділер қоғамы үшін тек ұлы саяси оқиға ғана емес, сонымен қатар, үлкен этномәдени қоғамдық құбылыс болып саналған. Бұл жағдайда ел басқару және билік жүйесіне қатысты лексика этнографиялық түсініктермен астасып жатады. Мысалы, хан сайлау үшін қазақ дәстүрімен бүкіл елге сауын айтылатын болған. Бұны тек таза этнографиялық атау деп қарамасақ керек. Өйткені ол сайлау жүйесіндегі басты атрибуттардың бірі болып есептелген. Ханды таққа отырғызу кезіндегі «*хан сарқыты*» немесе хандықтан кетуді бейнелейтін «*хан талау*» тәрізді салттардың атауы ретінде де осыны айтуға болар еді. Бұлардың әрқайсысының астарында құқықтық аспект жатыр. Және осы тұрпатты жөн-жоралғылардың моральдік негізі қазіргі Конституциямызда нақты мән-мағынаға ие болып, заңды түрде көрініс тапқан.

Қазақ хандығында далалық демократияға негізделген сондай билік институтының бірі *билер кеңесі* деп аталған. Билер институты бұл қазақ қоғамындағы парламентаризм дәстүрлерінің құқықтық негіздерінің тым әріде жатқанын көрсетеді. Өйткені хан биліктің ең жоғарғы тұтқасы болып заң жүзінде есептелгенмен, іс жүзінде билер кеңесі оның шешімдеріне тыйым сала алатын. Лингвистикалық тұрғыдан алғанда, *билер кеңесі* деген күрделі атаудың құрамына қарап, сол кездегі қазақ әдеби тілінің атау жасам қабілетінің ерте байқалғанын анықтауға негіз бар. Билер кеңесі бұған дейінгі *хан кеңесі* деген атаулық тіркестің үлгісінде дүниеге келген деп жорамал жасауға болатын тәрізді. Күрделі атау жасауға негіз болып тұрған модель сөз – *кеңес* орта түркі кезеңінен бері мемлекеттік ел басқару атауы ретінде қолданылып, *кәнеш* тұлғасында билеушінің канцеляриясы деген мағына берген. Қазақ хандығы тұсында үлкен ел жиындарын «кеңес» деп атаған. Айталық, «Күлтөбенің басында күнде кеңес» деген аталы сөз содан қалған. Ал *би* сөзінің мағынасына келсек, қазақ тілінде ол бірнеше мағына беретіні белгілі. Егер бұған дейін *би* сөзі әлеуметтік категорияны білдіретін *бек* сөзінен туындап, сол мағынада ұғынылса, алғашқы ұлттық мемлекет құрылған сәттен бастап *би* сөзінің мән-мағынасы кеңейді. Біріншіден, ол *хан кеңесшісі* деген мағынаны берді. Екіншіден, Қазақ хандығының басқа елдермен дипломатиялық қарым-қатынасының нәтижесінде елші болып баратын ресми өкілдер билерден құралатын болды. Үшіншіден, *би* сот билігін жүзеге асырушы адам болып есептелінді. Төртіншіден, бидің алдыңғы міндетін атқаруға қажетті қасиеттердің негізінде оның сөзге ұста, шешен деген лексикалық мағынасы қалыптасты.

Сонымен бірге Қазақ хандығы тұсында дипломатиялық лексиканың да жеке атаулар саласы болып қалыптаса бастағанын ерекше айтып өткіміз келеді. Бұл тілдік дерек те қазақтардың хандығы барлық атрибуттары бар мемлекет болғандығын дәлелдей түседі. Әсіресе, осы атаулардың ішінде *елші* сөзінің белсенді түрде қолданысқа енгені ерекше. «Жауластырмақ жаушыдан, елдестірмек елшіден» деген секілді көнеден келе жатқан тұрақты сөз тіркесі де еліміздің дипломатиялық дәстүрлері мықты мемлекет болғанымызды дәлелдейді. Аталған мәтелде Қазыбек бидің аузымен қалмақ ханына айтылған әйгілі шешендік сөзінде көрінген найзаның ұшымен, қылыштың күшімен ғана емес, қажет кезінде Абылай хан секілді көрегенділікпен, сөз күдіреті арқылы бітімге келетін, жауын жұмыр жауаппен жасқай алатын, бірлікке досын бастай алатын қазақтың сыртқы саясатының негізгі стратегиялық бағыты танылып тұр. Қазақтардың, негізінен, экстенсивті мал шаруашылығымен айналысуы, көшпенділердегі экзогамиялық салттың қатаң сақталуы тәрізді жағдаяттар, сайып келгенде, олардың мемлекеттік құрылымында рулық жүйенің сақталуын аса талап етті. Өйткені рулардың әрқайсысының жаз жайлауы, қыс қыстауы *ру ақсақалдарымен* белгіленіп отырды, басқаша айтқанда, рулардың жер иемденуі мен олардың шекаралық межеленуінде белгілі бір жүйелілік сақталды. Рудың әкімшілік бөлініс екендігін көрсететін құқықтық белгілері болды. Мысалы, біріншіден, әр рулық ұйымның нақты аумағы белгілі болды. Екіншіден, қазақ рулары әкімшілік бөліністегі бір буын бола отырып, өзінен ірі бөлініс бірлігіне, жүздерге топтасты. Үшіншіден, *рубасылар* – ақсақалдар Қазақ хандығындағы беделі күшті саяси билік иелері болды. Ақсақалдар биліктің орта буынын құраған саяси институт болып қалыптасты. Бұл XIX ғасырдың ортасында Қоқан мен Қашғардағы болыстық басқарманың әкімшілік лауазымы болып саналды.

Қазақ хандығының отарлануы дәуіріндегі атаулар

Қалыптасқан тарихи жағдайларға байланысты Қазақ хандығының XVIII ғасырдың басынан бастап, Ресей патшалығына тәуелді бола бастағаны белгілі. Осы кезде қазақтың байырғы сөздерінің

мағынасы кеңейіп, кейбіреулері алғаш рет атаулық мәнде жиі жұмсала бастады. Сондай-ақ, бұрыннан келе жатқан әкімшілік пен билікке байланысты қазақтың көне атауларының орнына *партия, сот, сияз, старшын, майыр, губерния, губернатор, дума, земство, окружный приказ, сенат, правление, собрание, управа, адуакат* секілді орыстың кірме сөздерінің қазақ тілі заңдылықтарына икемделгенімен, тұтас тұлғасында кең қолданыс табуы кең етек алды. Қазақ тіліндегі бұрыннан келе жатқан атаулардың сапалық өзгерістерге ұшырауы отаршыл патша өкіметінің қазақ даласындағы хандық билікті біржолата жоюымен байланысты болатын. Әсіресе, 1822 жылы болған «Сперанскийдің реформасы» деп аталып кеткен «Сібір қырғыздары туралы жарғы» деген құжаттың дүниеге келуіне байланысты Ресей мемлекетінің әкімшілік жүйесі ең алдымен Орта жүз аумағында, одан кейін Кіші жүзде күштеп енгізіле басталды. Сібірдің генерал-губернаторы жасаған осы жарғы бойынша бұрынғы хандық билік пен рулық жүйенің орнына аумақтық принципке негізделген *сұлтандық билік* орнады. Сөйтіп, қазақ даласындағы сұлтандық әлеуметтік топ атауымен бірге, жаңа отаршылдық билеу институтын белгілейтін әкімшілік атауына айнала бастады.

Қазақ қоғамындағы биліктің бір тармағы – сот жүйесі де елеулі өзгеріске түсті. Осыған орай *би* сөзінің мән-мағынасы өзгеріске ұшырады. Ол бұрынғыдай рудың ақсақалын көрсететін, *рубасы* атауы ретінде емес, жеке алғандағы қазақ даласында жаңа жағдайға байланысты туған құқығы шектеулі сот институтының атауы ретінде ұғыныла бастады. Қазақша сот билігі – билер соты шешендік сөздің күш-құдіретіне негізделген. Би – қазақ құқығы нормаларының білгірі әрі шешен болған. Шешендік өнердің бастапқы қайнар көзі, оның сақтаушысы әрі реформаторы соттық билікті жүзеге асырған билер болатын. Осыған байланысты қазақ билері әр заманда жоғары бағаланып келеді. Бидің беделі батырдан биік саналды. «*Барақ жүнді батырды екі қатынның бірі табады, Ел билейтін биді мыңның бірі табады*» деген мақал осыдан қалса керек. Сонымен, қазақтың өткен замандардағы қауымында *би* атағына ие болған таңдаулы азамат болсын немесе қоғамдағы билік және әкімшілікке қолы жеткен азамат болсын, баршасы – жүргізген билігін қазақ құқығы негізінде, «дала демократиясының» қағидаттарына сүйеніп, логикалық парасаттылық бойынша жүргізгенін көріп отырмыз. Бұл биліктердің іс-әрекеттерінің нәтижесі олардың шешімдерінен айқын аңғарылады.

Болыс пен *старшын* атаулары бұрынғы хан-сұлтан қызметтеріне қарағанда ұсақ лауазым қызметтерді белгілейтін атаулар ретінде қалыптасты. Оның ең басты себебі – патша өкіметінің жергілікті биліктің құзырын шектеп, ұсақтату арқылы далалық метрополиядағы өзінің саяси билігін күшейту пиғылынан болатын. Сол тұрғыдан келгенде, атаулардың анықтамаларының өзінен-ақ патша өкіметінің отаршылдық саясаты айқын білінеді. Соның нәтижесінде Қазақ хандығы көп жағдайда өзінің қалыптасқан құрылымдық мәртебесін, әдеттегі атақ-лауазымын, хан мемлекетінің құрылымын, билік жүйесін толық сақтай алмады. Кей кезеңдерде *хандық* лауазымы *аға сұлтанмен*, облыс басшылары – *волостной управитель, генерал-губернатор* және т.б. атаулармен алмастырылды;

Қорытынды

Зерттеу жұмысында қарастырылған қазақ тіліндегі билікке қатысты атаулар халқымыздың тарихи-этнографиялық үдерістері, рухани мәдениеті, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері, дүниені қабылдауы және т.б. жөніндегі нақты ұғым-түсініктерді береді. Оларда тіл мен этностың, тіл мен рухани мәдениеттің өзара тығыз байланысы жарқын көрініс тапқан. Билікке қатысты сөздер – жекелеген тілдерге ғана тән тіл бірліктері емес, этникалық жағынан туыстас, материалдық және рухани мәдениеті ортақ бірнеше халықтың тілінде қолданылатын этномәдени атаулар. Халқымыздың қоғамдық, саяси-әлеуметтік өмірінде қалыптасып, оның рухани, мәдени, азаматтық тарихында ғасырлар бойы өз қолданысын тауып келе жатқан бұл атаулар және оларға қатысты жүздеген, тіпті мыңдаған тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер тіл байлығымыздың сүбелі саласын құрайды. Бұл тіл байлығын лингвомәдени ішкорпусқа енгізу – бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Әзірлену үстіндегі лингвомәдени ішкорпус тілдік бірліктер арқылы қазақ тілінің қолданысын кеңейтетін цифрлық платформаның бір үлгісі, тіл білімі, әдебиеттану, әдістеме және т.б. салалардағы зерттеулерге қажетті мәтіндер базасы бола алады. Сонымен қатар бұл лингвомәдени ішкорпус қазіргі кезде көптеген тілдердегі түрлі стильдегі мәтіндерді қамтитын <https://opus.nlpl.eu/> және т.б. платформаларды, яғни лингвомәдени ішкорпустарды жасаудың

бастамы деп санаймыз. Мақалада келтірілген тілдік бірліктер қазақ тіліндегі мәдени-танымдық ақпараты бар этномәдени бірліктердің мәдени семантикаларын ашу жұмыстарына, энциклопедиялық сипаттағы репрезентативті лингвомәдени ақпарат беру, этнобірліктердің лексикографиялық базасын әзірлеуге қажетті материалдар жинау, мәдени-танымдық мазмұндағы 1 млн сөзқолданыстан тұратын мәтіндер базасын әзірлеу жұмыстарына қосылатын үлес деп санаймыз.

Әдебиеттер

- Аманжолов Қ., Рахметов Қ. (1996) Түркі халықтарының тарихы. – Алматы: Білім, 1996. 304 б.
- Аязбаев Ғ.М., Н.М. Әшімбаева Н.М., Бисенғали А.З., Құлманов С.Қ., Нұрлан М. (2023) Қазақ және орыс тілдерінің параллель ішкорпусы: әзірлемесі, қолданылуы және мәселелері TILTANYM № 2 (90) 2023 <https://www.tiltanym.kz>
- Байжанов Т. (1991) Қазақ тіліндегі әскери лексика. Филол. ғыл. докт. ... дисс. автореф.: 10.02.02. – Алматы, 1991. – 43 б.
- Барлыбаев С. (1978) Қазіргі қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика. – Алматы: Мектеп, 1978. – 144 б.
- Баскаков Н.А. (1985) К этимологии собственных тюркских имен в русских летописях // Теория и практика этимологических исследований. – М., 1985. – 104 с.
- Баскаков Н.А. (1980) Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация // Ономастика востока. – М., 1980. – 286 с.
- Бернштам А.Н. (1946) Социально-экономический строй Енисейских тюрков. – М.,-Л., 1946. – 211 с.
- Григорьев В.В. (1871) О скифских народе саках. – СПб., 1871. – 205 с.
- Ғабитханұлы Қ. (2003) Қытай жылнамаларындағы түркілік ономастика мәселелері // «Қазіргі заманғы түркология ғылымының өзекті мәселелері және алдағы міндеттері» атты халықаралық конгресс материалдары. –Түркістан, 2003. – 117-121 бб.
- Ғұн тарихының жылнамасы (2004) (аударған М.Алпамысұлы). – Түркістан, 2004. – 330 б.
- Емельянова М.В. (2004) Гипертекстовый мультимедийный словарь лингвокультурного дискурса / М. В. Емельянова, Е.Н. Трегубова // Русский язык: исторические судьбы и современность: II Международный конгресс исследователей русского языка (Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова, филологический факультет, 18 – 21 марта 2004 г.): Труды и материалы / Составители М. Л. Ремнёва, О. В. Дедова, А. А. Поликарпов. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 2004. – С.472 – 473.
- Жаңабекова А.Ә. (2012) Қазақ тілі мәтіндеріне морфологиялық белгіленім қоюдың ғылыми-тәжірибелік негіздері // Научно-практическая конференция «Языки меньшинств в компьютерных технологиях: опыт, задачи и перспективы». – Уфа, 2012. – Б. 42-50.
- Жанұзақов Т. (1971) Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 1971. – 217 б.
- Жұбанов А., Жаңабекова А. (2017) Корпустық лингвистика. – Алматы, 2017. – 318 б.
- Захаров В.П. (2005) Корпусная лингвистика: Учебн.-метод. пособие. – СПб., 2005. – 48 с.
- Жұбанов А.Қ. (2009) Қазақ тілі мәтіндер корпусының компьютерлік базасын құрудың алғышарттары // Әдеби тіл және қазақ тілінің өміршеңдігі. /Жауапты ред. Қ.Күдерінова. – Алматы: «КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2009. –175-179-бб.
- Кляшторный С.Г. (1964) Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М., 1964. – 353 с.
- Қазақ ССР тарихы (1980) – Алматы: Ғылым, 1980. 1 т. – 496 б.
- Қоңырбай Ө. (1999) «Көне дәуір күмбірі» (Қытай тарихындағы қазаққа қатысты деректер) // Жалын. 1999. №5. – 22-25 бб.
- Құлманов С., Жаңабекова А.Ә., Әшімбаева Н.М., Бисенғали А.З., Шүленбаев Н.Қ., Қордабай Б.Қ. (2022) Корпусқа енгізілетін мәтіндердегі сөздерге морфологиялық белгіленім қою және оларды компьютерлік бағдарламаға енгізу мәселелері // Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. № 3(140)/2022. – 103-113-бет (DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-103-113>) <https://bulphil.enu.kz/index.php/main/article/view/29/9>.
- Махпиров В.У. (1997) Имена далеких предков. – Алматы: Институт востоковедения, 1997. – 302 с.
- Сыздықова Р.Ғ. (1984) XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 256 б.
- Таным тармақтары: Қытай тарихшыларының көне тарихымыз жөніндегі пайымдаулары (1998) (құрастырған Қ.Салғараұлы). – Алматы: Санат, 1998. – 280 б.
- Трегубова, Е.Н. Лингвокультурный региональный дискурс и современные способы его лексикографического описания (2007) / Е.Н. Трегубова, М.В. Емельянова // Конференция грантодержателей регионального конкурса Российского гуманитарного научного фонда и администрации Краснодарского края «Северный Кавказ: традиции и современность. Сборник тезисов. Краснодар: Просвещение-Юг, 2007.
- Svartvik J., Quirk R. (1980) A corpus of English Conversation. – Lund: Gleerup, 1980. – 284 p.
- Francis W. (2022) Brown Corpus Manual: Manual of Information to Accompany a Standard Corpus of Present-Day Edited American English for Use with Digital Computers. [Электрон. ресурс] – URL: <http://icame.uib.no/brown/bcm.html>
- Hundt, Marianne. (2022) Manual of Information to Accompany the Freiburg-Brown Corpus of American English (FROWN). [Электрон. ресурс] – URL: <http://khnt.hit.uib.no/icame/manuals/frown/INDEX.HTM>

References

- Amanzholov Q., Rahmetov Q. (1996) Turki halyqtarynyn tarihy. – Almaty: Bilim, 1996. 304 b. [The history of the Turkic peoples. - Almaty: Bilim, 1996.-304 p.] (in Kazakh)
- Ayazbaev G.M., Ashimbaeva N.M., Bisengali A.Z., Kulmanov S.K., Nurlan M. (2023) Qazaq zhane orys tilderinin parallel' ishkorpusy: azirlemesi, qoldanylyu zhane maseleleri TILTANYM № 2 (90) 2023 <https://www.tiltanym.kz> [Parallel corpus of Kazakh and Russian languages: development, application and problems] (in Kazakh)
- Bajzhanov T. (1991) Qazaq tilindegi askeri leksika. Filol. gyl. dokt. ... diss. avtoref.: 10.02.02. – Almaty, 1991. – 43 b. [Military vocabulary in the Kazakh language. autoref. diss.: 10.02.02. – Almaty, 1991. - 43 p.] (in Kazakh)
- Barlybaev S. (1978) Qazirgi qazaq tilindegi qoramdyq-sajasi leksika. – Almaty: Mektep, 1978. – 144 b. [Socio-political vocabulary in the modern Kazakh language (in Kazakh)]
- Baskakov N.A. (1985) K jetimologii sobstvennyh tjurkskih imen v russkih letopisjah // Teoriya i praktika jetimologicheskikh issledovanij. [On the etymology of proper Turkic names in Russian chronicles // Theory and practice of etymological research] – M., 1985. – 104 s.
- Baskakov N.A. (1980) Modeli tjurkskih jetnonimov i ih tipologicheskaja klassifikacija // Onomastika vostoka. [Models of Turkic ethnonyms and their typological classification // Onomastics of the East] – M., 1980. – 286 s. (in Russian)
- Bernshtam A.N. (1946) Social'no-jekonomicheskij stroj Enisejskih tjurkov. [Socio-economic system of the Yenisei Turks] – M.,-L., 1946. – 211 s. (in Russian)
- Grigor'ev V.V. (1871) O skifskih narode sakah. – SPb., 1871. – 205 s. [About the Scythian Saka people. – St. Petersburg, 1871. – 205 p.] (in Russian)
- Gabithanuly Q. (2003) Qytaj zhylnamalaryndagy tyrkilik onomastika maseleleri // «Qazirgi zamangy tyrkologija gylymynyn ozekti maseleleri zhane aldagy mindetteri» aty halykaralyq kongress materialdary. – Tyrkistan, 2003. – 117-121 bb. [Problems of Turkic onomastics in Chinese chronicles // Materials of the International Congress "Actual problems and upcoming tasks of modern Turkological science". - Turkestan, 2003. - pp. 117-121.] (in Kazakh)
- Gun tarihyynyn zhylnamasy (2004) (audargan M.Alpamysuly). – Tyrkistan, 2004. – 330 b. [Chronicle of the history of the Huns (translated by M. Alpamysula). - Turkestan, 2004. - 330 p.] (in Kazakh)
- Emel'janova M.V. (2004) Gipertekstovyy multimedijnyj slovar' lingvokul'turnogo diskursa / M. V. Emel'janova, E.N. Tregubova // Russkij jazyk: istoricheskie sud'by i sovremennost': II Mezhdunarodnyj kongress issledovatelej russkogo jazyka (Moskva, MGU im. M. V. Lomonosova, filologicheskij fakul'tet, 18 – 21 marta 2004 g.): Trudy i materialy / Sostaviteli M. L. Remnjova, O. V. Dedova, A. A. Polikarpov. – M.: Izd-vo Mosk. Un-ta, 2004. - S.472 – 473. [Hypertext multimedia dictionary of linguocultural discourse / M. V. Emelyanova, E.N. Tregubova // Russian language: Historical Destinies and Modernity: II International Congress of Researchers of the Russian Language (Moscow, Lomonosov Moscow State University, Faculty of Philology, March 18 – 21, 2004): Proceedings and materials / Compiled by M. L. Remneva, O. V. Dedova, A. A. Polikarpov. – M.: Publishing House of Moscow. Un-ta, 2004. - pp.472 – 473.] (in Russian)
- Zhanabekova A.A. (2012) Qazaq tili matinderine morfologijalyk belgilenim kojudyñ fylymi-tazhiribelik negizderi // Nauchno-prakticheskaja konferencija «Jazyki men'shinstv v komp'juternyh tehnologijah: opyt, zadachi i perspektivy». – Ufa, 2012. – B. 42-50. [Scientific and practical bases of morphological designation of texts of the Kazakh language // Scientific and practical conference "Minority languages in computer technologies: experience, tasks and prospects". – Ufa, 2012. - pp. 42-50.] (in Kazakh)
- Zhanuzakov T. (1971) Qazaq ecimderinin tarihy. – Almaty: Gylym, 1971. – 217 b. [The history of Kazakh names. - Almaty: Nauka, 1971. - 217 p.] (in Kazakh)
- Zhubanov A., Zhanabekova A. (2017) Korpustық lingvistika. – Almaty, 2017. – 318 b. [Corpus Linguistics. – Almaty, 2017 - 318 p.] (in Kazakh)
- Zaharov V.P. (2005) Korpustnaja lingvistika: Uchebn.-metod. posobie. – SPb., 2005. – 48 s. [Corpus linguistics: Textbook.- method. stipend. – St. Petersburg, 2005. – 48 p.] (in Russian)
- Zhubanov A.K. (2009) Qazaq tili matinder korpusynyn komp'juterlik bazasyn kurudyñ algyshtartary // Ədebi til zhane qazaq tiliniñ omirshendigi. /Zhauapty red. K.Kyderinova. – Almaty: «KIE» lingvoeltanu innovacijalyk ortalygy, 2009. –175-179-bb. [Prerequisites for creating a computer database of the corpus of texts of the Kazakh language // Literary language and viability of the Kazakh language. / Responsible editor K. Kuderinova. - Almaty: Innovation Center of Linguistic Studies "KIE", 2009.–175-179- bb.] (in Kazakh)
- Kljashtornyj C.G. (1964) Drevnetjurckie runitscheckie pamjatniki kak ictotschnik po ictorii Crednej Asii. – M., 1964. – 353 s. [Ancient Turkic runic monuments as a source on the history of Central Asia. – M., 1964. – 353 p.] (in Russian)
- Qazaq CCR tarihy. (1980) – Almaty: Gylym, 1980. 1 t. – 496 b. [History of the Kazakh SSR. – Almaty: Nauka, 1980. vol. 1. - 496 p.] (in Kazakh)
- Qonyrbaj O. (1999) «Kone dauir kumbiri» (Qytaj tarihyndagy qazaqqa qatysty derekter) // Zhalyñ. 1999. №5. – 22-25 bb. ["Sounds of the melody of ancient times" (data on Kazakhs in the history of China) // Zhalyñ. 1999. No. 5. - pp. 22-25.] (in Kazakh)
- Machpirow W.U. (1997) Imena dalekich predkow. – Almaty: Inctitut woctokowedenija, 1997. – 302 s. [Names of distant ancestors. – Almaty: Institute of Oriental Studies, 1997. – 302 p.] (in Russian)
- Syzdyqova R. (1984) XVIII-XIX gacyrlardagy qazaq adebi tilinin tarihy. – Almaty: Gylym, 1984. – 256 b. [History of the Kazakh literary language in the XVIII-XIX centuries. - Almaty: Nauka, 1984. - 256 p.] (in Kazakh)
- Tanyñ tarmaqtary: Qytaj tarihshylarynyn kone tarihy myz zhonindegi pajymdaulary (1998) (quractyrgan Q.Salgarauly). – Almaty: Sanat, 1998. – 280 b. [Lines of knowledge: the reasoning of Chinese historians about our ancient history (compiled by K. Salgarauly). – Almaty: Sanat, 1998. - 280 p.] (in Kazakh)

Tregubowa, E.N. (2007) Lingwokul'turnyj regional'nyj dickurc i cowremennye sposoby ego lekcikogravitščekogo opicanija / E.N. Tregubowa, M.W. Emel'janowa // Konverenzija grantoderzhatelej regional'nogo konkurca Roccijckogo gumanitarnogo naučšnogo vonda i adminictrazii Krasnodarcckogo kraja «Cewernyj Kawkas: tradizii i cowremennoc'. Cbornik tesicow. Krasnodar: Procweshenie-Jug, 2007. [Linguocultural regional discourse and modern ways of its lexicographic description / E.N. Tregubowa, M.V. Yemelyanova // Conference of grant holders of the regional competition of the Russian Humanitarian Scientific Foundation and the administration of the Krasnodar Territory "North Caucasus: traditions and modernity. Collection of abstracts. Krasnodar: Prosveshchenie-Yug, 2007.] (in Russian)

Svartvik J., Quirk R. (1980) A corpus of English Conversation. – Lund: Gleerup, 1980. – 284 p. (in English)

Francis W. (2022) Brown Corpus Manual: Manual of Information to Accompany a Standard Corpus of Present-Day Edited American English for Use with Digital Computers. [Электрон. ресурс] – URL: <http://icame.uib.no/brown/bcm.html> (in English)

Marianne. (2022) Manual of Information to Accompany the Freiburg-Brown Corpus of American English (FROWN). [Electr. resurs] – URL: <http://khnt.hit.uib.no/icame/manuals/frown/INDEX.HTM> (in English)

Қ. Ғабитханұлы*

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
*e-mail: kayrat.g@mail.ru

ҚЫТАЙЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІККЕ ИЕ ЛЕКСИКАНЫ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ТРАНСЛИТЕРАЦИЯЛАУ ЖӘНЕ АУДАРУ МӘСЕЛЕСІ

Аннотация. Қытайлық ерекшелікке ие лексика – қытай тіліне ғана тән, уақыттың, дәуірдің, өзіндік ерекшеліктерін сипаттайтын заттарды, ұғымдарды немесе құбылыстарды білдіретін сөздер. Ондай лексика қытай қоғамының саяси, экономикалық, мәдени, әлеуметтік өмірі және т.б. барлық салаларын қамтиды. Өзге тілдердің лексикасымен салыстырғанда, қытайлық ерекшеліктері бар лексиканың өзіндік «болмысы» мен мәдени коннотациялық мағынасы болады. Қазіргі кезде этносаралық қарым-қатынастың дамуына байланысты аударманың ролі артуда. Зерттеудің мақсаты – қытай тіліне ғана тән, өзге тілдерде кездеспейтін мәдени коннотацияға ие лексиканы аудару жолдарын қорсету. Қытайлық ерекшелікке ие сөздер сол елдің өзіне тән тарихи, мәдени ерекшеліктерін көрсетеді. Оларды дұрыс аудару – аударма үдерісіндегі өзекті мәселелерінің бірі. Зерттеу туралы идея – мәдениеттер арасындағы қарым-қатынасты жүзеге асыру мен жақсартудан туған деуге болады. Аударма үдерісінде белгілі бір қатып қалған тәсілдерге жабысып қалмай, мәселеге макро және динамикалық тұрғыдан қарап, аударма тәсілдерін өзара ұштастыра білудің маңызы зор. Қытаймен арадағы әртүрлі ынтымақтастық, түрлі алмасулар мен коммуникациялар тіл арқылы жүзеге асады. Ал қытайлық ерекшелікке ие сөздер мен саяси терминдерді аударудың дәлдігі тілдік коммуникацияға тікелей әсер етеді. Зерттеу жұмысының практикалық маңызы міне осыған байланысты. Зерттеудің құндылығы – зерттеуде осы мәселелерді дұрыс шешудің жолдары қарастылып, аталған лексикалық топты таңбалау, аудару, транслитерациялау жолдарының көрсетілуінде деуге болады. Зерттеу нәтижесінде қытай тіліне ғана тән лексиканы қазақ тіліне аудару барысында қытай мәдениетінің коннотациясын дұрыс білдіру үшін дыбыстық аударма (транслитерация), түсіндірме аударма, сөзбе-сөз аударма және еркін аударма тәсілдерінің бәрін қолдануға тура келетіндігі тұжырымдалған.

Тірек сөздер: қытай тілі, қазақ тілі, қытайлық ерекшелікке ие лексика, аудару тәсілдері, транслитерация, түсіндірме аударма, сөзбе-сөз аударма, еркін аударма.

К. Ғабитханұлы*

Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Алматы, Казахстан
*e-mail: kayrat.g@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ТРАНСЛИТЕРАЦИИ И ПЕРЕВОДА КИТАЙСКОЙ ЛЕКСИКИ С НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ СПЕЦИФИКОЙ НА КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК

Аннотация. Китайская лексика, имеющая национальное и культурное значение, представляет собой слова, уникальные для китайского общества, которые выражают предметы, понятия или явления, имеющие свои особенности времени и эпохи. Такая лексика охватывает все сферы политической, экономической, культурной и социальной жизни китайского общества. По сравнению со словарным запасом других языков можно увидеть, что некоторые слова в китайском языке имеют свои собственные культурные коннотации. В настоящее время в связи с развитием межнациональных отношений роль перевода возрастает. Цель исследования – выявить способы перевода лексики, имеющей культурный оттенок, уникальный для китайского языка и не встречающийся в других языках. Слова с китайской характеристикой отражают исторические и культурные особенности, присущие самой стране. Их правильный перевод является одной из актуальных проблем переводческого процесса. Идея исследования заключается в реализации и совершенствовании межкультурных связей. В процессе перевода важно уметь макро- и динамический подход к проблеме, не цепляясь за определенную фиксированную форму и не комбинируя многие приемы перевода. В связи с этим для достижения поставленной цели был использован метод сравнительного исследования. Различное сотрудничество с Китаем, различные обмены и коммуникации осуществляются посредством языка. А точность перевода слов и политических терминов, имеющих китайскую специфику, напрямую влияет на понимание их политики, в чем и состоит практическая значимость исследования. В связи с развитием межнациональных отношений возрастает роль перевода. Практическая значимость данного исследования заключается в том, что в нем рассматриваются способы их правильного решения, а также показано, как обозначать и переводить слова данной лексической группы. В результате выявлено, что в процессе перевода слов только с китайского на казахский язык необходимо использовать все его виды - транслитерацию, интерпретационный перевод, дословный перевод и вольный перевод, чтобы правильно выразить коннотацию китайской культуры.

Ключевые слова: китайский язык, казахский язык, лексика с национально-культурной спецификой, виды перевода, транслитерация, толковый перевод, дословный перевод, свободный перевод.

K. Gabitkhanuly*

A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: kayrat.g@mail.ru**THE PROBLEM OF WRITING AND TRANSLATING WORDS WITH NATIONAL AND CULTURAL SPECIFICS IN THE KAZAKH LANGUAGE**

Abstract. Chinese vocabulary with national and cultural specific meanings - words unique to Chinese society, expressing objects, concepts or phenomena with their own characteristics of time, era. Such vocabulary covers all areas of the political, economic, cultural, and social life of Chinese society. In comparison with the vocabulary of other languages, you can see that some words in Chinese have their own cultural connotation. At present, in connection with the development of interethnic relations, the role of translation is increasing. The purpose of the study is to reveal ways of translating vocabulary that has a cultural connotation that is unique to Chinese and not found in other languages. Words with Chinese characteristics reflect the historical, cultural characteristics inherent in the country itself. Their correct translation is one of the urgent problems of the translation process. The idea of the study is to implement and improve intercultural relations. In the process of translation, it is important to be able to approach the problem in a macro-and dynamic way, without clinging to a certain fixed form and combining many translation methods with each other. Various cooperation with China, various exchanges and communications are carried out through language. And the accuracy of the translation of words and political terms with Chinese characteristics directly affects the understanding of their policies, which is the practical significance of the study. In connection with the development of interethnic relations, the role of translation is increasing. The practical significance of this study lies in the fact that the ways of their correct solution are considered, it is shown how to designate and translate the words of this lexical group. As a result, it was revealed that in the process of translating words only from Chinese into Kazakh, it is necessary to use all its types – transliteration, interpretative translation, literal translation and free translation to correctly express the connotations of Chinese culture.

Keywords: Chinese, Kazakh, vocabulary with national and cultural specifics, types of translation, transliteration, explanatory translation, literal translation, free translation.

Кіріспе

Қытайлық ерекшелікке ие лексика қытай мәдениетінің мыңдаған жылдардағы танымын (коннотациясын) білдіретін өзіндік ерекшелігі бар сөздерді қамтиды. Бүгінгі таңда отандық лингвистикалық зерттеулер мен аударма саласында оларды жан-жақты қарастырудың маңызы зор. Қазақстан мен Қытай арасындағы мәдени, дипломатия, экономика және т.б. салалардағы ынтымақтастықты тереңдету, этносаралық қарым-қатынастың дамуын ілгерлету, Қытай елі туралы толыққанды ақпарат алу үшін тілдік кедергілер болмауға тиіс. Қытай тіліне ғана тән, өзге тілдерде кездеспейтін мәдени коннотацияға ие сөздерді аудару барысында дұрыс шешудің жолдарын қарастыру, аталған лексикалық топты қазақ тілінің заңдылығы бойынша дұрыс таңбалау, аудару жолдарын көрсету, сараптамалар жасау бүгінгі уақыт талабынан туындап отырған осы зерттеудің басты *міндеті* болып табылады.

Материал және әдістер

Қытайлық ерекшеліктерге ие сөздерді төмендегідей жіктеп көрсетуге болады:

Бірінші – саясат пен экономикаға қатысты лексика.

Бұған қытайдың нақты саяси өмірі мен экономикалық ерекшелігіне, ортасына сай пайда болған, қазақ тілінде сәйкес баламасы жоқ, саясат пен экономикаға қатысты сөздер мен сөз тіркестері жатады. Олар қытайдың өзіне ғана тән ерекше заттарды, оқиғаларды немесе идеяларды білдіреді. Бұл сөздер қазақ ұғымы мен мәдениетінде жоқ немесе мүлде басқа мағынаға ие. Тіл – қоғамдық құбылыс, сонымен бірге ол ұлттық мәдениеттің көрінісі, ұлттық мәдениет оның тілінде сақталады (2, 1988: 275).

Мысал ретінде мынадай сөздер мен сөз тіркестерін көрсетуге болады: «一国两制 тікелей аудармасы «бір ел, екі жүйе», яғни Қытай жүз жыл Англияның басқаруында болған Гонконгды қайтарып алады, бірақ, оның бұрынғы капиталистік басқару жүйесі сақталады, сөйтіп бір мемлекет ішінде қытайлық социализм жүйесі де, капиталистік Гонконг жүйесі де қатар жүреді. Реформа және ашылу кезеңінде пайда болған «四个现代化» «төрт саланы модернизациялау – яғни ауыр өнеркәсіп, ауылшаруашылық, ұлттық қорғаныс, ғылым мен техника салаларының модернизациясы (工业化、农业现代化、国防现代化、科学技术现代化)», осы орайда «四个现代化» «төртті модернизациялау» деп аударып айтпаса, қытайлықтардан басқа ел өкілдері түсіне қоймаса керек.

Соңғы жылдары ҚКП Орталық Комитетінің Бас хатшысы Ши Жинпинь **中国梦** «Қытай арманы» және **中华民族伟大复兴** «Қытай ұлтының ұлы жаңғыруы» идеяларын ұсынды. Қытайдың Премьер-министрі Ли Кычиян Үкіметтің жұмыс баяндамасында **温饱问题** «тамақтың тоқтығы мен киімнің бүтіндігі мәселесі» және **实现小康** «дөңгелек дәулетті өмір сүруді жүзеге асыру» дегендерді айтты. Бұлардың барлығы – қазіргі қытай қоғамының, қытайлық ерекшелікке ие лексиканың тілдегі нақты көрінісі.

Қытай өзін саяси, экономикалық жағынан өзіндік ерекшелігі бар социалистік ел санайды. Соған байланысты **中国特色社会主义** «Қытайлық ерекшелікке ие социализм», **全国人民代表大会** «Бүкілқытайлық халықтық өкілдері құрылтайы», **改革开放政策** «реформалар және ашықтық саясат» деген сөздер мен сөйлемдер де көп қолданылады.

Экономикалық даму тұрғысынан үкімет адамдарға жақсы қоғамдық өнімдер мен қызметтерді ұсынады, яғни адамдардың өмір сүруіне жағдай жасайды, жәрдемдеседі. Сондықтан мағынасына қарай **惠民生** дегенді «халықтың әл-ауқатын арттыру», **促发展** «экономикалық дамуды жеделдету», **经济新常态** «экономиканың қалыпты жағдайы», **市场经济** «базар экономикасы», **一带一路** «бір белдеу – бір жол», **走出去战略** «шетел нарығына шығу стратегиясы», **和谐社会** «жарасымды қоғам», **小康社会** «дөңгелек дәулетті қоғам» деген терминдер пайда болды.

Екінші – философия, рухани мәдениетке байланысты лексика.

Қытай ұлтының дәстүрлі мәдениетінің ауқымы кең, тамыры терең. Кейбір сөздер, бір қарағанда, күнделікті өмірде қолданылатын қарапайым сөздер болғанымен, олардың біразы Қытайдың мыңдаған жылдық мәдени құндылықтарын білдіретін сөздер санатына жатады. Мәселен, **айдаһар** (龙), **толықұс** (凤), **тасбақа** (龟) және **Бұдда** (佛), әулие, **дәруіш** (仙), **бұддалық Чаң ағымы** (禅宗) және т.б. Ежелгі Қытайда Кунфузы (孔夫子) мен Мәниге уәкілдік еткен Лаузы және Жуанзы уәкілдік еткен даосизм пайда болды. Кунфузы ілімі **儒家学说** (орысша Конфуций) мен Даоизм (**道家学说**) Қытайдың ежелден келе жатқан маңызды дүниетанымдары болып, екі мың жылдан бері қытай халқының санасына әсер етіп келді. Бұдан басқа, қытайдың философиялық мағынасы бар сөздерінен «**阴阳 yinyang**» қазақша – *ин мен яң* (орысша – *инь-ян*), «**道德经 daodejing**» қазақша – *дау ды жиң* (орысша – *дао дә цзинь*), «**大藏经 dacangjing**» қазақша – *да саң жиң* (орысша – *да цзан цзин*), «**周易 Zhouyi**» қазақша – *Жоу и* (орысша – *чжоу и*), «**修身 xiushen**» (өзін жетілдір), «**齐家 qijia**» (отбасын кемелдендіру) «**治国 zhiguo**» (ел басқару, мемлекетті тәртіпке келтіру), «**平天下**» (елді тыныштандыру) «**八卦 ba gua**» (*багуа*) және т.б. атап өтуге болады (3).

Ежелгі Қытай мәдениеті мен қытайдың ерекше әдет-ғұрыптарына қатысты сөздерден **阴历 ай күнтізбесі**, **大雪** қалың қар (қытайлық ай күнтізбесінің жиырма төрт күнтізбесінің бірі), **火锅** (huoguo) *хого*, **打麻将** (da majiang) *мажаң ойнау*, **气功** (qigong) қазақша – *чигуң* (орысша – *цигун*), **春节** көктем мерекесі, **京剧** Бейжің операсы, **丝绸之路** жібек жолы, **象形文字** *пиктограмма*, **旗袍** (qipao) қытай әйелдерінің дәстүрлі көйлегі – қазақша – *чипау*, (орысша – *ципао*); **书法** каллиграфия, **针灸** инемен емдеу, **天子** император (Тәңір ұлы), **天象** аспан құбылыстары және т.б. атауларды осы топқа жатқызуға болады.

Үшінші – қоғамдық-әлеуметтік мәселелерге байланысты қалыптасқан лексика.

Қытай елінің өзіне тән тарихи, әлеуметтік жағдайына байланысты қалыптасқан терминдер бар. Мысалы: **剩女** тіке аудармасы – *артылып қалған әйелдер*, мағынасы – *отырып қалған, үйлену жасынан өткен әйелдер*, **黑色收入** *қара кіріс* мағынасы – *көлденең табыс*, **钉子户** тіке аудармасы – *шеге отбасы мағынасы қоныс аудармай қойған отбасы*, **纸老虎** тіке аудармасы – *қағаз жолбарыс*

мағынасы – *қорқынышты емес*, 光棍 тіке аудармасы – *жалғыз таяқ*, мағынасы – *үйленбеген*, бойдақ, 农民工 тіке аудармасы – *диқан жұмысшылар* мағынасы – *ауылдан қалаға уақыттық келіп, жалданып жұмыс істейтін диқандар* және т.б. Қытай қоғамынан хабары бар адам болмаса, бұл сөздерді түсіну қиын. Мақала жазу барысында салғастырмалы талдау, салыстыру, жүйелеу, сипаттау әдістері кеңінен қолданылды.

Әдебиетке шолу

Қытайдағы әдебиеті мен мәдениетінің көрнекті өкілдері – Күнзы, Мыңзы, Ли Бэй, Ду Фу, Лу Шүн, Мау Дүн, Лау Шы, Ба Жин, Сау Иүй, Жанбозан, Уаң Мың т.б. шығармаларының біразы бұғанға дейін қазақ тіліне тәржімаланды. Қазақ және қытай тілдерінің кейбір салалары ғылыми тұрғыда салғастыра зерттеліп, «қытайша-қазақша сөздік», «қытайша-орысша-қазақша тіл білімі терминдері», «қытайша-орысша-қазақша дипломатиялық терминдер сөздігі» және т.б. сөздіктер жарық көрді. Халықаралық конференциялар ұйымдастырылып, ғылыми жинақтар жарияланды. Бұларды зерттеуге Қытай мен Қазақстанда тұратын қазақ зерттеушілерден (Н.Мыңжани, К.Хафизова, С.Найман, Қ.Ғабитханұлы, Д.Мәсімханұлы, Т.Қалибекұлы, А.Кенжебаева т.б.) үлкен үлес қосты.

Халықаралық маңызға ие тілдердің бірі ретінде қытай тілі әлемдік саясатта, экономика мен мәдениетте және т.б. салаларда кеңінен қолданылады. Әлемдік қауымдастықтың бір мүшесі, әрі жақын көршісі ретінде Қазақстан Қытайдың тыныс-тіршілігін, болып жатқан жағдайларды біліп отыру үшін қытай тіліндегі ақпаратты міндетті түрде мемлекеттік тілге – қазақ тіліне аударуға тура келеді. Бұл ретте қарапайым лексиканы аудару оңай болғанымен, қытайлық ерекшелікке ие лексиканы аудару, қазақ тіліне бейімдеп жазу қиындықтар тудырады. Өйткені ондай лексика қытай мәдениетінің мыңдаған жылдардағы танымын (коннотациясын) білдіретін өзіндік ерекшелігі бар сөздерді қамтиды. Аударма барысында оларға қазақ тілінен баламалы сөздер мен сөз тіркестерін табу кейде мүмкін де емес. Ондай жағдайда, кейде біз қытай әдет-ғұрпын және т.б. ерекшеліктерді түсіндіретін «қытайлық ерекшелікке ие қазақ тілін» жасауымызға тура келеді. Қалай болғанда да, тек қытай қоғамы ғана емес, халықаралық қауымдастық та мойындаған және қабылдаған көптеген қытайлық ерекшелікке ие сөздер мен сөз тіркестерін қазақ тіліне аударып, қазақтілді ортаға түсіндіру – тілтану мен аударма саласындағы маңызды түйіндердің бірі екені сөзсіз.

Ғылыми зерттеудің мақсаты – қытай қоғамына ғана тән, уақыттың, дәуірдің өзіндік ерекшеліктерін сипаттайтын заттарды, ұғымдарды немесе құбылыстарды білдіретін өзіндік «болмыс» пен мәдени коннотацияға ие сөздерді қазақ тіліне аудару, бейімдеп жазудың жолдарын зерделеп, нақты тұжырымдар жасау. Қытайлық ерекшелікке ие сөздер – қытай лексикасында ең жиі қолданылатын сөздер қатарында болып, қытай қоғамының саяси, экономикалық, мәдени, әлеуметтік өмір және т.б. барлық саласын қамтиды. Өзге тілдердің лексикасымен салыстырғанда қытайлық ерекшеліктері бар лексика өзіндік «болмыс» пен мәдени коннотацияға ие екендігімен ерекшеленеді. Бұрынғыны айтпағанда, Қытай реформасы мен есік ашуының (改革开放) үздіксіз терендей түсуіне байланысты, Қытайда жыл сайын мыңдаған жаңа сөздер пайда болады (1, 1988: 336). Осыған орай, іргедегі көршіміз туралы толық ақпарат алып, қазақтілді ортаға түсінікті болуы үшін қытайлық ерекшелікке ие лексиканы қазақ тіліне дұрыс аудару, аударылмайтын жалқы есімдерді қазақ тілінің заңдылығы бойынша бейімдеп жазу мақсаты туындайды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ пен қытай көрші отырған елдер болғанымен, екі елдің тарихы мен мәдениетінде, сенімдері мен түсініктерінде, қоғамдық жүйесінде үлкен айырмашылықтар бар. Оның үстіне қазақ, қытай тілдері – құрылымы жағынан да туыстығы жағынанда екі түрлі жүйеге жататын тілдер. Сол себепті қытайлық ерекшелікке ие сөздер мен сөз тіркестерін аудару барысында келесі аударма тәсілдерін қолдануға болады деп ойлаймыз:

(1) *Дыбыстық аударма (транслитерация)*

Транслитерация (латын әліпбиіндегі trans – арқылы, littera – әріп) – бір жазудағы әріптерді екінші бір жазудың әріптерімен, яғни бір әліпбидегі жазуды басқа бір әліпбиге ауыстыру деген мағынаны білдіреді, басқаша айтатын болсақ, бұл әдістер терминдерді аудару баламасы болмайтын, аударылмайтын терминдерді таңбалау мен дыбыстаудың кең тараған тәсілдерінің бірі болып табылады (4, 2021). Яғни сөздің орфографиялық қалпын емес, оның фонетикалық қалпын беру.

Қытай және қазақ тілдерінің фонетикалық жүйелерінің айырмашылығы салдарынан, сөзді аударудың мұндай тәсілін тек шартты түрде, қазақ дыбысына жуық дыбысты беруге тиіспіз.

Бұл әдіс аударатын тілде түп аударылатын тілге сәйкес сөз болмаған кезде, түпнұсқа тілдегі терминдерді ресми немесе мағыналық тұрғыдан аудару мүмкін болмағанда ғана қолданылады. Мысалы, Қытайдың кейбір ұлы ойшылдары мен олардың классикалық кітаптарының аттарын сөзбе-сөз аударма және интерпретациялық аударма арқылы аудару мүмкін емес, сондықтан транслитерацияны тікелей қолдану дұрысырақ. «周礼 ZHou Li» дегенді «Жоу ли» (орысша – *Чжоу ли*), «论语 Lun Yu» дегенді «Лун и» (орысша – *Лунь юй*), «易经 Yi jing»-ді «Ижиң» (орысша – *Ицзин*), Қытайдың ежелгі ұлы ойшылдары «孔夫子 Kongfuzi» дегенді «Куң Фузы» (орысша – *Конфуций*) деп, «孟子 Mengzi» дегенді «Мыңзы» (орысша – *Мэнцзы*) деп, «诗经 SHi Jing» дегенді «Шыжиң» (орысша – *Шицзин*), «本草纲目 Ben cao Gang mu» дегенді «Бын сау гаң му» (орысша – *Бэнцаоганму*) деген сияқты орыс тілінің заңдылығы емес, қазақ тілінің фонетикалық заңдылығына сай, түпнұсқа тілдің дыбысталуына жақындастырып жазған дұрыс деп санаймыз.

Күнделікті өмірдегі кейбір қарапайым сөздер де белгілі бір қытайлық ерекшелікке ие, себебі о баста сол затқа қытайша ат қойылып, сол ортадан сыртқы дүниеге тараған. Қазақ тілінде оған сәйкес келетін сөз табылмайтындығы да сондықтан. Ата-бабаларымыз сонау ертеден кейбір сөздерді транслитерациялап қолданып келген, мысалы, өзімізге таныс *лагман, манпар, манты, чай* сөздері қытайдың 拉面 (la mian), 面片 (mian pian), 馒头 (man tou), 茶 (cha) сөздерінен келген. Осы сияқты төмендегі сөздердің бәрін транслитерация әдісімен қазақ тілінің фонетикалық заңдылығы бойынша жазуға болады. Мәселен, 阴阳 (yin yang) дегенді *ин яң* (орысша – *инь янь*), 功夫 (gong fu) дегенді *гұңфу* (орысша – *гунфу*), 武 (wu shu) дегенді *у шу* (орысша – *ушу*), 人参 (ren shen) дегенді *рыншын* (орысша – *женьшень*), 炕 (kang) қазақшасы – *қаң* (орысша – *кан*), 太极 (tai ji) қазақшасы – *тайжи* (орысша – *тайцзи*), 豆腐 (dou fu) қазақшасы – *дуфу* (орысша – *тофу*), 韭菜 (jiu cai) қазақша – *жусай* (орысша – *джусай*), 风水 (feng shui) қазақша – *фыңшуй* (орысша – *фэншуй*), 财神 (cai shen) қазақша – *сайшын* (орысша – *цайшень*) және т.б.

(2) Түсіндірме (интерпретациялық) аударма

«Интерпретация» сөзінің мағынасы «түсіндіру», «түсінік беру», «мағынасын ашу» дегенді білдіреді. Ағылшын және француз тілдерінде «interpret» бір мезгілде «аудару» және өзінше «түсіндіру, талқылау» дегенді білдіреді. Мәтінді интерпретациялау сол мәтіннің ішіндегі мазмұнды ашу деген сөз. Нәтижесінде, кез келген мәтінді оқу, жалпы кез келген сөзді қабылдау акті (адам оқығанын немесе естігенін түсінген жағдайда ғана) интерпретациялау болып табылады. Мәтінді интерпретациялау қандай да бір деңгейде терең, қандай да бір деңгейде толық болуы мүмкін. Зерттеу қызметі немесе оқу практикасы ретіндегі мәтінді интерпретациялаудың міндеті мәтіннен барынша мол ақпарат алып, автордың мәтінге жүктеген мазмұнын, сонымен қатар автордың еркінен тыс жүктелген мазмұнның мағынасын өзі үшін ғана емес, өзгелерге де барынша ұғындыру болып табылады (5, 2015).

Қытайлық ерекшелікке ие кейбір сөздер қолданысы мен сөзжасамы жағынан ерекше мәдени коннотациялары болмағанымен, ол атаулар тек қытай еліне ғана тән кейбір қоғамдық құбылыстардың сипаттамасы болып табылады. Сондықтан ондай атауларды өзге елдің оқырмандарына тек түсіндіру арқылы ғана жеткізу мүмкін болады. Интерпретациялық аударма қытайлық ерекшелігі бар көне сөздер мен қытайдың дәстүрлі мәдениетін бейнелейтін жаңа сөздерді, әсіресе Қытайдың соңғы жылдардағы реформасы мен есік ашу барысында пайда болған экономикалық және саяси терминдерді аударудың ең тиімді әдісі деуге болады.

«四个自信» «төртке сенімді болу» (Қытайдың ерекшеліктеріне ие социализм жолына, теориясына, жүйесіне және мәдениетіне деген сенім болу).

«两个维护» «Екіні қолдау» (Бас хатшы Ши Жинпинді ҚКП Орталық Комитеті мен бүкіл партияның көшбасшысы деген ұстанымды қолдау мен ҚКП Орталық Комитетінің орталықтандырылған, біртұтас басшылығының беделін қолдау).

«四个意识» «Төрт сана болу» (саяси тұтастықты сақтау, үлкен болашаққа сену, көшбасшыға бойұсыну және партияның орталық басшылығын тыңдау).

«两弹一星» 精神 «Екі бомба, бір жерсерік» рухы (Екі бомба – Қытайдың өзі жасаған атом бомбасы мен құрлықаралық баллистикалық зымыранын, бір серік – ұшырған жасанды жерсерікті білдіреді. Осындай табысқа жеткен ғалымдардың өз жұмысына деген зор сенімі мен қажырлы еңбек, жанқиярлық рухынан үйрену керек)

反对 «四风» «төрт нәрсеге қарсы тұру» (яғни формализм, бюрократизм, гедонизм және ысырапшылдық осы төрт нәрсеге қарсы тұру).

治大国若烹小鲜 «Үлкен елді басқару ұсақ балықтарды пісіргенмен тең» (елді басқаратындар мұқият болуы керек, олардың жүргізіп отырған саясаты мен іс-шаралары бәріне бірдей пайдалы болуы, барлық жағдай ескерілуі тиіс).

三大攻坚战 (防范化解重大风险攻坚战、精准脱贫攻坚战、污染防治攻坚战) «Үш қатал шайқас» (қаржылық тәуекелдерді болдырмау мен жою, кедейлікпен күресу және ластанудың алдын алу).

八荣八耻 «Сегізбен мақтанып, сегізден арлану» деп қана аударып қойсақ, түсініксіз болатыны белгілі. Оның мағынасы

1. 以热爱祖国为荣, 以危害祖国为耻。
2. 以服务人民为荣, 以背离人民为耻。
3. 以崇尚科学为荣, 以愚昧无知为耻。
4. 以辛勤劳动为荣, 以好逸恶劳为耻。
5. 以团结互助为荣, 以损人利己为耻。
6. 以诚实守信为荣, 以见利忘义为耻。
7. 以遵纪守法为荣, 以违法乱纪为耻。

8. 以艰苦奋斗为荣, 以骄奢淫逸为耻 (6, 2021) мұны:

1. Отан сүюді мақтан тұту, Отанға зиян тигізуді ар санау.
2. Халыққа қызмет етуді мақтан тұту, халықтан алшақтауды ар санау.
3. Ғылымды насихаттауды мақтан тұту, ұятсыздықты ар санау.
4. Еңбекқорлықты мақтан тұту, жалқаулықты ар санау.
5. Береке-бірлік пен өзара көмек көрсетуді мақтан тұту, жеке пайдаға кенелуді ар санау.
6. Адал да сенімді болуды мақтан тұту, әділетсіздікті ар санау.
7. Заңды құрметтеуді мақтан тұту, заң мен тәртіпті бұзуды ар санау.
8. Қажымай еңбектенуді мақтан тұту, тәкаппарлық пен мендікті ар санау. Осылай таратып аударуға тура келеді.

«打虎» «拍蝇» «猎狐» «Жолбарыстарды соғу», «шыбындарды қағып түсіру» және «түлкілерді аулау» (жоғары лауазымды шенеуніктер, төмен дәрежелі шенеуніктер мен қашқын шенеуніктердің заңға қайшы әрекеттері мен сыбайлас жемқорлығына қарсы іс-қимылдар. Бұл жердегі «жолбарыс», «шыбын», «түлкі» дегендері – биліктің жоғары төмен жағында отырып, заңға қайшы жұмыс істеген жемқор басшылар).

Түсіндірмелі стратегияны қолданудың артықшылығы – аудармашының сөздік құрамының бастапқы мағынасына сүйенудің қажеті жоқ және қытай сөздерін түсіндіру үшін түсінуге қолайлы тілді қолдану керек.

Қытайдың тамақтану мәдениетінің ұзақ жылдық тарихы бар, тамақ түрлері атауының өзі мыңнан астам болып, аспаздықта көптеген тағам мектептері, әр өңірдің өзіндік тағамдары қалыптасқан. Сондықтан қытай тағамдары атауларын дұрыс аудару – аудармашылар үшін ең қиын тақырыптардың бірі. Қытайда *қуыру*, *қақтау*, *шыжығу*, *қайнату*, *бұқтыру* т.б. сияқты көптеген тағам пісіру әдістері бар, сондықтан қытай тағамдарын дұрыс аудару үшін түсіндірме қажет.

Мысалы: Сы чуан асханасында 鱼香肉丝 дегенді «балық иісті сиыр еті талшықтары» деп сөзбе-сөз аударып түсіндіру қиын, сондықтан оны «балық дәмі бар қуырылған сиыр еті» деп аударуға тура келеді. Жы хияң асханасындағы 糖醋里脊 дегенді «тәтті әрі қышқыл қабырға» дегеннен гөрі, «тәтті және қышқыл тұздықпен қуырылған қабырға» деп аударған түсініктірек.

(3) Сөзбе-сөз аударма және еркін аударма

Сөзбе-сөз аударма – жекелеген сөзді аудару. Мұндай аудармада сөз арасындағы мағыналық, стилистикалық және синтаксистік мағыналары есепке алынбайды. Сөзбе-сөз аударма – түпнұсқа мазмұны мен түпнұсқа формасын сақтайтын аударма әдісі немесе аударылған мәтін. Әдетте аударманың формасы мен мазмұны түпнұсқаға сәйкес келуі керек деп есептеледі. Ал еркін (вольный) аударма дегеніміз – аудармашының түпнұсқаның мазмұнын өз бетінше түсіндіруі. Аудармашы еркін аударманы пайдаланған жағдайда түпнұсқаның мағынасы мен рухына қаныға отырып, оларды өз формасына түрлендіреді. Қытайлық ерекшелікке ие лексиканы аударғанда бұл әдістер кейде қатар қолданылады. Ең айқын мысалы: қытай классикалық әдебиеті «四书» дегенді «төрт кітап», «五经» дегенді «бес кітап», 《三字经》 «үш тәпсір», 百家姓 жүз отбасының аты, мифке 大禹治水 «Ұлы Ю тасқынды тізгіндеді», 嫦娥奔月 «Чан Э айға ұшады», 百花齐放, 百家争鸣 «Барлық гүлдер шешек атсын, барлық мектептер (ағым, ілім) үн қатсын», 中国的改革开放政策 «Қытай реформасы және есікті ашық ұстау саясаты» деген сөзбе-сөз аударманы қолдауға болады. Тағы бір мысал: «中华民族的传统博大精深、源远流长。早在 2000 多年前, 就产生了以孔孟为代表的儒家学说和以老庄为代表的道家学说» (7) дегенді «Қытайдың ең бай дәстүрлі мәдениетінің тамыры сонау өткеннен бастау алады. Екі мың жыл бұрын Кунфузы ілімінің негізін Кунфузы мен Мыңзы қаласа, Чуанзы даосистік ілімнің негізін жасады» деп аударуға болады.

Сөздерді аудару барысында сөзбе-сөз аударма, еркін аударма кезектесіп, кейде қатар қолданылатын «параллель әдіс» – тілдің лексикасы мен семантикасындағы олқылықтардың орнын толтырудың тиімді жолы. «Параллель әдіс» алдымен аударма тіліндегі сәйкес сөздерді іздейді және оған жаңа мағына береді немесе сәйкес сөз болмаған кезде туынды арқылы парафраза жасау үшін ұқсас түбірлерді және синтезді қолданады. Осылайша аудару барысында сөзбе-сөз аударма, еркін аударма кезектесіп, кейде қатар қолданылады. Мысалы, «体制机制弊端和结构性矛盾是拦路虎» дегенді «институционалданған келеңсіздіктер, құрылымдық қайшылықтар – үлкен кедергіге айналады» деп аударылады. Бұл жердегі «拦路虎» сөзінің тура аудармасы «жол тосқан жолбарыс», біз оны түсінікті болу үшін «үлкен кедергі» деп алдық. «经济发展进入新常态, 精神面貌要有新状态» (8) дегенді «Экономикалық даму өзінің жаңа қалыпты күйіне, рухани даму өзінің жаңа қалыпты жағдайына енді» деп аударуға болады. Қытайда екіншісі «精神文明» (рухани мәдениет) терминін кеңінен қолданады. Бұл сөз кең мағынада қытайлық идеологияны, адамгершілікті, мәдениетті, ғылымды, демократия мен заңның үстемдігін және т.б. бәрін қамтыса, тар мағынада мораль мен этикаға қатысты айтылады. Байқағанымыздай, аударма процесінде сөзбе-сөз аударманы, еркін аударманы және екеуін кезектесіп немесе қабаттастырып қолдануға тура келеді.

«和谐社会» «жарасымды қоғам» деп демократия мен заңдылықты, шындық пен әділеттілікті, адалдық пен достықты, өмірге, тұрақтылық пен тәртіп орнаған, адамдар мен табиғат үйлесім тапқан жарасымды қоғамды айтады.

«送红包» «Қызыл пакеттер беру» – құттықтау, құттықтаушыға алғыс білдіру үшін «қызыл қағаз пакетке ақшаны бүктеп салып беру», «қызыл конверт жіберу» дегенді білдіреді. «Қызыл конверт жіберу» – Ежелгі Қытай дәстүрі және әртүрлі жағдайда әртүрлі мағынаға ие (9, 2021). Мысалы, дәстүрлі Луна жаңа жылы, яғни Көктем мерекесі кезінде жасы үлкендер балаларға «жаңа жылдық ақша» деп аталатын қызыл конверттер сыйлайды; мерекелік жағдайларда, мысалы, үйлену тойлары, баланың туған күні және т.б. «қызыл конверттер беріп» құттықтайды. Кей кезде «қызыл конверт беру» пара беру деген мағынаны да білдіруі мүмкін. Сондықтан әртүрлі контекске сәйкес, «қызыл пакет» тіркесіне әртүрлі түсініктеме беріп, аударма жасауға тура келеді.

Қорытынды

Қытай мен Қазақстан – тарихи көрші ғана емес, сауда-экономика, ғылым-білім, мәдениет т.б салаларда тығыз ынтымақтастық орнатқан стратегиялық серіктес. Әр саладағы ынтымақтастықты бұданда биік деңгейде күшейтуге екі елде мүделі. Тілдік аударманың мақсаты – мәдениеттер арасындағы қарым-қатынасты жақсарту. Ол үшін аударманың сапалы шығуы өте маңызды. Сондықтан аударма процесінде белгілі бір бекітілген формаға жабысып қалмай, мәселеге макро және динамикалық тұрғыдан қарап, көптеген аударма әдістерін өзара ұштастыра білу қажет. Қытаймен арадағы әртүрлі ынтымақтастық, түрлі алмасулар мен коммуникациялар тіл арқылы жүзеге асатындықтан қытайлық ерекшелікке ие лексика мен саяси терминдер аудармасының дәлдігі қажет, бұл өз кезегінде олардың саясатын тереңірек түсінуге тікелей әсер етеді.

Қытай қоғамына ғана тән, уақыттың, дәуірдің өзіндік ерекшелігін сипаттайтын заттарды, ұғымдарды немесе құбылыстарды білдіретін өзіндік «болмыс» пен мәдени коннотацияға ие сөздері қазақ тіліне аудару барысында дыбыстық аударма (транслитерация), интерпретациялық аударма, сөзбе-сөз аударма мен еркін аударма тәсілдерін қолдануға болады. Қоғамдық-саяси терминология процесінде аударма үшін қандай әдіс қолданылғанына қарамастан, аудармашы мықты тілдік және мәдени дағдылардан басқа, белгілі бір дәрежеде тарихтан хабары бар, саяси сауатты, саясаттың коннотациясын терең түсіне білуі қажет. Сондықтан аударма тілдік, әдеби, мәдени және саяси факторларды білгенде ғана шынайы сәтті шығады.

BR11765619 «Мемлекеттік тілдің ақпараттық-инновациялық базасы ретіндегі қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеу: ғылыми-зерттеу және оқыту интернет-ресурсы» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру бойынша ғылыми-зерттеу жобасы негізінде әзірленді.

Әдебиет

中国大百科全书. 语言文字, 中国大百科全书出版社. 北京.上海, 1988 年 – 336 页

民族文化辞典, 民族出版社. 北京, 1988 年. – 361 页

盘点 70 个必背的“中国特色» 词汇. <https://zhuanlan.zhihu.com/p/71275038>

«Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 ISBN 5-89800-123-9, VIII том (Электронды ресурс).

<https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BF%D1%86%D0%B8%D1%8F> (Қараған уақыт: 30 шілде 2021)

Абдуллаева, Ж. Т. Аударма және интерпретация // Вестник КазНУ. Серия филологическая, (S.I.), v. 137, n. 3, oct. 2015. ISSN 2618-0782. (Электронды ресурс) <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/933> . (Қараған уақыт: 29 шілде 2021)

小鸡词典 (Электронды ресурс) <https://jikipedia.com/definition/746503693> (Қараған уақыт: 29 шілде 2021).

温家宝, 把目光投向中国 —— 在哈佛大学的演讲 <http://ee.china-embassy.org/chn/dtxw/t107706.htm>

李克强 : 经济发展进入新常态精神面貌要新状态 - 新闻- 腾讯

http://news.cnr.cn/special/2015lh/zb/rdkm/zy/20150305/t20150305_517890559.shtml

现代汉语词典. 商务印书馆. 北京, 2021 年, – 520 页

References

Zhongguo dabaikeshu.yuyanwenzi. Zhongguo dabaikeshu chubanshe. Beijing. Shanghai, 1988 nian. P. 336. (in Chinese).

Minzu wenhua cidian. Minzu chubanshe. 1988 nian. Beijing. pp. 361. (in Chinese).

Pandian 70gebeibide “zhongguotese» cihui. <https://zhuanlan.zhihu.com/p/71275038> (in Chinese)

«Qazaqstan»: Ul'tyq enciklopediya / Bas redaktor A. Nysanbaev – Алматы «Qazaq enciklopediyasy» Bas redakciyası, 1998 ISBN 5-89800-123-9, VIII том Available at: <https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BF%D1%86%D0%B8%D1%8F> (Accessed: 30 July 2021) (in Kazakh)

Abdullaeva, ZH. T. Audarma jane interpretasiya // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya, (S.I.), v. 137, n. 3, oct. 2015. ISSN 2618-0782. Available at: <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/933> (Accessed: 29 July 2021) (in Kazakh).

Xiaoji cidian. <https://jikipedia.com/definition/746503693> (in Chinese).

Wen Jiabao, Ba muguang touxiang zhongguo —— zai hafu daxue de yanjiang. <http://ee.china-embassy.org/chn/dtxw/t107706.htm> (in Chinese).

Li Keqiang:Jingji fazhan jingru xin changtai jingshen mianmao yao jing xin zhuangtai—— Xin wen-tengxun. http://news.cnr.cn/special/2015lh/zb/rdkm/zy/20150305/t20150305_517890559.shtml (in Chinese).

Xiandai hanyu cidian.shangwu yinshuguan 2021 nian. Bei jing P. 520 (in Chinese).

Ж. Жұмабаева^{1*} , А. Аманбаева¹

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: janar_tolendi@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ДАУЫСТЫ [Е] ДЫБЫСЫНЫҢ ФОНЕТИКА-ФОНОЛОГИЯЛЫҚ МАЗМҰНЫ

Аннотация. Мақалада дауысты е фонемасының фонетика-фонологиялық сипаты сөз болады. Себебі қазақ фонетикасында дауысты дыбыстардың фонетика-фонологиялық мазмұны, олардың айырым белгісі зерттеушілердің еңбегінде толық қарастырылғанымен, дауысты е фонемасы қазіргі оқулықтарда, ғылыми зерттеулерде бірде ашық, бірде қысаң, бірде жартылай ашық деп беріліп жүр. Осымен байланысты мақалада ғылыми тұжырымдар негізінде дауысты е фонемасына талдау жасалады. Талдау барысында ғылыми еңбектерде әртүрлі жіктеліп жүрген дауысты е дыбысының артикуляциялық, акустикалық, перцепциялық сипаты беріледі. Сонымен қатар дауысты е дыбысы құранды дыбыс ретінде қарастырылатын зерттеулер де бар. Құранды дыбыс ретінде қарастырылған ғылыми деректерге талдау жасалды. Мақалада дауысты е дыбысына қатысты мәселені қарастыруда А.Байтұрсынұлының, Қ.Кеменгерұлының, Қ.Жұбановтың, І.Кенесбаевтың, С.Мырзабековтың, Ә.Жүнісбекті, Н.Уәлидің зерттеулері басшылыққа алынды. Олардың дауысты е фонемасына берген ғылыми тұжырымдары талданды. Зерттеудің нәтижесі дауысты е фонемасын анықтау барысында және зерттеу жұмысын жүргізуде студенттерге, магистранттар мен докторанттарға тиімді болмақ.

Мақала «Қазақ тілінің жаңғыру әлеуеті: жаңартпалар <лат.innovation>, үрдістер мен үдерістер» (BR20280984) атты іргелі ғылыми зерттеу жоба аясында жазылды.

Тірек сөздер: фонетика, фонология, дыбыс, дауысты, фонема, артикуляция, акустика, перцепция, әдістер.

Ж. Жұмабаева^{1*}, А. Аманбаева¹

¹Института языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан

*e-mail: janar_tolendi@mail.ru

ФОНЕТИКО-ФОНОЛОГИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ ГЛАСНОГО [Е] В КАЗАХАССКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье речь идет о фонетико-фонологическом характере гласной фонемы е. Также гласная фонема е представлена в современных учебниках, научных исследованиях, как открытая, как сжатая, так и полукрытая. В связи с этим в статье проводится анализ гласной фонемы е на основе научных выводов. Потому что гласный звук е классифицируется по-разному. Есть также исследования, в которых гласный звук е рассматривается как дифтонг. В общей казахской фонетике фонетико-фонологическое содержание гласных звуков, их отличительные признаки подробно рассмотрены в трудах исследователей. При рассмотрении вопроса, касающегося гласного звука е, в статье рассматривались исследования А. Байтұрсынова, К. Кеменгерұлы, К. Жұбанова, И. Кенесбаева, С. Мырзабекова, А. Жунусбек, Н.Уали. Были проанализированы их научные выводы о гласной фонеме е. Результаты исследования будут полезны студентам, магистрантам и докторантам для определения фонемы гласной е, которая по-разному описывается в учебниках, научных трудах, для проведения дальнейшей исследовательской работы.

Статья написана в рамках проекта фундаментального научного исследования «Модернизационный потенциал казахского языка: инновации, тенденции и процессы» (BR20280984).

Ключевые слова: фонетика, фонология, звук, гласный, фонема, артикуляция, акустика, перцепция, методы.

J. Zhumabayeva^{1*}, A. Amanbayeva¹

¹A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: janar_tolendi@mail.ru

PHONETIC AND PHONOLOGICAL CONTENT OF THE VOWEL [E] IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The paper deals with the phonetic and phonological character of the vowel phoneme /e/. Also, the vowel phoneme /e/ is presented in modern textbooks, and scientific research, as open, compressed, and semi-open. In this regard, the present study analyzes the vowel phoneme /e/ based on scientific conclusions. Because the vowel sound /e/ is classified differently. There are also studies in which the vowel sound /e/ is treated as a diphthong. In the general Kazakh phonetics, the phonetic and phonological content of vowel sounds, and their distinctive features are considered in detail in the works of researchers. When dealing with the issue concerning the vowel sound /e/, the paper considered the research of A. Baitursynuly, K. Kemengeruly, K. Zhubanov, I. Kenesbayev, S. Myrzabekov, A. Zhunusbek, and N.Uali. Their scientific conclusions about the vowel phoneme /e/ were analyzed. The study's results will be effective for students, undergraduates, and doctoral students to determine the phoneme of the vowel e, which is described differently in textbooks, and scientific papers, for further research.

The paper was written within the framework of the project of fundamental scientific research "Modernization Potential of the Kazakh Language: Innovations, Trends and Processes" (BR20280984).

Keywords: phonetics, phonology, sound, vowel, phoneme, articulation, acoustics, perception.

Кіріспе

Қазіргі қазақ фонетикасында тоғыз дауысты *a, ə, e, o, ø, ʏ, y, ы, i* дыбыстың бар екендігі белгілі. Дауысты дыбыстар өз ішінен айтылым, жасалым, естілім жағынан және фонологиялық тұрғыдан жіктеледі. Айталық, <a> – ашық, езулік, тіларты; жуан, <ə> – ашық, езулік, тілалды; жіңішке, <ы> – қысаң, езулік, тіларты; жуан, <i> – қысаң, езулік, тілалды; жіңішке, <ʏ> – қысаң, еріндік, тіларты; жуан, <y> – қысаң, еріндік, тілалды; жіңішке, <e> – жартылай ашық, езулік тілалды; жіңішке, <o> – ашық, еріндік, тіларты; жуан, <ø> – ашық, еріндік, тілалды; жіңішке дауысты фонема. Аталған дауысты фонемалардың әрқайсының жуан және жіңішке сыңары бар, тек дауысты *e* ғана жіңішке дыбысқа жатады. Осымен байланысты профессор Н.Уәлидің пікірінше, инвариант-фонемалардың нақты қолданыста әрқайсының, *e*-ден басқасының, жуан және жіңішке әуезбен түрленіп отыратын екі варианты бар.

Мақалада дауысты *e* дыбысының сипаты ғылыми деректер негізінде жан-жақты қарастырылады. Себебі қазіргі фонетикаға арналған зерттеулерде, оқулықтарда дауысты *e* дыбысының фонетикалық сипаты әртүрлі беріліп жүр, яғни бірде қысаң, бірде ашық, бірде жартылай ашық деп жіктеледі. Айталық, мектеп оқулықтарында дауысты дыбыстар тілдің қатысына қарай – жуан (*a, o, ʏ, ы*) / жіңішке (*ə, e, ø, y, i*); жақтың қатысына қарай – ашық (*a, ə, e, o, ø*) / қысаң (*ʏ, y, ы, i*); еріннің қатысына қарай – еріндік (*o, ø, ʏ, y*) / езулік (*a, ə, e, ы, i*) болып жіктеледі. Дауысты дыбыстардың тілдің қатысына қарай, жақтың қатысына қарай және еріннің қатысына қарай жіктеліп, айырым белгілеріне қарай нақтылануы ғылыми әрі практикалық тұрғыдан ешқандай дау тудырмайды. Бұл жерде мәселе дауысты *e* дыбысының оқулықтарда ашық, ал ғылыми зерттеулерде фонетика-фонологиялық мазмұны жағынан қысаң не жартылай ашық дыбысқа жатуы болып отыр. Нақты айтқанда дауысты *e* дыбысы зерттеулерде бірде ашық, бірде жартылай ашық, бірде қысаң болып әртүрлі беріліп жүр. Оның белгілі бір себебі бар ма? Зерттеушілер дауысты *e* дыбысын экспериментті тұрғыдан анықтағанымен, оны бірде қысаңға, бірде жартылай ашыққа, бірде ашық дыбысқа жатқызады. Осымен байланысты мақалада дауысты *e* дыбысының фонетика-фонологиялық мазмұны, оның сөз ағымындағы сипаты, сөз басындағы өзгерісі ғылыми және тілдік деректер негізінде қарастырылады.

Қазақ тілінде дауысты дыбыстар буын талғайтын және буын талғамайтын болып екіге бөлінетіні белгілі. Дауысты *a, e, ы, i*-лер буын талғамайтын дыбыстарға жатады. Себебі сөздің барлық буынында жазыла береді: *балалар, қатар, қалам; ереже, егемен, келешек; ықылым (заман), ырым, қырық; ірімшік, ілім.*

Материал және әдістер

Жалпы фонетикаға арналған зерттеулерде сипаттамалы, аудиторлық және акустикалық, артикуляциялық әдістер қолданылады. Мақалада сипаттамалы және талдау әдістері басшылыққа алынды. Дауысты *e* дыбысы туралы зерттеушілердің тұжырымы талданды. Дауысты *e*-ні ашық дыбысқа жатқызатын зерттеулер сипатталды және жартылай ашық пен қысаңға жатқызатын ғылыми деректер сараланды.

Дегенмен дыбыстардың акустикалық мінездемесін, сондай-ақ оның артикуляциялық табиғатын ашу үшін аудиторлық талдау жеткіліксіз, сондықтан фонетикада белгілі бір бағдарламаның көмегімен эксперимент жүргізілуі тиіс. Бұл экспериментті фонетикалық зерттеуге алып келеді. Эксперименттік фонетика – дыбыстарды, сөз ағымындағы дыбыстық өзгерістерді, құбылыстар мен процестерді эксперименттік жолмен жүзеге асырады. Эксперименттік-фонетикалық әдісте фонетиканың артикуляциялық, акустикалық және перцептивті жағы қолданылады. Эксперименттік-фонетикалық зерттеу теорияны, гипотезаны, болжамды және т.б. тексеруде аса қажет, сондықтан онда аспаптық құралдардың кең спектрі қолданылады. Сондай-ақ оған дыбыстық толқынды талдаудың компьютерлік бағдарламалары, дыбыстардың өзгерісін көрсететін техникалық құрылғылар (артикулографтар, палатографтар, рентгенографиялық аппараттар, МРТ-аппараттар және т.б.) жатады. Экспериментті фонетика қазақ тіл білімінде кең қолданылады.

Әдебиетке шолу

Мақалада А. Байтұрсынұлының, Қ. Кемеңгерұлының, Қ. Жұбановтың, І. Кеңесбаевтың зерттеулері негізге алынып, дауысты дыбыстар туралы айтқан пікірлері, соның ішінде е-ге берген сипаттамалары талданды. А. Байтұрсынұлынан кейін қазақ тілінің дыбыс жүйесі мен оның құрамын ғылыми түрде негіздеп, жүйелеп берген және оның негізгі принциптерін ұстанған ғалым Қ. Кемеңгерұлының еңбегінде дауысты дыбыстардың бес түрі, ал дауссыздардың он жеті түрі беріледі. Сөздердің жіңішкелігін білдіру үшін дәйекше қолданған. Ғалымның пікірінше, дауысты е дыбысы жіңішке болып табылады. Жақтың қатысына қарай дыбыстарды ашық/қысаң деп қана топтастырмайды, оны өз ішінен жартылай ашық/жартылай қысаң дей келе **о**, **ө** дыбыстарын жартылай ашыққа, **е** дыбысын жартылай қысаңға жатқызады (Жұбаева, 2002: 63).

Сонымен қатар мақалада Ж. Аралбаев, С. Мырзабеков, Ә. Жүнісбек, Т. Талипов, Н. Уәли, М. Жүсіповтың зерттеулері басшылыққа алынып, осы еңбектерде дауысты **е** дыбысына қатысты айтылған ғылыми деректер өзара салыстырылып берілді. Дауысты **е** дыбысына қатысты тұжырымдар төменде толық талданды.

Нәтижелер және талқылау

Е дауысты дыбысы сөз басында келгенде **й** дыбысымен селбесіп **йе** болып айтылады: *йеңбек, йерке, йегеу, йегемен, йегіз, йекпін, йемле, йежелгі*. Ал бірінші және одан кейінгі буындарда **е** дыбысы толық сақталады: *жебе, теңіз, кемеңгер, семсер, кебеже*. Сөз ішінде немесе сөз аралығында қатар келген екі дауысты дыбыстың бірі **е** дауыстысы болса, **е** дыбысы түсіріліп айтылады: *жөк'ағаш, екп'ағаш, іск'асу, тел'әнұм, теңг'алұу, тел'арна, бейн'өнім*. Бірінші буындағы еріндік **ө** дыбысының әсерінен екінші, үшінші буындағы езулік **е** дыбысы **ө** болып айтылады: *көбелек – көбөлөк, көмей – көмөй, бөрене – бөрөнө, бөлме – бөлмө, көрме – көрмө, дөңгелек – дөңгөлөк, дөңес – дөңөс, жөргек – жөргөк, көрпе – көрпө, мөлшер – мөлшөр*. Сол сияқты алғашқы буындағы еріндік **ү** дыбысының әсерінен келесі буындағы **е** дыбысы еріндікке айналады: *күрек – күрөк, жүрек – жүрөк, күрес – күрөс*.

А. Байтұрсынұлы дауысты **е**-ні толық дыбыстардың қатарына жатқызып, буын ішінде дауыссыздың алдынан да, соңында да келетінін айтады. Сонымен қатар аңғал дыбысқа жатқызып, орын талғамайтынын көрсетеді. Дыбыстарды мүшелердің қатысу түріне қарай өткелділер, өткелсіздер деп жіктейді. Өткелділерге ауыз және мұрын арқылы өтетін дыбыстарды жатқызып, **е** дыбысын ауыз арқылы өтетін дыбыс дейді. Оның себебін ауыз мүшелерінің күшіне онша тиместен еркін өтетінмен түсіндіреді. Айталық, ауыз арқылы өтетіндердің өзін іштей еркіндері, қымқырындысы, именіштелері, қақтықпалары, бөгелістісі деп бөледі, соның ішінде **е** дауыстысын еркіндеріне жатқызады. Осымен байланысты М. Жүсіповтың пікірінше, А. Байтұрсынұлы қазақ тілінің дауысты дыбыстарын үш түрлі (үш дәрежелі) топқа бөледі. Бірінші дәрежелі дауыстыларға – ашық («ауыз еркін ашылғанда») пайда болатын дауыстыларды жатқызады. Екінші дәрежелі дауыстыларға – жартылай ашық, яғни ауыздың тарыла ашылғандағы пайда болатын дауыстыларды жатқызады. Үшінші дәрежелі дауыстыларға – қысаң дауыстыларды жатқызады, яғни ауыз өте тарылып ашылғанда пайда болатын дауысты дыбыстар. Олай болса А. Байтұрсынұлы **е** дыбысын екінші дәрежелі дауыстыларға жатқыза отырып, оны жартылай ашық деп береді (Жүсіпов, 1998: 36). А. Байтұрсынұлынан кейін Қ. Жұбанов дауысты **е** дыбысына төмендегідей сипат береді. Қ. Жұбановтың айтуынша, дыбыстау түріне қарай дауысты дыбыстар үш тап болады:

- 1) толық дауыстылар: *а/ә, е, о/ө*
- 2) келте дауыстылар: *ы/і, ұ/ү*
- 3) қосынды дауыстылар: *ұу/үу, ый/ій* (Жұбанов, 1966: 171).

Дыбыстау түріне қарай ғалым дауысты **е** дыбысын толық дауыстыға жатқызады. Ғалымның түсіндіруінше, толық дауысты дыбыстардың дауыстылығы толық, жеткілікті болғандықтан, қандай жағдайда да өз сапасын жойып жарымайды, сол күйінде айтылады. Толық дауысты дыбыстар дегеніміз қазіргі ашық дауыстыларға жатса, келте дауыстылар қысаң дыбыстарға жатады. Келте дауыстыларға *ы/і, ұ/ү* дыбыстарын жатқызып, оған мынадай анықтама береді: «келте дауыстылар өте мүкі айтылатын болғандықтан, бірде сапасынан айрылып, жоғалып кетеді де, бірде – әнмен айтқанда – толық дауыстыға айналып кетеді. Бұлар тегінде толық дауыстылардың келтеленген түрі ғана» (Жұбанов, 1966: 171). Сонда қазіргі кезде бірде ашық, жартылай ашық, бірде қысаң болып әртүрлі сипатталып жүрген дауысты **е** дыбысын толық дауыстыға жатқызғанымен, кейде келте

болып келуі де мүмкін. Оны ғалымның мына пікірінен білуге болады: «дауысты дыбыстардың әрқайсысы өз алдына бір дыбыс бола тұрып, барлық дауысты бір-біріне өзге дыбыстардан гөрі жуығырақ болады» (Жұбанов, 1966: 171).

Сонымен қатар жасалу түріне қарай, дауыстылар екі тап болады:

- 1) ерін дауыстылары: *o/ø, ʏ/ʏ;*
- 2) езу дауыстылары: *a/ə, ы/i, e.*

Жасалу түріне қарай *e* дауыстысын езу дыбыстарға жатқызып, езу дыбыстарын айтқанда езу жиылмайтынын, ерін сүйрмейтінін келтіреді. Ғалымның тұжырымын жинақтай келгенде, *e* дауыстысы жіңішке, ашық, езушіл дыбысқа жатады.

I. Кеңесбаев *e* дауыстысын ауыздың орта шамамен ашылуынан пайда болған дыбыс деп, ауыздың ашылу қалпы *a* немесе *ə* тәрізді жайдары болмай, азынаулақ келтелеу келетінін айтады. Ал жіңішкелігі жағынан *ə*-ге таяу, тілдің алға таман созылуы арқылы айтылатынын келтіреді. Еріннің сүйірленіп, дөңгеленбей, тартылуы арқылы айтылатындықтан, *e* дауыстысын езу дыбысқа жатқызады. Сонда ғалымның пікірінше, *e* дыбысы *a* дауыстысына қарағанда келтелеу әрі жіңішке, ал *ə* дауыстысымен салыстырғанда келтелеулігімен ерекшеленеді. Сондай-ақ сөз басында *e* фонемасы *йэ* болып айтылса, сөз ішінде дауыссыздардан кейін *э* болып дыбысталатынын, яғни сөз ортасында дифтонг түрде келе алмайтынын алға тартады.

Дегенмен дауысты дыбыстар жуан/жіңішке, ашық/қысаң, еріндік/езулік деп жіктелгенімен, олардың аралық түрлері болады. Дауыстылардың мейлінше ашық, мейлінше қысаң, мейлінше еріндік, мейлінше езулік түрлері бар. Қазақ тіліндегі дауыстылардың ішіндегі мейлінше ашық айтылатыны – *a* фонемасы, ал бұған қарама-қарсы мейлінше қысаң айтылатыны – *ʏ* фонемасы. Ал қалған дауысты фонемалар осы екі дыбыстың аралығында естіліп, айтылуына қарай бірде ашық дауыстыға, бірде қысаң дауыстыға бейімделіп отырады. Айталық, өз кезінде Л.В. Щерба дыбыстарды жіктегенде мейлінше ашық және мейлінше қысаң дауыстыны, мейлінше тіл арты және мейлінше тіл алды дауыстыны анықтап алып, қалған дауыстыларды осы аралықта сипаттаған болатын. Сондықтан I. Кеңесбаев *e, o, ø* дыбыстарын айқын ашық болмағанымен, қысаң шегінен сәл жырақ тұрғандықтан, оларды ашық деп есептейді. Ал *ы, і, ʏ, ү* дыбыстарын айқын қысаң болмағанымен ашық шегінен сәл жырақ тұрғандықтан, оларды қысаң деп есептейді. Жинақтай келгенде, I. Кеңесбаев дауысты *e* дыбысын ашықтан гөрі қысаңға жуық дыбыс ретінде қарастырады. Оны ғалымның мына пікірінен аңғаруға болады. П.М. Мелиоранский *ə* фонемасы *a* мен *ə* аралығынан айтылады деп түсінеді. Олай болғанда *ə* фонемасы *a*-ға қарағанда қысаң болса керек еді. Қазіргі қазақ тілінің фактісіне қарағанда бұл пікірді дәл деуге болмайды. *Ə* мен *e (э)*-нің тіл қатысы жағынан едәуір айырма бар: алғашқы кейінгіден анағұрлым ашық, кейінгі – анағұрлым қысаң. Басқаша айтқанда, *ə* фонемасы ауыздың кең ашылуынан, *e (э)* фонемасы ауыздың тар ашылуынан жасалады (Кеңесбаев, 1987: 45). Дауысты *e* фонемасы ауыздың тар ашылуынан жасалып, қысаң дыбысқа жуық айтылатыны сөз болғанымен, ғалым дауысты дыбыстарды жіктеуде *e*-ні ашық дыбысқа жатқызады. Оны I. Кеңесбаевтың жіктеуінен көруге болады: дауысты *e* дыбысы жасалу орнына қарай – жіңішке, жасалу жолына қарай – ашық, ерін қатысына қарай – езу.

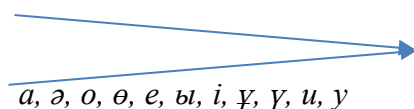
C. Мырзабеков *e, ы, і* фонемалары езулік, қысаңдығы және тілде қолданылу жағынан бір-біріне ұқсайтынын айтады. *Әне – әні, әсте – әсті, бәйге – бәйгі, бәтеңке – бәтіңкі, бәтес – бәтіс, ерегісу – ерегесу, ешкім – ішкім, ештеңе – іштеңе, кәне – кәні, міне – міні, ілгешек – ілгішек* сияқты тілдік деректерді келтіре отырып, жарыса қолданылып жүрген сөздердегі *e* мен *i*-нің ұқсастығын көрсетеді. Тілдің қатысына қарай дауысты *e* фонемасын – жіңішке, жақтың қатысына қарай – жартылай ашық, еріннің қатысына қарай езулікке жатады деп жіктейді.

Ж. Аралбаев спектрография, рентгенография, палатография, кино түсіру және кинографиялық жазба көмегімен қазақ тілінің барлық дауысты фонемасының артикуляциялық-акустикалық сипаттамасын зерттеді, яғни артикуляциялық қатарды, артикуляциялық аймақтарды, тілдің қатысын, жақтың қатысын, еріннің қатысын эксперимент арқылы анықтады. Анықтау барысында дауысты *e* дыбысын тіл алды таңдайдың шеніне жуықтаудан жасалатын ашық-орта, езу фонемаға жатқызады. Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың акустикалық, артикуляциялық белгілеріне қарап, ғалым төмендегідей жіктелімді көрсетеді.

A) Тіл алды дауыстылары (*i, e, ə, ø, ʏ*); тіл ортасы дауыстылары (*ы*); тіл арты дауыстылары (*a, o, ʏ*).

Б) Төмен дауыстылары (**а, ә**); орта дауыстылары (**о, ө, ы**) және көтеріңкі дауыстылары (**е, і, ұ, ү**).

Берілген жіктелімде дауысты **е** қысаң дыбыс ретінде анықталған. Оны ғалым былай түсіндіреді: «дауысты **е** дыбысы ауыздың орташа ашылуынан пайда болып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. **А** немесе **ә** дыбысымен салыстырғанда қысаң дыбысқа жатады. Ал **а** мен **ә** дыбыстарын айтқанда жақ кең ашылып, мейлінше төмен (нижний подъем) деңгейді құрайды (Аралбаев, 1970: 37). Оны төмендегідей сызба арқылы көрсетеді:

Осы сызбадан дауысты **е** дыбысының ашық пен қысаң дауыстыларының аралығында тұрғанын көруге болады.

Әрбір дыбыстың акустика, артикуляция, перцепциясын анықтап, оны экспериментті фонетика негізінде нақтылаған Ә.Жүнісбек дауысты дыбыстарды жалаң және құранды деп екіге бөліп қарастырады. Жалаң дауыстыларға **а, ә, ы, і, ұ, ү** дыбыстарды, құранды дауыстыларға **о, ө, е** дыбыстарын жатқызады. Жалпы фонетикаға арналған зерттеулерде дауысты **е, о, ө** дыбыстары жалаң дауыстыларға жатады. Тек сөз басында дифтонгоидтық қасиетке ие болатынын кейбір зерттеушілер айтады. Бірақ бұл дыбыстарды толық құранды дауыстыға жатқызбайды. Ә.Жүнісбек аталған дауысты **е** дыбысын құранды дыбысқа жатқызып, төмендегідей сипаттама береді. **Е** дауысты дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай қысаң дауысты дыбыс болып табылады. **Е** дыбысын айтқанда ерін бейтарап қалады. Еріннің қатысына қарай езу дауысты дыбыс болып табылады. **Е** дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының орта тұсына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл ортасы дауысты дыбыс болып табылады. Сонда дауысты **е** дыбысы тілдің тік қалпына қарай – қысаң, ерін қатысына қарай – езу, жасалу орнына қарай – тіл ортасы дыбыс. Жасалым белгілері: қысаң, езу, тіл ортасы дауысты дыбыс (Жүнісбек, 2010: 39). Қысаң дауысты дыбыстар тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалса, ашық дауыстар тілдің төмен түсуі арқылы жасалады.

Берілген сипаттамадан көріп отырғанымыздай, дауысты **е** дыбысы жуан я жіңішке емес, тілдің көлденең қалпына қарай тіл ортасы дыбысы ретінде анықталып отыр. Себебі ғалым дауысты дыбыстарды құрамына қарай – жалаң/құранды, тілдің тік қалпына қарай – ашық/қысаң, тілдің көлденең қалпына қарай – тіл ортасы/тіл арты, ерін қатысына қарай – езулік/еріндік деп жіктейді де, қазақ тілі дауысты дыбыстарының құрамында тіл алды дауыстының жоқ екенін айтады (Жүнісбек, 2010: 40). Ал фонетикаға арналған зерттеулерде дауысты **е** фонемасы тек жіңішке дыбыс ретінде қарастырылады, яғни ауызша сөзде **е**-ден басқа дыбыстардың барлығы бірде жуан, бірде жіңішке болып айтылады.

Т. Талипов те осыған ұқсас анықтама береді: «**Е (Э)** фонемасы – орта сатылы, алдыңғы қатарлы, езулік, жартылай қысаң дауысты дыбыс» (Талипов, 1968: 57).

Мақаладағы дауысты **е** дыбысы ашық па, қысаң ба әлде жартылай ашық па деген мәселе төңірегінде Ә. Жүнісбек төмендегідей тұжырым жасайды: «Құранды **е** дауыстысының фонетикалық жағдайы басқарақ. Ол жалаң, ашық дауысты болып та айтыла алмайды, өйткені ашық **ә** дауыстысы кедергі жасайды, жалаң, қысаң дауысты болып та айтыла алмайды, өйткені қысаң **і** дауыстысы кедергі жасайды. Ол тек тіл арты, ашық **э** дауыстысына қарай ғана икемделеді (орыс тілді қазақтар мен қазақша сөйлеген орыстардың *э*т, *бэ*т деп сөйлейтіні сондықтан). Дәстүрлі фонетикадағы құранды дауыстылардың жасалым анықтамасының кейде ашық деп, кейде жартылай ашық деп құбылып жүргендігі сондықтан. Ғалымның тұжырымы бойынша дауыстылардың жасалымында қатаң жүйе бар, яғни дауысты **а** дыбысы ашық белгісінен айрылса, қысаң **ы** дыбысына айналып кетеді. Сондықтан әр дыбыстың өз белгілері қатаң сақталуы керек. Эксперимент нәтижесінде әрбір дауысты дыбыстың форманттық құрылымының белгілі бір орны болатынын байқауға болатынын, осымен байланысты [**а**] екінші формантқа жақындайтын ең жоғары бірінші формантты иеленіп, энергия концентрациясы осы жиілік диапазонында орын алатынын айтады, [**е**] бірінші форманты төмен және үшінші формантқа жақындайтын ең жоғары екінші форманты бар, сондықтан энергия

концентрациясы салыстырмалы түрде жоғары жиіліктерде орын алатынын атап өтеді. Ғалымның пікірінше, тіл арты [a] дауысты дыбысы мейлінше ашық дыбысқа, ал тіл алды [e] дыбысы мейлінше қысаң дыбысқа жатады, яғни бірінші дауысты резонаторының алдыңғы жағы үлкенірек, артқы жағы кішірек, ал керісінше екінші дауыстының резонаторының алдыңғы жағы кішірек, артқы жағы үлкенірек болады (Жүнісбек: 1970, 49).

1-Кесте. – Қазақ тілінің дауысты дыбыстар жүйесін профессор Н. Уәли өз зерттеуінде сызба арқылы төмендегідей көрсетеді (Уәли: 1993, 40).

	жуан	жіңішке	езулік	еріндік	ашық	қысаң
a	+	-	+	-	+	-
ә	-	+	+	-	+	-
ы	+	-	+	-	-	+
і	-	+	+	-	-	+
o	+	-	-	+	+	-
ө	-	+	-	+	+	-
ұ	+	-	-	+	-	+
ү	-	+	-	+	-	+
e	-	+	+	-	?	?

Сызбадан көріп отырғанымыздай, дауысты **e** фонемасы не толық ашыққа, не толық қысаңға жатпайды. Осымен байланысты ғалымның пікірінше, басқа дауыстыларды салыстырып қарасаңыз, ең аз дегенде бір-бірінен бір айырым бойынша дараланып тұрады, ал <**e**> туралы мұны айтуға болмайды. Егер бұл дауыстыны ашыққа жатқызаңыз <**ә**>-ден, қысаңға жатқызаңыз <**e**>-ден айырымы болмай қалады (Уәли: 1991, 46).

Жоғарыда келтіріліген ғылыми тұжырымдарды жинақтай келгенде, дауысты **e** дыбысының негізінен жартылай ашық дыбысқа жататынын байқауға болады.

Қорытынды

Қазақ тіліндегі **e** дауыстысы жіңішке дыбысқа жатады. Барлық буында келеді. Дауысты **e** дыбысының мәселе ретінде қарастырылған себебі оның зерттеулерде бірде ашық, бірде жартылай ашық, бірде қысаң болып берілуінде еді. Өртүрлі жіктелуі дауысты **a**, **ә** дыбыстары сияқты жақтың кең ашылып, тілдің төмен түсуі арқылы немесе **ы**, **і** қысаң дыбыстар сияқты жақтың тар ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы емес солардың аралығында жасалатын дыбыс. Зерттеулерден көріп отырғанымыздай А.Байтұрсынұлы, Қ.Кемеңгерұлы дауысты **e** дыбысын ашық пен қысаң аралығындағы дыбыс ретінде қарастырып, жартылай ашық дыбысқа жатқызады. Бұндай ғылыми тұжырымдар кейінгі зерттеулерде де өзектілігін жоғалтапайды. І.Кеңесбаев еңбегінде **e** дыбысы жартылай ашық дыбыс ретінде сипатталып отырады, алайда дыбыстардың жіктеліміне келгенде ашық дыбыстардың қатарында тұр. Ал экспериментті фонетика негізінде дыбыстардың акустикалық, артикуляциялық, перцепциялық беліглерін анықтап берген Ә.Жүнісбек дауысты **e**-ні жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалатын дыбыс ретінде қарастырып, оны қысаң дыбыс дейді. Сондай-ақ ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысып, қысаң өткелді дауысты болып табылады деген анықтама береді. Дыбыстарды фонологиялық деңгейде қарастарған профессор Н.Уәлидің зерттеу еңбектерінен дауысты **e**-ні жартылай ашық дыбысқа жатқызатынын көруге болады. Жинақтай келгенде, зерттеулерде **e** дауыстысы негізінен жартылай ашық дыбыс ретінде анықталады.

Әдебиеттер

- Жұбаева О. (2002) Қ.Кемеңгерұлының тілтанымдық мұрасы мен лингвистикалық тұжырымдары. Филол.ғылым.канд. ...дисс. – Алматы, 2002. – 174 б.
- Жүсіпов М. (1998) Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. – Алматы, 1998. – 215 б.
- Жұбанов Қ. (1999) Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1999. – 581 б.
- Кеңесбаев І. (1987) Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер. – Алматы, 1987. – 84 б.
- Аралбаев Ж. (1970) Вокализм казахского языка. – Алма-ата, 1970. – 178 с.
- Жүнісбек Ә. (2010) Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2010. – 210 б.
- Талипов Т. (1968) Гласные звуки уйгурского и казахского языков. Алма-Ата, 1968, – 70 с.
- Жунисбек А. (1970) Гласные казахского языка. – Алматы, 1970. – 120 с.

Уәлиев Н. (1993) Қазақ графикасы мен орфографиясының фонологиялық негіздері. Филол. ғылым. канд. ... дисс: 0493РК00571, 10.02.06. – Алматы, 1993. –162 б.

Уәли Н. (2018) Графика. Орфография. Орфоэпия. – Алматы, 2018. – 250 б.

References

Zhubayeva O. (2002) Q.Kemengerulynyn tiltanymdyq murasy men lingvistikalыq tuzhyrymdary. Filol.gylym.kand. ...diss. – Almaty, 2002. – 174 b. [Language and linguistic development of Kemengeruly. Philol.Nauka.Kand. ...diss. – Almaty, 2002. – 174 p.] (in Kazakh).

Zhusipov M. (1998) Ahmet Baitursynov zhane qazirgi qazaq tili fonologiyasy. –Almaty, 1998. –215 b. [Akhmet Baitursynov and phonology of the modern Kazakh language. – Almaty, 1998. –215 p.] (in Kazakh).

Zhubanov Q. (1999) Qazaq tili zhonindegi zertteuler. –Almaty, 1999. –581 b. [Studying Kazakh language. – Almaty, 1999. –581 p.] (in Kazakh).

Kenesbayev I. (1987) Qazaq til bilimi turaly zertteuler. –Almaty, 1987. –84 b. [Kazakh language. –Almaty, 1987. –84 p.] (in Kazakh).

Aralbayev Zh. (1970) Vokalizm kazahskogo yazyka. –Alma-ata, 1970. –178 s. [Vocalism of the Kazakh language. – Alma-Ata, 1970. – 178 p.] (in Kazakh).

Zhunisbek A. (2010) Qazaq til biliminin maseleleri. – Almaty, 2010. – 210 b. [Problems of Kazakh language. – Almaty, 2010. – 210 p.] (in Kazakh).

Talipov T. (1968) Glasnye zvuki uigurskogo i kazahskogo yazykov. Alma-Ata, 1968, – 70 s. [Glasnye sounds of uygursky and Kazakh languages. – Alma-Ata, 1968, – 70 p.] (in Kazakh).

Zhunisbek A. (1970) Glasnye kazahskogo yazyka. – Almaty, 1970. – 120 s. [Vowels of the Kazakh language – Almaty, 1970. – 120 p.] (in Kazakh).

Ualiev N. (1993) Qazaq grafikasy men orfografiyasynyn fonologiyalyq negizderi. Filol. gylym. kand. ... diss: 0493RK00571, 10.02.06. – Almaty, 1993. –162 b. [Phonological bases of Kazakh graphics and spelling. Philol. Nauka. Kand. ... diss: 0493rk00571, 10.02.06. – Almaty, 1993. – 162 p.] (in Kazakh).

Uali N. (2018) Grafika. Orfografiya. Orfoepiya. – Almaty, 2018. – 250 b. [Graphics. Spelling. Orthoepy. – Almaty, 2018. – 250 p.] (in Kazakh).

А.А. Искендир¹ , Д.Б. Аманжолова^{2*} , М.А. Бурибаева³

¹ Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан;

² Astana IT University, Астана, Казахстан;

³ Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан

*e-mail: jemma.aman@gmail.com

ЖАНРОВО-СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭПИСТОЛЯРИЯ Н.Т. САУРАНБАЕВА

Аннотация. Статья посвящена изучению жанрово-стилистических особенностей эпистолярного наследия казахстанских ученых. Эпистолярное наследие является важной составляющей традиции науки и культуры любой страны. Его исследование позволяет более глубоко понять развитие и особенности этого жанра в контексте академической среды Казахстана.

Целью данного исследования является анализ эпистолярных произведений казахстанских ученых. Основными направлениями работы являются классификация эпистолярных текстов, выявление стилистических особенностей современного эпистолярного жанра. Главной идеей исследования является раскрытие роли эпистолярного жанра в научной коммуникации и выявление его вклада в развитие научного дискурса в Казахстане.

Научная значимость данной работы заключается в расширении существующих знаний о жанрово-стилистических особенностях эпистолярного наследия ученых в условиях казахстанского билингвизма. Исследование позволяет реконструировать научную картину биографии казахских ученых, выявить типичные черты, присущие эпистолярному жанру в академическом контексте, что способствует лучшему пониманию языковой ситуации в Казахстане на в контексте двух эпох: советской и современной.

Исследование проводилось на основе анализа эпистолярных произведений казахстанских ученых, включая научные статьи, письма, электронную переписку из личных архивов, а также архивов научных учреждений, в частности, Института языкознания имени А. Байтұрсынұлы.

Ключевые слова: письма, эпистолярное наследие, письменная коммуникация, казахстанские ученые.

А.А. Искендир¹, Д.Б. Аманжолова^{2*}, М.А. Бурибаева³

¹ Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;

² Astana IT University, Астана, Қазақстан;

³ Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

*e-mail: jemma.aman@gmail.com

Н.Т. САУРАНБАЕВ ЭПИСТОЛЯРИЯСЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ЖӘНЕ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Мақала қазақстандық ғалымдардың эпистоляриясының жанрлық-стистикалық ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Эпистолярлық мұра кезкелген елдің ғылымы мен мәдениеті дәстүрінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Оның зерттеуі Қазақстанның академиялық ортасы контекстінде осы жанрдың дамуы мен ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Бұл зерттеудің мақсаты қазақстандық ғалымдардың эпистолярлық шығармаларын талдау болып табылады. Жұмыстың негізгі бағыттары-эпистолярлық мәтіндерді жіктеу, қазіргі эпистолярлық жанрдың стилистикалық ерекшеліктерін анықтау. Зерттеудің басты идеясы ғылыми коммуникациядағы эпистолярлық жанрдың рөлін ашу және оның Қазақстандағы ғылыми дискурстың дамуына қосқан үлесін анықтау болып табылады.

Бұл жұмыстың ғылыми маңыздылығы қазақстандық билингвизм жағдайында ғалымдардың эпистоляриясының жанрлық-стистикалық ерекшеліктері туралы білімдерін кеңейту болып табылады. Зерттеу Қазақ ғалымдарының өмірбаянының ғылыми бейнесін қайта жаңғыртуға, академиялық контексте эпистолярлық жанрға тән типтік ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік береді, бұл Қазақстандағы тілдік жағдайды екі дәуір: кеңестік және қазіргі заман контекстінде жақсы түсінуге ықпал етеді.

Зерттеу қазақстандық ғалымдардың эпистолярлық шығармаларын, оның ішінде ғылыми мақалаларды, хаттарды, жеке мұрағаттардан, сондай-ақ ғылыми мекемелердің, атап айтқанда А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының мұрағаттарынан электрондық хат алмасуды талдау негізінде жүргізілді.

Тірек сөздер: хаттар, эпистолярлық мұра, жазбаша байланыс, қазақстандық ғалымдар.

A.A. Iskendir¹, J.B. Amanzholova^{2*}, M.A. Buribayeva³

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;

²Astana IT University, Astana, Kazakhstan;

³Kyzylorda University named after Korkyt ata, Kyzylorda, Kazakhstan

*e-mail: jemma.aman@gmail.com

GENRE AND STYLISTIC FEATURES OF N. SAURANBAYEV'S EPISTOLARY

Abstract. The article is devoted to the study of genre and stylistic features of epistolary of Kazakhstan scientists. Epistolary heritage is an important component of the tradition of science and culture of any country. Its research allows to understand more deeply the development and features of this genre in the context of academic environment of Kazakhstan.

The purpose of this study is to analyze the epistolary works of Kazakhstani scientists. The main directions of the work are classification of epistolary texts, identification of stylistic features of modern epistolary genre. The main idea of the research is to reveal the role of epistolary genre in scientific communication and to identify its contribution to the development of scientific discourse in Kazakhstan.

The scientific significance of this work is to expand the existing knowledge about the genre and stylistic features of scientists' epistolary in the conditions of Kazakhstan's bilingualism. The study allows reconstructing the scientific picture of the biography of Kazakh scientists, revealing the typical features inherent in the epistolary genre in the academic context, which contributes to a better understanding of the linguistic situation in Kazakhstan in the context of two eras: Soviet and modern.

The study was based on the analysis of epistolary works of Kazakh scientists, including scientific articles, letters, electronic correspondence from personal archives, as well as archives of academic institutions, in particular, A. Baitursynov Institute of Linguistics.

Keywords: letters, epistolary heritage, written communication, Kazakhstan scientists.

Введение

Эпистолярный как жанр письменной коммуникации имеет долгую и богатую историю, простирающуюся на протяжении веков. Он является неотъемлемой частью литературного наследия многих культур и народов, включая Казахстан.

Наблюдаемые в начале XXI века стремительные изменения в сфере коммуникации (как в устной, так и письменной) обусловили исчезновение эпистол в традиционном понимании жанра. Определение эпистолы (лат. *epistola*) отсылает нас к его латинскому происхождению, которое имеет значение «*послание, письмо*» (Литературная энциклопедия, 1929).

Согласно традиционному представлению эпистолярный жанр предназначен для личной переписки между людьми и служит для обмена информацией, мыслями, эмоциями. Вместе с тем некоторые виды эпистол могут быть созданы для публичного обращения к широкой аудитории (Сухомлинский, 2018); в некоторых случаях – это литературный жанр (Есенин, 2019; с. 43). Для нашего исследования в фокусе внимания было эпистолярное наследие казахстанских ученых, чьи эпистолы позволяют заглянуть в творческую и научную лабораторию мысли, выявить индивидуально-авторские особенности, установить актуальные филологические проблемы и представить образцы эталонного уровня речевой культуры.

Эпистолярное наследие, созданное казахстанскими учеными, представляет собой уникальное свидетельство их интеллектуального богатства, и его исследование является важным шагом к пониманию особенностей и значения этого жанра в казахстанском академическом контексте.

Цель данной статьи заключается в анализе жанрово-стилистических особенностей эпистолярия казахстанских ученых. Исследование фокусируется на классификации эпистолярных текстов, выявлении особенностей их стилистического оформления, а также на изучении практического использования этого жанра в академическом контексте.

Несмотря на имеющиеся работы в области изучения эпистолярия, вместе с тем в настоящее время интерес к изучению коммуникативных особенностей эпистолярного жанра представителей казахской интеллигенции (как советского периода, так и современной эпохи) значительно упал. Считаем, что крайне актуальным вопросом в свете изучения научного эпистолярия является исследование особенностей билингвальной языковой личности ученых.

В данной статье мы обращаемся как к рукописным источникам, хранящимся в государственных архивах, так и к электронным письмам, которые в отдельных случаях опубликованы или же переданы авторам с целью их дальнейшей публикации. Так, предметом исследования является переписка казахстанских ученых с профессором Игорем Георгиевичем

Добродомовым (1935-2022), в контексте эпистолярия были обнаружены интересные исторические факты. Особое место занимает анализ письменных текстов казахского ученого-филолога, академика АН КазССР Сауранбаева Нигмета Тналиевича (1910-1958), имеющие историко-культурную ценность.

Материалы и методы

В работе используется метод лингвистического анализа языка эпистолярных текстов, который позволяет нам выявить особенности языковой формы и содержания билингва и стилевых особенностей в сопоставлении коммуникаций адресатом и адресантом письма. Данный метод в достаточной мере дает возможность раскрыть способы установки коммуникативного акта для стиля эпистолярного жанра.

При этом анализ эпистолярия осуществлялся через призму культурно-исторического контекста и языковой ситуации периода создания писем. Также в исследовании используется библиографирование и обращение к жизни и научным интересам авторов писем, их профессиональной деятельности для раскрытия творческой лаборатории ученого и выявления индивидуально-авторских особенностей стиля.

Авторы, разрабатывая базу эпистолярного наследия, столкнулись с рядом трудностей. Так, например, в государственных архивах хранятся в большей степени официально-деловые письма (в частности, письма Н.Т. Сауранбаева). Личные же письма сосредоточены либо в семейных архивах, либо утеряны. Для достоверности нами были изучены материалы из личных фондов:

1) архива Н.Т. Сауранбаева, который находится в Архиве Института языкознания им. А. Байтурсынова в городе Алматы. Предметы исследования хранятся в отделе архива института, фонд №14, опись №1, дело №335 (2 листа), №334 (1 лист, отсутствует конец письма), №244 (1 лист), №310 (1 лист), №322 (1 лист), машинопись;

2) архива И.Г. Добродомова, который частично был передан вместе с научной библиотекой по тюркологическим исследованиям в Научно-исследовательский институт тюркологии и алтаистики Казахского национального университета имени аль-Фараби.

Отметим, что письма были написаны на русском языке.

Обзор литературы

Безусловно, языковедческая наука представлена рядом работ, посвященных достаточно полному исследованию коммуникативной теории эпистолярного текста как в зарубежной лингвистике (Паперно, 1977; Формановская, 2002; Белунова, 2000; Силаева, 2006), так и в отечественной (Гайнуллина, 1996; Ергазиева, 1997; Абикенова, 2007). Авторы данных исследований раскрывают теоретические составляющие эпистолярного дискурса и освещают письменное наследие представителей определенной эпохи (Петр I, Ш. Уалиханов, А. Кунанбаев, Ы. Алтынсарин и т.д.).

Вместе с тем изученность данной темы в казахстанской науке остается не полностью раскрытой или изученной. Вопрос языка и стиля официального делопроизводства стал предметом исследования только в 60-70-х годах XX века. Одной из первых работ в данной области следует отметить кандидатскую диссертацию «Формирование и развитие официально-деловой речи в казахском языке» (Ергазиева, 1997).

Анализ писем отдельных личностей в казахстанской науке проводится во второй половине XX века с учетом научных исследований диахронического плана. Так, Н.И. Гайнуллина, предложив свой инструментальный анализ, представила комплексное исследование писем Петра I (Гайнуллина, 1996). Ее исследование продемонстрировало значимость анализируемого жанра в историко-лингвистическом аспекте.

В настоящее время учеными предпринимаются попытки изучения эпистолярного жанра (Калижанова, 2022; Ерсайнова, 2023), но в контексте изучения билингвальной личности ученых пока работ недостаточно.

Результаты и обсуждения

Как показал анализ материала, эпистолярные жанры неоднородны по своей типологии. Можно выявить следующие типы, каждый из которых имеет свои особенности и характеристики:

1) личный эпистолярный, в этом типе эпистолярия письма адресуются от одного индивидуума другому. Он может быть как формальным (например, деловая переписка), так и неформальным

(личная переписка между друзьями или близкими родственниками). Личный эпистолярный обычно отражает частные мысли, эмоции и переживания автора;

2) деловой эпистолярный – он связан с деловыми и профессиональными коммуникациями. В нем письма обычно имеют формальный стиль и адресуются между профессиональными организациями, учреждениями или лицами. Деловой эпистолярный может включать письма, направленные на официальные запросы, заявления, консультации или коммерческие предложения;

3) литературный эпистолярный. Этот тип эпистолярного связан с использованием писем в литературных произведениях. Литературные эпистолярные представляют собой набор писем между персонажами, которые могут рассказывать историю или передавать информацию через эпистолярный формат. Примеры включают эпистолярные романы, письма в дневниках или публичные письма, адресованные критикам или другим литературным фигурам;

4) научный эпистолярный, связанный с научной коммуникацией и обменом информацией между учеными. Он включает научные статьи, письма, электронную переписку и другие формы письменного общения в академической среде. Научный эпистолярный играет важную роль в обмене знаниями, обсуждении научных исследований и комментариях к академическим трудам. На наш взгляд, данный тип эпистолярного менее изучен в кругу эпистолярных жанров.

В научном эпистолярном, который является объектом нашего исследования, можно выделить несколько типов писем, которые часто используются учеными в академической сфере.

Прежде всего, это письма-статьи, которые представляют собой полноценные научные статьи, адресованные журналам или издательствам для публикации. Они содержат результаты научных исследований, анализ данных, обсуждение и выводы. Письма-статьи являются важным способом коммуникации результатов научных исследований с академическим сообществом.

Другой формой научного эпистолярного являются письма, которые отправляются учеными для запроса финансирования, грантов или стипендий на проведение исследований. Они содержат информацию о цели и значимости исследования, предлагаемом бюджете и других деталях проекта. Письма-заявки играют важную роль в привлечении финансовой поддержки для научных исследований. Этот тип сегодня получает все большую актуализированность в связи с особыми требованиями к форме и структуре данных писем.

Третьим типом научных писем являются письма-рецензии на научные статьи или проекты, чтобы выразить свое мнение и оценку работы других коллег. В этих письмах обычно содержится критический анализ и обсуждение качества исследования, его научной значимости и возможные рекомендации или предложения для улучшения работы.

Особым типом научного эпистолярного являются деловые письма ученых, которые отправлены учеными в контексте научной коммуникации. В процессе их анализа обращается внимание на следующие аспекты: *жанрово-стилистические особенности* (формальности языка, использование специализированной терминологии, структуру и организацию письма); *коммуникативные цели* (передача новых исследовательских результатов, обсуждение научных вопросов, установление сотрудничества или другие коммуникативные цели); *содержание и контекст* (обсуждение актуальных проблем и вопросов, ссылки на предыдущие исследования, обмен идеями и конструктивную критику); *сеть научной коммуникации* (изучение этого аспекта может помочь идентифицировать ключевых акторов, частоту и интенсивность коммуникации, а также показать взаимосвязь между различными научными группами и индивидуальными учеными). Все эти особенности очень важно изучать в связи с бурно развивающейся интернет-коммуникацией, которая все больше поглощает традиции научных эпистол.

Как нам известно, в контексте официально-делового стиля письмо является одним из самых важных, главных, а также наиболее часто используемых видов текста. Определенно деловое письмо не только в прошлом имело свою значимую функцию и роль в связи с созданием и поддержанием коммуникации между коммуникантами, но также на сегодняшний день оно обладает весомостью в развитии установления контактов, обновляясь по необходимым условиям и потребностям общества. Обладая в определенных формах и содержаниях традиционные и новейшие типы деловой корреспонденции данный жанр письменности требует неких регламентированных критериев на социальном уровне в котором употребляется. На сегодняшний день вопросы освоения навыков формирования деловой корреспонденции имеют значительное направление в исследовании и

традиции практики эпистолярной техники и искусства (Веселов, 1993; Глухих, 2008; Инютина, 2009; Исупова, 2003 и др.).

Значимым результатом для нашего исследования является создание корпуса эпистолярного наследия ученых, поиск их в государственных и семейных архивах, сканирование текстов, а также их публикация для широкой аудитории (Письма учителю, 2021).

Для настоящего исследования интерес представляют письма казахстанских ученых, направленных в адрес профессора И.Г. Добродомова как свидетельство русско-казахского билингвизма. Письма, адресованные ему в 1958-1960 гг. написаны на казахском языке, а его ответы на эти письма представлены на русском языке. Кроме того, его письма – это размышления ученого по проблемам этимологии, языкового развития, истории отдельных слов. Большая часть писем передана семьей И.Г. Добродомова в Российскую государственную библиотеку (г. Москва), отдельные письма хранятся в НИИ Тюркологии алтаистики КазНУ имени аль-Фараби, а также в личных архивах его учеников, поэтому перед нами стоит задача и большая работа по изданию этих писем.

В процессе анализа эпистолярного наследия отобраны два типа писем: *официально-деловые письма и личные*, в которых мы наблюдаем научные рассуждения авторов по той или иной проблеме.

К первому типу писем отнесем обращение казахстанского ученого А. Есенгулова, обратившегося к И.Г. Добродомову в 1977 г.: *«Уважаемый Игорь Георгиевич! Прошу извинить за несвоевременный ответ на Ваше письмо, потому что я с 9 ноября по 28 декабря находился в отпуске. Вы совершенно правы в том, что моя книга ("Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар") в переводе на русский язык должна называться "Аффиксы в памятниках древнетюркской письменности". Когда дирекция Института представила список рекомендованных работ, сократила название книги, назвав "Словообразование в древнетюркской письменности"...»* (Архив Добродомова, 1977).

Как видим, данное письмо можно отнести к жанру деловой переписки, так как оно содержит обращение, извинение и объяснение по деловым вопросам. Отметим некоторые стилистические особенности. Так, письмо начинается с формального обращения *«Уважаемый Игорь Георгиевич!»*. Это указывает на то, что письмо написано в официальном или деловом контексте, где участники общения поддерживают формальные отношения. Кроме того, автор письма просит получателя извинить его за несвоевременный ответ на предыдущее письмо. Здесь видно желание сохранить взаимопонимание и корректные отношения между авторами. Письмо написано на русском языке, что объясняется тем, что автор обращается к И.Г. Добродомову, русскоязычному получателю, в то время как оригинальное название книги дано на казахском языке. Письмо содержит формальные элементы, такие как обращение, извинение и подпись. Это указывает на то, что письмо было написано в рамках официальной коммуникации и следует стандартным правилам письменного общения. В целом, данное письмо демонстрирует формальный и профессиональный стиль деловой переписки. Письмо также содержит языковые особенности, связанные с профессиональной сферой и уточнением деталей.

Говоря об эпистолярном наследии Н.Т. Сауранбаева, в аспекте жанровой и стилистической особенностях интерес представляют пять писем.

Первое письмо на русском языке главным адресатом, которого выступает официальное лицо, известный советский историк, этнограф, совместно с датированием текста, директором института востоковедения и учёным секретарем Президиума АН СССР Сергеем Павловичем Толстовым. В письме подробно разворачивается история свидетельствующая о возникшей ситуации в АН КазССР в период политической расправы над казахским учёным-историком Е. Бекмахановым (Бекмаханов, 1994). Адресант делится с адресатом перепиской в первый раз, а причиной этого стал пересмотр и дополнительное рецензирование почти всей исследовательской базы Казахской ССР, в том числе и диссертационных работ. В письме читаем: *«...Отделение в свете последних решений ЦК КП/б/К и с учетом возражений Джумалиева и Нурушева не обсудил, вернее не успел обсудить эту работу. Эти лица очень возражают. Я, как председатель Отделения общественных наук АН КазССР, далек от мнения полного отрицания возможных достоинств работы Н.С.Смирновой, однако*

нынешняя обстановка требует внимательного и серьезного просмотра научных трудов, тем более возражения вышеуказанных лиц носят политический характер...» (Архив, 1910-1970а).

Содержательная характеристика данного письма Н.Т. Сауранбаева ориентируется вниманием коммуникантов к ряду проблем, относящихся к деятельности Академии Наук КазССР в связи с политическими и социальными обновлениями.

Тональность эпистолярной коммуникации автора со своим адресатом благожелательная, также диалог, под формой написания монолог, является целенаправленным и имеет эффект.

Речевая форма обращения включает официальное обращение: *«Сергей Павлович!»*, а подпись адресанта имеет форму: *«Академик-председатель Отделения общественных наук-действительный член АН КССР - / Н.Т.Сауранбаев/»*, характеризующийся отражением единиц частно-делового письма. Письмо написано на русском языке и свидетельствует о хорошем владении языком.

Деловое письмо Н.Т. Сауранбаева сопровождается необходимыми резолюциями и пометами: *«Бюро ЦК КП/б/ Казахстана приняло специальное решение...»*, *«Сейчас в Академии наук Казахской ССР идет пересмотр и рецензирование...»*.

Также, в лексической структуре данного письменного текста присутствует единицы со значением наиболее официального характера: *«Таким образом, если эта работа будет защищена сейчас, то это будет без официальных мнений учреждения, по плану которого делалась эта работа»*.

Второе письмо на русском языке адресовано российскому и советскому лингвисту, археологу Ивану Ивановичу Мещанинову (1883-1967), который совместно с научной деятельностью совмещал должность действующего директора Института Языка и мышления им. Н.Я. Марра АН СССР (с 1935 год по 1950 год). По имеющимся эпистолярным наследиям Н.Т. Сауранбаева переписки двух академиков сохранились в двух письмах. Первый по хронологическому порядку письменный текст датируется 27 февраля 1943 года, адресантом которого является И.И. Мещанинов. Контекст эпистолярного текста предоставляет возможность узнать установку контакта между коммуникантами с помощью пояснения адресанта касательно постановления Президиума АН СССР, который утверждает филолога Членом Ученого Совета ИЯиМ им. Н.Я. Марра.

Третье письмо адресантом, которого выступает сам Нигмет Тналиевич, к сожалению, не в полноценной форме сохранилось (1 лист), не имеет дату, имеет характер частно-деловой тип, близки к стандарту официально-делового стиля в связи с профессиональной деятельности: *«Смет Кенесбаевич сказал, что Вы прислали мне один экземпляр Вашей новой работы в области глагола»*, *«...Во многих случаях при выяснении характера значения грамматических форм казахского глагола неоценимую помощь оказывают мне отдельные положения, сказанные Вами в "Члены предложения и части речи"»* (Архив, 1910-1970б).

При лингвистическом анализе выше изученных переписок, мы можем выделить следующие признаки частно-делового типа письма относительно структуры и содержания эпистолярного текста: лексическим характерным чертам указываем: употребление форм клише: *«Постановлением Президиума Академии Наук ССРС... Вы утверждены членом Ученого Совета...»* (Архив, 1910-1970в).

Достаточное использование терминов: *«синтаксис казахского языка, грамматические формы, части речи, область глагола»* (Архив, 1910-1970б).

В четвертом письме адресатом выступает Н.Т. Сауранбаев, где отправителем является библиограф Н.П. Емельянова из редакции журнала «Вопросы языкознания» АН СССР, датируемое 22 августа 1955 г. При ознакомлении с содержанием и строением письменного текста, мы можем убедиться в его официально-деловом стиле, с обозначением определенной коммуникативной задачей, с просьбой скорой ответной информации касательно публикации научно-исследовательской статьи казахского филолога в журнале.

Прежде всего, в структуре эпистолярного текста есть наличие присущих данному стилю характерных элементов в виде, точности изложения: *«Просим Вас срочно (авиапочтой) ответить на ряд вопросов, касающихся Вашей статьи»*; обозначения должностных регалии: *«Глубокоуважаемый Нигмат Тналич!, Библиограф Н.П. Емельянова»*; в данном письме отсутствует эмоциональное окрашивание, уступая место сдержанности: *«Что вы можете сказать по этому поводу?»*, *«Следует дать орфографию по книге?»*. А также подпись адресата.

Лексическими особенностями следует выделить ниже приведенные примеры: наличие профессиональной терминологии: «*статья, сноска, ссылка, орфография, текст и др.*».

Синтаксические характерные отличительные черты:

1) Использование конструкции пассивной формы: «*Ваша ссылка...редакцией снята*».

2) Наличие простых предложений с однородными членами: «*У вас: чики, в книге: чик; шики-шик; чуберек-чуберек, шуберек - шуберек*»; *копшілі – көпшілік*» (Архив, 1910-1970г).

К морфологическим особенностям присущим к официально-деловому стилю в данном тексте относятся: существительные, обозначающие должность, например, «*библиограф, редакция*».

Ответное же письмо академика Сауранбаева датируется крайними числами выше анализированного эпистолярного наследия, то есть концом августа 1955 года. Следует отметить то, что данное письмо выполняет функцию ответного коммуникативного акта по отношению запроса адресанта по перечисленным пунктам, в виде нумерации (от 1-го по 4). По структуре и содержанию ответное письмо Нигмета Тналиевича соблюдает построение соответствующих ответов требуемых редакцией. Кроме того, нами было отмечено изложение с детализацией; данный текст не имеет эмоциональность, помимо указанных причинно-следственных условий в составлений первоначального варианта публикации автором: «*В моей статье дата и № газеты по вине машинистки оказалась перепутанной... прошу извинения*» (Архив, 1910-1970д).

Помимо этого, форма письма заключает в себе необходимые для официальные обращения: «*Товарищу ЕМЕЛЬЯНОВОЙ*», «*С уважением Н.Сауранбаев*». Отсутствует наличие подписи адресанта.

Лексические характерные элементы свойственные типу официально-делового стиля: присутствие профессиональной терминологии: «*статья, диалектология, пример, строчка*». Отметим, недостаток лексики разговорной формы.

Морфологическими же качествами нам следует привести пример: существительные определяющие профессии как, *машинистка, редакция*.

И напоследок, к синтаксическим отличительным особенностям нами были отмечены примеры предложений с однородными членами: «*Примеры ЧИКИ, ШИКИ должны быть исправлены так и в такой последовательности: ЧИКІ вместо ШИКИ; чуберек вместо Шуберек; копшілік вместо көпшілік*» (Архив, 1910-1970д).

В результате анализа последних эпистолярных текстов и трех первоначальных писем предоставляет возможность условно обозначить эпистолярный дискурс Н.Т. Сауранбаева с преобладанием официально-делового стиля, а также в некоторых случаях с писем, которые имеют информацию как делового, так и личного характера.

Заключение

Исследование эпистолярного наследия казахстанских ученых, особенно с учетом билингвальности и использования электронных писем, не только дополняет общее представление об этом жанре, но и предоставляет новые методологические инструменты для анализа интеллектуального и культурного контекста научного сообщества.

Таким образом, исследование позволило обнаружить индивидуально-авторские черты и филологические проблемы в эпистолярных текстах, что создает базу для более глубокого понимания мыслительных процессов казахстанских ученых. Однако, необходимо учитывать, что в связи с вопросами касающихся типологии изучаемого эпистолярного наследия автора, авторами были условно квалифицированы типы официального стиля с учетом количественного преимущества информации делового характера.

Отметим также, что изучение эпистолярия ученого выявил интересные исторические факты, повлиявшие на развитие науки в Казахстане в XX веке. Это дополнительно подчеркивает важность сохранения личных архивов и документов для изучения истории научных достижений.

Новизной нашего исследования является попытка эксплорация эпистолярного наследия в билингвальном контексте: анализ языкового многообразия в эпистолярных текстах раскрывает новые аспекты взаимодействия научного и общественного дискурса. Кроме того, наше исследование подчеркивает важность сохранения и анализа эпистолярного наследия как интеллектуального ресурса.

В перспективе использование электронных писем для анализа эпистолярного жанра предоставляет возможность рассмотреть эволюцию письменной коммуникации в современном контексте. Это расширяет границы традиционного исследования, обеспечивая новый взгляд на смену форм коммуникации.

Благодарности

Авторы статьи выражают признательность сотрудникам Института языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, а также работникам библиотеки института за возможность работать с архивным фондом казахских ученых и библиотечным фондом имени К.Ш. Хусаинова.

Кроме того, авторы благодарны руководителю научного проекта «Germanica в Казахстане: язык, этнос, личность в социолингвистической, лингвоперсонологической и линводидактической перспективе» (2021–2023 гг.) [ИРН AP09258780], кандидату филологических наук Л.С. Баймановой за сотрудничество, поскольку данная статья подготовлена при финансовой поддержке научного проекта Комитета науки МНВО РК.

Литературы

- Абикенова Г.Т. (2007) Лингвистические особенности казахского эпистолярного стиля: автореф... канд. филол. наук. – Астана, 2007. – 29 с.
- Архив личного фонда Сауранбаева Н.Т. Института языкознания им. А. Байтурсынова. Ф. 14. Оп. 1. Д.№335. Алматы, 1910-1970а.
- Архив личного фонда Сауранбаева Н.Т. Института языкознания им. А. Байтурсынова. Ф. 14. Оп. 1. Д.№334. Алматы, 1910-1970б.
- Архив личного фонда Сауранбаева Н.Т. Института языкознания им. А. Байтурсынова. Ф. 14. Оп. 1. Д.№244. Алматы, 1910-1970в.
- Архив личного фонда Сауранбаева Н.Т. Института языкознания им. А. Байтурсынова. Ф. 14. Оп. 1. Д.№310. Алматы, 1910-1970г.
- Архив личного фонда Сауранбаева Н.Т. Института языкознания им. А. Байтурсынова. Ф. 14. Оп. 1. Д.№322. Алматы, 1910-1970д.
- Бекмаханов Е. (1994) Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында. Алматы: Санат, 1994. – 416 б.
- Белунова Н.И. (2000) Дружеские письма творческой интеллигенции конца ХІХ – начала ХХ в. (Жанр и текст писем). – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского гос. ун-та, 2000. – 140 с.
- Веселов В.П. (1993) Аксиомы делового письма. Культура делового общения и официальной переписки. – М.: ИВЦ Маркетинг, 1993. – 79 с.
- Гайнуллина Н.И. (1996) Эпистолярное наследие Петра великого в истории русского литературного языка: дисс.. док. филол. наук. – Алматы, 1996. – 494 с.
- Глухих Н.В. (2008) Деловой эпистолярный конец ХVІІІ – начала ХІХ в. на Южном Урале: Лингвистика текста: монография / Н.В. Глухих. – Челябинск: Полиграф-Мастер, 2008. – 150 с.
- Ерғазиева Н.И. (1997) Формирование и развитие официально-деловой речи в казахском языке: автореф...канд. филол. наук. – Алматы, 1997. – 25 с.
- Ерсаинова А.Б. (2023) Эпистолярное наследие Сабита Муканова // Известия. Серия: Филологические науки. 2023. №1. – С. 354-368.
- Есенин С.А. (2019) Письмо матери // Избранное. – М.: Нигма, 2019. – С.43.
- Инютина Т.С. (2009) Вариативность языковых средств в деловом письме Сибири ХVІІ века: автореф. дис. ...канд. филол. наук / Т.С. Инютина. – Томск, 2009. – 27 с.
- Исупова М.М. (2003) Когнитивные взаимодействия в деловом общении (на материале англоязычных и русских коммерческих писем): автореф. дис. ...канд. филол. наук / М.М. Исупова. – Тверь, 2003. – 19 с.
- Калижанова Ж.Т. (2022) История эпистолярного жанра казахской литературы. // Керуен. 2022. 3(76). – 183-193.
- Литературная энциклопедия (1929) / Под редакцией В. М. Фриче, А. В. Луначарского. – М.: Советская энциклопедия, 1929-1939.
- Паперно И.А. (1977) Переписка Пушкина как целостный текст (май-октябрь 1831 г.) / И.А. Паперно // Ученые записки Тартуского ун-та. 1977. – С. 71-82.
- Письма Учителю: от поколения к поколению. (2021) Эпистолярный сборник. / Гл. Ред. Н.Ж. Шаймерденова. – Алматы, 2021. – 140 с.
- Силаева Н.В. (2006) Эпистолярные тексты в свете теории дискурса (на примере дружеской переписки 18-19 вв.) // Известия Самарского научного центра РАН. – Самара: Изд-во Самарского науч. центра РАН, 2006. – С. 98-104.
- Сухомлинский В.А. (2018) Письма к сыну. – М.: «Концептуал», 2018. – С. 148.
- Формановская Н.И. (2002) Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход / Н.И. Формановская. – М.: Русский язык, 2002. – 216 с.

References

- Abikenova G.T. (2007) Lingvisticheskie osobennosti kazahskogo jepistoljarnogo stilja. Avtoref... kazd. filol. nauk. [Linguistic Features of the Kazakh Epistolary Style]. Astana. (In Russian).
- Arhiv lichnogo fonda Sauranbaeva N.T. (1910-1970a.) Instituta jazykoznanija im. A. Bajtursynova. F. 14. Op. 1. D. №335. [Archive of N.T. Sauranbayev's Personal Collection of the Institute of Linguistics named by A. Baitursynov. F. 14. Op. 1. D. №335]. Almaty. (In Russian).
- Arhiv lichnogo fonda Sauranbaeva N.T. (1910-1970б.) Instituta jazykoznanija im. A. Bajtursynova. F. 14. Op. 1. D. №334. [Archive of N.T. Sauranbayev's Personal Collection of the Institute of Linguistics named by A. Baitursynov. F. 14. Op. 1. D. №334]. Almaty. (In Russian).
- Arhiv lichnogo fonda Sauranbaeva N.T. (1910-1970в.) Instituta jazykoznanija im. A. Bajtursynova. F. 14. Op. 1. D. №244. [Archive of N.T. Sauranbayev's Personal Collection of the Institute of Linguistics named by A. Baitursynov. F. 14. Op. 1. D. №244]. Almaty. (In Russian).
- Arhiv lichnogo fonda Sauranbaeva N.T. (1910-1970г.) Instituta jazykoznanija im. A. Bajtursynova. F. 14. Op. 1. D. №310. [Archive of N.T. Sauranbayev's Personal Collection of the Institute of Linguistics named by A. Baitursynov. F. 14. Op. 1. D. №310]. Almaty. (In Russian).
- Arhiv lichnogo fonda Sauranbaeva N.T. (1910-1970д.) Instituta jazykoznanija im. A. Bajtursynova. F. 14. Op. 1. D. №322. [Archive of N.T. Sauranbayev's Personal Collection of the Institute of Linguistics named by A. Baitursynov. F. 14. Op. 1. D. №322]. Almaty. (In Russian).
- Bekmahanov E. (1994) Kazakstan XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. Almaty: Sanat, 1994. [Kazakhstan in the 20s-40s of the XIX century]. Almaty: Sanat. (In Kazakh).
- Belunova N.I. (2000) Druzheskie pis'ma tvorcheskoj intelligencii konca XIX – nachala XX v. (Zhanr I tekst pisem) [Friendly letters of the Creative Intelligentsia in the Late 19th – Early 20th Century (Genre and Text of Letters)]. St. Petersburg: Publishing House of the St. Petersburg State University. (In Russian).
- Veselov V.P. (1993) Aksiomy delovogo pis'ma. Kul'tura delovogo obshhenija I oficial'noj perezpiski. – 4-oe izd. pererab. [Axioms of Business Writing. Culture of Business Communication and Official Correspondence]. M.: IVC Marketing. (In Russian).
- Gainullina N.I. (1996) Jepistoljarnoe nasledie Petra velikogo v istorii russkogo literaturnogo jazyka. Diss... dok. filol. nauk. [Epistolary Heritage of Peter the Great in the History of Russian Literary Language]. Almaty. (In Russian).
- Gluhih N.V. (2008) Delovoj jepistoljarij konca XVIII – nachala XIX v. na Juzhnom Urale: Lingvistika teksta: monografija. [Business Epistolary of the Late 18th – Early 19th Centuries in the South Urals: Text Linguistics: Monograph]. Chelyabinsk: Polygraph-Master. (In Russian).
- Ergazieva N.I. (1997) Formirovanie I razvitie oficial'no-delovoj rechi v kazahskom jazyke. Avtoref... kand. filol. nauk. [Formation and Development of Official Business Speech in the Kazakh Language. Autofer. c.j.s. in Philology]. Almaty. (In Russian).
- Ersainova A.B. (2023) Epistoljarnoe nasledie Sabita Mukanova [The Epistolary Heritage of Sabit Mukanov] // Izvestiya. Seriya: Filologicheskie nauki. №1. – S. 354-368 (In Russian).
- Esenin S.A. (2019) Pis'mo materi [Letter to Mother] // Izbrannoe. – M.: Nigma. – S.43. (In Russian).
- Injutina T.S. (2009) Variativnost' jazykovyh sredstv v delovom lis'me Sibiri XVII veka: avtoref. dis... kand. filol. nauk. [Variation of Linguistic Means in the Business Writing of Siberia in the 17th Century: Ph. Candidate of Philological Sciences]. Tomsk. (In Russian).
- Isupova M.M. (2003) Kognitivnye vzaimodejstvie v delovom obshhenii (na material anglojazychnyh I russkih kommercheskih pisem): avtoref. dis... kand. filol. nauk. [Cognitive Interaction in Business Communication (On the Material of English and Russian Commercial Letters)]. Tver. (In Russian).
- Kalizhanova Zh.T. (2022) Istoriya epistoljarnogo zhanra kazahskoj literatury [History of the epistolary genre of Kazakh literature] // Keruen. 3(76). – 183-193. (In Russian).
- Literaturnaya enciklopediya [Literary Encyclopedia] (1929-1939) / Pod redakciej V. M. Friche, A. V. Lunacharskogo. – M.: Sovetskaya enciklopediya, 1929-1939. (In Russian).
- Paperno I.A. (1977) Perezpiska Pushkina kak celostnyj tekst (maj-oktjabr' 1831 g.). [Pushkin's Correspondence as an Integral Text (May-October 1831)]. Uchenye zapiski Tartu universitet. (In Russian).
- Pis'ma Uchitelju (2021): ot pokoleniya k pokoleniyu [Letters to the Teacher: From Generation to Generation]. Epistoljarnyj sbornik. / Gl. Red. N.ZH. SHajmerdenova. – Almaty, 2021. – 140 s. (In Russian).
- Silaeva N.V. (2006) Jepistoljarnye teksty v svete teorii diskursa (na primere druzheskoj perezpiski 18-19 vv.) [Epistolary Texts in the Light of the Theory of Discourse (on the Example of Friendly Correspondence of 18-19 Centuries)]. Izvestija Samarskogo nauchnogo centra RAN. – Samara: Izd-vo Samarskogo nauch. centra RAN. – S. 98-104. (In Russian).
- Suhomlinskij V.A. (2018) Pis'ma k synu [Letters to my son] – M.: «Konceptual». – S. 148. (In Russian).
- Formanovskaja N.I. (2002) Rechevoe obshhenie: kommunikativno-pragmatischej podhod [Speech Communication: Communicative-Pragmatic Approach] – M.: Russkij jazyk. (In Russian).

Н.Ш. Калиева^{1*}, А.М. Жалалова²

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан;
²Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан
*e-mail: nurgulkalieva@mail.ru

ҚАЗІРГІ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ КОНЦЕПТІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ (қазақ, түрік, өзбек тілдері материалдары негізінде)

Аннотация. Тілді антропоэзектік парадигма аясында зерттеу қазіргі тіл біліміндегі және жалпы гуманитарлық ғылымдардың басым міндеттерінің бірі болып табылады. Осы тұрғыда қазіргі түркі тілдеріндегі (қазақ, түрік, өзбек) когнитивті лингвистика мен лингвомәдениеттанудың негізгі бірлігі болып табылатын концептінің зерттелу деңгейін анықтау мақсат етілді. Маңызды, ұлттық сипатқа ие ұғымдарды бір мазмұнның аясына жинастыратын күрделі құбылыс концептосфера, ұлттық концептосфера туралы сөз қозғалды.

Қазіргі таңда түркі тілдерінде (қазақ, түрік, өзбек) салыстырмалы аспектіде концептуалды зерттеулер жүргізуді тереңдету қажеттілігінің маңызы анықталды.

Қазақ және өзбек тіл білімінде концептіні зерттеуге арналған іргелі зерттеулер жүргізілуде, әзірге бұл қатарға түрік тіл білімін енгізе алмаймыз. Алайда жалпы концептіні түркі тілдерінде (қазақ, түрік, өзбек) теориялық тұрғыда зерттеуге, концептінің құрылымына диахрониялық және синхрониялық талдау жасау, түркі халықтарына ортақ жазба мұраларда кездесетін көне түркілер дүниетанымындағы концептілерді анықтап, оларға кешенді талдау жүргізу қажеттілігі мәселесі қарастырылды. Түркі тілдерінің (қазақ, түрік, өзбек) тіл білімі қоржынын салыстырмалы зерттеулермен толықтырудың маңызы айқындалды. Зерттеу жүргізу барысында отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері талданды, қазіргі түркі тілдеріндегі (қазақ, түрік, өзбек) концепті мен концептосфераны зерттеуге арналған еңбектер іріктеліп, алынған ғылыми ақпараттар синтезделді. Қазақ, түрік, өзбек тіл біліміндегі осы бағытта жүргізілген зерттеулер жіктелді.

Зерттеу нәтижелері түркі тілдерінде танымдық лингвистика саласы бойынша салыстырмалы зерттеулер жүргізуде, филология және түркология мамандығының білім алушылары мен ізденушілеріне «Танымдық лингвистика» пәні бойынша дәрістер оқуда, когнитивті лингвистика бағытында түркі тілдері бойынша салыстырмалы зерттеу жүргізуде пайдаланылады.

Тірек сөздер: концепт, концептосфера, когнитивті лингвистика, түркі тілдері, түркілік дүниетаным.

Н.Ш. Калиева^{1*}, А.М. Жалалова²

¹Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан;

²Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова, Алматы, Казахстан

*e-mail: nurgulkalieva@mail.ru

УРОВЕНЬ ИЗУЧЕННОСТИ КОНЦЕПТА В СОВРЕМЕННЫХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ (на материале казахского, турецкого, узбекского языков)

Аннотация. Одной из приоритетных задач современного языкознания и гуманитарных наук является изучение языка в рамках антропоцентрической парадигмы. Целью данной статьи является определение степени изученности концепта, являющегося основной единицей когнитивной лингвистики и лингвокультурологии в современных тюркских языках (казахском, турецком, узбекском). Также статья затрагивает такое сложное явление, как концептосфера, которая имеет национальный характер.

Определена важность необходимости углубленного концептуального исследования в сравнительном аспекте тюркских языков (казахский, турецкий, узбекский).

В настоящее время ведутся фундаментальные исследования, посвященные изучению концепта в казахском и узбекском языкознании, но турецкое языкознание пока не может быть включенным в этот ряд. Однако был рассмотрен вопрос о необходимости теоретического изучения концепта на тюркских языках (казахском, турецком, узбекском), диахронического и синхронического анализа структуры концепта, выявления и комплексного анализа концептов древнетюркского мировоззрения, встречающихся в письменном наследии. Выявлена важность дополнения лингвистического резерва тюркских языков (казахский, турецкий, узбекский) сравнительными исследованиями. В ходе проведения исследования были классифицированы и проанализированы труды отечественных и зарубежных ученых, посвященные изучению концепта и концептосферы в современном тюркском языке (казахском, турецком, узбекском), синтезирована полученная научная информация. Исследования в казахском, турецком, узбекском языкознании в данном направлении были классифицированы.

Результаты исследования могут быть использованы при проведении сравнительных исследований в области когнитивной лингвистики по тюркским языкам, при чтении лекций по дисциплине «Когнитивная лингвистика» для обучающихся и соискателей специальности филология и тюркология.

Ключевые слова: концепт, концептосфера, когнитивная лингвистика и дидактика, тюркские языки, тюркское мировоззрение.

N.Sh. Kaliyeva^{1*}, A.M. Zhalalova²

Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan;
Kazakh National Academy of Arts named after T. Zhurgenov, Almaty, Kazakhstan
*e-mail: nurgulkalieva@mail.ru

THE LEVEL OF KNOWLEDGE OF THE CONCEPT IN MODERN TURKIC LANGUAGES (on the materials of the Kazakh, Turkish and Uzbek languages)

Abstract. One of the priority tasks of modern linguistics and the humanities is the study of language in the framework of the anthropocentric paradigm. The purpose of this article is to determine the degree of study of the concept, which is the main unit of cognitive linguistics and cultural linguistics in modern Turkic languages (Kazakh, Turkish, Uzbek). The article also touches upon such a complex phenomenon as the concept sphere, which has a national character.

The importance of the need for in-depth conceptual research in the comparative aspect of the Turkic languages (Kazakh, Turkish, Uzbek) is determined.

Nowadays, fundamental research is carried out in the study of the concept in Kazakh and Uzbek linguistics, but Turkish linguistics cannot yet be included into this list. However, the issue of the theoretical study of the concept in the Turkic languages (Kazakh, Turkish and Uzbek) in general, diachronic and synchronic analysis of the structure of the concept, identification of the concepts of the ancient Turkic worldview found in the written heritage and the problem of the need of their comprehensive analysis were considered. The importance of supplementing the linguistic reservoir of Turkic languages (Kazakh, Turkish, Uzbek) with comparative research was identified. During the research, the works of domestic and foreign scientists were analyzed, works on the study of the concept and the concept sphere in modern Turkic languages (Kazakh, Turkish, Uzbek) were selected and the obtained scientific information was synthesized. Research on this direction in the Kazakh, Turkish and Uzbek linguistics has been classified.

The results of the study are used in comparative research in the field of cognitive linguistics in the Turkic languages, giving lectures on the discipline of «Cognitive linguistics» for students and applicants of the specialty of philology and Turkic studies.

Key words: concept, concept sphere, cognitive linguistics, Turkic languages, Turkic worldview.

Кіріспе

Қазіргі заманғы зерттеулердің негізінде концептілерді күрделі лингвомәдени феномен ретінде қарастыру жолға қойыла басталды.

Когнитивтік лингвистиканың мақсаты – дүние/әлем туралы білім түрлерін анықтау, ал концепт оның негізгі бірлігі болып табылады.

Концептілер ХХІ ғасырдың басында қазақ тіл білімінде қарқынды зерттеле бастады да, қазіргі таңда зерттеу аясы тарыла түсті. Бірақ бұл концептуалды зерттеулердің өзектілігін жоймайды. Керісінше, концептуалды зерттеулер жүргізу әдіснамасы мен бағыттарының тереңдетілуі тиіс екендігін көрсетеді.

Тіл білімінің дамуындағы қазіргі кезең ғалымдардың антропоцентристік парадигма шеңберіндегі зерттеулерге қызығушылығының артуымен сипатталады, бұл тілді адаммен, оның ойлауымен, менталитетімен, білімімен және мәдениетімен әр түрлі байланыстарда зерттеуді көздейді. Антропоөзектік парадигма макропарадигма бола отырып, коммуникативті лингвистика, прагмалингвистика, психолінгвистика, әлеуметтік лингвистика, когнитивтік лингвистика және мәдени лингвистика сияқты салаларды біріктіреді. Тізімделген пәндердің ішінде когнитивтік лингвистика дүние туралы ақпаратты ұсыну мен түрлендіруге қатысатын тіл ғылымы ретінде, таным процесінде оның лингвистикалық аспектілері бойынша, лингвистикалық құрылымдар мен олардың психикалық көріністерінің арақатынасы тұрғысынан басым орын алады.

Лингвоконцептологиялық зерттеулер жүргізудің алғашқы көшін батыс лингвистерінен кейін Ресей тіл білімі жалғастырып, концептілердің типологиясы мен құрылымына байланысты зерттеулерді күні бүгінге дейін жүргізіп келеді. Осы орайда түркі тілдеріндегі концептуалды зерттеулердің зерттелу деңгейін анықтап, концептінің зерттеуге арналған түркілік дүниетаным негізіндегі әдіснамалық бағытын жолға қою, түркі тілдеріндегі концептілерге салыстырмалы зерттеу жұмысын жандандыру, болашақта кемшіл тұстарын толықтыру өзекті мәселе болып табылады.

Концепт өте күрделі құбылыс. Тілдегі әр концептінің құрылысы бір-бірімен ұқсас болмауы мүмкін, бұл орынды да. Өйткені концептінің түрі мен жіктелімі, олардың қолданылу аясы, ұжымдық санада қалыптасу деңгейі, концептуалды және менталды кеңістіктегі орны, лингвомәдени маркерленуі әралуан.

Сондықтан концептіні зерттеу жыл өткен сайын тереңірек үңілуді, концептіні зерттеуге арналған әдіс-тәсілдерді жаңартуды талап етеді.

Жалпы тіл білімінде концепт лингвистиканың: семантика, когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану, сонымен қатар, философия, мәдениеттану, әдебиеттану, психолингвистика сияқты ғылым салаларының зерттеу нысанына айналып отыр.

Олай дейтін себебіміз, когнитивті лингвистиканың негізінде тіл адамның барлық танымдық және ойлау үдерістерімен тығыз байланыста деген тұжырым бар, яғни олар есте сақтау, жадыдан мәліметтерді шығару, ақпаратты бір мидан екінші миға тасымалдау. Осы күрделі үдерісте тілдік компоненттің рөлі өте маңызды. Сондықтан когнитивті лингвистика психологиямен, нейрофизиологиямен, философия сияқты ғылым салаларымен және жасанды интеллектпен әрдайым байланысқа ашық.

Біз өз кезегімізде концептінің антропоэзектік парадигма аясында қазіргі түркі тілдеріндегі (қазақ, түрік, өзбек) зерттелуіне басымдық бермекшіміз.

Материал және әдістер

Когнитивті лингвистика тілдегі ақпарат ағымы мен құрылымын зерделеуде өзіндік когнитивтік тәсілдерімен ерекшеленеді (Jiri Lukl, Wei-lun Lu, 2020).

Тіл біліміндегі концептологиялық зерттеулердің қарқынды дамуымен байланысты концептіні зерттеудің негізгі екі бағыты алдыңғы қатарға шықты. Олардың біріншісі когнитивті бағыт. Бұл бағыт концептіні адамның психикасында бейнеленетін концептуалды жүйенің, әлем бейнесінің, менталды лексиконның бірлігі ретінде қарастыруымен ерекшеленеді. ал екіншісі лингвомәдени бағыт. Бұл бағыт ең алдымен концептінің этномәдени шарттылығын көздейді.

Когнитивті лингвистика концептіні танымның кілті ретінде қарастырса, лингвомәдениеттану менталды құбылыс деп таниды. Бұл тіл білімінің екі іргелі саласы антропоэзектік парадигма аясында қалыптасып, дамып келе жатқан тіл біліміндегі жаңа бағыттар. Ал, түркі халықтарының тіл біліміне бұл бағыттардың еніп, қанатын кең жайып, қарыштап дамып келе жатқаны соңғы жылдардағы ғылым қоржынына түскен еңбектерден байқалады. Түркі халықтарындағы концептуалды зерттеулердің дамуына көршілес Ресей тіл білімі мен батыс когнитивті мектептерінің ықпалы болды десек қате айтпаған болар едік.

Алайда бұл қатарға түркі тілдерінің ішіндегі түрік тілін енгізе алмаймыз. ТМД құрамына кірген түркі халықтарының тіл білімі Кеңестік дәуірде қалыптасқан лингвистикалық мектептердің әсерінен шыға қоймаған, керісінше сол ағыспен жылжып келеді.

Ал түркі халықтарының ішіндегі түрік тіл білімі, яғни тюркологияда тілді зерттеу әдіснамасы өзгеше, мұнда басымдық диахрониялық зерттеулерге беріледі. Түрік тіл білімінде тіл тарихына қатысты, түркі халықтарына ортақ жазба мұралар тілін, түпнұсқа мәтіндерді талдау негізінде зерттеулер жүргізу өзектілігін жоймай отыр. Зерттеу барысында отандық және шетелдік ғалымдардың когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану бағыттары бойынша еңбектеріне шолу жасалып, талданды. Концептуалды зерттеулердің қазақ, түрік, өзбек тілдеріндегі зерттелу аясы сипатталды.

Әдебиетке шолу

Когнитивті лингвистика бойынша Ч. Филлмор, Дж. Лакофф, Р. Лангакер, Л. Талми, А. Кибрик т.б. батыс когнитологтары концептуалды зерттеулердің негізін қалаушы ғалымдар. Жоғарыда біз концептуалды зерттеулер жүргізу Ресей тіл білімінде кеңінен белең алғандығын айтқан болатынбыз. Қазақ және өзбек тілдерінің тіл білімінде концептуалды зерттеулердің теориялық негізі Ресей лингвокогнитологтары мен лингвомәдениеттанушыларының тұжырымдарына негізделген десек қателеспейтін болармыз.

Қазіргі уақытта Ресей тіл білімінде лингвокогнитологияның төрт қалыптасқан мектебі бар екендігін айтуға болады.

Воронеж мектебінің лингвист ғалымдары (З.Д. Попова, И.А. Стернин) концепт құрылымының когнитивтік классификаторлар немесе когнитивтік белгілер арқылы қалыптасатындығын тілге тиек ете отырып, оның бірнеше қабаттан тұратындығын алға тартады.

Тілдегі мәдени концептілерді және әртүрлі мәдени қоғамдарға жататын тілдік тұлғалардың мәдениетаралық қарым-қатынасын зерттеуді көздейтін Краснодар мектебінде (С.Г. Воркачев) лингвомәдени концептология деп аталатын жаңа бағыт дамыған.

Лингвомәдени концептілердің ерекшеліктерін зерттеуге бағытталған Волгоград мектебінің өкілдері (В.И. Карасик, Г.Г. Слышкин) лингвомәдени концептілер құндылық, бейнелік және тұжырымдамалық сияқты құрамдас бөліктерден тұрады деген пікірге тоқталып, құндылық құрамдас бөлігі концептінің орталығы болып табылатындығын дәлелдейді. Құндылық лингвомәдени концептіні когнитивтік концептіден, фреймнен, ұғымдар мен басқа да менталды бірліктерден ерекшелейтін құрамдас бөлігі болып табылады.

Әлемнің тілдік бейнесіне қатысты зерттеулерімен танымал Кемерово концептуалдық мектебінде (М.В. Пименова) адамның ішкі әлемін бейнелейтін концептілерді зерттеу әдістері жолға қойған. Концептуалды зерттеу жүргізуде сөздің лексикалық мағынасы мен этимологиялық және лексикографиялық талдау, сөздің синонимдік қатарын анықтау, әлемнің тілдік бейнесінде концептінің катеориизациялану қабілетін анықтау, концептуалды метафоралар мен сценарийлерді талдау жүзеге асырылады.

Зерттеу нысаны айқындалып, ғылыми мектеп ретінде қалыптасып, іргелі зерттеулер жүргізіп отырған ғылыми мектептердің ықпалы қазақ, өзбек тілдерінде де көрініс тауып отыр.

Концептілерді зерттеу мәселесі тілдік тұлғаға, ұлттық мәдениетке, менталитет пен ұлттық болмыс мәселесіне қызығушылық болған кезде өзінің өзектілігін жоя алмайтындығын дәлелдейді.

Тіл біліміне «Концепт» терминін алғашқылардың бірі болып орыс ойшылы С.А. Аскольдов енгізгендігін білеміз. Ол концептіні «Ойдың тұжырымы» ретінде таниды (Аскольдов, 1997).

Концепт – тіл ғылымының теориялық және қолданбалы салаларында жиі кездесетіндіктен және адам тілінің қыр-сырын түсіну үшін маңызды болғандықтан, тіл білімін зерттеудің құрамдас бөлігі болып табылады (Tarih Khan, 2018).

Когнитивтік лингвистикада концепт «Концепт – ментальді лексикон, есте сақтаудың, мидың концептуалды жүйесінің, адам психикасында көрініс тапқан барлық әлем бейнесінің мазмұнды бірлігі деп түсініледі. (Е. С. Кубрякова және т.б., 1996).

В.Н. Телияның пікірінше, концепт фрейм түрінде біріктірілген және құрылымдалған ақпарат. (Телия В.Н., 1996). Ал, фрейм – семантикалық өріс ұғымымен байланысты көп компонентті, көлемді ұғым.

В.И. Карасик концептіні «тілдік формада бекітілген ұжымдық санадағы көп өлшемді дискретті мәдени-маңызды әлеуметтік-психикалық құбылыс» ретінде қарастырады. (Ляпин С.Х., 1997).

Концептілер адамның концептуалды жүйесінің қажетті құрамдас бөлігі ғана емес (Джонсон, Лакофф, 1999), сонымен қатар ол лингвистикалық семантиканың негізін де білдіреді (Sweetser, 1990).

Концептілер дүниені концептуализациялаудың нәтижесі болып табылады (Гарденфорс, 1999),

А. Ислам концептіні «Этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым»- деп қарастырады (Ислам А., 2004).

Антропоөзектік парадигма термині түбі бір түркі тілдері ішіндегі түрік тілі үшін жаңа болғанымен концептілер жүйелі түрде зерттелуде. Осы жерде басымдық беріп айта кететін мәселе түрік тілінде «Концепт» термині «Ұғым» (*Kavram*) ретінде зерттеліп, талданып жүр. «Концепт» пен «мағына» әртүрлі салаға жатады: концептілер сана бірліктері, ал мағыналар тіл бірліктері.

Мағына ұғымның көрсеткіші болып табылады және ұғымның негізгі, тілдік танымдық белгілерін ғана көрсетеді, бірақ оның мазмұнының барлық көлемін толық қамти алмайды.

Концепт түрік тілі сөздігінде заттың немесе ойдың абстрактілі және жалпы бейнесі ретінде берілген. (ТДК, 2011) Лингвистика сөздігінде концепт дегеніміз – жалпы белгілері бар фактілер, тұлғалар немесе объектілер қатарына қатысты жалпы мағынаны қамтитын және әртүрлі тәжірибелерге қолайлы лингвистикалық негізделген конструкциялардың, идеялардың, бейнелердің

барлық түрлері; заттың, болмыстың немесе болмыстың психикалық бейнесі мағыналарына саяды (Vardar, 2007).

Өзбек тіл білімінде жалпы когнитивтік лингвистика мәселелері Ш. С. Сафаров еңбектерінде кеңінен зерттелген.

Сафаров Ш. С. концептіні ойлау мен тілдің өзара әрекетінің жемісі ретінде қарастырады. Концепт нақты болмыс нысанының бейнесі ретінде санада қалыптасады. Санада концептінің пайда болуы мен оның материалдану үдерісі бірнеше кезеңнен өтеді деп тұжырымдайды ғалым. Оның алғашқысы адам санасында шындық нысаны бейнесінің немесе символының пайда болуы; адам санасындағы бейненің мазмұнын когнитивтік өңдеу; концептінің әртүрлі белгілерін жалпылау; концептінің белгілерін тілдік жадыда бекіту және жүйелеу; концептінің вербалдауға дайындау және оны белгілеу үшін қолайлы тілдік бірлікті іздеу; тілдік жадыда бар тілдік формаларды пайдалану арқылы концептіні сипаттау үшін қолайлы тілдік бірлікті табу. Яғни концепт қоршаған шындық туралы білімді жүйелеу формасы ретінде қызмет етеді. Бұл жердегі ескеретін маңызды нәрсе концептінің берілу формасы, ол фрейм т.рінде немесе сценарий, гештальт түрінде де ортаға шығуы мүмкін. (Ш. С. Сафаров, 2006).

Менталды құбылыс ретінде концептілердің рөлі, олардың көмегімен қарым-қатынас үдерісінде келіп түсетін ақпарат когнитивтік өңдеуден өтеді (Д. У. Ашурова, 2016).

Антропоэзектік парадигма түрік тіл білімі үшін де жаңа бағыт болып табылады. Түрік тілдеріндегі концептілердің зерттелуіне түркі халықтарына ортақ мұралар, фольклор, эпикалық шығармалар мен, аңыз-әңгімелер негіз болған. Көне түркілерден бастау алған концептілер жүйесі дәлме-дәл антропоэзектік парадигмаға байланысты терминдер арқылы бұрынғы кезде көрініс таппаса да, концептілер тіл білімінің әр кезеңінде де зерттеу нысаны ретінде ғалымдардың ғылыми зерттеулеріне арқау болып отырған.

Нәтижелер және талқылау

Зерттеу барысында түркі тілдеріндегі когнитивті лингвистикаға қатысты еңбектер мен соның ішінде тікелей концептілерді зерттеуге арналған еңбектер іріктеліп алынды.

Қазақ тіл білімінде жалпы танымдық лингвистика аясындағы іргелі зерттеулер ретінде когнитивті модельдерді универсум ретінде қарастыруға және адамның сөйлеу әрекетіндегі білімді бейнелеудің деңгейлерін, әдістерін, құрылымы мен динамикасын талдауға арналған Г.Г.Гиздатовтың «Сөйлеу қызметіндегі когнитивтік модельдердің типологиясы мен динамикасы» еңбегін, (Г.Г. Гиздатов, 1997).

Қазақ тіліндегі когнитивтік лингвистикаға арналған, «Тілдік модель», «Гештальт теориясы», «Көркем дискурс», «Концепт» ұғымдарының мәнін ашылып, талданған К.А. Жаманбаеваның «Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана» тақырыбындағы монографиясы (Жаманбаева К., 1998), этномәдени атаулар құрылымындағы тілдің танымдық қызметіне арналған Ж.А. Манкееваның «Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері» монографиясы (Манкеева Ж.А., 2008), ұлттық ономастикалық кеңістік пен ономастикалық ұғымдардың көркемдік дискурстағы бейнеленуі, кумулятивті қызметін талдауға арналған Б.М. Глеубердиеваның «Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері» еңбегі (Глеубердиев Б., 2007), қазақ ақын-жырауларының поэтикалық мәтіндеріндегі танымдық құрылымдарын талдауға арналған Б.И. Нұрдаулетованың «Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі» (Нұрдаулетова Б.И., 2008) еңбектерін атап өтуге болады. Әрине бұл аталған еңбектер қазақ тіл біліміндегі танымдық лингвистикаға арналған зерттеулерді толық қамтымайды, біз өз кезегімізде жалпылама бейнесін көрсетуге тырыстық.

Ал енді жекелеген концептілерді талдауға арналған еңбектерге келетін болсақ, З.Қ. Ахметжанованың «Ұлттық концептологияның очерктері» монографиясы («Адам», «Жүрек», «Туыстық», «Ағайын», «Намыс», «Қанағат», «Дастархан», «Домбыра», «Тіл/сөз» концептілері талданған), М.Күштаеваның «Тары» концептісінің семантикалық құрылымы мен лингвомәдени мазмұны», А. Байғұтованың «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты», Ә.Ә. Бияздықованың «Қазақ тіліндегі «Бақыт» концептісінің танымдық сипаты мен қызметі», А.Әмірбекованың «Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі (М.Мақатаев поэзиясы бойынша)», Ж.Жампейісованың «Ақ-қара» концепті: оппозициясы мен қызметі», Ж.Қошанованың «Қазақ тіліндегі «байлық-кедейлік» концептісі: танымдық сипаты мен қызметі», М.Әбдірахманованың

«Көз» концепті лингвомәдени және танымдық парадигмасы», С.Айтқазының «Түр-түс» концептілерінің лингвомәдени табиғаты (қазақ, ағылшын, қытай материалдары негізінде) т.б. зерттеулер жүргізілген.

Осы қатарға соңғы жылдарда зерттелген А.Н. Қасымбекованың «Ертегілердегі ғаламның концептуалдық бейнесі», З. Б. Кульманованың «Тіл мен дін контексіндегі «Қарыз бен Парыз» концептісінің репрезентациясы» тақырыбындағы еңбектерін қоса атап өту керек.

Сондай-ақ, Н.Уәлидің «Қамшы» концептісі (Уәли Н., 2005) мақаласын қазақ танымдық лингвистикасындағы салмақты еңбек ретінде тануға негіз бар.

Жоғарыда аталған еңбектер концептінің тілдік санада вербалдануына, танымдық және менталды қызметтерін талдауға, этнолингвистикалық тұрғыдан маңызын ашуға, ұлттық кодты анықтауға арналған зерттеулер.

Қазіргі түрік тіліндегі концептілерге қатысты зерттеулердің көбісі дерлік диахрондық аспектіде талданып, зерделенген. Түрік ғалымы Е.Г. Наскалидің «Су», «Тұз», «Қарыз», «Нан», «Қорқыныш» тағы сол сияқты ондаған концептілерді зерттеуге арналған еңбектері кітап ретінде басылып шыққан. Тарихи-этимологиялық, лингвомәдени бағытта зерттеу жүргізілген еңбектері тіл білімі мен қатар түркі халықтарының әдебиетіне, тарихына да орасан зор үлес қосқан зерттеулер ретінде қабылдауға болады.

Түрік тіл білімінде тағы да бір назар аударған тұсымыз концептілердің діни мәтіндердегі интерпретациясының көбірек талдануы. Яғни дінтану мен лингвомәдениеттану сабақтастықта қарастырған тұстары басымдық алып тұр. Осының дәлелі ретінде Құран аяттарындағы «Су» концептісінің өрістерін анықтауға арналған И. Устындақтың «Құрандағы су концептісі» тақырыбындағы зерттеу еңбегін, З. Аккузунның индуктивті зерттеу әдісінің негізінде жүргізілген «Құрандағы адам концептісінің әмбебап және тарихи өлшемдері» тақырыбындағы зерттеуі т.б.

Түрік тіл білімінде діни мәтіндер негізінде зерттеу жүргізу үрдісі әлбетте ислам дінінің кең таралуы, ислам мәдениетінің әсері екендігі белгілі.

Д. Явуз Өздің «Түрік тіліндегі жарық және от концептісі (VII. – XIV. Ғ.)» тақырыбындағы зерттеуі түрік мәдениетіндегі жарық пен от концептілерінің өрісіне қатысты негізгі тілдік бірліктердің санада орналасуы, жарық пен от ұғымдарына қатысты лексика-семантикалық құбылыстар, олардың жіктелімі, дыбыстық және морфологиялық ерекшеліктеріне қатысты көлемді зерттеу.

«Түркілердегі үй концептісі және онымен байланысты сөздер» тақырыбындағы Р. Аджумерованың зерттеуі толығымен «Үй» концептісіне қатысты ұғымдардың этимологиясына талдау жасау мен қатар, түркі халықтарындағы үйлердің сипаттамасын беріп, айырмашылықтары мен ұқсастықтарын көрсетуге арналған ауқымды еңбек екені аңғарылады.

Зерттеу барысында соңғы жылдарда өзбек тіл білімінде де когнитивті зерттеулердің қарқынды дамып келе жатқанын байқадық.

Когнитивтік лингвистиканың мәселелері өзбек ғалым-лингвистері Абдуазизов А.А., Ашурова Д.У., Маматов А.Е., Расулова М.И., Сафаров Ш.С., Ширинова Р.Х., Юсупов У.К., Якубов Ж.А., Тухтасинов И.М., Ергашева Г.И., Ағзамова Д., Атаханова Г.Ш., Галиева М.Р., Морозова А.А., Халикова М.К. және басқалардың ғылыми зерттеулерінде қарастырылған.

Тікелей концептіні зерттеуге арналған еңбектер ретінде Word/Сўз/Слово концептосферасының лингвокогнитивтік, ұлттық-мәдени мәнін анықтауға, оның лексикалық тұрғыда тілдік санада және фразеологиялық бірліктерде вербалдануын, сонымен қатар паремиологиялық, афористік, көркем, публицистикалық, өзбек және ағылшын, орыс тілдеріндегі сакральді мәтіндерде бейнеленуін талдап зерттеуге арналған М.Р. Галиеваның «Ағылшын, өзбек, орыс тілдеріндегі word/сўз/слово концептосферасының вербалдануы» тақырыбындағы докторлық диссертациясы (Галиева, 2010), «Отбасы» концептісінің лингвомәдени мазмұнының лексикалық, фразеологиялық, паремиологиялық және мәтіндік деңгейде көрініс табуын қамтамасыз ететін факторларды концептуалды талдауға, ұқсастықтар мен айырмашылықтарды салғастырып зерттеуге арналған С. А. Рузиеваның «Отбасы» концептінің ағылшын және өзбек тілдік мәдениетіндегі көрінісі» (2020) тақырыбындағы еңбегі (С. А. Рузиева, 2020). Ағылшын, өзбек, тәжік тілдеріндегі «Сұлулық» концептісінің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін анықтап, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын талдауға арналған М.М. Рахматованың «Ағылшын, өзбек, тәжік ұлттық

мәдениеттеріндегі «сұлулық» концептінің тілдік ерекшеліктері» тақырыбындағы зерттеуі (Рахматова, 2019).

Ағылшын және өзбек тілдерінің дүниенің фразеологиялық бейнесіндегі гендерлік концептілердің үдерісінің мәнін ашып, олардың әмбебап және этноспецификалық қасиеттерін анықтауға арналған Н.З. Насруллаеваның «Ағылшын және өзбек тілдерінің дүниенің фразеологиялық бейнесіндегі гендерлік концептілердің қалыптасуы» тақырыбындағы зерттеуі (Насруллаева, 2018) когнитивтік лингвистиканың өзбек тіл білімінде дамуына қосылған үлес деп білеміз.

Түркі халықтарының (қазақ, өзбек) тіл білімінде танымдық лингвистика аясында жүргізілген зерттеулер төмендегі негізгі бағыттар арқылы жүзеге асырылғандығына көз жеткіздік:

- 1) дүниенің / әлемнің тілдік бейнесіне қатысты зерттеулер;
- 2) концептосфера мәселесіне байланысты зерттеулер;
- 3) концептінің ұлттық мәдени ерекшеліктерін анықтауға арналған еңбектер;
- 4) концептінің лексика-семантикалық, грамматикалық және стилистикалық ерекшеліктерін анықтауға арналған зерттеулер;
- 5) концептінің гендерлік ерекшеліктеріне арналған зерттеулер;
- 6) стилистикалық әдістерді когнитивті талдауға арналған еңбектер.

Түрік тіліндегі концептілерді зерттеуге арналған еңбектердің барлығы дерлік теориялық негізін Ф. де Соссюр (1976, 1978), Пальмер (2001), Дж. Лакофф, М. Джонсон (2004), Акарсу (1955), Вардар (1982), Д. Аксан (1965) сынды ғалымдардың концептілер мен ұғымдар туралы тұжырымдамаларын негізге алады.

Ал, қазақ және өзбек тіліндегі концептуалды зерттеулердің теориялық негізі жоғарыдан аталған ғалымдар мен қатар орыс тіл біліміндегі іргелі зерттеулерге сүйенетіні нақтыланды.

Түрік тіл біліміне келетін болсақ, концептілерді зерттеудің әдістері қазақ және өзбек тіл біліміне ұқсамайды. Теориялық тұрғыдан аз қамтылмаған, практикалық тұрғыдан алып қарайтын болсақ тарихи-салыстырмалы, салғастырмалы зерттеу әдістері басым. Осының дәлелі ретінде Е.Г. Наскали мен М. Шеннің редакциясымен басылған «Тұз» концептісіне қатысты зерттеуге тоқталайық. «Тұз» концептіне жүргізілген концептуалды талдаудың ерекшелігі «Тұз» ұғымына қатысты сөздерге этимологиялық талдау, «Тұз» ұғымымен байланысты топонимдердің жіктелуі, түркі тілдеріндегі тұздың маңызы мен қасиетіне қатысты наным-сенімдер, әдет-ғұрыптарға лингвомәдени талдау, «Тұз» ұғымына қатысты түркі халықтарына ортақ дастандар, әңгімелер мен хикаялар, ертегілер мен өлеңдердегі интерпретациялық өрісін анықтау, тұздың тарихы, осман, селчук императорлықтары тұсында өндірілуі мен сатылуы, қолданылуына қатысты маңызды деректердің сипатталуы. Яғни бұл зерттеуде тұздың тек қана лингвистикалық тұрғыдан зерттелуіне ғана емес, сонымен қатар мәдени, экономикалық, тіпті саяси деңгейдегі маңызы талданған ауқымды еңбек болып табылады.

Қорытынды

Жалпы концептілер, танымдық лингвистика антропоцентристік парадигма аясында зерттелуі арқылы жаңа тынысқа ие болды деп пайымдаймыз. Өйткені тіл мен таным арасындағы байланыс сонау Аристотель өмір сүрген заманнан бері келе жатыр. Қазақ тіл білімінде концептуалды зерттеулердің соңғы кезде бәсеңдеуі байқалады. Алайда, концептілерді зерттеу мәселесі тілдік тұлғаға, ұлттық мәдениетке, менталитет пен ұлттық болмыс мәселесіне қызығушылық болған кезде өзінің өзектілігін жоя алмайтындығын дәлелдейді. Лингвомәдени концепт пен когнитивті концепт арасындағы айырмашылықты айқындау өзекті мәселе болып тұр. Адам ойлауындағы концептуалдану және категориялану үдерістерін түсінуге арналған зерттеулерге қажеттілік бар. Сондай-ақ, зерттеу нәтижелері көрсеткендей концептілерді зерттеуге арналған түркі халықтарындағы салыстырмалы зерттеулер жоқтың қасы, басымдық салғастырмалы зерттеулерге берілген. Түркі тілдерінің ерекшелігі мен дүниетанымына сәйкес концептуалды зерттеулер жүргізудің арнай әдіснамасы жасақталуы тиіс деп пайымдаймыз.

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті тарапынан 2021-2023 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша гранттық қаржыландырылатын «Көне түркілер дүниетанымындағы концептілер жүйесі» тақырыбындағы жоба аясында жоспарланған. Түркі тілдеріндегі когнитивті зерттеулер, соның ішінде когнитивті

лингвистиканың басты бірлігі болып табылатын концептілердің түркі тілдерінде зерттелу деңгейін салыстыра отырып талдауға арналды.

Әдебиеттер

- Аскольдов С.А. (1997) Концепт и слово / Русская словесность: От теории словесности к структуре текста: Антология / Под общ. ред. В.П. Нерознака. – М.: Academia, 1997. – С. 267-279.
- Ашурова Д.У. (2016) Развитие когнитивной лингвистики в Узбекистане. Хорижий филология. – №3, 2016. – 56 стр.
- Галиева М.Р. (2010) Вербализация концептосферы word/сўз/слово в английской, узбекской и русской языковых картинах мира. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Ташкент, 2010.
- Гиздатов Г.Г. (1997) Когнитивные модели в речевой деятельности. – Алматы: Ғылым, 1997.
- Жаманбаева К. (1998) Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. – 140 б.
- Ислам А. (2004) Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингво-мәдени сараптама): филол.ғыл.док. дисс. – Алматы, 2004. – 228 б. 6, 213 б.
- Кубрякова Е.С., (1996) Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Л.Г.Лузина. Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996.
- Ляпин С.Х., Карасик В.И. (1997) Концептология: к становлению подхода. – М., 1997. – 115 с. 45 б.
- Манкеева Ж.А. (2008) Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008.
- Насруллаева Н.З. (2018) Формирование гендерных концептов в английской и узбекской фразеологических картинах мира. Автореферат диссертации доктора филологических наук. –Ташкент, 2018.
- Нұрдәулетова Б.И. (2008) Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі: 10.02.02: филол. ғыл. док. ... дис. – Алматы, 2008. – 328 б.
- Рахматова М.М. (2019) Инглиз, ўзбек ва тожик миллий маданиятида «ғўзаллик» концептининг лисоний хусусиятлари филология фанлари бўйича. Фалсафа доктори (phd) диссертацияси автореферати. – Бухоро, 2019.
- Рузиева С.А.(2020) «Оила» тушунчаси ва унинг инглиз ва ўзбек тиллари маданиятида акс этиши. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (phd) диссертацияси автореферати. – Самарқанд, 2020.
- Сафаров Ш.С. (2006) Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор нашриёти, 2006.
- Телия В.Н. (1996) Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996. – 215 с. 93 б.
- Тілеубердиев Б. (2007) Қазақ ономастикасының лингвоконцептология негіздері. 2007 ж. (оқу құралы).
- Уәли Н. (2005) «Қамшы» концептісі // Академик Ш.Ш.Сарыбаев және қазақ тіл білімі мәселелері. Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 204-213 бб..
- Gardenfors P. (1999) Some tenets of cognitive semantics // Cognitive Semantics: Meaning and Cognition. Ed. Allwood J., Gardenfors P. – Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1999. – 201 p.
- Jiri Lukl, Wei-lun Lu (2020). The flow and structure of information in cognitive linguistics. Cognitive Linguistic Studies journal. V.7.2, 2020. – pp. 275-283.
- Johnson M., Lakoff G. (1999) Philosophy in the flesh: the Embodied Mind and its Challenge to Western Thought. – NY.: Basic Book, 1999. – 640 p.
- Sweetser E. (1990) From etymology to pragmatics: metaphorical and cultural aspects of semantic structure. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 174 p.
- Tarih Khan (2018) Basic concepts in Linguistics, 2018.
- TDK Eğitim Terimleri sözlüğü (1974). <http://www.tdk.gov.tr> 17.07.2021.
- Vardar B. (2007). Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü. – İstanbul: Multilingual Yayınları, 2007.

References

- Askoldov S.A. (1997) Kontsept i slovo. Russkaya slovesnost: Ot teorii slovesnosti k strukture teksta: Antologiya [Concept and word / Russian literature: From the theory of literature to the structure of the text: An Anthology] Pod obshch. red. V.P. Neroznaka. – М.: Academia. – S. 267-279. (in Russian)
- Ashurova D.U. (2016) Razvitiye kognitivnoy lingvistiki v Uzbekistane. [Development of cognitive linguistics in Uzbekistan] Khorizhiy filologiya. – №3. – 56 str. (in Russian)
- Galiyeva M.R. (2010) Verbalizatsiya kontseptosfery word/sўz/slovo v angliyskoy. uzbekskoy i russkoy yazykovykh kartinakh mira [Verbalization of the word/syz/word concept sphere in English, Uzbek and Russian language pictures of the world]. Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata filologicheskikh nauk. – Tashkent. (in Russian)
- Gizdatov G.G. (1997) Kognitivnyye modeli v rechevoy deyatelnosti [Cognitive models in speech activity]. – Almaty: Gylym. (in Russian)
- Zhamanbayeva K. (1998) Til koldanysynyn kognitivtik negizderi: emotsiya. simvol. tildik sana [Cognitive foundations of language use: emotion, symbol, language consciousness]. – Almaty: Gylym. – 140 b. (in Kazakh)
- Islam A. (2004) Ul'ttyk madeniyet konteksindegi duniyenin tildik sureti [Language picture of the world in the context of national culture] (salystyrmaly-salgastyrmaly lingvo-madeni saraptama): filol.gyl.dok. diss. – Almaty. – 228 b. 6. 213 b. (in Kazakh)

- Kubryakova E.S., Demiankov V.Z., Pankrats Yu. G., Luzina L.G. (1996) *Kratkiy slovar kognitivnykh terminov* [A concise dictionary of cognitive terms]. – M. (in Russian)
- Lyapin S.Kh., Karasik V.I. (1997) *Kontseptologiya: k stanovleniyu podkhoda* [Conceptology: towards the formation of an approach.]. – M., 115 s. 45 b. (in Russian)
- Mankeyeva Zh.A. (2008) *Kazak tilindegi etnomadeni ataulardyn tanymdyk negizderi* [Cognitive foundations of ethno-cultural names in the Kazakh language]. – Almaty: Zhibek zholy. (in Kazakh)
- Nasrullayeva N.Z. (2018) *Formirovaniye gendernykh kontseptov v angliyskoy i uzbekskoy frazeologicheskikh kartinakh mira* [Formation of gender concepts in English and Uzbek phraseological pictures of the world]. Avtoreferat dissertatsii doktora filologicheskikh nauk. – Tashkent. (in Russian)
- Nurdauletova B.I. (2008) *Zhyraular poetikasyndagy duniyenin kontseptualdyk beynesi* [Conceptual picture of the world in the poetics of the ravines]: 10.02.02: filol. gyl. dok. ... dis. – Almaty. 2008. – 328 b. (in Kazakh)
- Rakhmatova M.M. (2019) *Ingliz. uzbek va tozhik milliy madaniyatida «guzallik» kontseptining lisoniy xususiyatlari filologiya fanlari buyicha* [In English, Uzbek and Tajik national cultures, the concept of "gazallik" is considered as an independent language.]. Falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi avtoreferati. – Bukhoro. (in Uzbek)
- Ruziyeva S.A. (2020) «Oila» tushunchasi va uning ingliz va uzbek tillari madaniyatida aks etishi [The concept of "Family" and its reflection in the culture of English and Uzbek languages]. Filologiya fanlari buyicha falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand. (in Uzbek)
- Safarov Sh.S. (2006) *Kognitiv tilshunoslik* [Cognitive linguistics]. – Zhizzakh: Sangzor nashriyeti. (in Uzbek)
- Teliya V.N. (1996) *Russkaya frazeologiya: semanticheskii, pragmaticheskii i lingvokulturologicheskii aspekty* [Russian phraseology: semantic, pragmatic and linguoculturological aspects]. – M... – 215 s. 93 b. (in Russian)
- Tileuberdiev B. (2007) *Kazak onomastikasynyn lingvokontseptologiya negizderi* [Fundamentals of linguoconceptology of Kazakh onomastics]. (in Kazakh)
- Uali N. (2005) «Kamshy» kontseptisi [The concept of "whip"] Akademik Sh.Sh.Sarybayev zhane kazak til bilimi maseleleri. Khalykaralyk gylimi-teoriyalyk konferentsiyanyn materialdary. – Almaty: Dayk-Press. 2005. – 204-213 bb.. (in Kazakh)
- Gardenfors P. (1999) *Some tenets of cognitive semantics // Cognitive Semantics: Meaning and Cognition*. Ed. Allwood J., Gardenfors P. – Amsterdam. Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 1999. – 201 p. (in English)
- Jiri Lukl, Wei-lun Lu (2020). *The flow and structure of information in cognitive linguistics*. *Cognitive Linguistic Studies journal*. V.7.2. – pp. 275-283. (in English)
- Johnson M., Lakoff G. (1999) *Philosophy in the flesh: the Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*. – NY.: Basic Book. – 640 p. (in English)
- Sweetser E. (1990) *From etymology to pragmatics: metaphorical and cultural aspects of semantic structure*. Cambridge: Cambridge University Press, 174 p. (in English)
- Tarih Khan. *Basic concepts in Linguistics* (2018). (in English)
- TDK Eğitim Terimleri sözlüğü (1974). <http://www.tdk.gov.tr> 17.07.2021. (in Turkish)
- Vardar, B. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü* [Explanatory Dictionary of Linguistic Terms]. – İstanbul: Multilingual Yayınları. (in Turkish)

Zh.B. Kurmambayeva^{1*} , T.T. Ayapova¹ , Hans Schahl²

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;

²Private Pedagogical University, Linz, Republic of Austria

*e-mail: zhuldyzbc@mail.ru

CULTURAL VALUES IN THE CONCEPT OF NUMBER

Abstract. The numeral is an important object of study in linguistics and serves as a basis for demonstrating the cultural values, thinking and history of a nation. Each number conveys ancient cultural value, superstitions, cultural taboos and symbolic meaning through the conceptual system of language and linguocultural units. Since numbers have become the most important object in linguistics, these numbers with linguistic and cultural codes should be explored more through the conceptual system of language. The numbers include metric vocabulary, quantitative and numbering vocabulary. Moreover, numbers can be considered as the bearers of cultural information. Having learned the cultural meaning of numbers, one can get acquainted with traditions and ancient customs of a nation and their beliefs. This article draws attention to the most valuable information about numbers, starting with “1” and further about the culture, superstitions and ancient culture of people. The importance of studying phraseological unities with numbers from an ethnocultural point of view is also shown.

Keywords: concept, culture, history, lingua-cultural, numeral.

Ж.Б. Құрмамбаева^{1*}, Т.Т. Аяпова¹, Ханс Шахл²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан;

²Жеке педагогикалық университеті, Линц, Австрия

*e-mail: zhuldyzbc@mail.ru

САН КОНЦЕПТІСІНДЕГІ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Аннотация. Сан атаулары тіл білімінің маңызды зерттеу нысанына айналып ұлттың, халықтың мәдени құндылығын, санасын және өткен өмірін, тарихын көрсетуге негіз болып келеді. Әрбір санның бойында сақталған көптеген наным сенімдер, көне мәдени құндылықтар, түрлі ырым-тыйымдар және символдық мағына тілдегі концептуалдық жүйе, сонымен бірге лингвомәдени бірліктер арқылы танылуда. Тіл білімінің зерттеуіне айналған лингвомәдени коды бар сандарды концептуалдық тұрғыда зерттеу отырып, әрі қарай айқындай түсу қажет. Сан атауларына метрикалық лексика, сандық лексика және нөмірлеу лексикасы жатады. Сонымен қатар, сандар – ол мәдени ақпараттың тасымалдаушысы болып саналады. Сандардың мәдени мағынасын толық меңгере отырып, сол халықтың салт-дәстүрлері мен ежелгі әдет-ғұрыптарымен, түрлі наным-сенімдерімен егжей-тегжейлі танысуға болады. Бұл мақалада тілдегі сандар туралы, яғни 1 санынан бастап аса құнды мәдени, сенім-нанымдың ақпараттар бар екеніне мән бергізеді. Сонымен қатар, фразеологиялық бірліктер құрамындағы сан атауларының этномәдени тұрғыда зерттелудің зор маңыздылығына көз жеткізеді.

Тірек сөздер: ұғым, мәдениет, тарих, лингвомәдениеттанымдық, сан есім.

Ж.Б. Курмамбаева^{1*}, Т.Т. Аяпова¹, Ханс Шахл²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан;

²Частный педагогический университет, Линц, Австрия

*e-mail: zhuldyzbc@mail.ru

КУЛЬТУРНЫЕ ЦЕННОСТИ В КОНЦЕПЦИИ ЧИСЛА

Аннотация. Имя числительное является важным объектом изучения в лингвистике и служит основой для демонстрации культурных ценностей, мышления и истории нации. Каждая цифра передает древнюю культурную ценность, суеверия, культурные запреты и символическое значение через концептуальную систему языка и лингвокультурологические единицы. Поскольку цифры стали самым важным объектом в лингвистике, эти цифры с лингвокультурными кодами следует исследовать больше через концептуальную систему языка. Числа включают в себя метрическую лексику, количественную лексику, а также лексику нумерации. Более того, числа можно в полной мере рассматривать как носители культурной информации. Узнав культурное значение чисел, можно познакомиться с традициями и древними обычаями народа, его верованиями. В данной статье обращается внимание на самую ценную информацию о цифрах, начиная с «1» и далее о культуре, суевериях и древней культуре людей. Также показано значение исследования фразеологических единств с числами с этнокультурной точки зрения.

Ключевые слова: концепт, культура, история, лингвокультурологический, числительное.

Introduction

As the numerals became the most important object in Linguistics they are the basis of illustrating people's mindset, past life and cultural values. Every numeral which has a linguacultural code introduces ancient cultural value, superstitions, cultural prohibitions and symbolic meaning through the conceptual system of language to young generation. Those numerals with the linguacultural codes should be researched more through the conceptual system of language. This article can shed light on valuable cultural and religious information that is embedded in each numeral, starting from number 1. In addition, it is crucial to analyze the names of numbers within phraseological units from an ethnocultural perspective. By doing so, we can gain a deeper understanding of the cultural beliefs, rituals, and traditions that are associated with numerals in a particular language. Ultimately, this linguistic and cultural research can help preserve and promote the unique cultural identity of a people or nation.

The lexical unit of numerical names is present in all languages, and the semantic field of number names is extremely diverse, as their history dates back to ancient times. The original meanings of number names in mythology were associated with symbols of high value, rather than numerical activities. Despite being an abstract concept, numbers have played an important role in human life. However, in our daily lives, we often overlook the significance and unique meanings of each number. In contrast, our ancestors carefully evaluated the value and characteristics of each number, recognizing their distinct features and using them accordingly, starting with number 1. Numerical names are a lexical unit common to all languages. The semantic field of number names is also infinitely wide. Because the history of the formation of numbers begins in ancient times. According to mythological data, the original meaning of the names of numbers was not counting, numerical activity, but was accepted as a symbol of high value. Number itself is an abstract concept. But in ancient mythology, the names of numbers denoted a certain thing or phenomenon. No one can deny the importance of the role of numbers in human life. And in everyday life, we do not pay much attention to where and how these numbers come from and that each of those numbers has its own meaning. And our ancestors, starting with number 1, weighed the value and qualities of each number, distinguished their unique features, and used them according to their meaning.

Materials and methods

The concept of numbers has been present since ancient times and has evolved over centuries. In early human history, numbers were primarily used to measure time, with a five-day week being followed initially and then a 7-day week. Pythagoras, a Greek mathematician, believed that everything in the world is composed of numbers and can be expressed through numbers and pairs. He believed that beautiful expressions and melodious songs arise from the harmonious combination of numbers. Pythagoras also conducted mathematical modeling studies, translating relationships between people into the language of numbers. He referred to odd numbers as "male numbers," even numbers as "female numbers," and the combination of odd and even numbers as "even numbers."

Pythagoras, who believed that "numbers rule the universe," held that every aspect of the world was connected to a certain number. It was thought that numbers were associated with both goodness and evil, happiness and unhappiness, and we needed to understand what they represented. The Pythagoreans regarded the number 1 as the most important number, as the entire world began with it. Unity is the foundation of the universe. Duality represents love but also instability. The number three is not a prime number because it is the sum of the two previous numbers. The number six is considered extraordinary because it is formed from the sum and product of previous numbers, specifically, 1, 2, and 3. The number seven is regarded as both sacred and holy (Zhmud, 1990).

Since ancient times, it has been believed that numbers have meaning, that is, they have magical power. Every human being, whether he wants it or not, has a desire for a certain number, and is also afraid of a certain number. According to the ancient Greek people, numbers bring good and bad, happiness and sadness. For example, the number 0. It is a symbol of absolute infinity. Therefore, zero is a number that represents a world that has not yet appeared. Therefore, he concluded that zero is the beginning of all things and phenomena, that is, dream or death. Therefore, the graph of zero is also represented in the form of a ring or a circle.

Number 1 is the first of the first. Without it, the digital chain will not start. No world can begin without it. Number 2 - softness, has the tactical property of smoothing a sharp corner. Duality exists in the two environments of kindness and cruelty, warmth and cold, light and darkness, wealth and poverty.

The number 3 is considered a symbol of wholeness and full maturity. In the worldview of the ancient Greeks, three was recognized as the luckiest number. And in Ancient Babylon, three gods were worshiped - the Sun, the Moon, and Sholpan. The preservation of the number three in the meaning of happiness in human knowledge is directly related to the value of its formula " $2+1=3$ ". Also, the concept of trinity symbolizes the inseparable unity of the triangle "past, present, future".

The number four was considered a symbol of stability and strength in the worldview of the ancient Greeks. A quadrilateral is associated with a square with four corners and four sides. This concept stereotypes the four corners of the world (four worlds, four seasons), four seasons, four forces of nature (Fire, Earth, Air, Water). For the Slavic people, the square is recognized as a symbol of the Earth. And in the Japanese-Chinese world, the number 4 is considered a dangerous number. Number 5. Pythagoras paid special attention to five.

Number 5 is recognized as the luckiest number. And in the ancient times, "five" was a symbol of risk, that is, it was believed that five has energy, courage, and independence. In the universal understanding, the number 5 is associated with five fingers, five angles of a star, five times of prayer of Muslims, five ghakliyas of Buddhism.

Number 6 is a creative number. For the Slavic people, six is recognized as the symbol of the Sun. Number 7. In Egyptian and Babylonian philosophy, seven was interpreted as the combination of two "viable" numbers (3 and 4). More precisely, three people - father, mother, child - form the basis of life, and four are the four directions of the world, that is, only the four corners of the world know where the wind blows, when it rains, and when the earth is nourished. Therefore, the number 7 is considered to be the beginning of creation and destruction. Therefore, the number 7, formed by the combination of three and four, is recognized as a holy number in the universal understanding. The ancient Greek people believed that the number seven has magical power, because a person perceives the surrounding world through the 7 openings of the head (two eyes, two ears, two nostrils, one mouth). The ancient Jewish people also respected the number 7. Because it was believed that God created the sun and the earth, the sky and the sea in six days of the week, and he respected the seventh day. Under the influence of such beliefs, the number 7 acquired a symbolic value. For example, the ancient Greek people chose the best seven actors every year. The ancient Roman people honored the seven sages. Christianity also talks about seven sins and seven secrets. And we will pay special attention to the sanctity of seven in Kazakh. In Indian tradition, seven elephant statues are presented to bring happiness. Christian fasting lasts 7 weeks. The book of the Bible tells about seven lamps, seven angels, seven years of plenty and seven years of drought. In Japanese culture, there are seven benevolent deities, and therefore it is understood that there are 7 good fortunes in a person's life.

Number 8. In the ancient cultural environment, the number eight was accepted as an expression of confidence, a symbol of perfect faith. Eight is a double square. If it is divided into two and four, both parts will be equal to each other. This quality of eight was the basis for symbolizing the quality of confidence.

The belief that the number 9 has magical powers dates back to ancient times. During that era, nine was sometimes considered a sign of mercy and sometimes a sign of sorrow. The ancient Romans used the number nine as a symbolic symbol of the glory of mercy. And in the Japanese-Chinese world, nine is considered an unlucky number, that is, a sign of illness.

Number 10. In ancient culture, the number ten has always been a symbol of wholeness, harmony and unity. Decimal given by the formula " $1+2+3+4=10$ " is symbolized as a philosophical gem. Here are the good qualities of each number.

Number 11. In the culture of ancient times, the number eleven was included in the list of unpleasant and unfavorable signs. Nowadays, the fact that the activity of the Sun changes every eleven years and has a beneficial effect on human health confirms that this number also has good qualities. But looking at this data, it cannot be said that the number eleven has mystical power.

Number 12. We know that there was a set size (a dozen) in world culture. Based on this, the twelve months of the year, the twelve signs of the constellation, the division of the hour into twelve hours, and the beginning of a new day at twelve o'clock were formed. Therefore, twelve is accepted as a symbol representing the fullness of wholeness, wealth and happiness.

Number 13. In the ancient culture, the number thirteen was recognized as an inauspicious and unlucky sign. Thirteen in its numerical nature is divisible only by itself and only by one number. Probably because

of this, since ancient times, the unlucky quality of thirteen has been permanently marked in the human mind. Since then, the ritual of disliking the number thirteen, the belief that it will lead to bad luck, continues to this day. For example, in the cultures of England, France, Poland, and Russia, the number thirteen was accepted as an unlucky symbol, and people were frightened. Thirteen tries to stay away. And in Kazakh culture, thirteen is marked as the age of starting a family.

Number 40. Forty belongs to the category of lucky numbers, both in Eastern culture and in Western culture. In the system of world symbols, the number forty is associated with the tradition of giving brides in Eastern culture. Also, in the religious traditions of the Slavic peoples, the number forty is used in the meaning of goodness, blessing, abundance.

Number 60. In Babylonian, Persian, and ancient Greek legends, the number sixty is equated with great power. For example, the Babylonians recognized sixty as "God" (Encyclopedia of numerology, 2000).

In conclusion, the information that indicates that the symbolic meaning of the names of numbers one, two, three, four, seven is a global model originates from ancient mythology. Initially, numbers were deeply preserved in the knowledge of humanity due to their numerical features, and later they were semantically developed as magic numbers. Numbers first had a symbolic value due to their individual properties. Later, it was used for other meanings within the framework of philosophical, logical, psychological knowledge. The representation of ethno-cultural and spiritual ancients through numbers reveals the essence of these meanings. By conducting an etymological, linguistic and cultural study of the names of numbers, it is possible to determine the fundamentals of linguistic consciousness.

Literature review

Plato and Aristotle were the first scientists to comment on the secret properties of numbers. Later, the German physician, philosopher Heinrich Cornelius Agrippa Nettesheimsky, N.L. Gilbright, Australian numerologist Davida Phillips, A.F. Alexandrov, etc., wrote works on the research of number names not only numerical properties, but also other meanings.

Ethnographer G. N. Potanin, reviewing his previous studies, considered the numbers *three, seven, and nine* sacred. According to him. It is wrong to look for the number *seven* in the glorification of the seven planets in the sky, he says that it should be understood as the result of people's long-term observation of celestial lights (Potanin, 2014: 93).

About the numerical names of peoples of Turkic origin V.A. Gordelevsky, N. Poppe, I. Zenga, F. Rosenberg, G. Ramstead, W. Bartholdt, V. If scientists like Radlov do historical and comparative research, in Kazakh linguistics, the names of numerals I. Chesenbayev, A. Khasenov, T. Zhanuzakov, E. Koishibayev, Zh. Baizakov, N. Valiuli, A. Elesheva, K. Gabithanuly, K. In Dusipbaeva's research, it is considered from different angles. In particular, the above scientists try to reveal the unique features of numbers by studying the phraseological units in which the number noun is involved from every angle.

I. About the properties of numbers. The number *seven* is a sacred number deeply rooted in the language of the Turkic peoples. This number is found not only in the Turkic peoples, but also in the information of the Manchurian, Mongolian, Arab, Chinese and Indian peoples. It is assumed that such a commonality should be caused by a historical cultural transition (Chesenbayev, 1977).

A. Khasenov, who studied the number nouns in the Kazakh language, said: "Number names, which belong to the main vocabulary of Turkic languages, are taken from the reality of life, from concrete things, that is, from nouns. Of course, the development of these general numerical concepts is connected with the development of mathematics, it does not contradict the opinion that humanity was born out of necessity, it complements and confirms it. Secondly, if we are guided by the Marxist principle that it is possible to compare the past history of a certain phenomenon with the present one, and to discover and recognize its current forms by studying them, modern linguistic facts, for example, quantitative semantic nouns and phrases, the main numerical nouns in Turkish languages, do not deny our assumption that they were separated from nouns. , confirms again," says (Hasenov, 1954: 20).

In the research of S. Zhirenov: "The use of number names in the Kazakh-Kyrgyz languages with metric measures, abstract concepts shows the mutual similarities and differences of phraseological units created by ethnic number names. Phraseological phrases made with the number "two" in the Kazakh-Kyrgyz languages are two halves, one whole // two coppers, to be one copper; put both feet in one boot // put both feet in one shoe; to be happy in both worlds // happy in both worlds; to have two eyes and four //

to be two lambs, etc. can be attributed. In the Kazakh-Kyrgyz languages, regular phrases based on the number "two" are very numerous in both languages, quantitatively and qualitatively" (Zhirenov, 2012).

Results and discussion

According to S. Kasymova, who studied the meaning of proverbs with a numerical component, "comparison strengthens the meaning of the proverb. The six-day holiday for the impudent - in the literal sense, it means that an impudent person should not think about anything, live in the present, and be educated to avoid such strange behavior. Number six depends on the six days of the week. An angel also has five faults - it means that none of the people in general is perfect, that is, no matter how good a person is, he also has some mistakes, periods of character. In general, "angel" in Kazakh is a mythological image, person. He is a protector, supporter of people, pure and innocent. In this context, there is a belief in our people that when making a blessing and a wish, "may it fall into the ears of an angel", there is a belief that angels protect young babies, that angels play in their dreams, and the child laughs or cries from it. All of these represent the power and qualities of an angel, and the proverb gives an example that even a relatively powerful angel has faults, and this proverb is often used as a consolation when a person makes a mistake, commits a mistake, regrets it, and complains" (Kasymova, 2010).

Scientists who studied the symbolic meaning, religious meaning, and ritual content of number names include V.N. Toporov (Toporov, 1980) can be attributed. In the works of scientists who have studied the names of numbers using a comparative method, it can be observed that the concepts of numbers in two or three languages are in common. D.I. Skorobutov studied (Skorobutov, 2004). M.V. Kirillin (1988) studied the theme of the symbolism of numbers in ancient Russian legends and published spiritual values in Russian culture that are not widely known. R. T. Muratova (Muratova, 2009), who specially studied the sacred, magical, symbolic meanings of the names of numbers in the Bashkir language, opened the beginning of a culture common to the Turks in relation to the names of numbers (Skorobutov, 1985). A.S. Shakirov made a semantic analysis of numerical phraseological units in typologically different languages (Shakirov, 1985). O.R. Dosymbekova studied the national features of numerological culture in the Kazakh and Chinese languages (Dosymbekova, 2015).

A. E. Suprin's work can be included among the works that studied the ethno-cultural meanings of the names of numbers in phraseological units (Suprin, 1965). The work of the scientist L. G. Botina, who studied the occurrence of number names in regular phrases in Russian dialects, made it possible to recognize the semantic underpinnings of ancient numerical concepts (Botina, 1983). I.N. Kudelin found out that the equivalents in the phraseological phrase of number names in Russian and German languages are common (Kuledin, 1966). S.A. Sokolov studied the common semantics of numerical concepts in Turkish and Russian languages (Sokolov, 1971). Numerical concepts common to Turkic languages can be found in the work of M. Abdrakhmanova, who studied the symbolic meaning of numeral names in the Turkmen language (Abrahamova, 1972).

Since 2000, researches aimed at studying the continuity of language and culture through numerical names have been published. For example, L.M. Pelipenko studied cognitive-semantic and linguistic-cultural features of numerical phraseological units (Pelipenko, 2016). M.R. Khezheva studied the image of a person in the content of numerical phraseological units in the Kabardian-Cherkasian language within the framework of atropolinguistics (Khezheva, 2017). Cui Hong Yen considered the semantics of number names in Chinese and Russian languages from a linguistic and cultural aspect (Cui, 2017). E.D. Devitskaya defined the ancient cultural codes of beliefs and superstitions of the numbers in the wedding ritual of the Kuban people (Devitskaya, 2016)

Conclusion

Thus, numerical names, which have become an important research object of linguistics, have become the main factor that is the basis for expressing the cultural value of the nation and people through language. The ancient cultural values, beliefs, rituals, symbolic meaning preserved in the language are determined through paremiological fund in the language, material and spiritual cultural lexicon, conceptual knowledge preserved in the language system, and hidden in the language of linguistic and cultural units. Numerical names, which have become a research object of linguistics, are general genotypic concepts. Metric (measurement) lexicon, quantitative (quantity-quantity) lexicon, numerative (symbolic, magical correspondence of numbers) lexicon is included in the list of number names. Therefore, the mentioned numerical lexical units are considered without separation.

. References

- Zhmd L. Ya. (1990) Pythagoras and his school. — M.: Nauka, 1990
- Encyclopedia of numerology. (2000) The secret number is the life of wisdom. — M: Piarmida. 2000
- Potantin G. N., Potantina A. V. (2014) "Siberia. Mongolia. China. Tibet. Lifelong journey". — M.: Eksmo, 2014. — p. 464
- Chesenbaev I. (1977) Studies on Kazakh linguistics, A., 1977.
- Hasenov A. (1954) Numeral names in modern Kazakh language, AKD., A., 1954;
- Zhirenov S. (2012) Ethnocultural character of phraseological units formed from names of numbers in Kazakh and Kyrgyz languages (in relation to quantitative units) // Vestnik KRSU. 2012. Volume 12. Number 5
- Kasymova S. (2010) Semantic nature of proverbs with number component // KazNU Khabarshisha. Philology Series, No. 4-5(128-129). 2010
- Toporov V. N. (1980) On numerical models in archaic texts // Structure of the text / Academy of Sciences of the USSR; Institute of Slav Studies and Balkan Studies; Otv. ed. T. V. Tsivyan. M.: Nauka, 1980. p. 3-32.
- Skorobutov D. I. (2004) Comparative analysis of quantitative phraseological units in modern Western Romance languages: French, Italian, Spanish and Portuguese: diss. ... k. philol. n. M., 2004. p.233
- Kirillin M. V. (1988) The symbolism of numbers in ancient Russian legends of the 16th century. // Estestvennouchnye predyamenie Ancient Rusi: schiselnie let. Numerical symbols. "Abandoned" books. Astrology. Mineralogy: collection of articles / Academy of Sciences of the USSR; Nauch. council on the history of world culture; Otv. ed. R. A. Simonov. M., 1988. p. 76-111.
- Muratova RT. (2009) Symbolism of numbers in Bashkir language: dissertation ... candidate of philological sciences - Moscow, 2009, - p. 197
- Shakirov A.S. (1985) Semantic-typological analysis of numerical phraseological units in different system languages: dissertation. ... sugar. philol. Science / Samarkand State. Univ. A. Navoi; science ruk. Avaliani Yu.Yu.- Samarkand, 1985.- p. 247
- Dosymbekova R.O. National features of numerological culture in the Kazakh and Chinese languages // Dissertation on the competitive degree of Doctor of Philosophy (PhD) in the specialty "6D020900-Vostokovedenie"
- Suprin A.E. (1965) Slavyanskije chyslitelnye (Stanovlenie chyslitelnykh kak oskoy chasti rhechi) / Author's abstract dissertation on the competition of academic degrees of doctors of philological sciences. Leningrad: Leningrad State University, 1965. p.31
- Botina L. G. (1983) From observations on the semantics of numerical FE in Russian dialects. 2nd research - M.: Russian language, 1983.
- Kudelin I.N. (1966) Имя числительное как часть речи в немецком языке: Autoref. Dis. . . sugar philol. science Ulyanovsk, 1966.- p. 20
- Sokolov S. A. (1971) Functional-semantic analysis of the word one and its derivatives in Turkish / S. A. Sokolov // Turkic lexicology and lexicography. - M.: Nauka, 1971.
- Abrahamova M.A. (1972) Stable word combinations with numerals in the Turkmen language. - Ashgabat. 1972. – p. 19.
- Pelipenko L.M. (2016) Cognitive-semantic, linguistic and cultural features of numerical phraseological units (on the material of English and Russian languages): dissertation ... candidate of Philological sciences. Adygei State University], 2016.- p. 208
- Khezheva MR. (2017) The image of a person in numerical phraseology of the Kabardino-Circassian language // Philological sciences. Theoretical and practical questions (included in the VAK list). Tambov: Gramota, 2017. No. 4. Ch. 1. p. 186-188.
- Tsui Hun Yen (2003) Semantics of name numbers in Russian and Chinese languages: Linguistic and cultural aspect // dissertation and abstract of candidate of philological sciences. Krasnodar. 2003. p.161
- Devitskaya ED. (2016) The sacredness of the number three in the Kuban wedding ceremony // Philological sciences. Вопросы теории и практики Tambov: Gramota, 2016. No. 2(56): p. 92-93

К.Б. Кудеринова*

A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: kuderinova70@mail.ru

Abstract. The main purpose of the paper is to disclose the present-day situation of the Kazakh oral speech. To do this, it is first necessary to find out what oral speech is, why Kazakh oral speech has become less audible, why it sounds wrong, how the assessment of the Kazakh oral language has decreased, what was the traditional Kazakh speech, how we lost the traditional Kazakh speech, what is the modern oral language, who is to blame for the mistakes of the speech of young people, what are the prospects of the Kazakh language, what needs to be done to improve the status of the Kazakh oral language? The purpose of the article was to discuss these problems and consider ways to solve these problems. The article will discuss and answer these questions. For this purpose, the history of the study and the theoretical foundations of the study of Kazakh oral speech were considered. The conclusions of Akhmet Baitursynov on the word production of the Kazakh language, the research of academician Rabig Syzdyk were revised, the language parameters that will serve as the basis for the study were determined. The steps to be taken to improve the quality and level of the modern Kazakh oral language will be determined. To do this, an important step is the need to change the state language policy, the availability of legal force for the use of the language.

Keywords: oral speech, Kazakh oral speech, oratorical speech, public speech, traditional Kazakh speech.

К.Б. Кудеринова*

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: kuderinova70@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ АУЫЗША ТІЛІНІҢ ҚОЛДАНЫС САПАСЫ

Аннотация. Мақаланың негізгі мақсаты қазақтың бүгінгі ауызша тілінің сын-сипатын ашып көрсету. Ол үшін алдымен ауызша қазақ тілі деген не, ауызша қазақ тілі неге аз естілетін болды, неге қате естілетін болды, қазақтың ауызша сөзінің бағасы қалай кеміді, байырғы қазақ тілі қалай сөйленетін еді, байырғы қазақ тілінен қалай айырылды, қазіргі ауызша тіл қандай, жастардың қате сөйлеуіне кім кінәлі, қазақ тілінің болашағы қандай, қазақ ауызша тілінің мәртебесін көтеру үшін не істеу керек? деген мәселелерді ортаға салу, мәселені шешудің жолдарын қарастыру мақаланың нақты мақсаты болды. Мақалада осы сұрақтарға назар аударылып, жауап беріледі. Ол үшін қазақ ауызша тілін зерттеудің тарихы, теориялық негіздері қаралды. Ахмет Байтұрсынұлының сөзтаным, сөзсаптам туралы тұжырымдары, академик Рабиға Сыздықтың зерттеулері қайта қаралып, зерттеуге негіз болатын шарттары айқындалды. Қазіргі қазақ ауызша тілінің сапасын және деңгейін көтеру үшін жасалуға тиісті қадамдар айқындалады. Ол үшін мемлекеттік тіл саясатын өзгертудің қажеттілігі, тілді қолданудың заңдық күші болуы басты қадам екені айтылады.

Тірек сөздер: ауызша тіл, қазақ ауызша тілі, шешендік сөз, шаршысөз, дәстүрлі қазақ сөзсаптам.

К.Б. Кудеринова*

Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан

*e-mail: kuderinova70@mail.ru

КАЧЕСТВО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ УСТНОЙ РЕЧИ

Аннотация. Главной целью статьи было выявить критический характер устной речи современного казахского языка. Для этого сначала необходимо выяснить, что такое устная речь, почему казахская устная речь стала менее слышимым, почему звучит неправильно, как снизилась оценка казахского устного языка, какая была традиционная казахская речь, как мы потеряли традиционную казахскую речь, каков современный устный язык, кто виноват в ошибках речи молодежи, каковы перспективы казахского языка, что необходимо сделать для повышения статуса казахского устного языка? Цель статьи состояла в том, чтобы обсудить эти проблемы и рассмотреть пути решения этих проблем. В статье будут рассмотрены и даны ответы на эти вопросы. Для этого были рассмотрены история изучения и теоретические основы изучения казахской устной речи. Были пересмотрены выводы Ахмета Байтұрсынова о словопроизводстве казахского языка, исследования академика Рабиға Сыздыка, определены языковые параметры, которые послужат основой для исследования. Будут определены шаги, которые необходимо предпринять для повышения качества и уровня современного казахского устного языка. Для этого важным шагом является необходимость изменения государственной языковой политики, наличие юридической силы для использования языка.

Ключевые слова: устная речь, казахская устная речь, ораторская речь, публичная речь, традиционная казахская речь.

Introduction

Current Kazakh language expressiveness (grammatical, stylistic and ethical norms of expressing thoughts) has influenced by other (Russian, English) languages and gradually losing its traditional speech norms, thus, it is becoming artificial Kazakh language or translated (from other languages) Kazakh language. Grammatical system and conversational style of the Russian language in the fields of education, science and social media have mixed up and the translated texts that cannot be accepted as a literary norm of have been increased. Having mixed up traditional expressiveness with artificial speaking, incomprehensible texts added the Kazakh language to the lists of “difficult languages”. Nowadays we cannot respond to the question what Kazakh traditional expressiveness and speech culture were like. There is a need to find answers to the questions “What peculiarities did the structure and system of traditional speech have?”, “How valuable are linguistic and stylistic norms?” and “What examples can we take to current expressiveness?” by linguistically analyzing texts.

The main purpose of this paper is to discuss issues such as determining the Kazakh spoken language, its incorrectness, its rare use, lowering the value of the spoken-message, features of the former Kazakh language, the subverted language of youth, and the future of the Kazakh spoken language as well as it will attempt to find out possible solutions.

Historical context. The state program for the use and development of languages for 2011-2020 set a big goal “to popularize the widespread use of the state language”. It said that “in everyday life, communication in the Kazakh language should be considered as a ‘level’; especially for young people it should become mandatory, prestige, and fashion” (The State Program, 2011). In the beginning, young people appeared everywhere who could freely communicate in two and three languages at the literary, official level. The public consciousness of young people who is working with the use of the Kazakh language, who is making an oral interpretation of information in Kazakh, who considered Kazakh as a prestigious language was formed among the Kazakh community. At that time, the culture of oral speech in the Kazakh literary language was practically built up. Communication in the family, on the streets, in the public places in Kazakh was increased the prestige of the titular nation. However, all this is “in the past”. Over the past 2-3 years, spoken language has lost its place in everyday communication, especially in the cities of Astana and Almaty. Russian words help to express thoughts, we are scared by new concepts and terms formed in the Kazakh language, we make fun of them, ask permission to say something in Kazakh, we are ashamed to speak loudly in it on the streets or in another environment. What are other simple ways existed, in addition to discrediting the honour and authority of the mother tongue, which began with the main cities?

Materials and methods

In this program, one of the tasks was “to form a prestigious image of a person speaking in the state language, to represent the state language as a family value” (The State Program, 2011). However, this task was also very little realized. Television and radio, forming an outstanding image, could not create language characters that can be imitated. Because there are very few journalists on television and radio who know the language, sensitivity of the communication environment and strong logic. Pop stars, people of art, do not speak Kazakh, which can be heard on the TV screen. That is why community is not interested in speaking in such language. People began to know linguistic personalities such as Nursultan Nazarbayev, citizens, such as Imangali Tasmaganbetov, Mukhtar Qulmukhambet, Amangeldy Aitaly, Bekbolat Tleukhanov, Alikhan Baimenov, Zharmakhan Tuyakbayev, Gulshara Abdykhalyqova, Yeleusiz Sagyndyqov, Kyrymbek Kosherbayev, Berdibek Saparbayev. Nevertheless, we can see that the Kazakh language has been pushed aside again since the linguistic qualifications of the heads and the authorities of the state require them to speak two or three languages with equal eloquence. This is the answer to the question “Why do we hear the Kazakh language a little?”. Secondly, this is also due to the emphasis on written language in educational institutions, as well as studying the language of written text.

Literature review

With the acquisition of the state status of the Kazakh language, the only goal was to increase the number of users of Kazakh to create a language environment. This was due to increased requirements for the language and culture of oral speech in Kazakh. In the 1980s, a Kazakh scholar Syzdyk (1987) was the first to express such an opinion: “...the vitality of the Kazakh language is closely linked to the oral

improvement of its social activities”. We (most of us) have stopped talking in an oral literary language. The scientist said: “there was no space for oral speech until the state status of the Kazakh language was obtained, and now the recognition of the mother tongue by the state is a high indicator of the spoken language”. Moreover, he indicated that “to expand the social activity of the Kazakh language, it is not enough to develop only the official language, engage in science in the Kazakh language, write books and lectures in it. First of all, special attention should be paid to oral speech. Let one front of the struggle become a conversational front”. The scholar even outlined the actions in this struggle, emphasizing that «for this, first of all, you need to start from school. He set the task of “introducing the subject of the oral Kazakh language”. Otherwise, the scholar suggested, “it is necessary to include several topics in the school curriculum, and equal attention should be paid to both spelling and orthoepy. To develop the language, not only teachers of the Kazakh language should be involved, but also all members of society, families and other subject teachers”. Moreover, he stated that “this type of education is out of focus” and “as soon as the child begins to speak, we do not care about how he/she will speak further”. He asked adults to take care of the use of words. He criticized the fact that we have lost the skill of eloquence that we are used to blaming politics and modernity for our unpleasant traits and qualities (Syzdyk, 1987: 146). Syzdyk very correctly noted that the secondary education program does not pay any attention to Kazakh orthoepy, and the fact is that this negative trend continues (Syzdyk, 1987: 167). He also added: “If the orthoepy was correctly placed in school, a person would not intentionally destroy it during his/her adulthood”. He warned that there is a huge risk that the universities will not focus on teaching eloquence, the correct pronunciation of words. Professor N. Uali named the parameters of the literary language “the sufficiency and convenience of the lexical and phraseological system, the distinction between grammatical, phonetic and phonological systems, the presence of written and oral forms, the differentiation of functionality, the breadth of the communication field, the functioning in the fields as management, science, education, the presence of the language environment, the presence of sources of enrichment (dialect, simple speech, old Kazakh language, writing)” (Uali, 2007: 45). Among them, the spoken language is very important. If the Kazakh-speaking environment itself cannot freely use the literary language, then there is a doubt about the viability of such language, it may become a dead language, visible only in written forms.

Decrease the spoken word. The reasons for decreasing the value of spoken language can be determined as follows:

- dominance of written language, and emphasis on it
- learning written language as a written language text
- writing language turned out to be a reason for research.

The fields of the modern Kazakh linguistics have been studied, language units and the terminological system have been analyzed, and these are studied in the standard separately in the form of the main disciplines in the programs and curricula of universities. Nevertheless, we teach the structural system of the bookish Kazakh language. The linguistic units of the Kazakh language that are used in education are selected only from texts of written languages. Phonetic analysis examines the letters of the text. The syntax analyzes sentences in the written text, etc. Besides, academic dictionaries and grammars write lexical, phraseological, and grammatical meanings in the written text. Therefore, the values are limited. For representatives of other nations and ethnic groups that are beginning to learn Kazakh it is difficult to understand the meaning of words, since “non-textual” words are heard more often in everyday life; however, their meanings do not appear in dictionaries. Moreover, the spoken word sometimes appears only as a form. Speeches on television programs, or speeches of authorities of the state are usually accompanied by a sound transmission of electronic texts, such a word is either forcibly listened to, or, if there is interest, or not listened to completely. The reason for this is strict adherence to written language in the oral language (Biy aga, 1983).

Today, the system and structure of the written language has stabilized in the general linguistic consciousness, so it has become the norm to use the written language norms in spoken language to read written words for the audience as the basis for systematic speech. Therefore, often the use of this approach has become the norm. However, written paper using written language is not normal for spoken language. Such speech can bore the audience. The effect of speech, as if it is memorized may be low.

There is another process. Independence came to us with a market culture and a culture of the West. Excluded from both the written and spoken speech, censorship added profanity, including a vulgar language and barbarisms to our speech before the audience.

The Kazakh language appeared on the screen: a) in the form of a simple colloquial language with elements of the Russian language b) in the form of hasty words of senior government officials, deputies, pop stars who usually speak with the Russian language system of thinking, and who give the shortest interviews based on the written Kazakh language (Kekilbayev, 1981: 5). Listening to this all on a daily basis, people who speak Kazakh at different levels, begin recognizing it as the main norm of the literary language.

The way of speaking in the former original Kazakh language. Speaking about former original Kazakh, it can be spoken about it as a myth. However, in terms of language history, the results of oral language do not appear today. Nevertheless, by seeing the modern written artistic prose, it can be said that nobility of oral language appears in papers. Until the beginning of the 20th century, the oral language only covered all five functional styles. Uali indicates the current divisions of styles (spoken language style, publicist style, belles-lettres style, scientific style, business style) that comes out of 5 different public consciousness. They are: household consciousness (spoken style), aesthetic consciousness (belles-lettres style), social consciousness (journalistic style), professional consciousness (business style) and scientific consciousness (scientific style) (Uali, 2007: 52). Before the beginning of the 19th century, household and aesthetic consciousness, social and professional consciousness. were identical, unique and significantly high. If we take five family members as an example, if there are a father, mother, grandfather, grandmother and one child in one a family, we can assume that all five had a high and complete sense of domesticity and aesthetic consciousness. Household consciousness also includes professional consciousness. All this is reflected in language, oral language, that is, oral literary language.

In the 19th century, beginning from 1862, an orientalist of Russia, ethnographer, archaeologist, academician of the Petersburg Academy Radlov, who investigated the east of the Kazakh land, Ile, Syrdariya, Vernyi, Aksu, wrote: “Kyrgyz, in general, are fluent in speech art, they love to talk ... they often joke. Their stories are very clever... Kyrgyz differ from their neighbours by their eloquence. The speech of any Kyrgyz is very smooth and free. Kyrgyz are good at speech art (oratorical word). They can recite very long poems, and their simple speech is built with a well-known rhythm and is often similar to poetry. Thoughts are open and accurate; therefore, the Kyrgyz on a full basis can be called the French of Western Asia”. He also indicated that “Kazakhs are beautiful, skilful and enlightened, especially their courage and sharpness, resourcefulness is surprising... When each of them, starts to speak, you can see such a power of the language like in French and Russian ... Also, if a Kazakh begins to tell a story, then the words are poured into a transparent stream, and it becomes warm in the soul”. One more thing, he noted: “the purity and nature of the Kazakh language, as well as its wide distribution, caused my dedication to one whole volume made up of literary options and for collecting more legacies of this language. Besides, unlike other relatives, their resourcefulness and oratory skills are impressed me” (Radlov, 1870: 19-20). The reason for this was the household consciousness of Kazakhs, not like now in casual language, at that time they were close to the literary one. Radlov draws attention to “the presence of the art of speech, loving conversation, loudly joking, smart story, smooth and free speech, the formation of the rhythm of simple speech, open and real thought, melodious and beautiful, masterful and eloquent language, clever use of language, resourcefulness, language like a transparent stream and warm for the soul”, which was equally characteristic of the general public speaking in Kazakh. It was an oral literary language that speaks three generations: a grandfather, son, and grandson.

Kazakh speech art did not attract Radlov's attention for nothing. According to Baitursynuly, each Kazakh knew the subtleties of the language (the laws of words, terms and conditions of word use), to combine words, to choose them (the accuracy of the word, the purity of the language). According to the division of the scholar Kazakh speech was of two types: **a simple prose and eloquence**. A simple prose consists of ready-made examples that are not included in the modern phraseology and are not even phrases. Modern fixed expressions boiled in the usage of household consciousness first and then passed into the space of literary language.

A. Baitursynuly says that the eloquence has the following logic: initiation – proposal – content (description, reasoned opinion) – heating/stimulation (heart touching, heating the blood, honoring, etc) –

wrapping up. They say that in order to be eloquent, the language should be: poisonous - exclamatory - impressive - boiling the blood, filling the heart - making you lose your mind and taking your will, it should be prominent, fashionable and significant (Baitursynuly, 1989). Such logic and language colouring existed in the ancient Kazakh oral language. The logic in the Kazakh phrase made it short and compact. Syzdyk stated that: "A sample of the compact word without unnecessary elements can be seen more clearly in the ancient oratory of the Kazakh language" (Syzdyk, 1987: 78-79). The scholar said instead of using more complex sentences with conjunctions sentence types with no conjunctions make the message more effective: «Әйеліңмен дос бол – берекең кіреді, азаматпен дос бол – қадіріңді біледі, білімдімен дос бол – ақыл кеңес береді» (Be in friendly terms with your wife and you will have prosperity, have good friends and they will respect you, make friends with smart ones and they can give you advice). However, in the current written Kazakh, we would probably add conjunction 'because' (Syzdyk, 1987: 78). According to Syzdyk "linking sentences without conjunctions corresponds to the general norm of oral speech, where instead of conjunctions the voice rhythm can function the omitted part of the conjunction is pronounced with a slightly breathy intonation" (ibid., p. 96). There is a lot of brevity in ancient Kazakh speech like this. It can be said that everything is typical in the following samples:

«Аз нені айтады? Көптен көрген қорлығын айтады// Көп нені айтады? Азға жасаған зорлығын айтады». «Бір бала бар – атадан өте туады, бір бала бар – атаға жете туады, бір бала бар – кейін қарай кете туады». «Мал бағу? [малды] Жоқ баға алмаймын. Балалар өздерінше керегінше [малды] өздері бағар.... Балаларды бағу? Жоқ, баға алмаймын. [Балаларды] Бағар едім, [бірақ] қалайша бағудың мәнісін де білмеймін, [оларды] оларды не болсын деп бағам[ын], [балаларды] қай елге қосайын, қай харекетке қосайын» (Syzdyk, 2014).

"What will a few say?" They will tell about their humiliation they have experienced from the many // What will many say? They tell about the violence they did to the less. "There is a child - born overpowering the grandfather, there is a child - born reaching the grandfather, there is a child - born getting worse." "Herding cattle?" [cattle] No, I cannot [cattle]. Let the children take care of the livestock themselves Taking care of the children? No, I cannot [children]. I would take care of them [them], but [but] I don't even know how to bring them [them] up, I don't even know what they will become, I don't even know what society and what activity to add them [children] to".

About the words inside the square brackets in the last passage, Syzdyk wrote, "this is a structure of oral speech. Even at the beginning of a paragraph, the question meaning of the phrase is made only by intonation, which can occur only in the act of speaking" (Syzdyk, 2014: 101).

Moreover, the scholar adds: "the division of a word combination into parts, especially into intonation groups, attracts the listener's attention, the speaker's speech is divided 'by order', 'disciplines', the speech in this form is clearly accepted, understandable, the listeners enjoy such an easy speech" (Syzdyk, 2014: 100).

Measures need to be taken for the future of the Kazakh oral language. Modern Kazakh oral literary language is divided into 3 or 4 groups. The first, using a high level of oral language, at an elite level, the second, using an upper and middle level of oral language (this is mainly the language of city residents who speak oral, the simplest style of speech, graduated from a higher educational institution in Kazakh, employees of state institutions), and those who do not use oral language or speak casual speech languages (there are other language elements, dialect, slang words). Oral literary language is in the use of the Kazakh intelligentsia, poets, writers, correspondent scientists, literary critics, journalists, politicians, as well as representatives of the government and the country. In general, the modern Kazakh language is subdivided as follows (Table 1).

Table 1 – Grouping Kazakh language styles

Kazakh		
Spoken language	Literary language	
1. Casual speech style 2. Colloquial style 3. Neutral style	Oral literary style	Written language style
	1. Public speaking 2. Oratory speech 3. Scientific speech 4. Business speech	1. Belle lettres style 2. Official style (business letter) 3. Scientific style 4. Journalistic style

Here, there is the meaning of neutral speech. The language of neutral speech is a free from dialects, barbarism, jargon, as well as it is considered as a language that saved the norms of correct speech (orthoepic, grammatical, and lexical), it also combines a simple speech and written language. Most people who speak in this neutral language are indicators of the viability of this language.

Secondly, an artificial word appeared. This can be noticed from the syntax of the word in the speech of students. Third, often confusing the norms of spoken and written language, not understanding the difference between the colloquial style and the official style. Fourth, the ethics of the speech, young people put themselves first, using their 'I'. This is the influence of Western market culture, educating individualists, and the influence of Russian television programs, participants of which argue without listening to one another's words (Syzdyk, 2014: 130).

Results and discussion

Oral Kazakh is the main functional form of the codified literary language that is spoken and heard, and which serves for oral communication. This is the first language should be learned, and which is learned naturally, it can also be considered as an untrained language. It reflects the entire informal life of a person and shows the whole secret of communication. With the help of oral speech, we can understand an individual peculiarity, and a person's worldview. Especially from unprepared speech, a person's personality can be easily recognized. That is why spoken language is considered as the soul of language. For people a spoken language is accepted as a norm (rather than a written form), and they get used to what they hear. A skill becomes a system. Wrong skills turn into a norm first, and then into a system. Therefore, spoken language changes both the language of writing and the literary language. Is it not dangerous if this important oral language will not be heard in its homeland, and will be used with mistakes?

It should be noted that in Kazakhstan all conditions for the oral Kazakh language have been created: Kazakh schools, Kazakh kindergartens, Kazakh branches of universities, institutions with the Kazakh language, ... Here we have to pause. How many the Kazakh language institutions are there? Will university graduate student or a young specialist with master degree the oral Kazakh language in a future position? It is hard to answer. There are conditions built; nevertheless, there is no place for implementation. Language at this moment is in stagnation. In official places, the Kazakh language is hardly heard. We the word 'heard' on purpose. Because the written Kazakh language may appear in the institution's documents, reports and protocols. However, the staff mainly speaks Russian or English. In doing so, they allow another language to become a means of communication. A language that is not used verbally can become rusty or obsolete. Our ears can be tired of a language that has not been used verbally. Then the misunderstanding will take place.

Therefore, the main purpose of this paper is to discuss issues such as determining the Kazakh spoken language, its incorrectness, its rare use, lowering the value of the spoken message, features of the former Kazakh language, the subverted language of youth, and the future of the Kazakh spoken language as well as it will attempt to find out possible solutions.

Conclusion

Thus, in order to find out the complexity of the problem, we have made a little ‘drama’ from today's oral Kazakh language situation. And we do think there are possible solutions to solve the issue of the current oral Kazakh language:

1. The development of oral skills, instead of teaching letters to the child in pre-school institutions.
2. Making changes in the programs of elementary schools, not suppressing, stopping, or interrupting the oral speech of a child entering the 1st grade through the written language.
3. To increase the number of hours for Kazakh language subjects, and include to each class of its program oral speech, orthoepy, and pronunciation.
4. For high school students "Speech Culture" should be taught.
5. For the students of universities, there should be courses of “Culture of oral speech”/ “Professional oratory”/ “Culture of public speech” / “Oral Kazakh language”/ “Skills of oratory”.
6. Making the topic oral speech as research subject, searching for techniques of developing oral speech.
7. To do research on the system of public speech and logic of oratory.
8. To suggest system and logic.
9. To provide samples of different directions.
10. To prepare guidelines for the use of public speech system and culture.
11. To prepare the sample of analysis of wrongly spoken or used words.
12. To release oratory people into the mass media.

Acknowledgments

We are grateful to Nazarbayev University (Department of Kazakh Language and Turkic Studies, School of Sciences and Humanities, Nazarbayev University, Kabanbai Batyr Ave. 53, Astana 010000 Kazakhstan) for making this study possible.

Project Reference: 021220FD4351 Public Speaking in Kazakh and Ways to Improve Students' Elocution.

Әдебиеттер

- Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған бағдарламасы. (2011) UPL: <http://adilet.zan.kz/>
- Сыздықова Р. (1987) Қазақ әдеби тілінің ауызша түрі. – Алматы: Ғылым, 1987.
- Уәли Н. (2007) Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Докторлық диссертация. А., 2007.
- Би аға. (1983) Жинақ. Алматы, 1983.
- Кекілбаев Ә. (1981) Үркер. – Алматы: Жазушы, 1981. – 312 б.
- Байтұрсынов А. (1989) Таңдамалы шығармалар. Алматы, 1989.
- Радлов В.В. (1970) Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи. Ч.III. СПб., 1870.
- Сыздық Р. (2014) Ауызша дамыған қазақ әдеби тілі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2014. – 242 б.

References

- Kazakhstan Respublikasynda tilderdi damyту men koldanudyn 2011-2020 zhyldarga arналган bagdarlamasy (2011). [The State Program. The Development and Functioning of Languages in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020]. – UPL: <http://adilet.zan.kz/>
- Syzdyk R. (1987) Qazaq adebi tilinin auyzsha turi. [The oral form of the Kazakh literary language]. – Almaty, 1987. – P 235 (in Kazakh).
- Uali N. (2007) Qazaq soz madenietinin teorijalyk negizderi. Doktorlyk dissertaciya. [Theoretical basis of Kazakh speech culture]. – Almaty, 2007. PhD dissertation . – P 138.
- Biya aya. (1983) [Collected works]. – Almaty, 1983. – P 258 (in Kazakh.).
- Kekilbayev A. (1981) Urker. Zhinak [Urker]. – Almaty, 1981. – P 1503 (in Kazakh.).
- Baitursynov A. (1989) Tandamaly shygarmalar [Collected works]. – Almaty, 1989. – P 562 (in Kazakh.).
- Radlov V. (1870) Obrazcy narodnoj literatury tjurkskih plemen, zhivushhih v Juzhnoj Sibirii i Dzhungarskoj stepi. [Samples of folk literature of the Turkic tribes living in southern Siberia and the Dzungarian steppe]. Part III. St. Petersburg, 1870. (In Russian.).
- Syzdyk R. (2014) Auyzsha damygan qazaq adebi tili. [Orally developed Kazakh literary language]. – Almaty, 2014. – 568 p (in Kazakh).

С.К. Құлманов^{1*} , Н.М. Рсалиева¹ , А.Д. Омарова² , Ж.Е. Ескендір¹

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан;
²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
*e-mail: k.k.sarsen@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНДАҒЫ СЕМАНТИКАЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР

Аннотация. Мақалада қазақ терминологиясындағы семантикалық үдерістерге (көпмағыналылық (полисемия), кеңмағыналылық (эврисемия), мағынаның жылжуы (кеңею/тарылу), архаизмдердің терминденуі мен бейтерминденуі және неологизмдердің терминденуі, жарыспалылық құбылысы) жеке-жеке сипаттама беріліп, тілдік деректер келтірілді. Көпмағыналы (полисемиялы) терминдер бірнеше ғылым саласында әртүрлі заттың, нысанның атауы болғанымен, олардың мағынасы бір-бірімен өзара тығыз байланысты, жақын болып келсе, кеңмағыналы терминдердің (эврисемиялы) ғылыми анықтамасы (дефинициясы) бір-бірінен алшақ болады.

Сонымен қатар мақалада терминологиясындағы мағынаның кеңеюі нәтижесінде жасалған терминдердің негізінде қазақ ұлтының тұрмысына тән заттар мен құбылыстардың, іс-әрекеттердің атаулары жататыны, яғни ұлттық таным негізінде метафоралану жолымен жасалатыны дәйектелді.

Тіліміздегі архаизмдердің терминденуі мен бейтерминденуіне әртүрлі экстралингвистикалық түрткіжайттар (саяси жағдайлар, мемлекеттік формацияның ауысуы және т.б.) негізгі әсер болып табылады.

Сондай-ақ қазіргі кезде қазақ терминологиялық қорын толықтырып отырған көздің бірі неологизмдер екі түрге жіктелді: 1) тілде бұрын-соңды болмаған жаңа ұғымдардың пайда болуына байланысты жасалған неологизмдер; 2) тілде бұрыннан бар атауларды жаңартып, жаңғыртып, түрлендіріп қолдану жолымен пайда болған неологизмдер. Осы ретте бірінші топқа жататын лексикалық бірліктер – кірме сөздер, ал екінші топтағылары қазіргі қазақ терминологиясында басымдық ала бастаған ұлттық таным негізіндегі терминжасам үдерісінде пайда болған неологизмдер деуге болады. Қазіргі кезде тіліміздегі неологизмдердің басым көпшілігі орыс тіліне ағылшын тілінен енген терминдер болып табылады.

Қазіргі кезде тілімізде терминдердің жарыспалы (дублетті) қолданысы кеңінен байқалады. Салалық сөздіктерде, заңнамада, ғылыми еңбектерде еуропа тілдерінен орыс тіліне енген терминдер қазақ тіліндегі баламасымен қатар жарыса қолданылып отыр. Мұндай жарыспалылық құбылысын мынадай түрлерге бөлуге болады: 1) қазақ тіліндегі терминнің орыс тіліндегі немесе орыс тіліне еуропа тілдерінен енген нұсқасы мен қазақ тіліндегі баламасының жарыса қолданылуы; 2) орыс тіліндегі немесе орыс тіліне еуропа тілдерінен енген терминнің қазақ тілінде бірнеше баламасының қолданылуы.

Тірек сөздер: терминология, семантикалық үдеріс, көпмағыналылық, кеңмағыналылық, архаизм, неологизм, жарыспалылық

*Мақала BR20280984 «Қазақ тілінің элеуеті: инновациялар, үрдістер және процестер» атты іргелі ғылыми зерттеу аясында жазылды.

С.К. Кулманов^{1*}, Н.М. Рсалиева¹, А.Д. Омарова², Ж.Е. Ескендір¹

¹Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан;
²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
*e-mail: k.k.sarsen@mail.ru

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация. В статье описаны семантические процессы в казахской терминологии (полисемия, широкое значение (эврисемия), семантический сдвиг (расширение/сужение), терминизация и нетерминизация архаизмов и терминизация неологизмов, явление вариативности) и приведены лингвистические данные. Например, хотя многозначные термины представляют собой названия различных предметов и явлений в нескольких областях науки, их значения тесно связаны и недалеко друг от друга, тогда как научное определение (дефиниция) эврисемических терминов абсолютно отличаются.

В статье также утверждается, что в статье на основе терминов, созданных в результате расширения значения в терминологии, лежат названия предметов и явлений, действий, характерных для жизни казахской нации, т.е. образуемые метафорически на основе национального познания.

Основным влиянием на терминологизацию и детерминализацию архаизмов в казахском языке являются различные экстралингвистические факторы (политические ситуации, смена государственной формации и др.).

Неологизмы, являющиеся одним из источников, пополняющих в настоящее время казахскую терминологическую базу, классифицируются на два типа: 1) неологизмы, созданные вследствие появления новых

понятий; 2) неологизмы, созданные путем обновления, модернизации и трансформации уже существующих в языке названий. При этом лексическими единицами, относящимися к первой группе, являются вводные слова, а во второй группе – неологизмы, возникшие в процессе терминообразования на основе национального познания, которые начали приобретать приоритет в современной казахской терминологии. В настоящее время подавляющее большинство неологизмов казахского языка представляют собой термины, пришедшие в русский язык из английского.

В настоящее время в казахском языке широко наблюдается дублетное использование терминов. В отраслевых словарях, законодательстве, научных трудах наряду с эквивалентом в казахском языке используются термины, вошедшие в русский язык из европейских языков. Такое явление дублетности можно разделить на следующие виды: 1) дублетное использование варианта термина на казахском языке или варианта, вошедшего в русский язык из европейских языков, и эквивалента на казахском языке; 2) употребление нескольких эквивалентов в казахском языке заимствованных терминов из русского или европейских языков, вошедшие через русский язык.

Ключевые слова: терминология, семантический процесс, полисемия, эврисемия, архаизм, неологизм, дублетность

S.K. Kulmanov^{1*}, N.M. Rsaliyeva¹, A.D. Omarova², Zh.E. Eskendir¹

¹A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan;

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: k.k.sarsen@mail.ru¹

SEMANTIC PROCESSES IN MODERN KAZAKH TERMINOLOGY

Abstract. This paper describes semantic processes in Kazakh terminology (polysemy, broad meaning (eurysemy), semantic shift (broadening/narrowing), terminization and non-terminization of archaisms and terminization of neologisms, the phenomenon of variability) and linguistic data are given. For example, although polysemous terms are the names of different objects and phenomena in several fields, their meanings are closely related and not far from one another, while scientific definitions of terms with broad meanings (eurysemous terms) are far from one another.

The article also states that the article is based on terms created as a result of the expansion of meaning in terminology, the names of objects and phenomena, actions characteristic of the life of the Kazakh nation, i.e. formed metaphorically on the basis of national cognition.

The main influence on the terminologization and deteminologization of archaisms in the Kazakh language are various extralinguistic factors (political situations, change of state formation, etc.).

Neologisms, one of the sources that currently replenish the Kazakh terminological base, are classified into two types: 1) neologisms created due to the emergence of new concepts that have never existed in the language; 2) neologisms created by renewing, modernizing and transforming names that already exist in the language. At the same time, the lexical units belonging to the first group are introductory words, and in the second group are neologisms that arose in the process of term formation based on national cognition, which began to gain priority in modern Kazakh terminology. Currently, the vast majority of neologisms in the Kazakh language are terms that have entered the Russian language from English.

At present, in the Kazakh language, the parallel use of terms is widely observed. In *industry* terms dictionaries, legislation, and scientific works, the terms that have entered the Russian language from European languages are used simultaneously with their equivalents in Kazakh. Such a phenomenon of variability can be divided into the following types: 1) parallel use of the Kazakh language version of a term in Russian from European languages and its equivalent in Kazakh; 2) use of several alternatives in Kazakh for a term in Russian or from European languages.

Keywords: terminology, semantic process, polysemy, eurysemy, archaism, neologism, doublet

Кіріспе

Қазіргі тіл білімінде терминология саласының жалпы мәселелеріне (қабылдау қағидаттары, терминжасам, терминография және т.б.) арналған ғылыми зерттеулер баршылық. Оның ішінде қазақ тіл білімінде терминология саласы бойынша жүргізілген зерттеулер әртүрлі сипатта болып келеді.

Қазіргі қазақ терминологиясының көрнекті ғалымы – академик Ш.Құрманбайұлының 2014 жылғы дерегі бойынша: қазақ терминологиясы бойынша қазіргі кезге дейін 15-тей монография мен зерттеу еңбектері, 10-нан астам оқулық, оқу құралдары, жинақтар, конференция, семинар, дөңгелек үстел материалдары жарық көрсе, терминология мәселелеріне қатысты арнаулы басылымдар саны 50-ден, ғылыми мақалалар 1000-нан, газет мақалалары 500-ден асады және терминология саласында тіл мамандары арасында 4 докторлық, 40-тан астам кандидаттық диссертация, ал салалық терминологияға байланысты математика саласынан – 1, химия саласынан 1 докторлық, әртүрлі салалардан 10-нан астам кандидаттық диссертация қорғалған (Құрманбайұлы, 2014: 149). Бұдан кейін мұндай егжей-тегжейлі статистикалық тұжырым жасалмағанымен, қазіргі ғылым мен техника салалары күн сайын дамып отырған шақта терминологияның әртүрлі мәселелеріне арналған еңбектер саны артып отыратыны – заңдылық.

Қазіргі кезде қазақ терминологиялық қоры негізінен еуропа тілдерінен орыс тіліне енген терминдерді сол қалпында алумен «толығып» отырғаны белгілі. Орыс тіліне еуропа тілдерінен енген сөздерді орыс тіліндегі жазылуы бойынша қабылдау басым, сондай-ақ еуропа тілдерінің сөздерін сол тілдердің графикасымен қабылдау үдерісі де кездеседі. Алайда тілімізде лексика-семантикалық (конверсия) тәсілдің көмегімен метафоралық қолданыстан туындаған терминдердің саны артып келеді және олардың ұлттық танымға негізделгендігін баса айтқымыз келеді.

Қазіргі тіл білімінде терминология саласына қатысты жан-жақты әрі сәтті зерттеулер жүргізіліп отырғанымен, өз шешімін таппай отырған бірқатар мәселелер де жоқ емес. Солардың бірі – кейбір терминдердің бірнеше мағынада қатар қолданылып келуі. Мұндай жағдайлар, әсіресе, кәсіби коммуникация кезінде бірнеше саланың тоғысуы нәтижесінде жиі орын алады. Сонымен бірге ісқағаздар тілінде, әртүрлі техникалық құжаттарды дайындау кезінде және т.б. мемлекетішілік немесе халықаралық құжаттар алмасу кезінде де терминдерді қолдануда түсініспеушілік туғызатын жағдайлар да кездеседі. Осыға байланысты бұл мақала қазіргі қазақ терминологиясындағы семантикалық үдерістерге (көпмағыналылық (полисемия), кеңмағыналылық (эврисемия), мағынаның жылжуы (кеңею/тарылу), архаизмдердің терминденуі мен бейтерминденуі және неологизмдердің терминденуі, жарыспалылық құбылысы) жалпы сипаттама беріп, бұл құбылыстардың тілдегі көрінісін ашуға арналады.

Материал және әдістер

Мақалада терминология саласындағы семантикалық үдерістерге (көпмағыналылық (полисемия), кеңмағыналылық (эврисемия), мағынаның жылжуы (кеңею/тарылу), архаизмдердің терминденуі мен бейтерминденуі және неологизмдердің терминденуі, жарыспалылық құбылысы) қатысты шетелдік және отандық ғалымдардың ғылыми-теориялық зерттеулері мен ұстанымдары басшылыққа алынып, аталған құбылыстарға қазіргі қазақ тілінің терминологиялық қорынан алынған мысалдар талданды. Қазақ терминологиясындағы аталған семантикалық үдерістерді сипаттау үшін терминдер *іріктеліп, жүйеленіп, сұрыпталып, лексика-семантикалық топтарға* бөлінді. Терминдердің көпмағыналылығын (полисемия) және кеңмағыналылығын (эврисемия) айқындау барысында *семантикалық талдау, когнитивтік талдау* әдістері пайдаланылса, архаизмдердің терминденуі мен бейтерминденуін дәлелдеу үшін ішінара *диахрондық (этимологиялық)* талдау, неологизмдердің терминденуін сипаттауда *синхрондық талдау әдісі*, ал жарыспалылық құбылысын сипаттау барысында *сипаттау, пәнаралық салыстыру, ішінара салғастыру әдістері* қолданылды.

Әдебиетке шолу

Терминология ғылымының термин қабылдау қағидаттары, терминжасам, терминография және т.б. жалпы мәселелерін шетел тіл білімінде (ағылшын, орыс және т.б.) қарастырған еңбектер көптеп саналады (В.Schuster, E.Rokhlina, E.Abramova, A.A.Реформатский, Т.Л.Канделаки, Б.Н.Головин, Р.Ю.Кобрин және т.б.). Ал қазақ тілінің ғылыми терминологиясының мәселелері А.Байтұрсынұлынан басталып, Алаш зиялылары Қ.Кемеңгеров, М.Дулатов, Т.Шонанұлы, Н.Төрөкүлұлы, Қ.Жұбанов, Ә.Ермеков, Кеңес Одағы тұсындағы буын өкілдері М.Б.Балақаев, С.Байішев, Ә.Қайдаров, Ә.Айтбаев, Р.Сыздықова, Б.Қалиұлы, Тәуелсіздіктен кейінгі жылдары Ш.Құрманбайұлы, Ш.Біләлов, С.Ақаев, А.Алдашева, Қ.Айдарбек, С.Әлісжанов, Е.Әбдірәсілов, С.Исақова және т.б. ғалымдардың зерттеулерімен жалғасып келеді.

Қазақ тіл білімінде терминология саласы бойынша жүргізілген зерттеулерді төмендегіше жіктеуге болады: а) қазақ терминологиясының жалпы мәселелеріне арналған негізгі зерттеулер (А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, Т.Шонанұлы, М.Б.Балақаев, Ә.Ермеков, Н.Төрөкүлұлы, С.Байішев, Ә.Қайдаров, Р.Сыздықова, Ә.Айтбаев, Ш.Құрманбайұлы, А.Алдашева, және т.б.); ә) қазақ терминологиясының тілтанымдық мәселелеріне арналған еңбектер (Р.А.Өрекенова, Ш.Құрманбайұлы, Қ.Айсұлтанова, И.Мұратбаева, А.Төрениязова, С.Исақова және т.б.); б) қазақ терминологиясындағы салыстырмалы және салғастырмалы зерттеулер (Е.Рамазанов, М.Иманбаев, Р.Баймұхамедова, С.Джансеитова, К.Молдабеков, Г.Исмаилова және т.б.); в) ғылым салаларының терминологиясына арналған еңбектер (Г.К.Конкашбаев, Ш.С.Сарыбаев, С.А.Аманжолов; Ж.Молдажаров, М.Р.Насырова, Е.А.Молдатаев, С.Кәрібаева, К.Г. К.Т.Оспанова, С.Қ.Әлісжанов, Г.Жұмашева, А.Исанова, Б.Ақшалова, Е.Дәулетов, Ж.Бейсенова, С.Исақова, Ә.Нұржанова, А.Т.Қоңырова, К.А.Ашинова, М.М.Нургалиева және т.б.); г) қазақ терминологиясының тарихына

арналған зерттеулер (Ө.Айтбаев, М.Серғалиев, М.Миров, Ә.Ә.Әбдірахман, Г.Ш.Ерназарова, Қ.Қабатаева және т.б.); ғ) терминология саласы бойынша білім беруге арналған әдістемелік еңбектер (М.Нугуманов, Т.Мусақұлов, Ш.Құрманбайұлы, С.Әлісжанов және т.б.); д) қазақ терминографиясына арналған зерттеулер (Б.Қалиев, Е.Әбдірәсілов және т.б.).

Сондай-ақ терминдердің көпмағыналылығы мен кеңмағыналылығы мәселесіне ағылшын тіл білімінде *A.Blank*, *M.Vanhove*, *McW.John* және т.б., орыс тіл білімінде Ю.Д.Апресян, А.А.Зализняк, Н.Н.Амосова, И.В.Арнольд, Л.Я.Гросул, Т.В.Жукова, В.Я.Плоткин, С.Н.Димова, Г.И.Гурская және т.б., қазақ тіл білімінде Ә.Қайдар, Р.Сыздық, М.Оразов, Ә.Болғанбаев, М.Балақаев, Т.Томанов, Е.Жанпейісов, Б.Манасбаев, Р.Барлыбаев, архаизмдердің терминделуі турасында Ә.Қайдар, Р.Сыздық, Ғ.Айдаров, Е.Жанпейісов, Т.Жанұзақов, А.Махмудов, Н.Уәли, неологизмдердің табиғаты жайында Ә.Қайдар, Р.Сыздық, Ш.Сарыбаев, Ә.Айтбаев, А.Алдаш, Қ.Қадырқұлов, Ж.Сағындықова, А.Фазылжанова, Қ.Алдашева, А.Бейсенғали және т.б.), терминдердің жарыспалылығы мәселесіне қатысты А.Алдашева, Ш.Құрманбайұлы, Қ.Айдарбек, Н.Шүленбаев және т.б. еңбектері арналған.

Қазақ тіл білімінің терминология саласындағы зерттеулерді талдай келсек, осы салада бүгінгі таңда терминдену процесінде болып жатқан семантикалық үдерістер, атап айтқанда, көпмағыналылық (полисемия), кеңмағыналылық (эврисемия), мағынаның жылжуы (кеңею/тарылу), архаизмдердің терминденуі мен бейтерминденуі және неологизмдердің терминденуі, жарыспалылық құбылысы өз кезеңіндегі терминологияның жалпы мәселелерінің қатарында аталып өтеді. Өйткені бұл құбылыстардың лингвистикалық түрткіжайттарға ғана емес, көптеген экстралингвистикалық факторларға (мысалы, ғылымның, техника мен технологияның дамуы және т.б.) байланысты тілімізде кездесуі жиілей түсетіні белгілі. Осы ретте бұл мақалада аталған құбылыстарға жалпы сипаттама беріп, олардың тілдегі деректерін анықтау көзделеді.

Нәтижелер және талқылау

Терминдер ғылыми ұғымдардың атаулары болғандықтан, олардың табиғатына негізінен көпмағыналылық, экспрессиялылық, эмоциялылық жат екендігі белгілі. Дегенмен қандай да бір ғылыми ұғымға әртүрлі анықтаманың (дефиницияның) берілуіне байланысты кейбір терминдердің бірнеше мағынада қолданылу деректері көптеп ұшырасады. Мұндай жағдайлар, әсіресе, кәсіби қатысым кезінде жекелеген терминдердің әркелкі қолданылуы (орнымен қолданылмауы, қате қолданылуы және т.б.) салдарынан болып жатады.

Тіл біліміндегі полисемия (көпмағыналылық) және эврисемия (кеңмағыналылық) құбылыстары туралы ғалымдар екі көзқарасты ұстанады: 1) полисемия және эврисемия жеке категория ретінде саналады; 2) эврисемия көпмағыналы сөздің лексика-семантикалық нұсқасы ретінде қарастырылады. Ғалымдар полисемияның пайда болуына әсер ететін мына факторларды атайды: а) тиісті жалпы қолданылатын сөздердің бірнеше мағынада қолданылуы; а) метонимиялық қолданыс (Шелов, Лейчик, 2012: 49-57).

Терминологиядағы көпмағыналылық бір терминнің бір-бірімен өзара байланысты екі немесе бірнеше мағынада қолданылуынан туындайды және **авторлық** (*демеуші, мияткер, жебеуші, қолдаушы, спонсор; жасуша, торша, торкөз, клетка, ұлпа* және т.б.) және **жасырын** (әртүрлі тілдердегі терминдерді салыстыру барысында анықталады) болып бөлінеді (Құрманбайұлы, 2014: 490).

Қазіргі қазақ терминологиясындағы көпмағыналылық құбылысын айғақтайтын терминдер бірнеше салада әртүрлі заттың, нысанның атауы болғанымен, олардың мағынасы бір-бірімен өзара тығыз байланысты, жақын болып келеді. Мысалы, **алаң**: 1) қоғамдық құрылыстардың орталығындағы, қала немесе кент көшелерінің құрамына кіретін біртұтас сәулеттік ашық жер (сәулет); 2) айдаршықаралық алаң (межмышцелковое поле) (медицина); 2) ұшу алаңы (техника); **бет**: 1) адамның дене мүшесі (анатомия); 2) қағаздың бір жағы (полиграфия); 3) сәулелік бет (физика және астрономия); 4) бет инварианттары (математика); **қалта**: 1) қалталық модем (информатика); 2) сахна қалтасы (құрылыс); 3) оқ қалта (әскери іс); 4) аска (биология); 5) ми қалтасы (ауыл шаруашылығы); 6) төс қалта (жеңіл өнеркәсіп); **қосынды**: 1) сомма (математика); 2) отынға, майлау материалдарына және басқа заттарға олардың пайдалану қасиеттерін жақсарту үшін аз мөлшерде қосылатын препарат (присадка) (химия); **жиек**: 1) ернеу (кромка) (машинажасау); 2) жиек (бровка) (көлік); 3) жиек (закомара) (құрылыс); 4) шеңбер, жиек (ободок) (әскери іс); 5) жиек (контур) (әскери

іс); 6) жиек ішек (кишка ободочная) (биология); 7) шүйделік жиек (край затылочный) (медицина); 8) жиек (обрез) (ауыл шаруашылығы); 9) ернеу, жиек (бордюр) (тамақ өнеркәсібі); 10) жиек, бүйір (борт) (спорт); **түбір**: 1) өсімдіктің тамыры (биология); сөздің әрі қарай бөлшектеуге келмейтін, лексикалық мағынасын сақтаған негізгі бөлігі (лингвистика); 2) дәрежеге шығаруға кері алгебралық амал (математика); 3) тіс түбірі (медицина).

Сондай-ақ қазіргі әртүрлі ғылым салаларында қолданылатын терминдердің көпмағыналылық құбылысын айғақтайтын мысалдарды көптеп келтіруге болғанымен, мақаланың көлеміне қарай, олардың бірнешеуін көрсетумен шектеліп отырмыз. Мысалы, *түсім* (экономика, ауыл шаруашылығы); *өнім* (экономика, ауыл шаруашылығы); *салым* (экономика, спорт); *науқан* (экономика, философия, әскери іс); *қанат* (машинажасау, көлік, биология); *заряд* (спорт, әскери іс, физика); *құн* (экономика, тарих); *аппарат* (әскери іс, медицина), *корпус* (әскери іс, сәулет); *формула* (медицина, математика); *интервенция* (саяси, тарих) және т.б.

Келтірілген мысалдардан көріп отырғанымыздай, әртүрлі ғылым салаларында қолданылатын бірдей терминнің мағынасы бір-бірімен байланысты болады, тіпті біреуі бір терминге байланысты туындайды деуге болады. Мысалы, «түбір» термині алдымен биологияда «ағаштың, өсімдіктің жерде қалған түбі» деген мағына білдірсе, басқа салалардағы терминдік мағынасы осыдан туындайды: «тістің жақ ұясына кіріп тұрған бөлігі» (анатомия), «ары қарай бөлшектеуге келмейтін, бірнеше сөзге ортақ лексикалық мағынаны білдіретін сөздің негізгі бөлшегі» (тіл білімі), «тендеудегі санның орнына қойған кезде осы тендеуді тепе-теңдікке айналдыратын сан» («түбір» формуласы өсімдіктің жердегі, яғни астыңғы бөлігіне ұқсас). Жоғарыдағы келтірілген мысалдарға осылайша талдау жасай беруге болады. «Эврисемия» (кеңмағыналылық) ұғымының анықтамасын алғаш рет Н.Н.Амосова ұсынды: «Эврисемия – әртүрлі денотаттарға арналған сөздің семантикалық көлемінің кеңеюімен сипатталатын, лексикалық-семантикалық деңгейдегі лингвистикалық құбылыс» (Амосова, 1963: 114). Кеңмағыналылыққа әдетте жалпы ғылыми және жалпы техникалық терминдер бейім келеді. Тілдегі эврисемия құбылысын терең зерделеу үшін әртүрлі ғылым салаларынан көптеген мысалдар келтіруге тура келеді. Мәселен, 1) «концепция» термині кең әлеуметтік мағынада «тұжырымдама, идея», клиникалық терминологияда «ұрықтану, әйел жұмыртқасының ұрықтануы» дегенді білдіреді. 2) «Қосу, байланыстыру» мағынасын беретін «апликация» сөзі «матаға, қағазға матаның немесе қағаздың түрлі-түсті бөліктерін тігу немесе желімдеу арқылы ою-өрнектер, кескіндер жасау тәсілі» әлеуметтік денотаты ретінде қолданылады. Медициналық денотат «физиотерапиялық процедура» ретінде аударылады, ол дене бетінің шектеулі аймағына емдік балшық, парафин, энергияның қандай да бір түрін тасымалдаушы және т.б. 3) Қазіргі қоғамда «бір нәрсені немесе біреуді таныстыру» мағынасындағы «презентация» термині өте танымал. Клиникалық терминологияда «презентация» деп «босану кезінде ұрықтың басы немесе денесінің бір бөлігі алдыңғы жағында болған кездегі ұрықтың жатысы» аталады. 4) «Ассимиляция» термині әдетте бір халықтың тілін, мәдениетін игеру арқылы екіншісімен сіңісуін білдіретін әлеуметтік денотатты көрсетеді. Сондай-ақ бұл термин лингвистикада «бір дыбыстың екіншісіне ұқсастығы» деген мағынада қолданылады. Ал медициналық денотаты – «ағзадағы күрделі заттардың қарапайым заттардан түзілуі». 5) «Базис» сөзі құрылыста «негіз, тірек, іргетас» мағынасын берсе, медицинада «бассүйек негізі» мағынасын береді. 6) «Дислакация» клиникалық термині «сынған сүйектердің қозғалуы, орын ауыстыруы» ретінде аударылады. Бірақ кең мағынасында «дислакация» термині «құрлық әскерлері мен әскери мекемелерді бейбіт уақытта оларға бөлінген жерлерде орналастыру, кварталдау», сондай-ақ «әскери бөлімдерді майданға орналастыру» деп аталады. Ал фармацевтикалық терминологияда бұл ұғымның жаңа семантикалық – «күрделі тағайындалымдағы басты, негізгі немесе белсенді дәрі, күрделі дәрі-дәрмектің негізгі ингредиенті» реңкі бар. 7) «Іштей нығайту, қорғау» мағынасындағы «иммунитет» термині қазірде қоғамда жиі қолданылады. Ал оның медициналық денотаты – «ағзаның ауру қоздырғыштарына қарсы тұру қабілеті». Терминнің қазіргі кездегі әлеуметтік мағынасы – «мемлекетте ерекше жағдайға ие адамдарға берілген кейбір жалпы заңдарға бағынбаудың айрықша құқығы». Мысалы, *дипломатиялық иммунитет* немесе *депутаттың иммунитеті*. Жоғарыда келтірілген мысалдардан көріп отырғанымыздай, терминдердің көпмағыналылыққа қасиетке ие болуын (эврисемантикалануын) олардың мағынасының кеңеюі (десемантикалануы) деп санауға болады. Демек, кеңмағыналылық – белгілі бір терминнің мағынасының кеңеюі нәтижесінде әртүрлі ғылым

саласында алшақ мағынада қолданылуын білдіретін лингвистикалық терминологиядағы күрделі құбылыс. Мағынаның жалпылығы, синкретизм, қолданыс жиілігінің жоғарылығы, полиденотативтілік, семантикалық генерализация сияқты критерийлер кеңмағыналылықты (эврисемияны) көпмағыналылық құбылысымен бірдей қарауға болмайтындығын айғақтайды.

Тілде жалпы қолданыстағы сөздердің мағынасы өзгеріп (негізінен кеңейіп, кейде тарылып), терминологиялық қорға еніп отырады. Қоғамдағы жаңадан пайда болған қандай да бір затты немесе құбылысты атау үшін оның белгілі бір негізгі белгілері мен қасиеттеріне (түсіне, түріне, көлеміне және т.б.) байланысты тілдегі қолданыстағы белгілі бір сөзге жаңа мағына «үстеліп», атау ретінде, термин ретінде орнығады. Сөздің бойына жаңа мағынаның «жамалуына» көбінесе тілдегі метафора, метанимия құбылыстары негіз болады.

Академик Ш.Құрманбайұлы термин мағынасының кеңеюіне «термин мағынасының ауқымы мейлінше кеңейіп, бұрынғы ұғым орнына сол ұғым да кіретін тектік ұғымды немесе жалпы ұғымды білдіруі», ал термин мағынасының тарылуына «термин мағынасының мейлінше нақтыланып, бұрынғы кең ұғым орнына оның бір түрін (түрлік ұғымды) немесе соның бір бөлігін білдіруі» деген анықтама береді (Құрманбайұлы, 2014: 489).

Кез келген тіл жылдар бойы дамып, өзгеріске түсіп отырады және сонымен бірге бүгінгі күні бізге жетіп отырған сөздердің мағыналары да табиғи жолмен дамып келеді. Сөз мағынасының «семантикалық жылжуы» – сөз және қоғам мен ондағы әртүрлі үдерістердің арасындағы сәйкестіктің уақыт өте өзгеруге бейім болатынын білдіретін құбылыс. Сөздің мағынасы негізінен тұрақты, «туабітті» және объективті денотаттық аспектілерден тұрады, оған қоса, әртүрлі экстарлингвистикалық – географиялық, мәдени, жас, жыныс, білім, әлеуметтік-экономикалық, саяси жағдай және т.б. факторлардың әсерінен құралатын динамикалық коннотативтік реңктерден құралады. Бұл ерекшеліктер қолданыс барысында сөздердің мағынасын кеңейтуге немесе тарылтуға мүмкіндік береді (John, 2020).

Кез келген тілдегі белгілі бір сөз (әдеби, диалект, кәсіби, архизм) арнаулы салада қолданылатын нысанның атауы ретінде қалыптасып, сол саланың терминіне айнала алады, яғни сол саланың терминологиялық жүйесіне енеді. Лексикалық бірліктердің терминденуіне олардың мағыналарының кеңеюі мен тарылуы күшті ықпал етеді. Сөз мағынасының «жылжуына», негізінен кеңеюіне метафоралану құбылысы негіз болады. Қазақ тілінде, әсіресе тіл білімі саласында метафоралық жолмен төл тіліміздің лексикалық бірліктердің мағыналарының кеңеюі арқылы жасалған терминдерді көптеп кездестіруге болады. Мысалы, А.Байтұрсынұлы жасаған *түбір*, *шылау*, *септеу*, *шылау*, *рай*, *сабақты етіс*, *салт етіс*, *көсемге*, *одағай* және т.б. терминдер – сөзімізге дәлел бола алады (Құлманов, 2022: 93-99). Мұнда аталған терминдер қазіргі кезде қазақ тіл білімінде қалыптасып, әртүрлі категориялардың атаулары ретінде орныққан. Алайда олардың негізінде қазақ ұлтының тұрмысына тән заттар мен құбылыстардың, іс-әрекеттердің атаулары жатқаны, яғни олардың ұлттық таным негізінде метафоралану жолымен жасалғаны сөзсіз. Бұл турасында академик Ш.Құрманбайұлы: «Көп жағдайда екі затты немесе құбылысты салыстыру барысында байқалған олардың қандай да бір ұқсастықтары сөздің бастапқы мағынасының метафоралануына негіз болады. Ондай ұқсастың негізінен бұрыннан бар ұғым мен жаңа ұғымның түр, түс, көлем, пішін, қызметтеріне байланысты болуы мүмкін», – дейді (Құрманбайұлы, 2014: 35). Осы ретте жоғарыда аталған көпмағыналылық, кеңмағыналылық және мағынаның жылуы құбылыстарын талдай келе, оларды тіл білімінің лексикология мен терминологияның аясында ғана емес, жалпы лингвомәдениеттаным, когнитивті лингвистика бағыттарының зерттеу әдістері негізінде терең талдауды қажет етеді деп санаймыз.

Лексикалық қордың ерекше бір қабаты – архизмдер де уақыт өте келе, тілдің терминологиялық жүйесіне еніп жатады. Қазақ тіліндегі архизмдерді зерттеген А.Махмудов көнерген сөздерді екіге бөледі: а) қазіргі кезде тұрмыста қолданымайтын заттардың, құбылыстардың атауын білдірген историзмдер; ә) жаңарған, жаңа мағынаға ие болған заттар мен құбылыстардың көне атын байқататын архаизмдер (Махмудов, 1963: 8)

Зерттеуші Э.Хамитова «историзмдерді» төмендегіше жіктеп көрсетеді: 1) әкімшілік басқарумен байланысты: *хан*, *ханзада*, *ханым*, *тәж*, *тақ*, *бек*, *уәзір*, *патша*, *бекзада*, *ауылнай*, *болыс*, *аға сұлтан*, *старшын*, *қазы*, *би*, *шабарман*, *атишбар*, *нөкер* және т.б.; 2) әскери атақ пен қару-жараққа қатысты: *жебе*, *садақ*, *оқшантай*, *сауыт*, *қалқан*, *айбалта*, *қорамсақ*, *жасақ*, *найза*,

қосын, сарбаз, шеру, байрақ, дулыға, қозыжауырын, адырна, шарайна, ақберен, кіреуке, наркескен және т.б.; 3) Кеңес тұсындағы историзмдер: *губком, нарком, рабфак, совдеп, партия ұясы, кедейлер комитеті, қызыл отау, қызыл әскер* және т.б. (Намитова, 2016: 210-211).

Филология ғылымдарының кандидаты Н.Әшімбаева ертедегі атақ-лауазымға қатысты *айдауыл (конвой), жасауыл, жасақ (отряд), сақшы, қарауыл, ұлан (гвардия), пәрмен (команда)* және т.б. сөздерді қазіргі кезде әскери іс саласында белсенді қолданылатын терминдерге айналып отырғанын айтады (Әшімбаева, 1997: 216-217). Біз өз тарапымыздан қатар қазіргі кезде *орда, қалқан, жасақ, шеру, байрақ* және т.б. архизмдерінің қазіргі кезде саяси, әскери салада термин ретінде бекітілгенін айта кеткіміз келеді. Осы ретте академик Ш.Құрманбайұлының әдеби тілдегі «оқтан, найза-сүнгіден сақтану үшін ертеде батырлар киген тор көзді темір кіреукені» және «әртүрлі зат салып қоятын кішігірім құты ыдысты» білдіретін «сауыт» сөзінің мағынасының кеңеюінен биология саласындағы «кейбір жәндіктер (мысалы, шаянтәрізділер) мен жануарлардың (бірсыпыра балықтар, жорғалаушылар, тасбақа, крокодил), сүтқоректілердің денесін қаптап, оларды жауыннан, зақымданудан қорғайтын қатты жабындыны» білдіретін «сауыт» (панцирь) терминінің пайда болғанын айтады (Құрманбайұлы, 2014: 35).

Сондай-ақ тілдегі терминдердің архаизмдену құбылысы, ең алдымен, ғылыми-техникалық прогреспен, ғылыми зерттеулердегі жекелеген ұғымдардың мағыналарын нақтылаумен және т.б. байланысты болады. Терминдер кәсіби терминдер мен жаргон сөздер сияқты қолданылу жағынан шектеледі де, архаизмденуге анағұрлым бейім болады, яғни тарихи және диалектикалық өзгерістерге ұшырайтын әлемнің тілдік бейнесінің көріністерімен тығыз байланысты. Мұндай үдеріске бір кездері ұзақ уақыт бойы қолданыста болған *ояз, ауылнай, пионер, комсомол, коммунист, саяси бюро* және т.б. сөздерді жатқызуға болады. Демек архаизмдердің бейтерминденуіне әртүрлі экстралингвистикалық түрткіжайттар (саяси жағдайлар, мемлекеттік формацияның ауысуы және т.б.) негізгі әсер болып табылады.

Қазіргі кезде қазақ терминологиялық қорын толықтырып отырған көздің бірі ретінде неологизмдер саналады. Неологизмдерді олардың пайда болуына байланысты екі түрге жіктеуге болады: 1) тілде бұрын-соңды орнықпаған жаңа түсініктердің пайда болуына байланысты жасалған неологизмдер: *нанотехнология, мультимедия, ноутбук, сканер, смартфон, электромобиль, биткоин* т.б.; 2) тілде бұрыннан бар атауларды түрлендіріп, жаңғыртып, жаңартып қолдану арқылы жасалған неологизмдер: *әуежай, ұшақ, сынып, құн* т.б. Осы ретте бірінші топқа жататын лексикалық бірліктер – кірме сөздер, ал екінші топтағылары қазіргі қазақ терминологиясында басымдық ала бастаған ұлттық таным негізіндегі терминжасам үдерісінде пайда болған неологизмдер деуге болады. Қазіргі қазақ терминжасамындағы бұл құбылыс, негізінен техника, жаратылыстану салаларына қатысты болғанымен, саяси-экономикалық түрткіжайттардың әсерінен қоғамның басқа да әлеуметтік салаларында көрініс береді. Мысалы, *өсім, нарық, оңтайландыру, түсім, кеден, ірі кәсіпкер, қазыналық кәсіпорын, шағын бизнес, көтерме сауда, кешенді сауықтыру, жаппай сатылым, бөлшек сауда, өсімшұл, үстемақы, құнсыздану, төлемақы, бәссауда, мердігер* және т.б. неологизмдер негізінен экономика саласына қатысты терминдер болып табылады.

Қазақ тіл білімінде неологизм құбылысы жайлы академик Р. Сыздық таза ғылыми терминдерді былай қойғанда, «көпшілік қолды» әлеуметтік, саяси, экономикалық салалардағы атаулардың да біразын сол күйінде қолданудың объективті себептерін нақты көрсетсе (Сыздық, 2009: 11), А.Алдашева «төл жаңартпалар сөз семантикасының өзгеруі, дайын лексикалық бірліктің мағынасының кеңеюі, тұлғасы да, мағынасы да жаңа бірліктердің жасалуы нәтижесінде пайда болады» деген тұжырым жасайды (Алдашева, 1992: 13). Сондай-ақ жаңа атаулар туралы зерттеу жасаған Қ. Қадырқұлов неологизмдерді «жаңа сөз қолданыстар» және «жаңа сөз» деп бөледі: «Бұндағы «жаңа сөздер» дегеніміз – жаңа мазмұн мен жаңа формада тілімізге басқа тілден өзгеріссіз, не дыбыстық өзгерістерге ұшырап енген сөздер. «Жаңа сөз қолданыстар» дегеніміз – жаңа мазмұны мен ескі формада немесе ескі мазмұн мен жаңа формада, басқа тілден енген сөздердің жаңаша қолданысқа түсуі» (Қадырқұлов, 1995: 23).

Қазіргі кезде тіліміздегі неологиялық құбылыстар тіл білімінің жаңа бағыттарына сәйкес зерттелуде. Мысалы, Қ.Алдашева қазақыландырылған лексикалық жаңалықтардың тіл жүйесінде шоғырлануын тіл синергетикасы тұрғысынан (Алдашева, 2022), А.Бисенғали жаңа қолданыстарды лингвомәдени және лингвокогнитивтік зерттеу бағытында қарастырады (Бисенғали, 2022).

Сонымен қатар кейінгі зерттеулерде жаңа сөздердің пайда болуы кезеңдері былайша көрсетіледі: бұқаралық ақпарат құралдарында, ғылым, білім беру контентінің жазба нұсқаларында, ауызша әдеби сөйлеуде пайда болады; кейбір ұғымдардың нұсқалары қатар қолданылады; қатысымдық кеңістікте кеңінен танылып, көпшілік қолданысқа ене бастайды; осы кезеңдерден өткен көпшілік қолданыстағы жаңа сөз бекітілген атаулар қатарына орын алады; нормативтік, түсіндірме, терминологиялық сөздіктерге енгізіледі; ғылыми әдебиетте, мектеп оқулықтары мен дидактикалық базада қолданыс табады (Aldasheva, Kondybayeva, Serikbayeva, 2021: 10).

Қазіргі кезде тіліміздегі неологизмдердің басым көпшілігі орыс тіліне ағылшын тілінен енген терминдер болып табылады. Мысалы, *хостес, ресепшн, кедди, мерчендайзер, провайдер, супервайзер, риэлтор, рекрутер, веб-мастер, мерчендайзер, хостес, коучер, джоббер, промоутер, аккаунт-менеджер, контент-менеджер, рекрутер, нейл-дизайнер, супервайзер, нейл-мастер, клинингер, колористка, копирайтер, медиабайер, грейдерист, дизайнер-флорист, фуд-дизайнер, дизайнер, веб-дизайнер, дизайнер-жобалаушы, тренинг-менеджер, фотодизайнер, киім дизайнері, интерьер дизайнер, нейл-дизайнер, мерчендайзер және т.б.* (Джарасова, Рскелдиева, 2015: 33-38).

Қазіргі қазақ терминологиясында жиі байқалатын құбылыстың бірі – терминдердің жарыспалылығы (дублеттілігі). Ғылыми әдебиеттерде, салалық терминологиялық сөздіктерде, заңнамада орыс тіліне еуропа тілдерінен енген терминдердің тілімізде жарыса, сондай-ақ бірнеше баламасы қолданылып жүргенін кездестіреміз. Ғалым Қ.Айдарбек бұл құбылыстың қалыптасуы мынадай үш түрлі бағытта көрініс береді деген түйін жасайды: а) бірнеше кірме атаулардың қолданылуы; ә) қазақ тілінде термин бола тұрып, кірме термин қабылдау; б) кірме терминге эквивалент ретінде неологизм жасау. (Айдарбек, 2011: 265)

Қазіргі қазақ терминологиялық жүйесіндегі жарыспалылық құбылысын мынадай негізгі түрлерге бөлуге болады:

1) қазақ тіліндегі терминдердің орыс тіліндегі немесе орыс тіліне еуропа тілдерінен енген нұсқасы мен қазақ тіліндегі баламасының жарыса қолданылуы: *аббревиатура – аббревиатура, қысқарған сөздер; абзац – абзац, азат жол; абстрактный – абстракты, дерексіз, ойтекті; агглютинативные языки – агглютинативті, жалғамалы тілдер; агглютинация – агглютинация, жалғаным, тіркесім; адвербиализация – адвербиалдану, үстеуге айналу; аджуванто – аджуванто, жасанды тіл; адресант – адресант, сөйлеуші; аккомодация – аккомодация, бейімдеу; аккумулятив – аккумулятив, табыс септік; актуализация – актуалдану, өзектену; аффикс – аффикс, қосымша, жұрнақ; альвеола – альвеола, қызыл иек; альвеолярный звук – альвеол дыбыс, тіл ұшы дыбыс; альтернатива – альтернатива, дыбыс алмасуы; аморфность – аморфтық, тұлғасыздық, түрсіздік; ампликация – ампликация, мағына үстемелеу; афоризм – афоризм, нақыл сөз; индикатив – индикатив, ашық рай; инфинитив – инфинитив, тұйық етістік; лингвистика – лингвистика, тіл білімі, тіл ғылымы, тілтаным; номенклатура – номенклатура, атау; номинация – номинация, атауыш, аталым; процесс – процесс, үдеріс; рефрен – рефрен, қайырма; функция – функция, қызмет; принцип – принцип, қағидат, ұстаным, автор – автор, төлие, иегер, туындыгер және т.б.;*

2) орыс тіліндегі немесе орыс тіліне еуропа тілдерінен енген терминдердің қазақ тілінде бірнеше баламасының қолданылуы: *агглютинативный – жалғамалы, тіркесімді; актуальность – өзектілік, зәрулік; диффуз – жентек, шашыратқы; знак – таңба, белгі; классификатор – топтастырғыш, жіктегіш, сыныптағыш; мелодика речи – сөйлеу сазы, сөйлеу әуезі, сөйлеу сарыны; мотив – уәж, түрткі; начальный – бас, алғашқы, бастапқы; реализация – жаратым, жарату, іске асыру; словарная статья – лұғаттық мақала, сөздік мақала; немой звук – жасырын дыбыс, үіл дыбыс, ыңыл дыбыс, ызың дыбыс, ызыл дыбыс, шуыл дыбыс, суыл дыбыс, салдыр дыбыс және т.б.*

Терминологиядағы мұндай жарыспалылық құбылысы әртүрлі ғылым салаларындағы терминдерді біріздендіруде қиындық туғызатыны сөзсіз. Сондықтан оларды қолдану барысында терминнің ғылыми анықтамасына сәйкес мағыналық әлеуетіне, қолданыс жиілігіне байланысты бір нұсқасын орнықтыру маңызды болып табылады.

Қорытынды

Кез келген тілдегі, оның ішінде қазақ тіліндегі көпмағыналы (полисемиялы) терминдер бірнеше салада әртүрлі заттың, нысанның атауы болғанымен, олардың мағынасы бір-бірімен өзара тығыз байланысты, жақын болып келсе, кеңмағыналы (эврисемиялы) терминдер әдетте жалпы

ғылыми және жалпы техника саласына қатысты болып, олардың ғылыми анықтамасы бір-бірінен алшақ болады жатады.

Қазақ тіліндегі терминдер мағыналарының кеңеюіне қазақ ұлтының тұрмысына тән заттар мен құбылыстардың, іс-әрекеттердің атаулары негіз болып, ұлттық таным негізінде метафоралану жолымен жасалады.

Тілдегі архаизм сөздер терминденуі мен бейтерминденуіне әртүрлі экстралингвистикалық түрткіжайттар (саяси жағдайлар, мемлекеттік формацияның ауысуы және т.б.) негізгі әсер болып табылады.

Сондай-ақ неологизмдер қазақ терминологиялық қорын толықтырудың бір көзі саналып, олардың басым көпшілігі орыс тіліне ағылшын тілінен енген терминдер болып келеді.

Қазіргі кезде тілімізде салалық сөздіктерде, заңнамада, ғылыми еңбектерде еуропа тілдерінен орыс тіліне енген терминдер қазақ тіліндегі баламасымен қатар жарыса қолданылатын жағдайлар кездеседі және олар мынадай түрлерге бөлінеді: 1) қазақ тіліндегі терминнің орыс тіліндегі немесе орыс тіліне еуропа тілдерінен енген нұсқасы мен қазақ тіліндегі баламасының жарыса қолданылуы; 2) орыс тіліндегі немесе орыс тіліне еуропа тілдерінен енген терминнің қазақ тілінде бірнеше баламасының қатар қолданылуы.

Қазақ терминологиясындағы семантикалық үдерістер (көпмағыналылық (полисемия), кеңмағыналылық (эврисемия), мағынаның жылжуы (кеңею/тарылу), архаизмдердің терминденуі мен бейтерминденуі және неологизмдердің терминденуі, жарыспалылық құбылысы) терминдердің жасалу, қалыптасу және даму жолдары, семантикалық құрылымы, мағыналық топтары, құрылымдық типтері, олардың терминологиялық жүйемізіндегі, терминологиялық өрістердегі орны және т.б. мәселелер тұрғысынан жеке-жеке терең зерттеуді қажет етеді.

Әдебиеттер

Айдарбек Қ.Ж. (2011) Ежелгі және қазіргі тілдік қатынастардың қазақ терминологиялық жүйесіндегі көрінісі // Turco-Slavica: Язык, этнос, культура в едином пространстве. Коллективная монография. / Отв. ред. проф. Н.Ж. Шаймерденова. – Петропавл, АО «Полиграфия», 2011. – С. 197-278.

Алдашева А. (1992) Лексические новообразования в современном казахском литературном языке (на материале периодической печати 1976-1991 гг.). Автореф. ... дисс. канд. филол. наук. – Алматы, 1992. – 27 с.

Aldasheva, K. S.; Kondybayeva, R. Zh.; Serikbayeva, A. D. (2021) Potential possibilities of codification of neologisms in the modern kazakh language. // Вестник КазНУ. Серия филологическая, [S.I.], v. 184, n. 4, dec. 2021. ISSN 2618-0782. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph1>

Алдашева Қ. (2022) Тіл синергетикасы және лексикалық жаңалықтар: монография. – Алматы. «Жылдам полиграфия орталығы», 2022. – 248 бет.

Амосова Н.Н. (1963) Основы английской фразеологии. – Л., 1963. – 206 с.

Әшімбаева Н.М. (1997) Көнерген сөздер – терминжасамның бір көзі // Тіл тарихы және сөз табиғаты (ғылыми мақалалар жинағы). – Алматы: Ғылым, 1997. – 190-197-бб.

Бисенғали А. (2022) Қазақ және түрік тілдеріндегі терминдену үдерістері (лингвомәдени және лингвокогнитивтік салыстырмалы талдау). – Алматы: «Қазақ кітабы» баспасы, 2022. – 164 бет.

John McWhorter (2020), The Processes of Semantic Changes in Language. Columbia University, 2020 <https://www.wondriumdaily.com/the-processes-of-semantic-changes-in-language>

Джарасова Т.Т., Рскелдиева Д.Б., (2015) Заманауи мамандық атауларындағы англицизмдер мен американизмдер // Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. № 1 / 2015. 33-38-бб.

Намитова Е. (2016) Қазақ тіліндегі этномәдени тарих пен тілдік процестердің «ақпарат көзі» – көнерген сөздер хақында // Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi Cilt:4. Sayı: 8. Ocak, 2016. – Türkiye. – 206-218-бб.

Қадырқұлов Қ. (1995) Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа қолданыстар. Фил.ғыл.канд. ... дисс. – Алматы, 1995. – 113 б.

Құлманов С. (2022) Ахмет Байтұрсынұлы жасаған лингвистикалық терминдердің метафоралық сипаты // «Ахмет Байтұрсынұлы және ғылым тілі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: ЖК «Асыл», 2022. 93-99-беттер.

Құрманбайұлы Ш. (2014) Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы: «Сардар», 2014. – 928+16 жапсырма бет.

Махмутов А. (1963) Архаизмы и историзмы в казахском языке. Автореферат дисс. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1963. – 20 с.

Сыздық Р. (2009) Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. – Алматы: Арыс, 2009. – 226 б.

Шелов С.Д., Лейчик В.М. (2012) Терминология и профессиональная лексика: состав и функции: Учебное пособие. – СПб.: СПбГУ. РИО. Филологический факультет, 2012. – 96 с.

References

- Aidarbek Q. Zh. (2011) Ezhelgi zhane qazirgi tildik qatynastargyn qazaq terminologialyq zhuiesindegi korinisi // Turco-Slavica: Iazyk, etnos, kultura v edinom prostranstve. Kollektivnaia monografiia. / Otv. red. prof. N. Zh. Shaimerdenova. – Petropavlovsk, AO «Poligrapia», 2011. – S. 197-278. [Reflection of ancient and modern language relations in the Kazakh terminological system // Turco-Slavica: Language, Ethnos, culture in one common language. Collective monograph. / Otv. ed. prof. N. Zh. Shaimerdenova. – Petropavlovsk, JSC «Polygraphy», 2011. – P. 197-278] (in Russian)
- Aldasheva A. (1992) Leksicheskie novoobrozovonia v sovremennom qazaqskom literarurnom iazyke (na materiale periodicheskoi peshati 1976-1991 gg.). Avtoref. ... diss.kand.filol.nauk. – Almaty, 1992. – 27 s. . [Lexical neoplasms in the modern Kazakh literary language (based on the material of the periodical press of 1976-1991). Abstract ... dissertation of the Candidate of Philology sciences. – Almaty, 1992. – 27 p.] (in Russian)
- Aldasheva, Q. S.; Kondybayeva, R. Zh.; Serikbayeva, A. D. (2021) Potential possibilities of codification of neologisms in the modern kazakh language. // Вестник КазНУ. Серия филологическая, [S.I.], v. 184, n. 4, dec. 2021. ISSN 2618-0782. [\(in English\)](#)
- Aldasheva Q. (2022) Til senergetikasy zhane leksikalıyq zhanaluqtar: monografiia. – Almaty. «Zhyldam poligrafia ortalygy», 2022. - 248 bet [Synergy of language and lexical innovations: monograph. – Almaty. «Center for fast printing», 2022. - 248 pages] (in Kazakh)
- Amosova N.N. (1963) Osnovy anglijskoj frazeologii. – L., 1963. – 206 s. [Fundamentals of English phraseology. – L., 1963. – 206 p.] (in Russian)
- Ashimbaeva N.M. (1997) Konergen sozder – terminzhasamnyn bir kozi. // Til tarihy zhane soz tabigaty (gylymi makalalar zhinagy). – Almaty: Gylym, 1997. – 190-197-bb. [Archaicisms are one of the sources of term formation. // History of language and the nature of the word (collection of scientific articles). – Almaty: Nauka, 1997. – P. 190-197.] (in Kazakh)
- Bisengali A. (2022) Qazaq zhane turik tilderindegi termindegi uderisteri (lingvomadeni zhane lingvokognitivtik salystyrmaly zertteu). – Almaty: «Qazaq kitaby» baspasy, 2022. – 164 bet . [Processes of terminalization in the Kazakh and Turkish languages (comparative analysis of linguocultural and linguocognitive). – Almaty: Publishing house «Kazakh kitap», 2022. - 164 pages] (in Kazakh)
- John McWhorter (2020), The Processes of Semantic Changes in Language. [Columbia University, 2020](https://www.wondriumdaily.com/the-processes-of-semantic-changes-in-language) <https://www.wondriumdaily.com/the-processes-of-semantic-changes-in-language> (in English)
- Dzharasova T.T., Rskeldieva D.B., (2015) Zamanauı mamandyq atalaryndagy anglicizmder men amerikanizmder // Sh.Ualihanov atyndagy Kokshetau memlekettik universitetinin Habarshysy. Filologija serijasy. № 1 / 2015. 33-38-bb. [Anglicisms and Americanisms in the names of modern specialties // Bulletin of Kokshetau State University named after Sh. Ualihanov. Philology series. № 1 / 2015. – P. 33-38.] (in Kazakh)
- Hamitova E. (2016) Qazaq tilindegi etnomadeni tariq pen tildik prosesterdin «aqparat kozi» – konergen sozder haqynda // Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi Cilt:4. Sayı: 8. Ocak, 2016. – Türkiye. – 206-218-bb. [The «source of information» of ethno – cultural history and language processes in the Kazakh language is ancient words // Avrasya International Research Journal Cilt:4. Issue: 8. January, 2016. – Türkiye. – P. 206-218] (in Kazakh)
- Qadyrqulov Q.(1995) Qazirgi qazaq tilindegi zhana qoldanystar. Fil.gyl.kand. ... diss. – Almaty, 1995. – 113 b. [New uses in the modern Kazakh language. Dis. ... cand. of philology. – Almaty, 1995. – 113 p.] (in Kazakh)
- Qulmanov S. (2022) Ahmet Bajtursynuly zhasagan lingvistikalyq terminderdin metaforalyq sipaty // «Ahmet Bajtursynuly zhane gylym tili» aty halyqaralyq gylymi-teorijalyq konferenciya materialdary. – Almaty: ZhK «Asyl», 2022. 93-99-better. [Metaphorical character of linguistic terms created by Akhmet Baitursynuly // materials of the international scientific and theoretical conference «Akhmet Baitursynuly and language sciences». – Almaty: IP «Asyl», 2022. – P. 93-99] (in Kazakh)
- Qurmanbajuly Sh. (2014) Qazaq terminologijasy: zertteuler, oqulyq, sozdik, bibliografija. – Almaty: «Sardar», 2014. – 928+16 zhapsyrma bet. [Kazakh terminology: research, textbook, dictionary, bibliography. – Almaty: «Sardar», 2014. – 928 p.] (in Kazakh)
- Maqmutov A. (1963) Arhaizmy I istorizmy v qazaqskom iazyke. Avtoreferat diss. ... kand. filol. nauk. . – Alma-Ata, 1963. – 20 s. [Archaicisms and historicisms in the Kazakh language. Abstract of dissertation ... candidate of philology. sciences. – Alma-Ata, 1963. – 20 p.] (in Russian)
- Syzdyk R. (2009) Qazaq tilindegi eskilikter men zhanalyqtar. – Almaty: Arys, 2009. – 226 b. [Old and new in the Kazakh language. – Almaty: Arys, 2009. – 226 P.] (in Kazakh)
- Shelov S.D., Lejchik V.M. (2012) Terminologija i professional'naja leksika: sostav i funkicii: Uchebnoe posobie. – SPb.: SPbGU. RIO. Filologicheskij fakul'tet, 2012. – 96 s. [Terminology and professional vocabulary: composition and functions: Textbook. – St. Petersburg: St. Petersburg State University. RIO. Faculty of Philology, 2012. – 96 p.] (in Russian)

Ж.А. Манкеева^{1*} , Н.Қ. Шүленбаев¹ , А.З. Бисенғали¹

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
*e-mail: mankeeva1950@mail.ru

МӘДЕНИ-РЕПРЕЗЕНТАТИВТІ ІШКОРПУСТАРДЫ ӘЗІРЛЕУДЕГІ МӘДЕНИ БІРЛІКТЕРДІ АННОТАЦИЯЛАУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Аннотация. Қазіргі қазақ қоғамындағы аса өзекті мәселелердің бірі – тіл арқылы қалыптасып, тілде сақталған төл мәдениет пен тарих сабақтастығын кешенді зерттеу арқылы халықтың рухын жандандыру. Бұл мәселенің шешімі тілді зерттеудің құрылымдық жүйесінің қазіргі қазақ тіл білімінде бүгінгі таңда кең ауқымды дамып келе жатқан тілдік санадағы дүниенің ұлттық көрінісін бейнелейтін антропоөзекті бағытқа жалғасумен тікелей байланысты. Осы орайда соңғы кезде жүргізілген зерттеулер мен жарық көрген лексикографиялық еңбектер әр халықтың бар болмысын көрсететін мәдени-репрезентативті мәтіндердің мол ақпаратын пайдаланудың өзектілігін көрсетіп отыр. Өйткені әр ұлттың даралық ерекшеліктері мен бірегейлігі көрініс тапқан мұндай мәтіндер – ұлт қалыптасуының басты көрсеткіші ретінде сол ұлттың коды, баға жетпес асыл мұрасы, тілдік қазынасы. Сондықтан мәдени мәтіндерді жинап, саралап, мағыналарын жете түсіну, қайта жаңғырту - өте өзекті мәселе. Олар ғасырлар қойнауынан ұрпақтан-ұрпаққа аман есен жетіп, ұлт тілінің келешегі үшін қызмет етпек. Ендеше, көне мәдени мәтіндерімізді түгендеп алып, ұлттық тіліміздің ішкорпусын жасасак, ұлттық құндылықтарымыздың тілдегі заманауи көрінісі жасалады, кейбір ұмыт болған немесе мағынасы күнгірттенген көнерген сөздер қайта жаңғырып, сөздік қорымыздан қайта орын алады. Сол арқылы сөздік қорымыз байи түседі, мемлекеттік тілдің қолданыс аясы кеңейіп, терминжасам үдерісі жандана түседі.

Тірек сөздер: мәдени-репрезентативті тілдік бірліктер, ішкорпус, ұлттық код, этномәдени бірліктер, рухани-мәдени жаңғырту, тіл мен мәдениет сабақтастығы.

Ж.А. Манкеева^{1*}, Н.Қ. Шүленбаев¹, А.З. Бисенғали¹

¹Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан
*e-mail: mankeeva1950@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ АННОТАЦИИ КУЛЬТУРНЫХ ЕДИНИЦ В РАЗРАБОТКЕ КУЛЬТУРНО-РЕПРЕЗЕНТАТИВНЫХ ПОДКОРПУСОВ

Аннотация. Одной из актуальнейших проблем современного казахского общества является возрождение духа народа через всестороннее изучение преемственности родной культуры и истории, сформированной через язык и сохраненной в языке. Решение этой проблемы напрямую связано с продолжением структурной системы языковых исследований в сторону антропоцентрического направления, широко развивающегося в казахском языкознании и отражающего национальную картину мира в языковом сознании. В этой связи проведенные в последнее время исследования и опубликованные лексикографические труды свидетельствуют об актуальности использования обширной информации культурно-репрезентативных текстов, отражающих существование каждого народа. Ведь такие тексты, отражающие индивидуальность и уникальность каждой нации, - это код, бесценное благородное наследие, языковая сокровищница, главный показатель становления нации. Вот почему сбор, сортировка, осмысление и возрождение культурных текстов являются очень актуальной задачей. Они должны сохраняться и передаваться из поколения в поколение и служить во благо будущего родного языка. Поэтому, если мы проанализируем наши древние культурные тексты и создадим подкорпус нашего национального языка, создадим современное представление о наших национальных ценностях в языке, некоторые забытые или устаревшие слова, смысл которых стал неясным, возродятся и займут свое место в нашем лексиконе. В результате наш словарный запас станет богаче, расширится сфера использования государственного языка, активизируется процесс терминотворчества.

Ключевые слова: культурно-репрезентативные языковые единицы, подкорпус, национальный код, этнокультурные единицы, духовно-культурное возрождение, преемственность языка и культуры.

Zh.A. Mankeyeva^{1*}, N.K. Shulenbayev¹, A.Z. Bissengali¹

¹A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan
*e-mail: mankeeva1950@mail.ru

PROBLEMS OF ANNOTATION OF CULTURAL UNITS IN THE DEVELOPMENT OF CULTURAL AND REPRESENTATIVE SUBCORPUSES

Abstract. One of the most urgent problems in modern Kazakh society is the revitalization of the spirit of the people through a comprehensive study of the continuity of native culture and history, formed through the language and preserved in the

language. The solution to this problem is directly related to the continuation of the structural system of language research to the anthropocentric direction, which is developing on a large scale in Kazakh linguistics and reflects the national view of the world in linguistic consciousness. In this regard, recent research and published lexicographic works show the relevance of using rich information from cultural and representative texts that reflect the existence of each people. Because such texts, which reflect the individuality and uniqueness of each nation, are the code, priceless precious heritage, and linguistic treasure of that nation as the main indicator of the formation of the nation. That is why collecting, sorting, understanding, and revitalizing cultural texts is a very urgent problem. They will survive from the depths of centuries from generation to generation and serve for the future of the mother tongue. So, if we take an inventory of our ancient cultural texts and create a corpus of the Kazakh language, a modern reflection of national values will be created in the language, and some forgotten or outdated words with dull meanings will be revived and taken a place in the vocabulary. Thus, the vocabulary of the language will become richer, the scope of use of the state language will expand, and the process of term formation will intensify.

Keywords: cultural and representative language units, subcorpus, national code, ethno-cultural units, spiritual and cultural modernization, continuity of language and culture.

Кіріспе

Антропоэлекті парадигма аясында сөз байлығының құрылымдық жүйесі ғана емес, танымдық әлемі кешенді зерттеліп, мәдени-репрезентативті тілдік үлгілердің мұрагерлік, қазыналық қызметтері негізінде мәдени-семантикалық мәні ашылады. Сол арқылы кез келген мәдени мазмұнды сөздің бүгінге дейін терең тамырынан желісі үзілмегені айқындалып, соның негізінде әр ұлтқа тән ерекшеліктердің болмысын қалыптастыратын ұлттың мәдени коды танылады.

Осымен байланысты қазіргі тіл біліміндегі антропоэлектік бағытқа негізделген зерттеулерде ғасырлар бойы қалыптасқан адам әрекеті мен күнделікті тәжірибесін тіл арқылы таңбалаған (репрезентациялаған) рухани-танымдық ақпаратқа ерекше назар аударылады. Оның маңыздылығы – осындай зерттеулерде айқындалатын мәдени-тілдік репрезенттердің қазіргі қазақ қоғамындағы ұлттық сананың рухани өзегін жаңғыртуға бағытталған заманауи қоғам талаптарына сәйкес дәйектілік қызмет атқаруында.

Тілдің өз бойынан табылатын этностың бүкіл рухани-мәдени байлығының асыл қазынасы іспетті мазмұндық-деректі әлеуеттің жан-жақты ашылып, мәдени репрезентациясының дәйектелуі қазақ тіл білімінде мынадай лексикографиялық еңбектерде жарқын көрініс тапқан: Ә. Қайдар «Қазақтар ана тілі әлемінде» (Этнолингвистикалық сөздік. 1-том – «Адам», 2-том – «Қоғам», 3-том – «Табиғат»; «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» (15 том); І. Кеңесбаев. «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі»; Р. Шойбеков. «Қазақ зергерлік өнерінің сөздігі»; «Қазақ тілінің аймақтық сөздігі»; «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі (энциклопедия) т.б.

Осы еңбектерге сүйеніп, *тіл-мәдениет* сабақтастығына орайлас айқындалған, тіл иесінің құндылықтық білімін көрсететін, белгілі бір ұғымдық кеңістікте халықтың мәдени болмыстық ерекшелігін жүйелеп, күнделікті өмірі мен тұрмыс салтын вербалдайтын тілдік құралдың бірі - мәдени-репрезентативті тілдік бірліктер. Қазіргі таңдағы ұлт санасын жаңғырту мен мемлекеттік тіл қызметін жандандыруға қатысты мемлекеттік мүдде бұл істің *тіл-қоғам* сабақтастығына сәйкес коммуникативтік сапасын (тиімділік, қолжетімділік, ыждағаттылық т.б.) күшейтіп, ұтқырлық технологиясын жетілдіруді қажет етеді. Сондықтан қазіргі тіл біліміндегі антропоэлектік парадигма кеңістігінде құрылымдық жүйе мен жарық көрген лексикографиялық еңбектердің шегі мен мазмұны кеңейіп, заманауи үлгідегі ұлттық корпустық базаны дамытуға бағыт алып отырғаны белгілі. Олай болса, ұлттық корпус базасының сүбелі бөлігін құрайтын мәдени-репрезентативті тілдік бірліктердің ішкорпусын жасау ісі аса маңызды.

Материал және әдістер

Мәдениеттанымдық тілдік бірліктерді талдау, мәнін ашу барысында тіл білімінде қалыптасқан қазақ тіліндегі этномәдени бірліктерді сипаттау, жинақтау, салыстыру, топтастыру, этнолингвистикалық интерпретация, мәтіндік, дискурстық талдау, мәдени семантикасын ашу әдіс-тәсілдері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Қазақ тіл білімінде жасақталып жатқан ұлттық корпустың мәдениеттанымдық тілдік бірліктерінің ішкорпустары құрылымы мәселелерін тиімді жүзеге асыруға ғылыми-әдістемелік негіз болатын В. фон Гумбольдт, А.А. Потебня т.б. ғалымдардың лингвофилософиялық еңбектеріне жалғасқан В.А. Маслова, Е.Телия, Н.Ф. Алефиренко, т.б. ғалымдар мен өз зерттеулерін қазақ тіл

білімінде тіл мен мәдениет байланысына ерекше мән берген А.Байтұрсынұлы мен Қ. Жұбанов қағидаларын ұластырған Ә. Қайдар, Р.Сыздық, Е. Жанпейісов, Т. Жанұзақов, Н. Уәли, Ж. Манкеева, З.Ахметжанова, Р. Шойбеков т.б. ғалымдардың тұжырымдары мен талдамалық үрдістері пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

Тіл білімінде ең алғаш рет тіл мен мәдениеттің байланысына қатысты мәселені көтерген В. фон Гумбольдтің: «Среди всех проявлений, посредством которых познается дух и характер народа, только его язык и способен выразить самые своеобразные черты народного духа и характера и проникнуть в их сокровенные тайны» деген тұжырымы, ой-қорытындылары тілді ұлттық феномен деп танитын бүгінгі тіл біліміндегі жаңа бағыттардағы тұжырымдарға негіз болды (Гумбольдт, 2000: 69). Тіл мәдениетпен бір бүтін тұтастық құрып, ажырамас бірлікте өмір сүріп, мәдениеттің тілдің өн бойында қалыптасып, оның дамуындағы алғышарттардың міндетті түрдегі басқышы қызметін атқарады. Осылайша қайсыбір уақытта қандай да бір жерде өмір сүретін этнос мәдениетінің маңызды бөлігін құрайтыны ресейлік ғалым А.А. Потемняның еңбектерінде жалғасса, қазіргі тіл біліміндегі лингвомәдениеттанушы ғалымдар (В.А. Маслова, С.Г. Тер-Минасова, М.М. Копыленко т.б.) шындық дүниені бейнелеуші тілді айнамен салыстырады. Демек, мәдениеттің басқа салаларына қарағанда тілдің өз ортасы бар: «Белгілі бір тілде сөйлейтін кез келген этнос өздерін өзге топтардан сыртқы физиологиялық айырмашылықтарымен ерекшелеп тұратын адамзат қауымының белгілі бір нәсіліне жатады. Тіл мәдениеттен тыс өмір сүрмейді, яғни ол біздің өмір сүру образымыздан хабар беретін тәжірибе-білігімізге, идеяларымызға тәуелді» (Гумбольдт, 2000: 85).

Ал Э. Сепир В. Гумбольдтің осындай тіл мен мәдениеттің біртұтастығын ашып көрсететін маңызды әдіснамалық көзқарастарын қолдай отырып: «Мәдениет белгілі бір қоғамның әрекеті мен ойлауының көрінісі, ал тіл – қалай ойлаудың көрінісі. Ендеше, тіл мазмұнды», – деген қорытынды жасайды (Сепир, 1999: 190-194). Осымен байланысты, «Тіл ойды жеткізу мен қарым-қатынас жасаудың құралы ғана емес, мәдени білім аккумуляциясының да басты құралы болып саналады. Күрделі таңбалы жүйені құрай отырып, тіл қандай да бір мәліметті жеткізу, сақтау, қолдану, қайта жаңғырту қызметін атқарады. Мәдениет те тіл секілді белгілі бір хабарды жеткізу қабілеті бар таңбалық жүйе (семиотикалық) болып табылады, алайда ол тілге қарағанда өзін-өзі ұйымдастыруға қабілетсіз, себебі мәдениет ең алдымен – жады, оның басты қасиеті – жинақтау, сақтау және абсолюттік жалпы қауымдастыққа талпыну» (Поршнева, 1974: 227) деген ой назар аударады.

Осы арада тіл мен мәдениет байланысына қатысты мәдени білімді, мәдени артефактілерді тарату, тіл тұтынушыларға таныту мәселесі өзектеледі. Әрбір тілді тұтынушы мен қолданушының санасына мәдени білімді енгізу дүниені қабылдайтын ортақ этнотілдік ұжымға тән ұлттық-мәдени кеңістік құруға және тіл жүйесіндегі орталық және шеткері аймақтарға қатысты лингвомәдени коммуникативтік зерттеулерге де байланысты.

Когнитивист-ғалым В.И. Карасик тіл мен мәдениеттің байланысына қатысты «мәннің тілде кристаллизациясы» туралы айтып, оны «тілдік тұлға санасында дүниенің мәдени таңбалық аккумуляциясы» деп анықтайды (Карасик, 2010).

Қазіргі тіл білімінде тілдік бірліктердің мәдени компоненттеріне қатысты Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров, Н.Ф. Алефиренко еңбектері маңызды (Верещагин, Костомаров, 2014; Алефиренко, 2020).

Сонымен, жаһандану заманындағы тіл иесінің дүниетанымын байлайтын қазығы – оның бүкіл рухани-әлеуметтік, адамтанымдық қазынасы жинақталған тіл деректері. Олай болса, оларды тіл иесінің тарихымен, мәдениетімен, өзіндік ой-санасымен бірлікте қарайтын тілді зерттеудің антропоэзеттік бағыты болса, оның саны сапаға ұласқан, кең ауқымды, кешенді, ыждағатты да тиімді тілдік-әдістемелік, танымдық-ақпараттық құралы, заманауи үлгісі – қазақ тілінің ұлттық корпусы. Оның негізінде мәдени танымдық тілдік деректерде астарланған «қазақ әлемінің» бейнесін, ұлттық-мәдени кодын ашу жаһандану заманындағы мәдени сабақтастық, мәдени коннотация, мәдени коммуникация қызметін жүзеге асырып қана қоймай, тілдің коммуникативтік әлеуетін де дәлелдейді. Тілдің терминжасамдық та өрісін кеңейте түседі. Мысалы: *тұсаукесер, отбасы, құрылтай, жарғы, нарық, тұғыр* т.б.

Осы орайда қазақ ұлттық корпусының мәдени танымдық тілдік бірліктерінің ішкорпусына енгізілуі тиіс қазақ тілі қазынасы айшықталған лексикографиялық еңбектерден алынған мәдени семантикалық анықтамалардың үлгілері ұсынылады және 100 томдық «Бабалар сөзінен» алынған кейбір көнерген сөздер, діни сөздер, этнонимдер, этнографизмдер қарастырылды.

Қазақ тілінің аймақтық сөздігі (2005 ж.); Қазақ сөздігі (2013 ж.): Абылайша (Жамб., Шу). Қос шаңыраққа уықтың өзін ғана шанышып тұрғызатын керегесіз кішкене үй.

Мұны үй туралы этнограф, мәдениеттанушы ғалымдар қазақтың дәстүрлі мәдениетіне, тұрмысына сәйкес, яғни жарықта жүрген кезде, көштің ұзақ жолында дамылдауға қолайлы жеңіл қос түрі деп анықтаған (Қасиманов, 1969; Арғынбаев, 1987; Мұқанов, 1981; Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005).

Бұл атаудың уәжі қазақ тарихымен байланыстылығының дәйектілігі Абылайхан билеген жаугершілік заманда салмағы жеңіл және тігілуінің тез болуына қатысты қалыптасуымен түсіндіріледі.

Адарғы (Қ.Орда, Арал, Сем., Үрж.) - өрмек тоқығанда жіптер шатыснау үшін арасына қойылатын ені бір сүйемдей, ұзыны жарты метрдей тақтайша.

Қазақ қолөнеріне қатысты кілем тоқу үдерісінде өрмек жіптерін екіге ажыратып тұратын құрал. Демек, бұл анықтама мәдени семантикасын ашса, ал оның лингвистикалық интерпретациясы туынды сөздің құрылымындағы *ад/ аж* түбірінің жаңғыртылуымен, яғни тарихи фоно-морфо-семантикалық үдеріс нәтижесімен байланысты (Қайдаров, 1986).

Бұйдагер (Қ.Орда, Қарм.) – көші-қон кезінде көш жайын бақылап, жол сілтеп, көш жолының егжей-тегжейіне дейін біліп отыратын, көш алдында салт атпен жүретін адам. Көшпенді мәдениетке сай күнделікті тұрмыста қалыптасқан қызмет иесі атауына негіз болған ата кәсіпке сәйкес түйе, өгізді шаруаға қосқанда басқарып отыратын әбзел ретіндегі бас жіп, жетек жіп – *бұйда*. Осы мағынадан тілімізде оның *тізгін – тізгінші, басшы, жетекші* т.б. деген ауыспалы қолданысы туындаған.

Ебелек (Қост., Жанг.) - егін машинасының айналып тұратын ағаш қалағы.

Қазіргі қазақ тіліндегі көрсетілген техникалық терминмен қатар «шыр айналған дүние бейнесін көрсететін ою» деген мәдени танымдық атау да бар. Бұл қолданыстардың негізі «ебелек» сөзінің «жеңіл, әлсіз өсімдік» мағынасын білдіретін тура мағынасымен сабақтасады. Халықтың ұжымдық этномәдени санасында қалыптасқан ғалам бейнесінің көрінісіне өсімдіктің бейнелеушілік белгісі мәдени танымдық тілдік бірліктерге уәж болған.

Жадағай (Шымк., Қызылқ., Сем., Көкп., Ақс., Абай). Астарсыз тігілген жеңіл шапанның атауы ретіндегі бұл аймақтық қолданыстың төркіні де дәстүрлі киім мәдениетінің жүйесіне қатысты. Қазіргі тіліміздегі «жадағай» сөзінің «жайдақ», «жалаң», «қарапайым» сияқты ауыспалы мағыналары да жадағай шапанның атауына жеңіл киім ретіндегі мағынасы уәж болған. Бұл сипат күзгі пальтоның қазақша баламасы ретінде қолдануға негіз бола алатын сияқты.

Салбұрыншы (Шығ. Қаз., Тарб.) – құс салушы, құс ұстаушы.

Қазақтың дегдар өнеріне қатысты аңшы-саятшылардың қыста топталып, бірнеше күнге аң аулауға шығу салтын білдіретін «салбұрын» лингвокультуремасының айшықты суреттелуін М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясынан көреміз.

Осы сияқты саятшылыққа қатысты «Құсты (бүркітті) қайта қондыру үшін қажетті алдамшы қалта» мағынасындағы «шырға» (Алм., Кег.), «тайдың, құлынның терісінен істелген сырт киім» (Сем., Алм.) т.б. аймақтық қолданыстар – тіл арқылы сақталған мәдениеттің тілдік репрезентациясы.

Ә. Қайдар. «Қазақтар ана тілі әлемінде» (Этнолингвистикалық сөздік. 2013 ж. 1-3-том):

Сөздіктің қазақ тілі әлеміндегі қазақ жұртының рухани мәдениетін танытатын этнолингвистикалық кең ақпараты таңбаланған тілдік қазынасы еңбектің аса маңызды бөлігін құрайды. Соның ішінде адамды о дүниеге шығарып салу, рухына құрмет көрсету өз дүниетанымымыз бен салт-санамызға сәйкес қалыптасқан төл мәдениетіміздің осындай сүбелі еңбектерде дәйектелген көрінісі тілде қалай сақталғаны ұлттық корпусының мәдени танымдық ішкорпусында жүйелі орын табуы тиіс. Солардың бірнеше үлгісін атап өтсек:

Атау кере – ұзақ ауырып, халі нашарлаған адамға арнайы әзірленетін ең соңғы тамағы.

Естірту – өлім туралы хабарлаудың қазақ дәстүрі бойынша өзіндік жән-жоралғысы.

Қазақтың дәстүрінде суық хабарды ашық айта салмай, психологиялық тұрғыдан санасына жеткізудің өзіндік тілдік қолданысын шебер игерген елдің абыройлы азаматтары, үлкендері бұл істі атқарған.

Көңіл айту – артында қалған жақындарына сөз құдіретін пайдаланып, қолдау, жұбату, үміттендіру қызметіне сай сөздерін айту.

Жоқтау – көбінесе елге белгілі тұлғалар өмірден өткенде сөз арқылы зарлы жыр түрінде айтылатын қастерлі дәстүр.

Бұл дәстүр марқұмның жақын-туыстары мен жұртының жадында сақталатын «сөзбен тұрғызылған ескерткіш» іспетті рухани дүние ретінде танылады.

Сүйекке түсу – қаза болған адамның мәйітін арулау рәсімі.

Марқұмды жөнелту рәсіміне жанына жақын, тірлікте жақсы сыйласқан адамдар кіретіні де қазақ дәстүріндегі тәртіп ретінде қалыптасқан.

Тұлдау – марқұмның тақымы тиіп, өзі мінген атының жал-құйрығын күзен, ешкімге мінгізбей, жылқыға жіберіп, семіртіп, өзінің асында сою.

Осы қатарда келтірілген «тұлдау» рәсімінің ұлттық корпустағы мәдени-тілдік репрезентациясының мәдени-семантикалық мазмұнын ашатын тілдік ақпарат арқылы қазақтың дәстүрлі мәдениетінде көрініс тапқан жылқының қазақтың ұлттық болмысы мен мінез-құлқын айқындауға септігін тигізеді. Көшпенділердің архаикалық санасын бейнелейтін батырлар жырында, паремиологиясында жылқы тек көлік қызметін атқарушы ғана емес, ол ер қорғаны, жолдасы ретінде көрініс табады. Сондықтан да батырлардың серігі іспетті *Байшұбар, Тайбурыл, Ақбозат* т.б. жылқылардың аттары антонимдер сияқты прецеденттік атауларға айналған. Сондықтан ат иесі өмірден өткеннен кейін жасалатын «тұлдау» рәсімінің негізінде жылқы «әруақтар әлемі мен адамдар арасында медиаторлық қызмет атқарған деген түсінікке сай мифтік таным қалыптасқан. Жалпы, қазақ халқының қоғамдық-әлеуметтік, рухани-мәдени өміріндегі жылқының қозғалыс, өмір сүру көзі, ел тану, ұланғайыр кеңістікті игеру құралы ретіндегі бейнесі тілінде жан-жақты көрініс тауып, қалыптасқан кешенді мәдени жүйе құрайды. Қараңыз: жылқының жасына қатысты: *құлын, жабағы, тай, құнан, дөнен, бесті* т.б.; қозғалысына қатысты: *аяңдау, желу, жорту, шабу* т.б.; жынысына қатысты: *байтал, бие, сәуірік, айғыр, азбан* т.б.; түсіне қатысты: *қыран, баран, ала, шұбар, қасқа, кер, боз* т.б. Жылқы ер-тұрманының әрбір бөлшегі жіктеліп, аталған: *тебінгі, тоқым, терлік, айыл, ауыздық, тізгін, сағалдырық, құйысқан, жүген, өмілдірік* т.б.

Тілде көрініс тапқан жылқының қазақ тұрмысындағы жан-жақты қызметі қазақ халқының этномәдени санасында ерекше мифопоэтикалық жүйе құрған ғаламның кез келген ұлттық, тілдік бейнесінің әмбебаптығын және өзіндік ерекшелігін айқындайтын метафора, теңеу және символ болып табылады (Қайырбаева, 1997).

Мысалы, *теңбіл көк, ақ бөрте, тарлан боз, құла қасқа, ал қара көк, ақ табан, сұр жорға, қара қасқа, жылтыр қара, сүліктей қара, тобылғы торы, қара кер, құла жирен, боз, шұбар, мақпал, қара, әсем қоңыр, көк шолақ, кербесті, ақ бақай.*

Қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі жылқының этнокогнитивтік санадағы болмысы мен мәдени антропологиядағы параллель де осыны көрсетеді («Байтал шауып бәйге алмас» т.б.). Сол сияқты ол халықтық метрологияда да (*бие сауым уақыт, бие байлар кез, ат төбеліндей, бес биенің сабасындай* т.б.), салт-дәстүрлердің қалыптасуында (*бәйге, көкпар, қыз қуу, ашамайға мінгізу* т.б.), ырым-ғұрыптарда (*ақ боз ат шалу, бозқасқа атау* т.б.) көрініс береді.

Демек, қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі жылқының заттық және рухани құндылықтар жүйесіндегі орнын тіл арқылы дәйектеу мәдени-репрезентативті ішкорпустың сенімді дерегі болмақ.

Ұлттық корпуста этномәдени мазмұнды тілдік бірліктердің мәденитанымдық репрезентациясына негізделген ішкорпустарын енгізу тіл арқылы ұлт болмысын таныту мен сана жаңғырту мәселесіне қатысты аса өзекті. Оны жүзеге асырудың тиімді үлгісі қазақ білімінде жеткілікті (Ә.Қайдар, Р. Сыздық, Е. Жанпейісов, Н. Уәли т.б.). Бұл мәселенің кешенді сипаты оның саялық білім қоры ретінде тарихи-мәдени, этнографиялық, археологиялық т.б. зерттеулердің ақпараттық деректерін тиімді пайдалану қажеттілігін көрсетеді.

Мысалы, ұлтымыздың мәдени болмысын, мұрагерлік, коммуникативтік, прагматикалық тұрғыдан танытатын коммуникативтік базасының заманауи да кешенді үлгісі ретіндегі ұлттық

корпусты дамытуда, ішкорпустарды жетілдіруде дәйектік көздердің тілдік деректерін кешенді зерттеу үдерісіне ерекше көңіл бөлінбек.

Сондай көздердің бірі 2013 жылы М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты жариялаған «Бабалар сөзі». Осы мақалада "Бабалар сөзінің" тілдік дәйегі ұлттық корпусқа деректік көз ретінде алғаш рет ұсынылып отыр (Бабалар сөзі, 2013).

«Бабалар сөзінің» «Ғашықтық дастандар» бөлігінен алынған мәдени-репрезентативті тілдік бірліктер де ұлттық корпустың ішкорпусын дәйектеп, біздің ойымызша тіл арқылы ұлт болмысын, ғасырлар бойы қалыптасқан төл мәдениетін дәлелдейтін рухани көздердің бірі ретінде болашақта жан-жақты қарастырылуы қажет.

Этномәдени мазмұнды тіл бірліктері:

Наурыз. Қазақтардың бағзы мәдениетінің даму үдерісінде соғды, иран, хорезм мәдениетінің ықпалы, әсері болғаны белгілі. Қазақтың күнтізбесінде, ай атауларында ол көрініс тапқан. Соның бірі – Наурыз айының атауы. Иран тілінде «ноу» - жаңа және «руз» - күн дегенді білдіріп, әрі қарай барша түркі тілдерінде «жаңа жылдың алғашқы күні», «жыл басы», «Ұлыстың ұлы күні» т.с.с. мәдени танымдық ұғымдарды білдіретін сөз тіркестерінің қалыптасқаны белгілі.

«Ғашықтар дастандарының» дерегіне сүйенсек: *Бір күні наурыз берді жұрттың бәрі, шат болып жиылыста жас пен кәрі.*

Қамшы – қазақ халқының материалдық мәдениетіне қатысты байырғы кездегі шаруашылық, мәдени өміріндегі маңызды ер-тұрманның бірі. Сонымен бірге ол қолданыс барысында этномәдени жүйенің бірлігіне де айналып, әлеуметтік-құқықтық, этикалық, мифтік т.б. мәнге де ие болғанын тілде қалыптасқан сөздер мен сөз тіркестері айғақтайды: *қамшы тастау, қамшының сабы сынды, қамшы таянды* т.б.

Осының бәрін кешенді талдап, *қамшы* сөзінің мәдени семантикасын ашып, концептілік жүйеде қарастырған ғалым Н. Уәли *қамшы* сөзінің лингвистикалық реконструкциясын да анықтайды: *қам* - бақсы, *шы* – сөз тудырушы қосымша (Уәли, 2005).

«Ғашықтар дастанында»: *Қамшымен ашуланып салғанында, Бір асқан батырыңнан қолы қатты.*

Діни сөздер. Бұлардың дастанда кең қолданыста және бірнеше дыбыстық нұсқада айтылатыны байқалады: *Құдай, Алла, пайғамбар, Ислам, неке, Құран, намаз, хадис, Қазба, садақа, сүннет, тамақ және Алла-Аллаһ-Алда; Құдай-Құда-Құдай-ай; молда-молла* т.б.

Этнонимдер. Ғашықтық жырларда қолданылған көптеген пайғамбар, адам аттары т.б. мәдени танымдық даму үдерісінде прецеденттік этнонимдерге айналып кеткені белгілі: *Мұхаммед, Сүлеймен, Ұлықпан, Ескендір, Жүсіп-Зылиқа;* елді-мекен, жер-су атаулары: *Йемен, Қытай, Һүндістан, Мысыр, Гүлстан; Сахара, Алтай, Хорасан, Қобда, Иранбақ, Ніл.* Сол сияқты сол кезеңнің мәдени-рухани орталықтары туралы ақпараты таңбаланған қала аттары: *Құдыс, Үрім, Бағдат, Басра, Түркістан* т.б.; этнос атаулары: *қытай, орыс, араб, керей, зәңгі* т.б.; мифтік атаулар: *дию, пері, періште, мыстан кемпір.*

Көне сөздер. Әйбатлап (*Әйбатлап бір көшікіні жасадылар, Көйлекні бір темірге қашадылар*). Қазіргі қазақ тілінде *әйбат* сөзі аймақтық қолданыста. Сол сияқты: *түмен, көшік, үшбу, кеп, тәрік, сейір, көнек, пұл, ділла, канадил, мейман* т.б. мәдени атауларды көнерген сөздер қатарында қарастыруға болады.

Ал, осындай ежелгі қисса-дастандарда кездесетін *хауыз, әуіз, әуез, зияпат, кебаб, пұл* сынды көнерген сөздердің қазіргі тілімізде жаңғырып, қазіргі күнде белсенді қолданысқа түсуін қазіргі қоғамдағы рухани жаңғыру үдерісіне сай мәдени танымдық трансформация, коммуникация нәтижесіндегі сәтті, жаңа қолданыстардың, терминдердің қазақша баламасының кумулятивтік үлгісі деп санаймыз. Соның нәтижесінде қазір олар *хауыз* (бассейн), *әуез* (мелодия), *зияпат* (банкет), *кәуап* (шашлык) т.б. мәдени танымдымызды кеңейтіп, жалғастырып, тілдің мәдени танымдық әлеуетін жүзеге асыруда.

Болашақта 100-томдық Шығыс ауыз әдебиеті үлгілерінде кездесетін мифтік танымға сәйкес мәдениеттің архаикалық үлгілерінің тамырын терең кешенді мәдени-рухани көз екенін айғақтайтын мифолог-ғалым С.Қондыбайдың шығармаларының мәдени-тілдік деректері осы мақсаттағы кешенді деректік дәйек ретінде қарастырылуы тиіс.

Қорытынды

Тіл – өз бойында мәдениеттің арқауын құрап, негізін қалайтын, ұлттық рухты айқындап тұратын ұлы күш, мәдениетімізді танытушы бірден-бір қуатты құрал, ұлттық мәдениет тірегі. Төл мәдениетіміз сақталған негізгі тарихи-рухани көздердің бірі.

Тіл арқылы сақталған, қалыптасқан этномәдени атаулар – ұлттық танымымызды айғақтап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отыратын рухани байлығымыз. Соны бейнелейтін мәдени-репрезентативті тілдік бірліктер ұлттың өткені жайлы мол ақпарат береді. Тарихи-рухани құндылыққа ие мәтіндерді оқу барысында сол кездегі тіл иелері өмір сүрген кеңістіктегі саяси-әлеуметтік жағдайды, болған түрлі тарихи, мәдени, әскери, экономикалық оқиғаларды, соған қатысқан кейіпкерлерді, тұлғаларды, оқиға болған өңірдің түрлі мәдени ерекшеліктерін тіл арқылы тануға болады. Оның себебі – тіл иесінің болмысты танып, түсінуі өзі өмір сүретін ортада жинақтаған білімі мен тәжірибесіне сәйкес түзілуінде. Сондықтан заманауи лингвистикада тілді қарым-қатынас жасаудың тәсілі деп қана емес, жалпы мәдени білімнің жиынтығы деп қарайтын қағида қалыптасқан. Осымен байланысты академик Ә. Қайдардың тілді зерттеушіні «тіл тамыршысы» деп санауы *тіл-мәдениет* сабақтастығын айқындаудың кешенді болмысын көрсетеді.

Себебі ұлттық мәдениет көрсеткіші, тілде сақталған және қалыптасқан ұлттық мәдени код ретіндегі мұндай мәдени-репрезентативті тілдік бірліктер мемлекеттік тілдің жан-жақты қоғамдық қызметінің дамуына, баюына, оның тұтынушыларының сұранысына ие болу мен ел мүддесіне лайық зор үлес қосары сөзсіз. Бүгінде ғасырлар қойнауынан шығарылып, күнделікті тілдік қолданысқа енгізіліп, жалғасып жатқан мұндай сөздердің қолданыс аясының кеңейіп, көбіне терминдік мәнге ие болып жатқаны – соның дәлелі.

Қазіргі қоғамдағы ұлттық санамызды жаңғыртып, халықтық білім деңгейінде қалыптасқан мәденитанымдық санамызды дамытатын сенімді көзі ретінде заманауи рухани-коммуникативті құрал ұлттық корпус танылып отырса, оны кеңейтіп, жетілдіріп, дамытушы - сайып келгенде, ұлттық корпус базасының өзекті ішкорпусын дәйектеп, жетілдіретін мәдени-репрезентативті тілдік бірліктер жүйесі.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті ЖТН BR18574132 «Мәдени-репрезентативті және жарнама мәтіндерінің ішкорпустарын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында жарияланды.

Әдебиеттер

- Гумбольд В. (2000) Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 2000. – 400 с.
 Сепир Е. (1993) Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1993. – 656 с.
 Поршнев В.Ф. (1974) О начале человеческой истории. – М.: Мысль, 1974. – 487 с.
 Карасик В.В. (2010) Языковая кристаллизация смысла. – М.: Гнозис, 2010. – 428 с.
 Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. (2014) Язык и культура. – Москва, Берлин: Директ-Медиа, 2014;
 Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка. – М.: Флинта, 2020.
 Қасиманов С. (1969) – Алматы, Қазақстан, 1969;
 Арғынбаев Х. (1987) Қазақ халқының колөнері. – Алматы: Өнер, 1987;
 Мұқанов М.С. (1981) Казахская юрта. – Алма-Ата: Кайнар, 1981;
 Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. (2005) – Алматы: Арыс, 2005.
 Қайдаров А.Т. (1986) Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1986. – 328 с.
 Қайырбаева Қ.Т. (2004) Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні: филол. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2004. – 127 б.
 Бабалар сөзі. (2013) – Астана: Фолиант, 2013. – 432 б.
 Уәли Н. (2005) «Қамшы» концептісі // «Акад. Ш.Ш. Сарыбаев және қазақ тіл білімі мәселелері» атты ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы: Дайк-пресс, 2005.

References

- Humboldt V. (2000) Izbranniyе trudy po yazykoznaniiyu. [Selected works on linguistics] – М.: Progress, 2000. – 400 p.
 Sepir E. (1993) Izbranniyе trudy po yazykoznaniiyu i kulturologii. [Selected works on linguistics and cultural studies] – М.: Publishing group "Progress", "Univеrs", 1993. – 656 p.
 Porshnev V. F. (1974) O nachale chelovecheskoi istorii. [About the beginning of human history] – М.: Mysl, 1974. – 487 p.

- Karasik V. V. (2010) Yazykovaya kristallizatsiya smysla. [Linguistic crystallization of meaning] – M.: Gnozis, 2010. – 428 p.
- Vereshchagin E. M., Kostomarov V. G. (2014) Yazyk i kultura. [Language and culture] – Moscow, Berlin: Direct-Media, 2014;
- Alefirenko N. F. (2020) Lingvokulturologiya: tsennostno-smyslovoe prostranstvo yazyka. [Linguoculturology: the value-semantic space of language] – M.: Flinta, 2020.
- Qassimanov S. (1969) Qazaq halqynyng qoloneri. [Crafts of the Kazakh people] – Almaty, Kazakhstan, 1969;
- Argynbayev H. (1987) Qazaq halqynyng qoloneri. [Crafts of the Kazakh people] – Almaty: Oner, 1987;
- Mukanov M. S. (1081) Kazahskaya yurta. [Kazakh yurt] – Alma-Ata: Kainar, 1981;
- Qazaq titnin aimaktyk sozdigi (2005) [The regional Dictionary of the Kazakh language] – Almaty: Arys, 2005, etc..
- Qaidarov A. (1986) Struktura odnoslojnyh kornei i osnov v kazahskom yazyke. [The structure of monosyllabic roots and stems in the Kazakh language] – Alma-Ata: Nauka, 1986. – 328 p.
- Qairbayeva Q. T. (2004) Symbolic meaning of ethno-cultural names in the Kazakh language: philol. science. kand. diss. – Almaty, 2004. – 127 P.
- Babalar sozi. (2013) – Astana: Foliant, 2013. – 432 p.
- Uali N. (2005) «Qamshy konseptisi /" Materials of the scientific and theoretical conference". Academician Sh. Sh. Sarybayev and the problems of Kazakh linguistics". ["Whip" concept]– Almaty: Daik-Press, 2005.

Б.Қ. Момынова^{1*} , У.Г. Анесова²

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан;

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: momynova_b@mail.ru

КӨРКЕМ МӘТІННІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ПОЭТИКАСЫ: КОМПОЗИТТІК ДЕҢГЕЙ

(жазушы Әлібек Асқаровтың шығармасы бойынша)

Аннотация. Мақалада жазушы Ә.Асқаровтың «Алтайда алтын күз еді» (Алматы, 2014) шығармасында кездесетін мағынасы көмескі сөздердің мәні ашылып, кейбір сөздердің сөздіктерде қамтылу деңгейі туралы, узуалды және окказионал қолданыстар, т.б. туралы мәліметтер беріледі. Сонымен қатар автордың қолданысындағы сөздердің кейбір ерекше тіркесімділігіне талдау жасалады.

Көркем мәтінді талдаудың бір түрі лингвистикалық поэтикалық талдау болса, осы талдау түрінің бірнеше шарттары бар. Яғни лингвист-зерттеуші тарапынан мына мәселелер қарастырылуы тиіс: көркем шығарманың әдеби жанрын анықтау, соған сай автордың тілдік бірліктерді қалай және қайтіп іріктелгеніне тоқталу; көркем мәтіндегі сөйлеу үлгілеріне тән нормалардың қаншалықты сақталғанын тілдік фактілер арқылы көрсету; автордың әдеби тіл заңдылығы бойынша сөйлеудің баяндау түрінде жақ пен шақ нормаларын қандай деңгейде сақтағанын қадағалау, өйткені бұл лингвистикалық поэтиканың басты шарттарының біріне жатады; көркем мәтіннің композициялық бөлінісіндегі ерекшелікке назар бөлу, талдау; көркем мәтіндерде лексикалық синтагмалардың қалыптанған үлгілерінен бөлек сөйлеу тілі элементтері синтагма жасайтынын аталған көркем мәтіннен алынған нақты мысалдармен көрсету және олардың әдеби тілге ену мүмкіндігі, әлеуеті барын көрсету; бейнелілікті тудыратын тіл элементтеріне тоқталып, талдау жасау, көркем мәтін сөздік қорды байытатын және жаңа сөздер көп туындайтын мәтін түрі екенін дәлелдеу, т.б. Осындай талдау түрлерінен туындаған нәтиже ретінде автордың дара стилі туралы пікір қалыптасатынын көрсету. Сонымен қатар мақалада қол жеткен нәтиже көркем мәтін иесі автордың өзі ғана біліп-мойындайтын ерекше эстетикалық әлемде тіршілік ететін рухани феномен екені анықталады.

Тірек сөздер: лингвистикалық поэтика, көркем мәтін, сөз және сөз формалары, сөз тіркестері, мағынасы көмескі сөздер, мәтін кеңістігі, эмоция, экспрессия, сөздік қор, т.б.

Б.Қ. Момынова^{1*}, У.Г. Анесова²

¹Институт языкознание имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан;

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: momynova_b@mail.ru

ЛИНГВОПОЭТИКА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА: КОМПОЗИТНЫЙ УРОВЕНЬ

(по произведению писателя Алибека Асқарова)

Аннотация. Одним из видов анализа художественного текста является лингвистический поэтический анализ, а в языкознании существуют несколько условий этого типа лингвистического анализа. Другими словами, со стороны исследователя-лингвиста должны быть рассмотрены следующие вопросы: обратить внимание на то, как сделал автор выборку языковых единиц в соответствии с литературным жанром художественного произведения; сделать анализ соответствию соблюдения норм, присущих речевым образцам художественного текста; а также обратить внимание на соблюдения норм лица и времени в повествовательной форме речи в отдельно взятом художественном тексте; обратить внимание и анализировать композиционное разделение анализируемого художественного текста; привести наглядные примеры из исследуемого художественного текста и обратить внимание на тот факт, как элементы разговорной речи образуют синтагму, отделенную от формирующихся образцов лексических синтагм в художественных текстах, показать, что они способны существовать и быть в литературном языке, так как у некоторых элементов разговорной речи имеются потенциал; проанализировать элементы языка, образующих образность художественного текста, а также доказать, что художественный текст обогащает словарный запас, так как новые слова чаще порождают художественные тексты и т.д. А также сформировать мнение об индивидуальном стиле автора.

Ключевые слова: лингвистическая поэтика, художественный текст, слово и словоформы, словосочетание, слова с приглушенными значениями, эмоция, экспрессия, словарный запас и др.

В.К. Momynova^{1*}, U.G. Anesova²

¹A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan;

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: momynova_b@mail.ru**LINGUISTIC POETICS OF A LITERARY TEXT: COMPOSITE LEVEL**

(based on the work of writer Alibek Askarov)

Abstract. One of the types of analysis of a literary text is linguistic poetic analysis, and in linguistics there are several conditions for this type of linguistic analysis. In other words, the following issues should be considered by the linguist researcher: to pay attention to how the author made a selection of language units in accordance with the literary genre of the fiction; to make an analysis of compliance with the norms inherent in the speech samples of the literary text; also to pay attention to the observance of the norms of person and time in the narrative form of speech in a single artistic text; to pay attention and analyze the compositional division of the analyzed artistic text; to give illustrative examples from the studied artistic text and pay attention to the fact that the elements of colloquial speech form a syntagma separated from the emerging patterns of lexical syntagmas in artistic texts, to show that they are able to exist and be in a literary language, since some elements of colloquial speech have potential; to analyze the elements of language that form the imagery of a literary text, as well as to prove that an artistic text enriches the vocabulary, since new words more often generate artistic texts, etc. And also to form an opinion about the individual style of the author.

Keywords: *Linguistic poetics, artistic text, word and word forms, word combination, words with suppressed meanings, emotion, expression, vocabulary, etc.*

Кіріспе

Көркем шығарманы (көркем мәтінді) талдау және қай бағытта талдау – лингвистикалық поэтикада аса маңызды. Көркем мәтінді тілдік талдаудың бір қыры әдебиеттанумен байланысты. Өйткені шығарманың әдеби параметрін анықтау белгілі бір тілдік құралдарды таңдап, іріктеп алуға ықпал етеді. Осы мәселелерді ескере келгенде, лингвистикалық поэтикалық талдауға қажетті шарттарды былайша санамалап беруге болады:

- көркем мәтіндегі тілдік бірліктердің автор тарапынан іріктеліп, таңдалуына шығарманың әдеби параметрлері ықпалын тигізетінін растау;
- шығарманың әдеби тегі (проза, поэзия, драма), яғни жанрын анықтап, жанрға тән негізгі белгілерді көрсету;
- шығармадағы негізгі сөйлеу формасын, яғни сюжетті жеткізудің формасы мен осы форманың тілдік қырын көрсету;
- шығармадағы сөйлеу үлгілерін (монолог, диалог, автор сөзі, айтушының (автор емес, өзге бір адам), кейіпкерлер сөзі) т.б.) және оларға тән тілдік нормалардың сақталуын анықтау;
- мәтіндегі, баяндау формасының тілдік құрылымын (жақ, шак) анықтап, нормаға сай екенін, болмаса сай келмейтін тұстарын нақтылау;
- портреттік характеристиканың тілдік өлшемдері сақталғанын анықтау.
- тілдің бір тармағын, бір стильді, бір тұлғаның мұрасын зерттегеннің өзінде оны жалпы тілдік құбылыстардан бөліп, жеке-дара қарастыруға болмайтынын дәлелдеу (Б.Момынова, 2008).

Мақала белгілі жазушы Әлібек Асқаровтың «Алтайда алтын күз еді» атты шығармасының лингвистикалық-поэтикалық аспектісіне кейбір поэтикалық талдау шарттары бойынша тоқталуға арналған.

Материал және әдістер

Мақаланы жазу барысында көркем мәтіннің лингвистикалық поэтикасының негізгі ұғымдары мен тұжырымдары бөлініп алынды. Жинақтау, талдау, салыстыру амалдары мәтіннің талдау сатыларына байланысты, негізгі ерекшеліктерін анықтауда пайдаланылды. Сондықтан көркем мәтіннен алынған материалдарды түсіндіруде сөздерді теру, олардың мағынасын ашу, салыстыру, талдау тәсілдері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Мақалада көркем мәтінді, көркем мәтіннің лингвистикалық поэтикасын зерттеп жүрген ғалымдардың еңбектері дереккөз ретінде пайдаланылды, атап айтқанда, Б.Шалабай (1999), К.К.Ахмедьяров (2002), Момынова Б. Шәкәрім шығармаларының тілі. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2008; Жақыпов Ж. (2010), И. Р. Гальпериннің (1981), Г.Я.Солганик (2006), Ғ.Хасанов (2009), Мурашкина, А.А (2004), т.б.

Мақалада сонымен бірге, пайдаланылған еңбектердің қатарына «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің» әртүрлі томдары, «Қазақ әдеби тілінің сөздігінің» әртүрлі томдары, интернет (sozdikqor.kz sozdik/?id=14) материалдары пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

Ғалым Б. Шалабаев көркем шығарманың тілін зерттеудің қырларын өз көзқарасы тұрғысынан үш топқа бөледі және әдебиет теориясы тұрғысынан зерттеу мен лингвистикалық зерттеудің аражігін ашып көрсетеді (Б. Шалабай, 1999). Осы параметрлерден бұрын көркем мәтінді талдау оқырман үшін қажетті деп табылатын мәліметті (ақпаратты) анықтап алудан басталады. Ол белгілі бір көркем мәтінде не баяндалады немесе қандай заттар, құбылыстар мен ақиқат туралы айтылатынын анықтайтын өлшем. Осы мәселені жан-жақты тарата келе И.Р.Гальперин талдаудың үш түрін атайды (И.Р.Гальперин, 1981). Сонымен қатар көркем мәтіннің лингвистикалық-поэтикалық белгілер арқылы идеялық-көркемдік мазмұнды жеткізуі тұрғысынан айырмалары бар (Мурашкина, А.А., 2004).

Ақпараттан бөлек тағы да үш түрлі қосымша ақпарат талдау барысында қажет, олар: а) сөз және сөзформалары арқылы анықталатын нақты ақпарат; ә) айқын емес, жасырын тұрған, мазмұн мен мәнге тереңдегеннен кейін барып танылатын ассоциативті ақпарат, бұл алғашқы ақпарат астарымен анықталады; б) оқырманға әсер ету функциясы айқын байқалатын, көркем туынды атаулының бәріне тән, бірінші және екінші ақпараттардың тоғысуы мен әсерлесуінен пайда болатын, оқырман эмоциясын, бейнелілікті тудырушы тіл элементтері туралы қосымша ақпарат.

Нақты ақпарат маңызды, ақпарат түрлерінің басын ұйыстырады. Бірақ мәтінге семантикалық талдау барысында тек нақты ақпаратпен шектелу дұрыс болмас еді, өйткені кейде ол шешуші рөл атқармайтындықтан, жасырын ақпараттың вербалдануы құралына айналып кетеді.

Сонымен мәтін кеңістігін талдау осындай шарттар негізінде жүзеге асады. Ал талданатын шығарма Ә.Асқаровтың «Алтайда алтын күз еді» (Алматы, 2014) повесінде табиғат суреті, жеке адамдардың тұрмыс-тіршілігі, сезім күйлері баяндалады. Кітаптың аңғартпасында қандай мәселеге арналғаны, Алтайдың дара табиғатын көрікті тілмен көркем суреттейтіндігі, күйзеліске ұшыраған талантты суретшінің елге келіп жан сарайының тазаратыны, сезімнің тұма бұлағын суреттеуге арналғаны т.б. туралы айтылады. Шығармада повеске тән монолог та, диалог те, қосүнді сөз үлгілері де кездеседі. Ал ондағы тілдік құралдар, негізінен, нақты зат, құбылыс атауларынан, аң, құс, өсімдік, Алтайда не бар, не өседі, қандай тіршілік иелері бар т.б. суреттеу, образын беру үшін іріктелген тілдік бірліктерден, сол бірліктердің тіркесімдерінен құралады.

Шығарма иесі, автор - өзі үшін шынның шыны, ақиқаттың ақиқаты болып табылатын, өзі ғана біліп-мойындайтын ерекше эстетикалық әлемінде тіршілік ететін рухани феномен. Оның бұл әлемі кәдімгі қарапайым қайнаған тіршілік заңдарын мойындай да, қабылдай да бермейді. Осы өз әлемінің ортасында жүріп автор «өзін өзі таниды».

Сөйтіп өзі ғана білетін өзінің сөз әлемінде, сөз өнерінде өмір сүретін шығармашылық тұлға-автор өз кейіпкерлері арқылы белгілі бір дәрежеде өзін-өзі көрсетеді. Қарапайым тіршіліктен бөлектеу қисынмен өмір сүретін суретшінің эстетикасы зерттеушілер айтып та, сынап та жүрген өтіп кеткен, болып қойған, эстетикалық әлемді сүлесок кейіпте сырттай таныту да, тану да емес. Басқаша айтқанда, кейіпкер немесе субъект теориялық пайымдаулар, қисындар тудыратын немқұрайды бақылаушы, сырттан қарап тұрған субъект емес, тірі бейне, оқиға мен іс-әрекетке жанын сала қатысушы, әрекет иесі. Повестегі табиғат суреттерінің де жанды болып шығуына әсер еткен кейіпкердің қайнаған өмірде, табиғи ортада жүруі, әр істі, шындықтың сәтті суреттерінің ортасында жүріп, сол сәтті басынан кешіруші болып сомдалғанында. Бұл шығарма авторының жетістігі.

Ә. Асқаровтың аталған шығармасындағы экспрессивті эстетикалық белгілер сезім, эмоцияға байланысты суреттеулерінде жүр, олар күрделі синтаксистік тұтастықтармен беріледі (Г.Я.Солганик, 2006). Ал, шынына келгенде, бірнеше сөйлемді біртұтас дүниеге айналдыратын семантикалық-синтаксистік бірлестік, тұтастану екені белгілі. Бірақ эмоцияға толы суреттер тұтас шығарманың мәнін оқырманға жеткізе алмайды. Сондықтан автор пайымындағы (қиялындағы) емес, кәдімгі табиғатты суреттеу болғандықтан, табиғат суретіне байланысты талдауға көп көңіл бөлінді.

Көркем мәтіннің композициялық тұрғыдағы бөлінісі басқа қазақ жазушыларының шығармаларына ұқсамайды, себебі көркем мәтін 01-ден 103-ке дейін жалғасатын санмен көрсетілген бөлімдерден (шартты түрде атағанда) тұрады. 01-бөлім алдында алғы сөз деп аталмағанмен, осы көркем мәтіннің жазылуына себеп болған жағдайлар туралы мәлімет беретін

сөзбасы орналасқан. Осы сөзбасында мағынасы күңгірт, сирек қолданылатын сөздер кездеседі, олардың мағынасын түсіну осы жерден бастау алатын лингвистикалық-поэтикалық талдау шарттарының бірі. Мысалы: *қаймалысқан тірлік (Олардың әлемі ерекше, көру мен көзқарасы бөлекше, мынау қаймалысқан тірлікті, қайшылыққа толы өмірді қабылдауы өзгеше)* (Асқаров,2014,3-б.); *қаймалысқан қызмет (Астанаға қайтып келген соң қаймалысқан қызмет жағдайымен қолым тимей, тисе да жасқанып ақ қағазға жолай алмай біраз уақыт іштей толғанып жүрдім)* (Асқаров,2014,4-б.); *десте (шөпке қатысы жоқ): Ол кісінің көзіне мен кейіндері жазып жүрген «Әйел парасаты» дестесінен бір әңгіме кездейсоқ түссе керек* (4-б.). Осы қаймалысқан сөзі мен тіркесімдері сөздіктерде былай берілген: Қаймалысқан-ет. *Әр нәрсені ермек қылысу* (ҚӘТС, 9-том (Қ-К), 41-б.). Ал *десте* сөзінің осы сөздіктің (4-том, 655-656-бб.) бес түрлі тура мағынасы және ауыспалы мағынасы көрсетілген, солардың ішінен: 2. *Буда, шоқ*; 3. *Бірдей етіп текшеленген зат қабаты, қатар*; 5. *Ауыс. Жырдың, әннің, сөздің түйдегі мағыналары мәтіндегі әңгімелер топтамасы, қатарындағы бүтіннің бөлішегі мағыналарына сәйкес келеді.* Бірақ әдебиеттану термині ретінде қолданыс тапқаны туралы мәлімет жоқ. Түсінігін көрсетудің себебі аталған сөздің нақ осы мағынасымен көп кездеспейтіндігіне байланысты. Сонымен Ә.Асқаровтың «Алтайда алтын күз еді» (Асқаров,2014) шығармасындағы кейбір мағынасы көмескілеу сөздерге, сөз тіркестеріне тоқталып көрелік. Себебі, «Көркем мәтіндерде көбінесе әдеттен тыс және оқырманға ерекше әсер ету үшін қолданылатын сөздер бар. Бұл ерекше әсер пьесаларда, поэзияда, драмаларда, романдарда және басқа да шығармашылық жазба жұмыстарында көрінеді» (Rodica-Cristina Apostolatu,2012). Мысалы: *Бұл ара тоғайдың жиегі, дем алуға ыңғайлы, дөңсең жер екен* (Асқаров,2014,16-б.); ҚТТС-тің (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. - Алматы,1978.-735б.) 3-томы, (Ғ-Ж), 173-бетінде *дөңсеңнің* жерге байланысты емес, адамдар арасындағы қарым-қатынасқа байланысты мүлде басқа мағынасы берілген: *ДӨҢСЕҢ сын. диал. Қырғи қабақ, қырбай*). Дәл осы мағынасы ҚӘТС-те (ІҮ том, 2007,739-б.) *қырбай* сөзінің орнына *дүрдараз* сөзімен ауыстырылып берілген. Бірақ *қыраттау, төмен емес, жоғарылау жер* мағынасы жоқ. Яғни болашақта аталған сөздің осы мағынасы ескерілуі керек. «Қарашы, үндемей жүргенге *ұяң бөрік* пе десем... жатып атары бар екен-ау өзінің!» (Асқаров,2014,25-б.) деген сөйлемдегі *ұяң бөрік* – тосындау тіркес. ҚТТС-қа жүгінгенмен, *ұяң* сөзінің сөздік мақаласында 1. *Биязы, жұмсақ (жүн) және 2. ауыс. Ұялақ, бұйығы* (ұяң қыз, ұяң жігіт) мағынасы туралы айтылғанмен, *ұяң бөрік* туралы ешқандай мәлімет берілмеген. Бөрікті ер адам киеді, яғни ер адамға, жігітке қарата айтылғанын шамалауға болады. Сонымен бірге алдағы уақытта сөздікке (түсіндірме, орфографиялық, аймақтық, тіркесімдер) кіргізсе, қазақтың бір сөзінің тіркесімі еленгені және автордың сөз саптауының арқасында сөздік қордың бір тіркеске көбейетіні анық.

Келесі сөз де тілдік фактіге жатады және қолданыста аз кездесуімен ерекшеленеді: *Тағы есіме түскені, қазақтар тау аңғарындағы мұндай кең көсілген жазық алқапты «дара» деп атайтын* (38-б.). Осы «дара» сөзінің ҚӘТС –те (ІҮ том. Б-Д. - 752 б. - 497-б.) «*Дара. Зат. жерг. Сай, жыра*» деген түсінік берілген. Ал автордың айтуындағы «дараның» мағынасы - *кең көсілген жазық алқап*. Осылайша сөздікте көрсетілмеген «дара» сөзінің тағы бір мағынасы анықталды. Бұл да көркем мәтіндегі мағынасы көмескі сөздерді тауып мағынасын түсіндіруге міндеттейтін лингвистикалық-поэтикалық талдаудың тиімді тұсының бірі. Ал автордың жергілікті тілдік ерекшелікті жақсы білуі, қолдануы қазақ сөзін түгендеуге көмектесіп тұр. *Сонда қарасаңыз – сіздің табан астыңыздан басталатын қоңырдаң дала әрідегі сарғайған шалғын мен алтын сары орманға ұласады* (Асқаров,2014,41-б.). Осы сөйлемдегі *қоңырдаң* сөзі ҚӘТС-тің (Х том, 54-б.) реестрінде де, ҚТТС-де жоқ. Осы сөзге мағынасы жуық, тұрпаты ұқсас *қоңырдақ* сөзіне екі (ескі және жаңа) басылымда да түсінік берілген және аймақтық сөздіктен алынғаны туралы белгіленімі бар: *Қоңырдақ* зат. жерг. *Жаңбырдан кейін көгерген көгал жер* (ҚӘТС, 10-том,54-б.). Оның бергі жағындағы *шорымық* үстінде шоңқиып томардай жуан біреу отыр (Асқаров, 2014,41-б.); *Шорымық* сөзі де ҚТТС–та (10-том, 1986) тізімделмеген, яғни мағынасы ашылмаған әрі, біздің байқауымызша, қолданысы сирек сөз. *Көл маңайы сазды болғанымен, қарсы беті қырдауыт, қалың ағаш екен* (Асқаров,2014,49-б.) т.б. осы сияқты сөздер мен сөз тіркестері бар. Соңғы сөйлемдегі *қырдауыт*-тың *дөңестеу әрі құрғақ жер* екені мәнмәтіннен сезіледі. Бірақ *қырдауыт* сөзі ҚӘТС-те көрсетілмеген. Мәтінде *-даң, -ыт, -іт, -мық* қосымшаларымен жасалған сөздерді автордың жиі қолданатыны байқалды және осы

қосымшалар арқылы туындаған сөздер автордың өзі тудырған сөздері деуге ұқсамайды, аймақтық сөздер немесе, жергілікті тұрғындардың сөз саптауында жиі кездесетін говорлар болуы мүмкін.

Автор шығармаларында кірме сөздер де кездеседі. Кірме сөздер (оның ішінде гибрид сөздер) ішінара суретші өмірін суреттегенде өнер терминдері түрінде қолданыс тапқан.

Гибридтену - қазіргі интеграция, яғни жақындасу, араласу барысындағы тіл атаулының бәрінде де көрініс тауып отырған, үнемі күшейіп келе жатқаны құбылыс. Интеграциялану үдерісінен тыс қалмай келе жатқан елдің тілі ретінде қазақ тілі де осы құбылыстың әсеріне шалдыққан. Гибридтенумен бірге гибрид сөздер тілдегі қабаты қалың, жасалу жолдары саналуан құбылысқа айнала бастағандығы сонша, олар көркем шығармаларда да кездеседі, мысалы: Дәл осындай тағы бір *тұлып-чучела* есіктің кіре беріс шекесіне қағылыпты (Асқаров,2014,17-б.); Киіндім де, *этюжник-қобдишамды* арқалап етекке қарай еңкейдім (Асқаров,2014,37-б.); Менің жағдайым қызық болды-ау, келмей жатып зеріге бастағанымды қарашы... *Қалалық синдром* деген осы (Асқаров,2014,47-б.) т.б. Бұл гибридтер қос сөз және тіркесім үлгісімен жасалған. Жаргондарға ұқсамайды, өйткені *жаргондар*, негізінен, ауызша сөйлеу үдерісінде, ал көркем мәтінде кейіпкер сөзінде кездеседі. Себебі «басқа тілдің семантикалық базасының ана тілдің қорына ұя салуы, кірме лексиканың нығаюы және тіл тасушылардың ана тілдің семантикалық қорын жеткіліксіз дәрежеде меңгеруі» болып саналады (Ғ.Хасанов, 2009). Олар гибридтер сияқты ғылыми стильде, публицистикада, ресми тілде жұмсалмайды. Бірақ көркем әдебиетте кейіпкер портретіне керекті элемент ретінде көрінеді, мысалы: Менікі «*дикий отдых*» (Асқаров, 2014,76-б.); Мен ішсем, аға, *запоймен* кетем (Асқаров,2014,76-б.) т.б.

Мағынасы көпшілікке көмескілеу, бірақ аймақтық сөздікте бар диалектілер көркем әдебиеттегі міндетті компоненттердің бірі, өйткені олар диалогте, кейіпкердің баяндауында, монологта кездеседі: -Ой, сен де *ләухи* екенсің... (Асқаров,2014,36-б.); Мына Мұнарбектен қайыр жоқ, адамды *албаты* шатастыратын түрі бар (36-б.); Манарбек солай деген соң, тамаққа тәбетім соқпай, орамалды иығыма ілдім де, *шықарға* шығып кеттім (Асқаров, 2014,77-б.); -*Әкау*, енді...(Асқаров,2014,83-б.) т.б. Осындағы *әкау* – қаратпа сөз. Әке-ау сөзінің ықшамдалып айтылуы. Қарапталар қазақ тілінде грамматикалық сипатына қарай дара, күрделі, тәуелді жалғаумен иә жалғаусыз зат есім, зат есім орнына есімше, сын есім келуі арқылы қолданылады. Ал жасалу жолы туралы зерттеулерде айтылған. Профессор Ж.Жақыповтың (Ж. Жақыпов,2010) еңбектерінде *әй, ау, ей, өй, уа* одағайларының қаратпа ретінде жұмсалатыны дәлелденген. Бірақ осы амалдардың ішінде зат есім мен одағайдың бірігуінен болған қаратпалар (*әкау* немесе *әке-ау*) назарға ілінбей келеді.

Алтай табиғатын, өсімдіктер әлемін, жануарлар мен аң-құстар дүниесін Ә.Асқаров осы шығармасында әсірелеусіз, жергілікті тұрғындардың сөйлеу мәнерімен жеткізген. Калькалардан, жасанды сөздер тізбегінен сомдалған ғылымиланған табиғат суреті емес. Автор баяндауындағы табиғат суреттері «танымдық ботаника, танымдық биология, танымдық зоология» түрінде қабылданады. Себебі автор әр өсімдікті, орман-тоғайдағы жан-жануарды, олардың ерекшеліктерін өзі білгендіктен және жергілікті тұрғындардың сөйлеу әдебімен сюжетке кірістіреді. Автор жануарлар, аң-құс, өсімдіктер атауларын олардың синтагмасымен (тіркесімі) беруі, кейбір сөздердің тосындау тіркесуі – талдау үшін керекті фактілер. Өйткені автордың көркем шығармада келтіріп отырған тіркестері жергілікті тұрғындар тілін танытады. Өзге өңірде қайталанбайтын сөз саптаулар шығармаға кіріккен және автор оларды өз тарапынан түрлі экспрессивті бояумен түрлендіреді, мысалы, өсімдік атаулары мен сөз тіркестері: *Бір тұстан шошайған топ шырышты көріп қалдық* (Асқаров,2014,22-б.). Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «*Шырыш* зат. (ҚТТС,10-том, 360-б.) *Таулы аймақта өсетін, сабағы жапырақсыз, гүлі ақ, қызғылт, сары не қоңыр түсті көп жылдық шөптесін өсімдік*» деген түсінік берілген. *Шырышты қабат, шырышы жұқты* деген сөздерден мағынасы бөлек, жиі қолданылмайды. Шауқарға *шарылдаса* тамағын қорғағаны, яғни биыл *балқарағай қабагат қалың* деген белгі (Асқаров,2014,22-б.). *Қабагат* – *орасан, өте керемет* деген мағынаны білдіреді, ал осы сөйлемде *орасан* мәні басым. Соңғы сөйлемдегі *қабагат* сөзінің *қабагат асығыс екен, қабагат тығыз, қабагат қызық, шаруасы қабагат* сияқты тіркестер шығыс қазақтарының сөз саптауында бар. Автор осы ерекшелікті табиғат суретін беруде орынды қолданып, зерттеушіге керек мәліметтерді жеткізе алған. Егер жазушы танымал, белгілі тұлға болса, онда осындай сөздердің әлеуеті артады. Яғни сөйлеу тілінің жергілікті тілдік ерекшеліктердің көркем

мәтінде қолданыла келе әдеби тілде қалыптану мүмкіндігі мол. Көркем шығарманың осы қасиеті тіл саласын зерттеушілер мен сөз табиғатына үңілуді мақсаттанғандар үшін - маңызды.

Автор айтуындағы *күнгелді гүлі, түймедақ, гүлшөп* атауларының соңғы екеуі жиі айтыла бермейтін атаулар қатарында, мысалы: Тамыз туа мұндай дала тағы өзгеріп салатын, енді ол аппақ түске еніп, *түймедақпен* құлпырып шыға келуші еді (Асқаров,38-б.); Жаздың басында мұндай даланы жайқалған шөп, *қып-қызыл күнгелді гүлі* басып кететін (Асқаров,38-б.); Қалың өскен әлгіндей *гүлшөптердің* қазір гүлі түсіп, домалақ дөнегі ғана сарғаяды (Асқаров,38-б.). Соңғы сөйлемдегі *гүлшөп* атауы сөздіктің (ҚТТС,2-т.,1976) 691-695 бб. тіркелуі тиіс еді, бірақ тіркелмеген. *Гүлше, гүлшешек, гүлшік* бар, бірақ *гүлшөп* жөнінде мәлімет жоқ болып шықты. ҚТӘС-те (ІҮ том, 752 б.) *гүлт-гүмн* аралығындағы буындарда *гүл-шешек, гүлшоқ, гүлшырмауық* бар, бірақ *гүлшөп* тіркелмеген. Осы арада авторлар кейбір сөздерге аздап түсінік беріп отырса, қаншама қазақ сөзі туралы мәліметке қанығуға болар еді. Сонымен бірге профессор Б.Қалиевтің «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінен» (Алматы, 2014), әрі өсімдік атауларын зерттеген маман ретінде гүл, шөп туралы, повестегі *күнгелді гүлі* туралы мәлімет іздегеніміз рас. Аталған сөздікте *қыр гүлі, гүл-гүлім, гүліндей, гүлі солды* т.б. тіркесімдер көрсетілгенмен, нақ осы *күнгелді гүлі, гүлшөп* туралы ештеңе айтылмаған.

Көркем мәтіндегі осы сынды ерекшеліктер, сондай-ақ қол жеткізген «Нәтижелер түсіну мен түсіндірудегі қиындықтарға байланысты маңызды мәселелерді көрсетеді. Жазушы/ақын, мәтін кезеңі мен әдеби тақырып/тақырыптар арасындағы байланысты жеткізудегі қиындықтарды...» оқырманға жеткізу, зерттеушілердің міндеті болып табылады (Aysun Yavuz. (2014).

Кекіліктің түсінің *алакүрең* болып суреттелуі де шығармашылық иелерінің көбінде кездеспейді. Автор осы түсті құс бейнесін көркемдеу үшін ғана жазбаған, оның пайымында *кекілік алакүрең* түсті. Бәлкім, жергілікті халық осылай айтатындықтан болар, кекілік түсі *алакүреңмен* беріледі: *Қасымыздағы тобылғының түбінен пыр-р-р етіп алакүрең кекілік ұшып шығып, екеуімізді де селк еткізді* (Асқаров,2014,28-б.).

Қорықбас сөзі ҚТТС-те (6-том) қамтылмағанмен, ҚӘТС –де (X том, 109-б.) реестрге *зат.жерг.* белгіленіммен енгізілген екен: *Қарақұйрықтың серке текесі (былтырғы лағы)*. Міне, сөздіктерді уақ-уақ жаңғыртып отырудың қазақ сөзін сақтауға тигізетін пайдасы осы арада анық байқалады. Ал көркем әдебиеттің сөздердің тілдегі ғұмырын ұзартатыны туралы тұжырымның бос сөз еместігін осындай мысалдар дәлелдейді.

Көркем мәтіннің танымдық қызметі жазушы Ә.Асқаровтың аңдар сайысын, аюлар жекпе-жегін, аюдың шектен шыққан ызакорлығын суреттегенде көрініп тұрады. Ол көпсөзділікке ұрынбай-ақ, детальдауға бармай-ақ, жануарлар арасында болып тұратын, жастайынан қаныққан тосын әрекеттерді қарапайым етіп жеткізеді: «Енді бір мезетте үлкені екі-үш қарғып жетіп барды да, *жас аюды шапалақпен тартып-тартып жіберді* (Асқаров,2014,34-б.). Ал шапалақ жеген аю «Қашып кетудің орнына тұрған бойда *өзінің кеудесін өзі ұрғылап айғайға басты*. Келесі сәтте, мәссаған... *темірдей тұяқтарымен өз қарнын өзі жарып жіберді* (Асқаров,2014,34-б.). Таңырқататын әрі шошындырып, шіміркендіретін алапат сурет.

Қарасам, сонадай жерде сүйір тұмсығымен ауаны иіскелеп, әлдебір *ала борсық борсаң қағып безіп* барады екен (Асқаров,2014,40-б.); Ескек құйрығынан таныдым, *құндыз* екен (Асқаров,2014,50-б.) т.б. мысалдар – узустық элементтер арқылы экспрессияның жеткізілуіне дәлел бола алады.

Ал құстар және құс атауларымен келетін тіркестердің ерекшелігі автордың туған жер табиғаты туралы терең танымын, тілдегі лексикалық синтагманың тосындау үлгілерін көрсетеді, мысалы: Жерошақ басындағы томар үстінде *марқадай қомданып кезқұйрық* отыр екен (Асқаров,2014,46-б.).

Шөп түрлері туралы де автор тың қолданыстар, сөздер енгізген. Күреңсе шөптің бір сипаты оның май жаққандай жылтырып жататыны, осы сипаты уәж болған тіркес - *май күреңсе: Тырмыса өрмелеп біраз биікке шыққан соң шыдамадым, аһылап-үһілеп қары аршылған күреңсе шөпке жантая жығылдым* (Асқаров,2014,26-б.); *Бірақ май күреңсеге қизаш түскен буынсыз аяғым тайғанақтай береді* (Асқаров,2014,29-б.); *Балқарағай, самырсын, шыршалар қошқылдана түскені болмаса, мәңгі жасылын қыс бойы сақтап қалады* (Асқаров,2014,41-б.) – осы сияқты жергілікті тұрғындар тіліне жақын қолданыстармен қатар кітаби стиль (ескі мағынасында емес, жазу арқылы тілге енген мағынасындағы) тудырған *мәңгі жасыл* сияқты қолданыстар да мәтінде бар.

Автор суреттеуіндегі жоталар - *жұмыр*, сол сияқты *жұмырлану* етістігімен келетін тіркесімдер бар. Шүмектен өткен соң жалаңаш төскейді қабырғалай өрлеп, арғы жақтағы *жұмыр жотаның шекесіне* шықтым (Асқаров,2014,50-б.). Осындағы *жұмыр жотаның шекесіне шығу* – дара, окказионал тіркес. Ал автордың *желі* мырза: *Жота биігінде лекітіп мырза жел* соғып тұр (Асқаров,2014,50-б.); *Көкжиекке дейін күдері жон, қоңыр құйқалы шиыр, іркес-тіркес сілемденген саңғал таулар. Етекте үлкен аңғар*, аңғар бойында күмістей жарқырап Бұқтырма жатыр (Асқаров,2014,51-б.). Осындағы түйдек-түйдек бейнелі тіркестер де ерекше. *Аққолтық шақ* (Ай сүттей жарық, *аққолтық* алагеуім шақ (Асқаров,2014,18-б.), *бұғының сырнайлатуы* (Тау жақтан әлдебір бұғы *сырнайлатты* (Асқаров,2014,19-б.), *суық суды сауырдан кешу* (Бірде өзеннің арғы жағына өтсек, келесі бір тұста атқақтаған *суық суды сауырдан кешіп* қайта бері өтеміз (Асқаров,2014,21-б.), *құдима құз* (Қарсы алдымның бәрі шалқыма шыңдар, *құдима құздар* (Асқаров,2014,30-б.), *аспақтап ілу* (Мосыға шәугімді *аспақтап іліп* (асып емес-Б.М.), *сыыр өрісіндей жадағай жазық* (Сол бұлақтың бойында *сыыр өрісіндей жадағай жазықта* арбасып екі аю тұр (Асқаров,2014,33-б.), *китің аяң* (*Китің аяңмен* Тайпақтағы кордонға ымырт үйіріле жеткенбіз (Асқаров, 2014,35-б.), *идектелу* (Сойған қойдың терісін жігіттер етін сылып, тегістеп қырып бұрыштағы кермеге әдіптеп жайып кетіп еді, *идектеліп* ол да жерде жатыр (Асқаров,2014,35-б.), *шоқатты жазық* (Тайпақтың етек тұсы бозалаң дала, *шоқатты жазық* екен (Асқаров,2014,38-б.), *салқын сабат* т.б. – бейнелеуіштер.

Оның үстіне түзу емес, қыңыр-қисық, екі шеті *қой батпақ* (Асқаров, 2014,56-б.); *Алтайдың аю жортқан қиыр түкпірі* (Асқаров,2014,59-б.) - табиғатты нақты суреттеу, қажетсіз қара қошқыл бояу жағу сияқты жасанды образдардан бөлек суреттеулер. Мәтіндегі күз суретінің қанық бояумен әрі сондай жанды түрде көрінуі - автордың тынымсыз еңбегінің белгісі болса, кітап оқып тұрғандай емес, салынған суретті көріп тұрғандай әсері беруі автор шеберлігінің белгісі.

Әрине, автордың даралығы, шығарманың поэтикалық сипаты ерекше ой, философиялық тұжырымдармен бірге туындайды. Ә.Асқаровтың шығармаларындағы афоризмдер немесе афористік сипаттағы қолданыстар, үзіктер мыналар: Бойына дархан кеңдік қана емес, мәртебелі ұлылық пен салтанат ұялатқан *Хан Алтай! Аруақты Алтай! Киелі Алтай!* (Асқаров, 2014,51-б.); *Кейде өнердің де құдіреті жете бермейтін әсерлер болады* (Асқаров,2014,51-б.); *Махаббат менің түсінігімде есірткі мен маскүнемдікке ұқсас аурудың бір түрі* (Асқаров,2014,73-б.); *Менің қалада жүріп қабарған көкірегім де ақша қармен тазара бастағанын сеземін. Көңіл-күйім таңғы ауадай тұнық, тау суындай мөлдір, мынау аппақ дүниеге ұқсап бара жатыр* (Асқаров,2014,55-б.) т.б.

Метафоралық қолданыстар автор стиліне тән бейнелі қолданыстар, олар: *Танаулары көк тіреген көсемдер* (81-б.); *Бәтшағарың топтан торай шалдырмастың нағыз өзі тәрізді*, жіптіктей жұтынып, сөйлеп берген кезде ерні-ерніне жұғар емес... (Асқаров,2014,58-б.); *Әтеіштің айдарындай қызарып алған еркектер* бүйірдегі кішкентай бөлмеге кірді де, карта соғуға кірісті (Асқаров,2014,63-б.); *Сәлимадан соң мен қолымнан қой жығу келмейтін ынжық, жетесіз емес екенімді өзіме де, өзгеге де дәлелдеуім керектігін ұқтым* (Асқаров,2014,65-б.); *...жаны жұқа өнер адамдары* (Асқаров,2014,5-б.); *түнерген түкті таулар* (9-б.); *...аш өзекке дік түсу* (Асқаров,2014,15-б.) т.б. жатады.

Сол сияқты: *Алқынып келіп, абығып жетіп* (Асқаров,2014,65-б.); *Көркем тіркестерді қойша тоғыту* (Асқаров,2014,67-б.); *Қымыздай жұтымды келіншек* (Асқаров,2014,71-б.); *Тотайлана қарау* (Асқаров, 2014,68-б.); *Қысыр сөзден қызыл бұзау тудыру* (Асқаров,2014,74-б.); *Тәйтіктеп кете бару* (Асқаров,2014,78-б.); *Қалай десе де менің көңілім қызылды-жасылды* (Асқаров,2014,86-б.); *Желіккен жиендей қимылым еркін* (Асқаров,2014,86-б.) т.б., тосын әрі өз орнында, автордың танымымен жасалған бейнелеуіштер, поэтизмдер.

Осы шығармада публицистикаға тән баяндау үлгілері кездеседі, мысалы: *Кәсібиліктің нышаны бар* (Асқаров,2014,67-б.); Сонымен қатар таптаурын болған дағдылы тіркестер ұшырасады: *Қызылға түсердей қызарған көзі* (Асқаров,2014,76-б.).

Баяндау 1-жақтан және кітаптың өнбойында осы форма сақталады, одан ауытқымайды. Бұл да - шеберлік нышаны. Лингвистикалық поэтика заңдылығына сай және көркем мәтіннің композиттік деңгейі бойынша нақты бір жақтан сөйлеу формасы сақталуы тиіс, бейтарап сөйлеу сипаты орынсыз кіргізіліп, жақ формасы бұзылмауы керек. Осы критерий көркем мәтінде сақталған, мысалы, 1-жақтың тұрақтылығын мәтіннің әр тұсынан келтірілген мысалдармен нақтылауға болады: Бүгінгі

күні жаманды-жақсылы жазушы атанып жүргенімізбен, *біздің* әуел бастағы *тегіміз* суретшілер әулетінен (Асқаров,2014,3-б.); Ол үшін маған ренжімессіздер *деп ойлаймын* (Асқаров,2014,73-б.); ...аттарын өзгертіп *атауыма тура келді* (4-б.); Сәуегейсір *ойым* жоқ (Асқаров,2014,73-б.), т.б. Бұл грамматикалық құбылыс, яғни синтаксис мамандарының, атап айтқанда, Ж.Жақыпов зерттеулері бойынша (Жақыпов,2010), бастауышсыз толымсыз сөйлемнің I жақтағы бастауышы айтылмай түсіп қалуы жиі кездеседі екен: «Себебі есім баяндауыш пен етістік баяндауыштың 1,2-жақтағы жіктік жалғау көрсеткішінен бастауыштың мағынасы белгілі болады. Егер бастауышқа ой екпіні түспесе, арнайы айтылмайды». Әрине, шығарманың өнбойында бастауыш мүлде айтылмайды емес, мәтінде сөйлеп тұрған адамның кім екені, яки нақты субъект баяндау барысында анық көрінетін жерлері де бар. Тіпті *мен*-нің «біз» (*біздің ... тегіміз*) түрінде айтылуы предикативті сөйлемнің ғана емес, есімдіктердің ерекшелігіне жатады және сөз табы ретіндегі есімдіктер семантикасының тарихи дамуының бір белгісі болып табылады.

I-жақ формасын қысқартып, ауызекі тіл үлгісімен диалог құрамында беру – кейпкер характерін жеткізуде кездеседі: - Барайын, - дедім басымды шыбындаған атша шұлғып, - шын шақырсаң неге бармай*м...барам* (Асқаров, 2014,6-б.). Ұтымды баламалардың бірі деп *балық-сорпаны* айтуға болады, мысалы: *Балық-сорпа* (уха) (Асқаров,2014,85-б.).

Қорытынды

Белгілі жазушы Әлібек Асқаров шығармасын талдаудан жасайтын қорытындылар: а) көркем шығарманы талдау сөздіктерде реестрге енбей қалған сөздерді анықтауға көмектеседі, ә) тек ұлттық таным арқылы қалыптанған бірліктермен ғана емес, окказионалдармен табиғатты ұтымды бейнелеуге болады, б) лексикалық синтагмалардың қалыптанған үлгілерінен бөлек сөйлеу тілі элементтері синтагма жасайды және олардың әдеби тілге ену мүмкіндігі болады, в) көркем мәтін сөздік қорды байытады және жаңа сөздер көп туындайтын мәтін түріне жатады т.б. деген сияқты оң нәтижелер анықталды.

Мақала 2021-2023 жж. орындалатын «Жазба мұра және мәтінталдау: XX ғасыр басы публицистикасындағы орфограмма, сөзжасам мен көркем мәтін лингвопоэтикасы» (AP09260734) атты ғылыми жоба бойынша жарияланып отыр.

Қысқартулар:

ҚТТС – Қазақ тілінің түсіндерме сөздігі

ҚӘТС – Қазақ әдеби тілінің сөздігі

Әдебиеттер

- Асқаров Ә. (2010) Алтайда алтын күз еді. – Алматы: «Олжас кітапханасы» баспа үйі, 2010. – 184б.
- Шалабай Б. (1999) Көркем әдебиет стилистикасы. - Алматы: Ы.Алтынсарин атындағы қазақтың білім академиясының Республикалық баспа қызметі,1999.-197 б.-29-30бб.
- Ахмедьяров К.К. (2002) Лингвистическая поэтика: традиции и новации. - Алматы: Қазақ университеті, 2002. - 234 с.- С.14.
- Момынова Б. (2008) Шәкәрім поэзиясының тілі. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2008.-256 б.- 35-б.
- Гальперин И. Р. (1981) Текст как объект лингвистического исследования.-Москва: «Наука»,1981.-140 стр.
- Солганик Г.Я. (2006) Синтаксическая стилистика. – Изд.-е 3-е, испр. и доп. - М.: Комкнига, 2006.-232 стр.- С.79-б.
- Хасанов Ғ. (2009) Қазақ тілінің лексикалық синтагмасы. - Алматы: Үш қиян, 2009. - 488-б.- 90-б.
- Мурашкина, А.А (2004). К проблеме лингвопоэтического исследования повествовательных типов текста // Философия языка. Функциональная стилистика. Лингвопоэтика: сб. науч. ст. / под ред. А.А. Липгарта и А.В. Назарчука. - М.: Экон-Информ, 2004,-№2.-С 65-75.
- Жақыпов Ж. (2022) Қаратпалы сөйлемдер // Кітапта: Қазақ тілінің академиялық грамматикасы. Фонетика, морфология,сөзжасам, синтаксис. – Алматы, 2022. -1474 б.- 1486-1487 бб.
- Жақыпов Ж. (2010) Толымсызбен толықтыру. Қазақ грамматикаларына қосымша. – Қарағанды:Болашақ-Баспа РББ,2010.-69-б.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі. (2007) Он бес томдық. –ІҮ том, Б-Д. – Алматы: «Арыс» баспасы,2007. - 752 б. - 497-б.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі. (2007) Он бес томдық. ІҮ том, Б-Д. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. -752б.-739-б.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі. (2008) Он бес томдық. ІХ том (Қ-К), «Арыс» баспасы, 2008. – 744б. - 41-б.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі. (2009) Он бес томдық. Х том, Қ-М. - Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. - 752б. - 54-б.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. (1978) 3-том, F-Ж. – Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы. – Алматы, 1978.-735б.-173-б.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. (1979) – 4-том, Ж-К (жаттанды-кесу). – Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы. – Алматы, 1979. -672б.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. (1986) 10-том, Y-Я (Үрейлен-яшма). – Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы. – Алматы, 1986. – 512 б. - 360-б.

Б.Қалиев. (2014) Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2014//sozdikqor.kz/sozdik/?id=14

Rodica-Cristina Apostolatua, Ionel Apostolatub. (2012) Linguistic and Cultural Issues in Translating Negation in Literary Texts: A Case Study, Mourning Becomes Electra, by Eugene O'Neill. Procedia - Social and Behavioral Sciences 63 (2012) 63 – 68. The 4th Edition of the International Conference: Paradigms of the Ideological Discourse 2012.

Aysun Yavuz. (2014) Teaching and interpreting literary texts: Difficulties of 4th year ELT students at a Turkish university. Procedia - Social and Behavioral Sciences 158 (2014) 27 – 32. 14th International Language, Literature and Stylistics Symposium .

References

Askarov A. (2010) Altajda altyn kuz edi. [It was golden autumn in Altai] – Алматы: «Olzhas kitaphanasы» баспа уји, 2010. – 184б.

Shalabaj B. (1999) Korkem adebiet stilistikasy. [Stylistics of fiction] - Алматы: Y.Altynsarin atyndagy qazaqtyn bilim akademijasyнын Respublikalyk баспа kызmeti, 1999.-197 б.-29-30bb.

Ahmed'jarov K.K. (2002) Lingvistichskaja pojetika: tradicii i novacii. [Linguistic poetics: traditions and innovations] - Алматы: Qazaq universiteti, 2002. - 234 s.- S.14.

Momynova B. (2008) Shakarim poezijasynyn tili. [The language of Shakarim poetry] – Алматы: «Arys» баспасы, 2008.-256 б.- 35-б.

Gal'perin, I. R. (1981) Tekst kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovanija. [Text as an object of linguistic research] - Moskva: «Nauka», 1981.-140 str.

Solganik, G.Ja. (2006) Sintaksicheskaja stilistika. [Syntactic stylistics] – Izd.-e 3-e, ispr. i dop. - M.: Komkniga, 2006.-232 str.- S.79-b.

Hasanov G. (2009) Qazaq tilinin leksikalyk sintagmasy. [Қазақ тілінің лексикалық синтагмасы] - Алматы: Ysh Kijan, 2009. - 488-б.- 90-б.

Murashkina, A.A (2004). K probleme lingvopojeticheskogo issledovanija povestvovatel'nyh tipov teksta // Filosofija jazyka. Funkcional'naja stilistika. Lingvopojetika: sb. nauch. st. / pod red. A.A. Lipgarta i A.V. Nazarchuka.[On the problem of linguistic and poetic research of narrative types of text // Philosophy of language. Functional style. Linguopoetics] – M.: Jekon-Inform, 2004,-№2.-S 65-75.

Zhakyrov Zh. (2022) Qaratpaly sojlemder // Kitapta: Qazaq tilinin akademijalyk grammatikasy. Fonetika, morfologija, sozhasam, sintaksis.[Relative clauses] – Алматы, 2022. -1474 б.- 1486-1487 bb.

Zhakyrov Zh. (2010) Tolymсыzben tolykтыru. Qazaq grammatikalaryna kosymsha. [Complete with incomplete. Supplement to Kazakh grammars] – Karagandy: Bolashak-Baspa RBB, 2010.-69-б.

Qazaq adebi tilinin sozdigi. (2007) [Explanatory dictionary of the Kazakh language] On bes tomдыk. –IY tom, B-D. – Алматы: «Arys» баспасы, 2007. - 752 б. - 497-б.

Qazaq adebi tilinin sozdigi. (2007) [Explanatory dictionary of the Kazakh language] On bes tomдыk. IY tom, B-D. – Алматы: «Arys» баспасы, 2007. -752б.-739-б.

Qazaq adebi tilinin sozdigi. (2008) [Explanatory dictionary of the Kazakh language] On bes tomдыk. IH tom (Қ-К), «Arys» баспасы, 2008. – 744б. - 41-б.

Qazaq adebi tilinin sozdigi. (2009) [Explanatory dictionary of the Kazakh language] On bes tomдыk. H tom, Қ-М. - Алматы: «Arys» баспасы, 2009. - 752б. - 54-б.

Qazaq tilinin tusindirme sozdigi.(1978) [Explanatory dictionary of the Kazakh language] 3-том, F-Zh. - Qazaq SSR-inin «Gylym» баспасы. - Алматы,1978.-735б.- 173-б.

Qazaq tilinin tusindirme sozdigi.[Explanatory dictionary of the Kazakh language] (1979) – 4-том, Zh-K (zhattandy-kesu). – Qazaq SSR-inin «Gylym» баспасы. – Алматы,1979. - 672б.

Qazaq tilinin tusindirme sozdigi. [Explanatory dictionary of the Kazakh language] (1986) 10-том, Y-Ja (Yrejlen-jashma). – Qazaq SSR-inin «Gylym» баспасы. – Алматы,1986.- 512 б. - 360-б.

Kaliev B. (2014) Qazaq tilinin tusindirme sozdigi. [Explanatory dictionary of the Kazakh language] – Алматы, 2014//sozdikqor.kz/sozdik/?id=14

Rodica-Cristina Apostolatua, Ionel Apostolatub. (2012) Linguistic and Cultural Issues in Translating Negation in Literary Texts: A Case Study, Mourning Becomes Electra, by Eugene O'Neill. Procedia – Social and Behavioral Sciences 63 (2012) 63 – 68. The 4th Edition of the International Conference: Paradigms of the Ideological Discourse 2012.

Aysun Yavuz. (2014) Teaching and interpreting literary texts: Difficulties of 4th year ELT students at a Turkish university. Procedia - Social and Behavioral Sciences 158 (2014) 27 – 32. 14th International Language, Literature and Stylistics Symposium .

K.A. Myachin^{1*} , M.K. Abayeva² , I.A. Olkova¹

¹M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan;

²Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: konstmya1@mail.ru

PARAMETERS OF TEXT-DISOURSE IN R. POWERS'S WORK "THE OVERSTORY"

Abstract. This article attempts to analyze the text of R.Powers's literary work "The Overstory" to identify the author's guidelines for producing the semantic content and new linguistic phenomena that modify the compatibility of significant lexical units in the composition of utterances. Based on the theory of author's consciousness (AC), introduced by the Doctor of philological sciences Butakova L.O., the conducted analysis allows defining the "author's" in the text, referring the researchers to the text producer's linguistic personality. According to the researchers, the MEMORY concept is an essential component of the producer's concept system, acting as a source of semantic content and a bridge between the past (MEMORY) and the fictional (QUASI MEMORY). The content analysis of the text-discourse is carried out with the identification of markers of the textual content of the "global novel" according to the definition of the Italian researcher of the narrative Possamai D. These markers are precedent names, internationalisms, proper names indicating historical and geographical realities, non-usual verbal usage with a modification of the compatibility of lexical units and signs of sub-genre diffusion, manifested in the mixture of artistic and journalistic styles. The revealed data make it possible to establish the modification possibilities of natural language (English, American version), the degree of its flexibility in "support" of the author's statements, and the formation of new meanings.

Keywords: a global novel, discourse, MEMORY concept, language modifications, parameters, text.

К.А. Мячин¹, М.К. Абаева², И.А. Олькова¹

¹М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан;

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: konstmya1@mail.ru

Р. ПАУЭРСТІҢ «THE OVERSTORY» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ДИСКУРС МӘТІНІНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

Аннотация. Бұл мақалада Р.Пауэрстің «The Overstory» көркем шығармасының мәтінін семантикалық мазмұнды, сондай-ақ мәлімдемелер құрамындағы маңызды лексикалық бірліктердің үйлесімділігін өзгертетін жаңа лингвистикалық құбылыстарды шығару бойынша авторлық бағдарларды анықтау мақсатында талдауға әрекет жасалды. Ф.ғ.д. Бутакова Л.О. авторлық сана (АС) теориясына сүйене отырып жүргізілген талдау зерттеушілерді, соның ішінде мәтін құраушының тілдік тұлғасына сілтеме жасай отырып, мәтінде «авторлық» орнатуға мүмкіндік береді. Зерттеушілердің пікірінше, MEMORY тұжырымдамасы продюсердің тұжырымдамалық жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, ол семантикалық мазмұн көзі және өткен (MEMORY) мен ойдан шығарылған (QUASI MEMORY) арасындағы көпір ретінде әрекет етеді. Мәтінді-дискурсты мазмұндық талдау итальяндық зерттеуші Д.Поссамаи баяндау анықтамасы бойынша «жаһандық романның» мәтіндік мазмұнының құралдарын анықтаумен жүргізіледі, мысалы: прецеденттік атаулар, интернационализм сөздері, тарихи және географиялық шындықты көрсететін жалқы есімдер, лексикалық бірліктердің үйлесімділігін түрлендірумен уақтылы емес ауызша қолдану және көркемдік үйлесімде көрінетін суб-жанрлық диффузия белгілері публицистикалық стильдер. Анықталған деректер табиғи тілдің түрлену мүмкіндіктерін (ағылшын, американдық нұсқа), авторлық мәлімдемелерді «қолдайтын» және жаңа мағыналарды қалыптастыратын икемділік дәрежесін анықтауға мүмкіндік береді

Тірек сөздер: : ғаламдық роман, дискурс, MEMORY тұжырымдамасы, тілдің түрленуі, құрылым, мәтін.

К.А. Мячин¹, М.К. Абаева², И.А. Олькова¹

¹Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан;

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

*e-mail: konstmya1@mail.ru

ПАРАМЕТРЫ ТЕКСТА-ДИСКУРСА В ПРОИЗВЕДЕНИИ Р. ПАУЭРСА «THE OVERSTORY»

Аннотация. В данной статье предпринята попытка анализа текста художественного произведения Пауэрса Р. «The Overstory» с целью выявления авторских ориентиров по продуцированию смыслового содержания, а также новых

языковых явлений, модифицирующих сочетаемость значимых лексических единиц в составе высказываний. Проводимый с опорой на теорию авторского сознания (АС) д.ф.н. Бутаковой Л.О. анализ, позволяет установить «авторское» в тексте, отсылая исследователей, в том числе, к языковой личности продуцента текста. По мнению исследователей, концепт MEMORY является существенным компонентом концептосистемы продуцента, выступая в качестве источника смыслового содержания и моста между былым (MEMORY) и вымышленным (QUASI MEMORY). Контент анализ текста-дискурса проводится с выявлением маркеров текстового содержания «глобального романа» по дефиниции итальянского исследователя нарратива Поссамаи Д., таких как: прецедентные имена, слова интернационализмы, имена собственные, указывающие на исторические и географические реалии, неузуальные словесные употребления с модификацией сочетаемости лексических единиц и признаки субжанровой диффузии, проявляющиеся в смешении художественного и публицистического стилей. Выявленные данные позволяют установить модификационные возможности естественного языка (английский, американский вариант), степень его гибкости при «поддержке» авторских высказываний и формировании новых смыслов.

Ключевые слова: глобальный роман, дискурс, концепт MEMORY, модификации языка, параметры, текст.

Introduction

The study of the texts of contemporary American writers awarded the Pulitzer Prize, in our opinion, goes beyond the study of the text itself since it becomes necessary to consider the socio-political context and its possible influence on the texts of the analyzed works.

In other words, a text-discourse falls into our field of vision, which echoes the opinion of Skrebцова T.G., expressed in the monograph “Linguistics of Discourse”: “In the Linguistic Encyclopedic Dictionary, discourse is defined as “a coherent text in conjunction with extralinguistic-pragmatic, socio-cultural, psychological and other factors”... Discourse is speech “immersed in life.” Therefore, the term discourse, unlike the term “text,” is not applied to ancient texts whose links with life are not directly restored (Skrebцова, 2020:13).

In this respect, the ongoing text analysis can be considered discursive and realized in the communicative paradigm. The discursive-communicative nature of the study is also reflected in the model we created earlier for the transfer of level semantic content from the author to the reader through the text of a work of art (Myachin, 2021). In creating the model, we relied on the spiral communicative model of Zalevskaya A.A. (Zalevskaya, 2005).

Materials and methods

The study of the text of a work of art, considering communicative acting factors and a broad context, requires several quantitative and qualitative methods. The group of quantitative methods includes statistical processing of language data and content analysis. The group of qualitative methods is presented by the following ones: the application of concepts and terms of the category of author's consciousness (AC) introduced by Professor Butakova L.O. (Butakova, 2001); the analysis of the structure and content of the narrative following Paducheva E.V. (Paducheva, 1996) and Lotman Yu.M. (Lotman, 2018); the psycho-cognitive method of text analysis, which involves the analysis of metaphors; the semantic method of analysis, including the analysis of the content of words and utterances. To continue the study, it seems reasonably possible to formalize the existing results in the form of components or parameters included in the category of author's consciousness (AC). These parameters can act as markers of certain content and function as criteria in the analysis of the text.

Therefore, the category components used as verification parameters for discourse text analysis can be represented as follows: MEMORY concept, micro text, metaphors, precedent names, natural language modifications (English, American version), narrative coherence, and cohesion.

The discursive-communicative model can be represented as follows: *the linguistic personality of the author* → *author's consciousness (AC)* → *the MEMORY concept - micro text - metaphors - precedent names - historical and geographical realities - internationalisms - modifications of natural language (English, American version) - coherence and cohesion of the narrative* → *global novel* → *readers' perception* → *the linguistic personality of the reader*.

The MEMORY concept is realized in the text through the author's use of such language units as *remember, memory, keep in mind, (not) forget - to remember, memory, to keep in mind, (not to) forget*, and their derivatives, as well as those close in meaning words. This concept, it must be said, is the object of a comprehensive study not only in the discursive aspect (Abayeva, 2008). Microtext is represented by the chain of alternations and/or repeating/alternating words – the text designed as a stream of consciousness.

The belonging of the studied text to the global novel (the term was introduced by Possamai D. (Possamai D., 2018), an Italian researcher of literary narrative) is marked by the presence of universal textual signs such as precedent names and internationalism as well as the presence of signs of sub-genre diffusion, manifested in a mixture of artistic and journalistic styles.

Modifications of natural language (in our case, English, the American version) are implemented at the lexico-grammatical level, manifested in the removal and imposition of taboos on the use of politically incorrect or unprintable vocabulary and other manifestations of language evolution, manifested, for example, in the modification of the combination of a transitive verb within verb-pronominal groups in the direction of increasing valency.

Literature review

The main sources for this research paper were the following fundamental works: “Semantic Research” by Paducheva E.V., “The structure of a literary text” by Lotman Yu.M.; the work of the Italian researcher of narrative Possamai D., the doctoral dissertation of Butakova L.O., and the monograph of Skrebtsova T.G.. The literary source is the work of the 2019 Pulitzer Prize for Literature winner, “The Overstory” by R. Powers.

Results and discussion

The text parameters listed above were identified and verified as a result of our analysis of three works awarded the Pulitzer Prize in 2016-2018. These verification parameters can be used to analyze the work of art by the new 2019 laureate of this award, Powers R. (Powers, 2019).

Table 1 – Analysis of the text of “The Overstory” by Powers R. (Powers R.)

“Nicholas Hoel” story <i>Chestnut</i>	“Mimi Ma” story <i>Mulberry</i>	“Adam Appich” story <i>Elm, ash, ironwood and maple</i>
<i>He photographs</i> his wife in calico and a crumpled smile... <i>He photographs</i> his children running the combine ... <i>He photographs</i> his family in their Easter finest...When nothing else of his little postage stamp of Iowa is left to <i>photograph</i> , John turns his camera on the Hoel Chestnut... (p. 12)	Sih Hsuin gasps. “Look the color!” The color of <i>greed, envy, freshness, growth, innocence. Green, green, green, green, and green.</i> From a pouch around his neck, Shouing produces a jeweler’s loupe (p. 31).	All his botched words turn perfect and vanish into the general black – <i>first tree, then passage, then earth, then sky</i> (стр. 71); It’s a game for Adam: <i>logistics, planning, resource management</i> (p. 72).
<i>Falling manna</i> that brought them together (стр. 9); as clear as <i>Christmas</i> (p. 27)	He’s <i>Sih Hsuin Ma</i> now – his old self turned inside out, <i>like a jaunty, reversible jacket</i> (p. 35).	<i>Adam</i> takes the elm plaque he inscribed for his sister and throws it on the fire. A tree <i>is a passage between earth and sky</i> (p. 71).
... those green forests of the East grow harder for Hoel to <i>remember</i> (p. 7); “ <i>Do you remember?</i> ” (p. 11); <i>overexposed memories</i> (p. 17);	This is how <i>she’ll remember him</i> , wading in his heaven (p. 45); She <i>can’t remember</i> which (стр. 46); Why does this all feel so much <i>like remembering?</i> (p. 51); They hold a silent <i>liturgy of memory and shock</i> (p. 53)	<i>Adam will remember</i> the vigil many years later (p. 65); <i>He remembers</i> how he once believed in some magic link between the trees and the children they were planted for (p. 77).
It’s bark spirals upward <i>like Trajan’s Column</i> (p. 10)	<i>The Communists</i> will be here in six months (стр. 31); ... from the <i>Silk Road</i> to the Bund (p. 31); ... <i>a Moslem</i> from the land of <i>Confucius</i> (p. 33); ... <i>Mao</i> (p. 40)	That’s when <i>Adam</i> realizes: <i>Human-kind is deeply ill.</i> The species won’t last long. It was an aberrant experiment. Soon the world will be returned to the healthy intelligences, the collective ones. Colonies and hives (p. 70).
<i>In the Carolinas, boles older than America</i> grow ten feet wide and a hundred and twenty feet tall (p. 16); New York and San Francisco (p. 18)	... <i>the Shanghai complex</i> (стр. 29); a pilgrim to go to <i>Mecca</i> (p. 30); ... from <i>Shanghai to Hong Kong</i> (стр. 34); ... they dock in <i>Manila</i> then <i>Guam</i> then <i>Hawaii</i> (p. 35)	... Dutch elm had already ravaged <i>Boston, New York, Philly</i> ... (p. 65); The fungus gutted <i>Detroit</i> ... then <i>Chicago</i> , soon after (p. 66); Fortuna College, Fortuna, <i>California</i> (p. 77)
... with <i>nostalgia</i> (p. 17); the farm; the lens; the photos; the tractor;	... jeweler’s <i>loupe</i> (p. 31); the <i>elixir of life; pesticides</i> (p. 48); <i>bacteria</i> (p. 48);	<i>a meteorite</i> (p. 58); <i>macaroni sculpture</i> (p. 59); the <i>corridors of middle age</i> (p. 60); ... and <i>democracy</i>

campaign (p. 18); alcoholism, catastrophe (p. 19)		is over (p. 61); the teeth of <i>ichthyosaurs</i> (p. 63); ... he has no <i>bibliography</i> (p. 69)
9) <i>Words strikes him as a ruse</i> (p. 9)	Countless <i>Nows</i> pass (p. 37)	<i>Demanding work does requires sacrifice, however</i> (p. 73); <i>People are an idiot</i> (p. 75)

Among the features of the works of the Pulitzer Prize winners in recent years, we include the presence of a micro text, designed as a stream of consciousness, metaphorical and figurative text, frequent verbalization of the MEMORY concept, the presence of precedent names, the actualization of historical and geographical realities, multiple use of internationalisms and some modifications of natural language (see Table 1).

The first three stories of “The Overstory” demonstrate the presence of all the parameters listed in Table 1 (Table 1). Commenting on the modification phenomena of the English language (the American version), it is necessary to note the non-usual forms of agreement between the subject and the predicate in the sentence “*Words strike him as a ruse*”.

The following example: “*Countless Nows pass*” uses the adverb *now* in the function of a plural noun. In the sentence “*People are an idiot*”, there is a non-usual agreement between the plural noun *people* and the auxiliary verb *are* with the object and the indefinite article - *an idiot*. Polysemy and linguistic flexibility allow the author to introduce modifications to the text, endowing it with certain originality. In such linguistic phenomena, the speech production activity of the narrative mode AC (author's consciousness) of the author's linguistic personality, targeting the reader's perception, is manifested.

According to its plot organization, R. Powers's work consists of eight stories, each telling about the fate of a family that emigrated to the United States. Each story is named after one family member, which manifests, among other things, the anthropocentric thinking of the author. In the pages of his work, the author synchronizes a tree's birth, growth, prosperity, and death with the birth, life, and death of one of the main characters in the story. The history of this character, as, indeed, of the whole family, is closely intertwined with the history of the life of a tree: chestnut, mulberry, maple, or elm. The plot organization of the stories emphasizes the inseparable connection of all living things, namely people and plants.

The analyzed work demonstrates compliance with the parameters (given in the description of Table 1), according to which it enables us to attribute this literary text to the category of works that the Italian researcher of narrative D. Possamai calls “global novels.”

A high concentration of words - internationalisms and proper names belonging to the socio-political layer of the lexicon (see examples in Table 1) outlines their conditional thematic boundaries in the texts. This indicates the author's way of conveying meaning in texts and, in general, testifies to his attitude to what is written as something “global” and “universally significant” for everyone. It indicates the author's universal and “globalist” attitude to the information he reports in the text.

The MEMORY concept, implemented in the text by the words *remember*, *memory*, and their derivatives (see examples in Table 1), is fundamental for the semantic filling of the content of the work since everything related to memory (including the author's one) organizes the storyline and anchors the narrative in the body of the text.

Verbal (according to root morphemes) and associative selection of conditionally typical statements representing the concept MEMORY reveals the content of the concept. It designates its properties as part of the concept system. The considered typical composition and properties of the concept as part of the concept system of the author's consciousness allow us to interpret this concept as a cognitive phenomenon that actively forms the semantic content of a work of art.

The dominant status of the MEMORY concept is due to its frequent and variable actualization in the text; the very narrative mode of artistic narrative realized in the past tense; the realization of the narrative as a form, within which the transmission of the situational past and memories is regulated; the subjective personal significance of this concept for the author as a source of knowledge, prototypes of characters, experiences, emotions, images initiated before the activation of the narrative mode of the author's consciousness, in the mode of anticipatory reflection. The multi-level content of a work of art is characterized by a description of a fictional action modeled based on the laws of reality and, therefore, is distinguished by realism.

The text contains one or another information block that conveys a specific conceptually meaningful content shared by the author of the text. The author's task is to communicate through the verbal-sign form a valuable and often personally significant meaning, which would be presented objectively, informationally, and emotionally accurately in the text. This information, in turn, is available for interpretation by the reader of the text. The author inherently seeks to bring his potential recipient's conceptual and value orientation closer to his semantic field. The use of prolonged chain alternations by the author is associated with the need to implement the levels of the author's consciousness through the formation of an associative-semantic field (ASF) according to the "stream of consciousness" type in order to most effectively transfer meanings from the author to the reader, as well as a given direction for the reader to form his associative-semantic fields in the declared context.

Filling the text with words-internationalisms and precedent names highlights the author's intention to bring the content of the work to the global level, touch on universal and global problems, suggest ways to solve them and reach a global audience of readers.

Lexico-grammatical modifications in the use of natural language are substantiated by the author's compliance with current linguistic and cultural norms and American and Western European socio-political trends in the development of society.

The analysis using the tool of the "author's consciousness" (AC) category shows that in the use of universal verbal signs, the author's aspiration, through the description of global problems, to find a way out to a broader audience of readers can be traced.

Conclusion

The modification possibilities of natural language revealed in the text highlight the degree of its flexibility in "support" of the author's utterances and the formation of new meanings. The text of the analyzed work corresponds to the definition of "global novel" in terms of its parameters: precedent names, internationalisms, proper names indicating historical and geographical realities, non-usual verbal usage with a modification of the compatibility of lexical units and signs of sub-genre diffusion, manifested in the mixture of artistic and journalistic styles. In addition, the work of Nguyen V.T., "The Sympathizer" (Nguyen, 2015), the 2016 Pulitzer award winner, and the work "The Overstory" share one of the narrative lines - the fate of emigrants from Southeast Asia living in the United States. Also, the content of "The Overstory" is focused on establishing a close connection between man, wildlife, roots, and earth, which in its turn echoes the theme of the work "The Underground Railroad" (Whitehead, 2016) by Whitehead K. - winner of the 2017 award.

The discursive approach to text analysis presented in the article makes it possible to consider several works of Pulitzer Prize winners as a super-discourse. In this case, it should be possible to establish thematic or meaningful relationships between the content components of this super-discourse, for example, thematic communities. The analysis shows that such regularities can be established.

References

- Nguyen V. T. (2015) *The Sympathizer*, New York: "Grove Press", 2015. – 367 p.
- Powers R. (2019) *The Overstory*, London UK: "Penguin Random House", 2019. – 625 p.
- Whitehead C. (2016) *The Underground Railroad*, New York: "Doubleday", 2016. – 313 p.
- Абаева М.К. (2008) Фразеологизмы со значением интеллектуальной деятельности с позиции когнитивной теории. /Автореферат: Алматы, 2008. – 28 с.
- Бутакова Л.О. (2001) Авторское сознание как базовая категория текста: когнитивный аспект: дис. ... д-ра филол. наук: Омск, 2001. – 457 с.
- Залевская А.А. (2005) Психолингвистические исследования. Слово. Текст, Москва: "Гнозис", 2005. – 542 с.
- Лотман Ю. М. (2018) Структура художественного текста. Анализ поэтического текста, Санкт Петербург: "Азбука-Аттикус", 2018. – 704 с.
- Мячин К.А. (2021) Особенности смысло- и текстообразования произведений современной прозы как отражение авторского сознания (на материале произведений лауреатов Пулитцеровской премии): дис. ... канд. филол. наук: Омск, 2021. – 247 с.
- Падучева Е.В. (1996) Семантические исследования, Москва: "Языки русской культуры", 1996. – 464 с.
- Поссамай Д. (2018) Морфология современного русского романа: что изменилось? // *Филологические науки.* – 2018. – № 2. – С.76–78.
- Скребцова Т.Г. (2020) Лингвистика дискурса: структура, семантика, прагматика. Курс лекций, Москва: "Издательский Дом ЯСК", 2020. – 312 с.

References

- Abayeva M.K. (2008) Phrazeologizmy so znacheniem intellektualnoi deyatelnosti s pozicii kognitivnoi teorii. /Avtoreferat: Almaty, 2008. – 28 s. [Phraseologisms with the meaning of intellectual activity from the standpoint of cognitive theory / Abstract: Almaty, 2008. – 28 p.] (in Russian)
- Butakova L. O. (2001) Avtorskoe soznanie kak bazovaya kategoriya teksta: kognitivnyj aspekt: dis. ... d-ra filol. nauk: Omsk, 2001. – 457 s. [Author's consciousness as a basic category of the text: cognitive aspect: dis. of the doctor of philological sciences: Omsk, 2001. – 457 p.] (in Russian)
- Lotman Yu.M. (2018) Struktura hudozhestvennogo teksta. Analiz poeticheskogo teksta, Sanrt Peterburg: “Azbuka-Attikus”, 2018. – 704 s. [The structure of the artistic text. Analysis of a poetic text. Saint Petersburg: “Azbuka-Attikus”, 2018. – 704 p.] (in Russian)
- Myachin K.A. (2021) Osobennosti smyslo- i tekstoobrazovaniya proizvedenij sovremennoj prozy kak otrazhenie avtorskogo soznaniya (na materiale proizvedenij laureatov Pulitzerovskoj premii): dis. ... kand. filol. nauk: Omsk, 2021. – 247 s. [Peculiarities of meaning and text formation in the works of modern prose as a reflection of the author's consciousness (based on the works of Pulitzer Prize winners): dis. of the candidate of philological sciences: Omsk, 2021.- 247 p.] (in Russian)
- Nguyen V. T. (2015) The Sympathizer, New York: “Grove Press”, – 2015. – 367 p.
- Paducheva E. V. (1996) Semanticheskie issledovaniya, Moskva: “Yazyki russkoj kul'tury”, 1996. – 464 s. [Semantic research, Moscow: The languages of Russian Culture, 1996. – 464 p.] (in Russian)
- Possamai D. (2018) Morfologiya sovremennogo russkogo romana: chto izmenilos'? // Filologicheskie nauki. – 2018. – № 2. – S. 76–78. [Morphology of the modern Russian novel: what has changed? // Philological sciences. – № 2. – P. 76-78] (in Russian)
- Powers R. (2019) The Overstory, London, UK: Penguin Random House, 2019. – 625 p.
- Skrebcova T.G. (2020) Lingvistika diskursa: struktura, semantika, pragmatika. Kurs lekcij. – M.: Izdatel'skij Dom YASK, 2020. – 312 s. [The linguistics of discourse: structure, semantics, pragmatics. The course of lectures. Moscow: “Dom Yask” Editorial House, 2020. – 312 p.] (in Russian)
- Whitehead C. (2016) The Underground Railroad, New York : “Doubleday”, 2016. – 313 p.
- Zalevskaya A. A. (2005) Psiholingvisticheskie issledovaniya. Slovo. Tekst, Moskva: “Gnozis”, 2005. – 542 s. [Zalevskaya A.A. (2005) Psycholinguistic research. Word. Text., Moscow: “Gnozis”, 2005. – 542 p.] (in Russian)

А.А. Нурмаганбетова^{1*} , Н.В. Монгилёва¹

¹Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан

*e-mail: nurmaganbetovaanipa@gmail.com

ПРОВОКАЦИОННЫЕ ВОПРОСЫ И РЕАКЦИИ НА НИХ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ИНТЕРВЬЮ

Аннотация. Провокационные вопросы являются одним из наиболее эффективных приемов в политическом интервью. В статье рассматриваются коммуникативные стратегии и тактики политиков как реакция на провокационные вопросы, а также средства построения провокации журналистами. Цель исследования заключается в анализе провокационных вопросов и реагирующей реплики интервьюируемого. Работа является вкладом в исследования политического интервью как особого жанра политического дискурса, а также в разработку методологии анализа коммуникативных стратегий и тактик. Основными методами послужили метод контекстуального анализа и прагмалингвистического анализа в сочетании с методикой компонентного анализа.

В ходе работы было установлено, что журналист располагает ограниченным набором способов построения провокаций в вопросах политического интервью в отличие от комплекса стратегий в ответах политиков. Провокация журналистов создавалась с помощью таких лексических и синтаксических средств как метафоры, ирония, повторения, параллельные конструкции. Для усиления эмоционального давления использовались перечисления с негативно окрашенными прагмемами, семантические маркеры уверенности и т.д. Реагирующие реплики политиков включали стратегии самозащиты, нападения и ухода от ответа. Выбор стратегии и способов ее реализации является реализацией имиджа политика. Ценность проведенного исследования и практическое значение состоит в использовании ее основных результатов для работ в области политической коммуникации, а также в практике преподавания политической лингвистики.

Ключевые слова: политическое интервью, провокационные вопросы, диалогическое единство, имидж, коммуникативные стратегии, тактика.

А.А. Нурмаганбетова^{1*}, Н.В. Монгилёва¹

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан

*e-mail: nurmaganbetovaanipa@gmail.com

САЯСИ СҰХБАТТАҒЫ ПРОВОКАЦИЯЛЫҚ СҰРАҚТАР ЖӘНЕ ОЛАРҒА РЕАКЦИЯ

Аннотация. Провокациялық сұрақтар – саяси сұхбаттағы ең тиімді әдістердің бірі. Мақалада саясаткерлердің провокациялық сұрақтарға реакциясы ретіндегі коммуникациялық стратегиялары мен тактикалары, сондай-ақ журналистердің арандатушылықты жасау құралдары қарастырылады. Зерттеудің мақсаты - арандату сұрақтары мен респонденттің жауабын талдау. Жұмыстың маңыздылығы саяси сұхбаттарды саяси дискурстың ерекше жанры ретінде зерттеуге, сондай-ақ коммуникациялық стратегиялар мен тактикаларды талдау әдістемесін жасауға қосылған үлес болып табылады. Негізгі әдістер контекстік талдау әдісі және компоненттік талдау әдісімен ұштасқан прагмалингвистикалық талдау болды.

Талдау барысында саясаткерлердің жауаптарындағы стратегиялар жиынтығынан айырмашылығы, журналистің саяси сұхбат сұрақтарында арандатушылық жасау тәсілдерінің шектеулі екені анықталды. Журналистердің провокациясы метафора, ирония, қайталау, қатарлас конструкциялар сияқты лексикалық-синтаксистік құралдардың көмегімен жасалған. Эмоционалдық қысымды арттыру үшін негативті мағыналы прагмемалар, сенімділіктің семантикалық маркерлері және т.б. қолданылған. Саясаткерлердің жауаптары өзін-өзі қорғау, шабуылдау және жауаптан жалтару стратегияларын қамтыды. Стратегияны таңдау және оны жүзеге асыру жолы саясаткердің имиджі сияқты факторлардың көрінісі болып табылады. Зерттеудің құндылығы мен оның практикалық маңыздылығы оның негізгі нәтижелерін саяси коммуникация саласындағы зерттеулерге, сондай-ақ саяси лингвистикамен байланысты пәндердің тәжірибесіне пайдалануында.

Тірек сөздер: саяси сұхбат, провокациялық сұрақтар, диалогтік бірлік, имидж, коммуникация стратегиялары, тактика.

А.А. Nurmaganbetova^{1*}, N.V. Mongileva¹

¹Kostanay Regional University named after A. Baitursynuly, Kostanay, Kazakhstan

*e-mail: nurmaganbetovaanipa@gmail.com

PROVOCATIVE QUESTIONS AND REACTIONS TO THEM IN A POLITICAL INTERVIEW

Abstract. Provocative questions are one of the most effective techniques in a political interview. The article considers the communication strategies and tactics of politicians as a reaction to provocative questions, as well as the means of creating a provocation by journalists. The purpose of the study is to analyze provocative questions and responding replica of politicians. The article is a contribution to the study of political interviews as a special genre of political discourse, as well as to the development of a methodology for analyzing communication strategies and tactics. The main methods were the method of contextual analysis and pragmalinguistic analysis in combination with the method of component analysis.

The analysis found that the journalist has a limited set of ways to construct provocations in questions of a political interview, in contrast to a set of strategies in the answers of politicians. The provocation of journalists was created with the help of such lexical and syntactic colored pragmes, semantic markers of confidence were used. To increase emotional pressure, enumerations with negatively colored pragmes, semantic markers of confidence were used. Politicians' responses included self-defense, counter-attack, and avoidance strategies. The choice of a strategy and the way of its implementation is the reflection of such factor as the image of the politician. The value of the study and its practical significance lies in the use of its main results for research in the field of political communication, as well as in the practice of disciplines related to political linguistics.

Key words: political interview, provocative questions, dialogic unity, image, communication strategies, tactics.

Введение

Политическое интервью – одно из самых активных и востребованных форм политической коммуникации. Для населения, у которого практически нет возможностей прямого общения с первыми лицами государства, интервью становится способом увидеть политика в живой коммуникативной ситуации, получить ответы на насущные вопросы. Для политических лидеров это возможность опосредованно, через СМИ выразить личное мнение и позицию своей партии по существующим проблемам.

Особенность интервью как речевого жанра во многом определяется его диалогической формой: это беседа журналиста по заранее подготовленным вопросам для раскрытия темы (Стрельникова, 2005: 18). Спецификой же политического интервью является его погруженность в контекст политической коммуникации. СМИ привлекают внимание аудитории к политической ситуации, задают ракурс понимания проблем, формируют отношение к политическим кризисам. Фактор СМИ обуславливает следующие характеристики политического интервью:

- *адресованность* на максимально широкий круг потенциальных зрителей;
- высокую *конвенциональность* (условность) интервью: вследствие публичности непосредственных его участников вопросы подготовлены заранее, определена тема;
- *институциональность*: политик является институциональным субъектом, представителем определенной партии / социальной группы, журналист выступает в роли интервьюера, представителем своего издания. Поэтому речевое взаимодействие в процессе интервью происходит в пределах установленных статусно-ролевых;
- *персуазивность*: основным стремлением политика в ходе интервью остается убеждение аудитории в верности своих решений, своей позиции, а главной целью – удержание власти или победа в борьбе за власть;
- *агональность* (сопоставительность): в современных интервью основной фокус внимания смещен на поведение и целях участников разговора, нежели на тему (Цуциева, 2013: 104-108).

Журналист намеренно использует провокации, стремится сделать интервью незаурядным, вызвать интерес у зрителей, спровоцировать собеседника на резонансные высказывания, повышая тем самым и свою собственную популярность.

Провокационные вопросы занимают особое место в политическом интервью. В речевой коммуникации *провокация* определяется как высказывание, направленное на получение информации, которую интервьюируемый по разным причинам не хочет сообщать, а также подрыв его эмоционального состояния (Зарецкая, 2002: 38). Провокационную речь исследователи относят к публичному диалогу и считают преднамеренным речевым действием манипулятивного характера. Провокация вызывает негативные последствия для интервьюируемого, оказавшегося в провокационной ситуации (Иссерс, 2009: 93). Цель провокационных вопросов – выявить слабые места политика, оспорить его точку зрения, побудить отстаивать и аргументировать свою позицию (Юрина, 2006). В диалогическом взаимодействии провокация рассматривается как конфликтогенный прием, который реализуется через прямое обвинение, угрозу, выражение недоверия, подозрение, насмешку, косвенное обвинение, нелюбезный намек, иронию и т.д. (Иссерс, 2011: 334-340).

Исследователи провокативности и провокационных вопросов уделяют особое внимание *реагирующим (ответным)* репликам. Именно они позволяют определить провокационность инициирующего вопроса (Галанова, 2012). Реагирующая реплика на провокационные вопросы реализуется с помощью определенных **коммуникативных стратегий и тактик**. Под коммуникативными стратегиями и тактиками понимается совокупность речевых действий с целью реализации говорящим своего коммуникативного намерения. Коммуникативная стратегия является сверхзадачей речи, обусловленной практическими задачами адресанта. Это также ориентация на цель речевого поведения в конкретной ситуации. Тактика – совокупность коммуникативных действий, реализующих стратегию. О.Н. Паршина выделяет в политическом дискурсе коммуникативные стратегии самопрезентации, дискредитации, нападения, манипуляции, самозащиты, информативно-интерпретационную, аргументативную, агитационную и др. (Паршина, 2004).

Можно выделить следующие факторы, которые влияют на выбор речевых действий говорящим в процессе политического интервью:

- *речевой имидж* включает несколько компонентов, таких как манеры, внешний вид, поступки и речевые действия, смоделированные и обусловленные ролевой установкой. Обычно, выбор определенного имиджа зависит от ожиданий целевой аудитории и является отдельной коммуникативной стратегией.

- *тип коммуникативной стратегий интервьюера* (журналиста) определен предварительно выстроенным сценарием интервью. Также, по мнению М.В. Юриной, интервьюер является ситуативно привилегированной стороной, имея возможность задавать кооперативную или конфронтационную тональность беседы, первым выбирать коммуникативную стратегию (Юрина, 2006).

Таким образом, *целью* данной статьи стал анализ провокационных вопросов и реагирующей реплики интервьюируемого. Рабочей гипотезой статьи стало предположение о том, что политик строит свою реагирующую реплику на провокационные вопросы с помощью большого набора стратегий, основной целью которых является несогласие со словами журналиста и сохранение своего положительного имиджа и своей партии. Поставленная цель достигается решением следующих *задач*: определить способы конструирования провокаций; выявить особенности и средства коммуникативных стратегий и тактик на провокационные вопросы в реагирующей реплике политика; определить взаимозависимость провокационных вопросов и реакции на них.

Объектом исследования стало диалогическое единство провокационного вопроса и реагирующей реплики политического интервью.

Предметом являются языковые средства, репрезентирующие провокацию в вопросах, коммуникативные стратегии, тактики ответных реплик.

Материалы и методы

Материалом исследования послужили тексты политических интервью Дональда Трамп и Лесли Шталь в ходе американского общественно-политического телешоу «60 минут», а также Бориса Джонсона и Софи Ридж на британском 24-часовом новостном телевизионном канале Sky News.

Единицей анализа является *диалогическое единство*. Н.Ю. Шведова считает, что критерием выделения диалогического единства является синтаксическая связь: комплекс реплик, согласующихся друг с другом синтаксически (Шведова, 1956: 67-82). Л. Тинтин отмечает, что неотъемлемой частью структуры диалогического единства надо считать семантический аспект. Вопросительные реплики инициируют диалог, требуют развернутого ответа, а сигналом нового единства становится появление новой микротемы в новом вопросе (Тинтин, 2014). Мы считаем, что вопросительная и ответная реплика представляют также и содержательное единство. Вопрос становится инициирующей репликой, которой журналист навязывает собеседнику тему и ключевые опоры рассуждения о проблеме. В ответе-реакции интервьюируемый не может свободно менять тему, он свободен лишь изменить или модифицировать заданный ракурс. В данной статье *диалогическое единство определяется как комплекс из стимулирующей и реагирующей реплик, имеющих содержательную, тематическую и синтаксическую взаимосвязь*.

В анализе коммуникативных стратегий и тактик в реагирующей реплике политиков на провокационные вопросы применены следующие методы. *Метод контекстуального анализа* позволяет установить содержание провокации в исходных репликах интервьюера, вспомогательным методом выявления провокационной коннотации стал *компонентный анализ* и *лексикографический анализ*. *Прагмалингвистический анализ*, направленный на сопоставление языковых форм с целями коммуникативной ситуации, позволил выявить средства реализации стратегий и определить тактики реагирующих реплик. На заключительном этапе в определении наиболее эффективных стратегий и тактик и выводах об имидже интервьюируемого стало возможным применение *метода количественного подсчета*. Выявленное имплицативное содержание контекста оформлено в тексте статьи курсивом и в угловых скобках <... ... >.

Основная часть

Одним из способов противостояния политиков провокациям журналистов является **стратегия нападения** (Юрина, 2006).

*Lesley Stahl: So we have **the pandemic on your watch**. We've had **racial strife**. We've had **looting**. Why do you want this job? Why do you want to be president again?*

*Donald Trump: Because **we've done a great job** and it's not finished yet, and when **I** finish, this country will be in a position like it hasn't been maybe ever. The economy is already roaring back and **other people** aren't going to bring it back. **Certainly the person** that we're dealing with is not going to bring it back* (Donald Trump Leaked Unedited 60 Minutes Interview Transcript).

Вопросная реплика Лесли Шталь строится с помощью параллельной конструкции и состоит из двух частей. В первой она навязывает политику тему социальных потрясений, случившихся в США. Прагмемы *pandemic*, *strife*, *looting* содержат в значении негативную коннотацию. Согласно Collins English Dictionary (Collins English Dictionary Online), *pandemic* – an occurrence of a disease that affects many people over a very wide area, *strife* – angry or violent struggle, *looting* – stealing from shops or houses during a war or riot. Во второй журналистка поднимает абсолютно другую тему о причинах баллотироваться снова на пост президента. Провоцирующим приемом стало объединение в один контекст высказываний, разнонаправленных по цели и теме, что имплицитно несет личную ответственность собеседника. Прямое указание на связь трагических событий с работой президента смягчено иронией: метафора *on your watch* (*в вашу смену/дежурство*) вводит в контекст компонент случайности, совпадения. Но противопоставление *we have* во фразах с констатацией проблем и *you want* в вопросах к политику, синтаксический параллелизм повторений создал эмоциональное давление. Вопрос журналистки имплицитно несет серьезное обвинение в неумении работать: *<мы пережили столь серьезные испытания в ваше президентство, а вы снова желаете править>* (*to be president again*).

Д. Трамп распознает провокацию. Политик *акцентирует* объем и качество своей работы как *a great job* (*great – large in amount or degree*). Использование *Because we've* в начале высказывания политика образует параллельную конструкцию с *we have* журналистики (*<а мы в это время проделали огромнейшую работу>*). Д. Трамп начинает свой ответ с **нападения**, переходя к **стратегии самопрезентации**. *I* указывает собственную личность как гарантию улучшения положения страны. Также местоимение 1-го лица множественного числа *we* дважды повторяется в реплике политика и показывает вклад не только Дональда Трампа в проделанную работу, но и других членов Республиканской партии, что позволяет политику интерпретировать действительность в выгодном для себя свете. Политик копирует двухчастную организацию высказывания и в последних двух фразах меняет тему, применяя **тактику обвинения**. Он обвиняет своих оппонентов в нежелании решать экономические проблемы. Косвенная номинация *other people* и *the person* вместо *Дж. Байден и его команда* (хотя персоны известны абсолютно всей аудитории) выполняет функцию дистанцирования, звучит неуважительно и уничижительно. Наречие *certainly* подчеркивает личную уверенность Д. Трампа в критике в адрес оппонента.

В следующем примере провокация журналиста также основана на **параллельной конструкции**.

*Sophy Ridge: So let me get this **straight**. So you want to put more money into schools, you want to put more money into transport in the North, **you want to** rollout full fibre broadband to every household in*

the country, you want to put 20,000 more police on the streets, and you also want to cut taxes? I mean come on. That's having your cake and eating it, isn't it?

Boris Johnson: Well actually, of course, as the great Tunisian scholar and sage Ibn Khaldun pointed out as early as the 14th century, there are plenty of taxes that you can cut which will actually increase your revenues and there are ways of making sure that you can stimulate growth, you stimulate enterprise and you get more in. But what is certainly true is at the moment Sophy there is cash available (The full transcript of Sophy Ridge's interview with Boris Johnson).

Провокация журналистки конструируется через указание на нелогичность планов политика. Софи Ридж перечисляет многочисленные сферы экономики, требующие вложения государственных денег, но сокращение налогов, а значит и поступлений в бюджет сделает проблематичным реализацию всего предыдущего. Измененная версия английской пословицы *Have your cake and eat it* усиливает провокацию. В контексте высказывания создается следующая импликация <либо реализовать планы будет невозможно, либо прежний объем налогов был неоправданно завышен>. Вводное слово *so*, повторенное дважды в реплике Софи Ридж, и уточнение с помощью *straight* создают эмоциональное давление, не давая собеседнику возможности уклониться от ответа.

Одним из способов противостояния интервьюируемому провокациям журналистов является защита собственной позиции, то есть **стратегия самозащиты**. Также в ее реализации политики должны учитывать, как они выглядят в глазах других, что они могут сказать, чтобы выставить себя в хорошем свете, как им можно избежать острых вопросов и смягчить нападки журналистов [Мухортов, 2019: 499-512]. Борис Джонсон использует **тактику оправдания**. Начиная фразу с *well*, он демонстрирует открытость к диалогу. Но усложняя вступление *Well actually, of course*, еще раз повторяя *actually*, готовность к ответу сменяется намерением оспорить доводы журналиста с помощью описания реального (с его точки зрения) положения дел. *Certainly* усиливает убеждение в правильности позиции. Политик апеллирует к авторитетному знанию, цитирует арабского философа. Весь ответ представляет собой настойчивое **обоснование** Борисом Джонсоном того, почему в текущей ситуации можно снизить налоги. Более того, политик намекает, что снижение налогов, каким бы оно ни было, касается всех, в том числе и его собеседницу (*at the moment Sophy there is cash available*). Б. Джонсон иронично намекает на личные финансовые дела журналистки, говорит о ней в третьем лице. Это не является прямым нападением, но мягкой демонстрацией готовности перейти к нападению.

Lesley Stahl: You have unemployment claims going up. You have COVID cases going up. I mean, it's like the gods have suddenly decided to conspire against you.

Donald Trump: I don't think so at all, no. I think we've done a great job with COVID, and we've hired-

Lesley Stahl: Yeah, but the numbers are going up though

Donald Trump: Excuse me. 11.4 million people. Why? Because the last report was just a little bit off? (Donald Trump Leaked Unedited 60 Minutes Interview Transcript).

В данном примере Лесли Шталь снова конструирует провокацию на перечислении социальных проблем с помощью **параллельной конструкции**, создавая давление на политика. Повторение *you*, являясь прямым обращением к собеседнику, само по себе провокационно, журналистка использует его дважды в начале фразы, причем оба высказывания в утвердительной форме звучат прямым обвинением, имплицитно контекст <это Вы виновны....>. **Ирония** *it's like the gods have decided to conspire against you* хоть и смягчает обвинение, но развивает провокацию, так как намекает на неумение противостоять серьезным проблемам, зависимость эффективности работы от случайных факторов и т.д.

Дональд Трамп использует **тактику оспаривания**, которая реализует стратегию самозащиты. В первой части своего ответа с помощью **антитезы**, он выражает несогласие с аргументами Лесли Шталь. Категоричным отрицанием *at all* политик показывает абсолютную уверенность в собственных словах. Во второй части антитезы Трамп предлагает свою версию событий. Более того, английский глагол *to think* снижает степень ответственности. Весь ответ можно охарактеризовать как категоричный и напористый, поскольку политик представляет свою точку зрения, которая **опровергает** утверждения журналистки (*I don't think so at all*). Лесли Шталь прерывает Дональда

Трампа и еще раз провоцирует его. Реплику она начинает с вводной конструкции *yeah*, демонстрируя ироническое согласие с собеседником. Журналистка резюмирует все сказанное ранее и снова приводит в качестве аргумента факт (*the numbers are going up*), тем самым разрушая попытки Дональда Трампа **оспорить** эти утверждения.

*Sophy Ridge: What is the living wage now **then**?*

*Boris Johnson: It's at or **around** £10 or so.*

*Sophy Ridge: It's quite **a lot lower** than that. It's £8.21.*

*Boris Johnson: **Sorry** I was talking about the London living wage, forgive me.*

*Sophy Ridge: That's **quite significantly lower though**.*

*Boris Johnson: I'm talking about the London living wage, **forgive me*** (The full transcript of Sophy Ridge's interview with Boris Johnson).

Провокация в данном примере складывается в серии обменов репликами. Первый вопрос журналистки нейтрален и содержит наречие *then*, что требует уточнения предыдущего утверждения политика. Политик использует **стратегию уклонения** в своем ответе. В первом случае он основан на использовании конструкции неопределенности *around or so*, что указывает на нежелание Бориса Джонсона отвечать конкретно на вопрос, требующий точных чисел в ответе. Последующая реплика Софи Ридж является уже прямой провокацией, поскольку она корректирует слова политика, уточняя сумму (*a lot lower*) она многократно усиливает давление. Употребление уточнения *sorry* в вопросе используется для того, чтобы скрыть попытки Бориса Джонсона уклониться от предоставления соответствующей информации. Политик использует **тактику переноса, смещения акцента**, меняя акцент с прожиточного минимума в целом (*living wage*) на прожиточный минимум в конкретном месте (*the London living wage*). Однако журналистка продолжает провоцировать собеседника, перефразируя предыдущую реплику, она с помощью сравнительной конструкции *quite significantly, a lot*, наречием *though* сильнее выделяет факт отсутствия точной суммы в ответе политика. Премьер-министра. Борис Джонсон продолжает дальше уклоняться от провокации повторением предыдущего заявления. Таким образом, с помощью коммуникативной стратегии уклонения от ответа, политику удастся противостоять провокации.

Результаты и обсуждения

В результате проведенного анализа выяснилось, что построение провокации журналистами происходит лексическими и синтаксическими средствами. На лексическом уровне для усиления эмоционального давления использовались перечисления с негативно окрашенными прагмемами (*COVID cases, unemployment*), семантические маркеры уверенности (*certainly, well, actually, of course*). Такие средства выразительности как метафоры, ирония, эпитеты, пословицы используются для смягчения давления (*do or die, tough question*). На синтаксическом уровне для усиления эмоционального давления важную роль играют повторения, параллельные конструкции (*It's going to be ready It's going to be like nothing you've ever seen before*), использование разделительных и уточняющих вопросов (*That's having your cake and eating it, isn't it?*). Также можно выделить специфику вопросительных конструкций (*Why do you want this job?*), прямой порядок слов в предложениях, которые в построении провокации лишают политика возможности уйти от ответа (*You said the other day to suburban woman...*).

Что касается реагирующей реплики, анализ показал, что политики используют стратегии самозащиты, нападения и стратегии уклонения от ответа. **Стратегия самозащиты** интервьюируемого включает в себя реализацию двух тактик. **Тактика оправдания** реализуется с помощью смещения акцента, дистанцирования и противопоставления. Данная тактика основана реализуется эпитетами (*good, great, real*), которые оправдывают позицию политиков, подчеркивая их удачные решения. Антитеза является основным средством дистанцирования, которыми пользуются политики. Вводные слова и конструкции уверенности подчеркивают твердость политиков в своих словах. **Тактика опаривания** реализуется с помощью таких средств синтаксиса, как антитеза, сравнение, параллельные конструкции. Семантические средства (*you know, see, I mean*) демонстрируют степень неудовлетворенности политиков поведением собеседника.

Стратегия нападения как реакция на провокацию реализуется через **тактику обвинения**. Она используется для того, чтобы отстоять свою точку зрения и защитить свои позиции, дискредитировать прямого или потенциального противника. В обвинениях характерно

использование повторов в сочетании с элементами интенсификации (*totally, at all, absolutely*), эмоциональные возгласы и другие средства экспрессии (*Oh! This is really important to me*).

Стратегия уклонения реализуется при помощи *тактики переноса, смещения акцента*. Повторения помогают говорить одно и то же, не давая соответствующего ответа (*Are protected, will be totally protected, would be always protected, always*). Дополнительные элементы обобщения, неопределенности (*in general, so, maybe*) демонстрируют нежелание говорить конкретно и помогают скрыть предшествующие попытки уклониться от уточнения деталей. Политики желают сменить тему и не предоставлять точную, конкретную информацию и факты.

Если сравнить двух политиков, то Дональд Трамп чаще реагирует на провокацию журналиста с помощью *стратегии нападения, самозащиты (тактика оспаривания) и стратегии самопрезентации*. Для Бориса Джонсона более характерно применение *стратегий уклонения и самозащиты (тактика оправдания)*.

На основе предпочтения тех или иных коммуникативных стратегий и тактик в ответ на провокационные вопросы, можно сделать вывод об *имидже политиков*. Так, Дональд Трамп создает имидж *человека из народа*, говорит так, как говорят простые люди. Использует антитезу *мы – они* для противопоставления своим оппонентам (*The economy is already roaring back and other people aren't going to bring it back. Certainly the person that we're dealing with is not going to bring it back*). Можно отметить частотность местоимения *I* в ответах, что создает впечатление уверенного в себе и в своей позиции политика. (*Because we've done a great job and it's not finished yet, and when I finish, this country will be in a position like it hasn't been maybe ever; ... I say jokingly suburban women, you should love me because I'm giving you security and I got rid of the worst regulation*). Д. Трамп часто отходит от официального стиля, в его речи изобилуют маркеры непринужденной беседы, просторечия (*so, you know, I mean*). Это создает неформальную атмосферу, эксплуатация образа *простого, своего парня* создает впечатление, что политик понимает своих избирателей, ему близки их переживания. Кроме того, этот имидж позволяет резкие прямые ответы, напористое поведение в целом. Политик позволяет себе эмоциональные реакции, часто прибегает к *тактике нападения*, которая реализуется с помощью иронии и усиливающих конструкции.

Борис Джонсон, в свою очередь, ведет себя максимально сдержанно и вежливо, тем самым создавая имидж *интеллигента - аристократа*. Политик использует соответствующие языковые средства и четкую аргументацию. В отличие от реплик Д. Трампа, в ответах Бориса Джонсона чаще есть указания на причинно-следственные связи событий, его речь демонстрирует грамотность и последовательность аргументов. На грамматическом уровне можно отметить активное использование параллельных конструкций и прямого порядка слов, что свидетельствует о *четкости и прямолинейности* (*...there are plenty of taxes that you can cut which will actually increase your revenues and there are ways of making sure that you can stimulate growth, you stimulate enterprise and you get more in*). В его ответах редко используются эмоциональные выражения, средства фамильярного обращения к собеседнику и элементы разговорного стиля, за исключением нескольких случаев (*I don't mean, you know*). Его убежденность в своих словах можно наблюдать в частом применении дискурсивных маркеров уверенности (*of course, certainly*).

Заключение

Таким образом, комплексному анализу подверглась провокационная речь как один из наиболее эффективных способов воздействия в политическом интервью. Исследование выявило взаимозависимость между вопросом и реагирующей репликой политиков. В работе последовательно описаны коммуникативные стратегии политиков как реакция на провокационные вопросы журналистов (стратегия самозащиты, стратегия нападения, стратегия уклонения), а также коммуникативные тактики, реализующие обозначенные стратегии. Стратегии и тактики политиков строятся с учетом провокации и эмоционального давления журналистов. Анализ реакции на провокационные вопросы показал, что имидж политика находится в тесном отношении с коммуникативными стратегиями и тактиками политика. Реакция политиков на провокацию со стороны журналиста также существенно влияет на формирование общественного мнения.

Исследование показало, что журналисты используют достаточно ограниченный набор средств провокаций, в то время как стратегии и тактики реакций на провокационные вопросы в политическом интервью более разнообразны. Журналисты более охотно варьируют синтаксические

средства, чтобы создать эмоциональное давление и оказать воздействие на собеседника в провокационном вопросе. Что касается политических лидеров, то их реагирующая реплика является еще и средством реализации политического имиджа, который они эксплуатируют.

Литературы

- Collins English Dictionary Online. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english>
Donald Trump Leaked Unedited 60 Minutes Interview Transcript – URL: <https://www.rev.com/blog/transcripts/donald-trump-unedited-60-minutes-interview-transcript> (дата обращения: 18.10.2022)
The full transcript of Sophy Ridge's interview with Boris Johnson – URL: <https://news.sky.com/story/the-full-transcript-of-sophy-ridges-interview-with-boris-johnson-11751712> (дата обращения: 20.10.2022)
Галанова Е.М. (2012) Диалогические единства с наводящими вопросами: функционально-прагматический и структурно-семантический аспекты: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. - Новосибирск, - 166 с.
Зарецкая Е.Н. (2002) Риторика: Теория и практика речевой коммуникации. 4-е изд. М.: Дело, 2002. 316 с. С. 38
Иссерс О.С. (2009) Стратегия речевой провокации в публичном диалоге // Русский язык в научном освещении. № 2 (18). С. 92–104. С. 93
Иссерс О.С., Плотникова О.А. (2011) Провоцирующие речевые тактики в публичном интервью // Вопросы культуры речи : сб. статей / под ред. А.Д. Шмелева. Т. 10. М., 2011. С. 334–340.
Лу Тинтин (2014) Сопоставительное исследование политического и культурного контекста русскоязычного и китайскоязычного политического интервью // Политическая лингвистика.. № 4. С. 148—152.
Мухортов Д.С., Жовнер Е.А. (2019) «Свои» и «чужие» в американских предвыборных дебатах 2000 года // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. - Т. 10. - №2. - С. 499-512
Паршина, О. Н. (2004) Стратегии и тактики речевого поведения современной политической элиты России. Астрахань, 2004.196 с.
Стрельникова М.А. (2005) Национальные особенности речевого жанра телеинтервью в российской и американской коммуникативных культурах. Дисс. на соискание уч.степени канд.фил.наук. Воронежский Гос. Университет, - 270 с.
Цуциева М. Г. (2013) Языковая личность политика как динамический феномен дискурса и текста. Известия Санкт-Петербургского государственного экономического университета, № 5 (83), с. 104-108.
Шведова, Н.Ю. (1956) К изучению русской диалогической речи [Текст] / Н.Ю. Шведова // Вопросы языкознания. — 1956. — № 2. — С. 67-82.
Юрина М. В. (2006) Коммуникативные стратегии партнеров в политическом интервью (на материале современной прессы ФРГ): дис. ... канд. филол. наук. - Самара, 2006.

References

- Collins English Dictionary Online. [Electronic resource]. URL: <http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english>
Donald Trump Leaked Unedited 60 Minutes Interview Transcript – URL: <https://www.rev.com/blog/transcripts/donald-trump-unedited-60-minutes-interview-transcript> (date of access: 18.10.2022)
The full transcript of Sophy Ridge's interview with Boris Johnson – URL: <https://news.sky.com/story/the-full-transcript-of-sophy-ridges-interview-with-boris-johnson-11751712> (date of access: 20.10.2022)
Galanova E.M. (2012) Dialogicheskie edinstva s navodjashhimi voprosami: funkcional'no-pragmaticheskij i strukturno-semanticheskij aspekti: [Dialogical unities with leading questions: functional-pragmatic and structural-semantic aspects] dis. ... kand. filol. nauk 10.02.01. - Novosibirsk, - 166 p.
Zareckaja E.N. (2002) Ritorika: Teorija i praktika rechevoj kommunikacii [Rhetoric: Theory and practice of verbal communication] 4-e izd. M.: Delo, 2002. 316 p. P. 38
Issers O.S. (2009) Strategija rechevoj provokacii v publicnom dialoge // Russkij jazyk v nauchnom osveshhenii. [The strategy of verbal provocation in public dialogue // Russian language in scientific coverage] № 2 (18). P. 92–104. P. 93
Issers O.S., Plotnikova O.A. (2011) Provocirujushhie rechevye taktiki v publicnom interv'ju // Voprosy kul'tury rechi [Provocative speech tactics in a public interview // Questions of the culture of speech] : sb. statej / pod red. A.D. Shmeleva. T. 10. M., 2011. P. 334–340.
Muhortov D.S., Zhovner E.A. (2019) «Voi» i «chuzhie» v amerikanskih predvybornyh debatah 2000 goda ["Ours" and "strangers" in the American election debate in 2000] // Vestnik Rossijskogo universiteta družby narodov. Serija: Teorija jazyka. Semiotika. Semantika. - T. 10. - №2. - P. 499-512
Parshina, O. N. (2004) Strategii i taktiki rechevogo povedenija sovremennoj politicheskoj jeliti Rossii [Strategies and tactics of speech behavior of the modern political elite of Russia]. Astrahan', 2004.196 p.
Strel'nikova M.A. (2005) Nacional'nye osobennosti rechevogo zhanra teleinterv'ju v rossijskoj i amerikanskoj kommunikativnyh kul'turah. [National features of the speech genre of television interviews in Russian and American communicative cultures] Diss. na soiskanie uch.stepeni kand.fil.nauk. Voronezhskij Gos. Universitet, - 270 p.
Cucieva M. G. (2013) Jazykovaja lichnost' politika kak dinamicheskij fenomen diskursa i teksta [Politician's Linguistic Personality as a Dynamic Phenomenon of Discourse and Text]. Izvestija Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo jekonomicheskogo universiteta, № 5 (83), p. 104-108.
Shvedova, N.Ju. (1956) K izucheniju russkoj dialogicheskoj rechi [Tekst] [To the study of Russian dialogic speech [Text] / N.Ju. Shvedova // Voprosy jazykoznanija. — 1956. — № 2. — S. 67-82.

Jurina M. V. (2006) Kommunikativnye strategii partnerov v politicheskom interv'ju (na materiale sovremennoj pressy FRG) [Communication strategies of partners in a political interview (on the material of the modern press of Germany)]: dis. ... kand. filol. nauk. - Samara, 2006.

Е.Н. Ормаханова*

Международная образовательная корпорация, Алматы, Казахстан

*e-mail: enlik.ormahanova@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ РОЛЕВЫХ МОДЕЛЕЙ В ЦИФРОВОЙ ЖУРНАЛИСТИКЕ КАЗАХСТАНА

Аннотация. За последние десятилетия развитие цифровой системы постепенно привело к трансформации информационно-коммуникационного пространства и интерактивному взаимодействию с аудиторией. Как результат, на смену традиционной журналистике приходит цифровая журналистика с новой моделью коммуникации. Структура традиционной журналистики претерпевает изменения под влиянием внедрения цифровых технологий. В статье наиболее широко освещаются ключевые аспекты деятельности диджитал- журналиста, многие из которых еще не были описаны в академических изданиях. Рассматривается новый феномен – цифровая журналистика, в частности, изучены новые ролевые модели в социокультурном статусе. Цель – описать особенности языковых средств ролевых моделей в цифровой журналистике Казахстана. По мнению автора исследования, неоцифровая среда обогатила коммуникативное пространство журналистов, которое проявляется в первую очередь, в отступлении от профессиональных этических стандартов традиционной журналистики. Изучение особенностей языковых средств ролевых моделей коммуникантов в цифровой журналистике позволяет создать предпосылки образования новой формулы виртуальной коммуникации в процессе освещения событий. Научная новизна и практическая значимость данной статьи заключается в представлении новых ролевых моделей в современной цифровой журналистике и их применении в изучении дискурса медиа в цифровом формате. В процессе написания статьи использованы следующие методы: анализ и обзор отдельных кейсов в цифровом пространстве. На основе результатов отдельных кейсов в социальных сетях были сделаны следующие выводы: ролевые модели в цифровой среде будут и дальше претерпевать изменения, поскольку цифровизация медиа развивается быстрыми темпами; учитывая новые тенденции перехода традиционной журналистики в цифровое пространство, казахстанской журналистике следует перенять опыт передовых стран в подготовке кадров, а именно осваивать новые функции диджитализации; языковые средства цифровой журналистики должна соответствовать стандартам новых медиа и готовить кадры, учитывая особенности ролевых моделей современной цифровой журналистики; описаны различные языковые средства на примере кейсов цифровой коммуникации журналистов и пользователей сети, формируя общественное сознание. Научная статья является теоретическим фундаментом для дальнейших исследований в области медиа и лингвистики.

Ключевые слова: цифровизация, ролевые модели, новые медиа, коммуникация, языковые средства

Е.Н. Ормаханова*

Халықаралық білім беру корпорациясы, Алматы, Қазақстан

*e-mail: enlik.ormahanova@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЦИФРЛЫҚ ЖУРНАЛИСТИКАСЫНДАҒЫ РӨЛДІК МОДЕЛЬДЕРДІҢ ТІЛДІК ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Соңғы он жылда цифрлық жүйенің дамуы бірте-бірте ақпараттық-коммуникациялық кеңістіктің трансформациялануына және аудиториямен интерактивті байланыс орнатуға септігін тигізді. Нәтижесінде дәстүрлі журналистиканың орнына жаңа коммуникация үлгісі бар цифрлық журналистика келді. Дәстүрлі журналистиканың құрылымы цифрлық технологияларды енгізу әсерінен өзгерістерге ұшырауда. Мақалада сандық журналист қызметінің негізгі аспектілері кеңінен қамтылған, олардың көпшілігі академиялық басылымдарда әлі сипатталмаған. Жаңа құбылыс ретінде цифрлық журналистика, атап айтқанда, әлеуметтік-мәдени статусты жаңа үлгілер зерттелуде. Зерттеу мақсаты – Қазақстандағы цифрлық журналистикадағы тілдік құралдарының ерекшеліктерін сипаттау. Зерттеу авторының айтуынша, нео-цифрлық орта журналистердің коммуникативті кеңістігін байытқан, бұл ең алдымен дәстүрлі журналистикаға тән кәсіби этикалық нормаларынан ауытқуымен байланысты. Цифрлық журналистикадағы коммуниканттардың тілдік ерекшеліктерін зерттеу оқиғаларды жеткізу барысында, виртуалды коммуникация орнатуда жаңа формуланы қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл мақаланың ғылыми жаңалығы мен практикалық маңыздылығы заманауи цифрлық журналистикадағы жаңа модельдерді көрсетіп, оларды цифрлық форматқа көшкен медиа дискурсты зерттеу. Мақаланы жазу барысында келесі әдістер қолданылды: сандық кеңістікте жеке кейстерді (мысалдарды) талдау және шолу жасау. Әлеуметтік желіден алынған жеке кейстердің негізінде келесі қорытынды жасалынды: медианың цифрландыру процесі тез дамығандықтан, цифрлық жүйедегі рөлдік модельдердің даму ары қарай жалғасын табады; дәстүрлі журналистиканың цифрлық кеңістікке өту үрдісін ескере отырып, қазақстандық журналистикада жаңа кадрлерді даярлау бойынша дамыған мемлекеттердің тәжірибесін алу қажет, атап айтқанда, диджитализацияның жаңа функцияларын меңгеру; цифрлық журналистиканың тілдік құралдары заманауи цифрлық журналистикада рөлдік модельдер дамыған заманда жаңа медианың талаптарына сай болуы қажет; қоғамдық сананы қалыптасуына септігін

тигізген журналистердің және желі қолданушылардың цифрлық коммуникация процессінің тілдік ерекшеліктері сипатталды. Ғылыми мақала медиа және лингвистика саласындағы одан әрі зерттеулерге теориялық негіз бола алады.

Тірек сөздер: цифрландыру, рөлдік модельдер, жаңа медиа, коммуникация, тілдік құралдар

E.N. Ormakhanova*

International Educational Corporation, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: enlik.ormahanova@mail.ru

FEATURES OF LANGUAGE MEANS OF ROLE MODELS IN DIGITAL JOURNALISM OF KAZAKHSTAN

Abstract. Over the past decades, the development of the digital system has gradually led to the transformation of the information and communication space and interactive interaction with the audience. As a result, traditional journalism is being replaced by digital journalism with a new communication model. The structure of traditional journalism is undergoing changes under the influence of the introduction of digital technologies. The paper most widely covers the key aspects of the activities of a digital journalist, many of which have not yet been described in academic publications. A new phenomenon is considered – digital journalism, and new role models in the socio-cultural status are studied. The goal is to describe the features of the language means of role models in digital journalism in Kazakhstan. According to the author of the study, the neo-digital environment has enriched the communicative space of journalists, which manifests itself primarily in the deviation from the professional ethical standards of traditional journalism. The study of the features of the language means of the role models of communicants in digital journalism makes it possible to create the prerequisites for the formation of a new formula for virtual communication in the process of covering events. The scientific findings and practical significance of this paper lie in the presentation of new role models in modern digital journalism and their application in the study of media discourse in digital format. In the process of writing the paper, the following methods were used: analysis and review of individual cases in the digital space. Based on the results of individual cases in social networks, the following conclusions were made: role models in the digital environment will continue to change, as the digitalization of media is developing at a rapid pace; given the new trends in the transition of traditional journalism to the digital space, Kazakhstani journalism should adopt the experience of advanced countries in training personnel, namely, master new functions of digitalization; language means of digital journalism must meet the standards of new media and train personnel, taking into account the features of the role models of modern digital journalism; various language means are described on the example of cases of digital communication of journalists and network users, forming public consciousness. The study results can be a theoretical foundation for further research in the field of media and linguistics.

Keywords: digitalization, role models, new media, communication, language tools

Введение

Тема научной статьи обусловлена переходным этапом традиционной журналистики к цифровому контенту. На протяжении двух десятилетий главной задачей журналистов был сбор и распространение информации. С появлением интернета пользователи социальных сетей взяли на себя функцию работников медиа. Медиаплатформа преобразовалась в политическую, экономическую, культурную площадку, где участники могут не только вступать в виртуальный диалог или монолог, но и выполнять функцию медиаторов в случаях, когда в коммуникационном процессе наблюдается конфликт. Коммуниканты являются полноправными участниками коммуникативного процесса, начиная с производства новостей, заканчивая их распространением. К пользователям сети относятся как живые, так и неживые субъекты (боты, искусственный интеллект, а также другие алгоритмы). Таким образом, используя технологические процессы, потенциальный пользователь является распространителем новостей. При этом коммуниканты вправе видоизменять содержание распространяемой информации. Эпоха цифровизации привела к глобальной трансформации коммуникационных процессов. В результате наблюдаемых этапов глобальной цифровизации технологические процессы оказали прямое влияние на психологическое состояние современных людей, в том числе и на коммуникативный менталитет. Современное восприятие действительности выходит за рамки общепринятых законов психологии коммуникаций за счет новых социально-когнитивных установок. Безусловно, за последние два десятилетия социальные сети трансформировали традиционные СМИ, вследствие чего пользовательский контент все больше наполняет виртуальный мир новостей.

Материалы и методы

В процессе написания статьи использованы следующие методы: анализ и обзор отдельных кейсов в цифровом пространстве. На основе результатов отдельных кейсов в социальных сетях были сделаны следующие заключения: ролевые модели в цифровой среде будут и дальше претерпевать изменения, поскольку цифровизация медиа развивается быстрыми темпами; учитывая новые тенденции перехода традиционной журналистики в цифровое пространство, казахстанской

журналистике следует перенять опыт передовых стран в подготовке кадров, а именно осваивать новые функции диджитализации, также немаловажным является соответствие языковых средств цифровой журналистики стандартам новых медиа и подготовка кадров с учетом особенностей ролевых моделей современной цифровой журналистики; описаны различные языковые средства на примере кейсов цифровой коммуникации журналистов и пользователей сети, формирующие общественное сознание. На каждом этапе исследования были подробно изучены основные характеристики работы журналистов в цифровой среде, на основе которых разработаны новые модели современной цифровой журналистики. Поскольку цифровизация страны является ключевым фактором развития Казахстана, цифровая журналистика будет выполнять одну из главных функций в установлении и росте доверия между властью и обществом. Безусловно, уровень отечественной диджитализации достаточно высок и продолжает расти, данное направление нуждается в дальнейших исследованиях.

Обзор литературы

Изучение интенций говорящих и пишущих в цифровом мире является актуальным направлением области современного языкознания и журналистики, оказавшихся под влиянием цифровизации. Сделав обзор на научную литературу, посвященную особенностям языковых средств ролевых моделей в цифровой журналистике Казахстана, автор пришел к выводу, что данную тему необходимо рассматривать в разрезе смежных направлений, таких как лингвистика, психология коммуникаций, медиа. Стоит отметить недостаточную изученность данной темы казахстанскими учеными. Однако в работе использованы научные исследования российских исследователей Галперина, Комлева, Рашкофа, Пигиной, ученого из дальнего зарубежья В. Пикарда «Digital Journalism and Regulation: Ownership and Control».

По сути, всемирная паутина (Интернет) воспринимается многими пользователями сети как «виртуальный пузырь», состоящий из автоматизированных инструментов создания, редактирования, распространения новостной повестки (официальная, личная). В то же время сейчас сетевые медиа – наиболее развитое и перспективное направление средств массовой коммуникации. Роль цифровизации в медиасистеме является не до конца изученной, так как диджитал сфера привнесла изменения не только в традиционные виды СМИ, но и человеческую коммуникацию в процессе передачи информации. К примеру, нередко создание, обработка и распространение информации порождают ненависть, симпатию, агрессию и другие чувства по отношению к создателям контента. Формирование ролевых моделей в цифровой журналистике можно рассмотреть на примере современных информационных агентств, где журналисты играют роль цифрового агрегатора. Благодаря мобильной журналистике и сторителлингу новостной контент приобрел иную форму реализации и восприятия информации участниками коммуникации. Практически каждой новости в сети журналисты пытаются придать форму экспрессии в искусной манере. Таким образом, меняются классические требования к текстовой структуре и знаковым компонентам. Неотъемлемой частью современных новостных текстов в цифровой журналистике являются: сопричастность журналиста к происходящему событию, обратная связь (новые возможности интерактивного взаимодействия с аудиторией), лаконичность, знаковая репрезентация освещаемого события, с помощью которых создаются репрезентационные формы монетизации, а также экспрессивные инструменты для более эффективной коммуникации с пользователями сети.

Развитие современных технологий производства и трансляции цифрового контента способствовало цифровому апгрейду. В свою очередь, благодаря цифровому апгрейду появляются новые жанры для мобильных приложений: «журналистика взгляда», статья-список, бизнес цитата. По мнению Говарда Кинга, главы отдела аналитики креативного агентства «Руфус Леонард», существуют три ключевых драйвера трансформации: изменение технологии, изменение конкуренции, а также изменение потребительского спроса (King H., (2013:25). В данном случае, необходимо отметить императивную реакцию потребителей информации. Согласно наблюдениям автора в социальных сетях, любая общественно-значимая новость воспринимается адресатом не как информация к сведению, как репрезентация и постулирование личного отношения к тому или иному событию. Использование экспрессивной речи, набора определенных знаков препинания приводит к конечной цели коммуникативного процесса – обретению популярности среди таких же пользователей сетей. Открытие и ведение личных аккаунтов в социальных сетях для многих

казахстанцев является коммуникативно-презентационной деятельностью, которое оказывает огромное влияние на личную жизнь и деловую репутацию человека. В связи с этим возникает необходимость формирования правильной культуры и ролевых моделей медиасистемы Казахстана. При появлении медиапродукции на различных платформах и ресурсах коммуниканты получают возможность распространения информации с функцией «деления», комментирования и т.д. Тем самым, в эпоху цифровой журналистики комментаторов наделяют функцией изменения содержательной части любого сообщения. К примеру, журналист, проработавшая двадцать лет в одной из казахстанских газет, в настоящее время имеет многотысячную аудиторию в социальной сети «Фейсбук». В традиционной медиа-среде журналисты как правило, работают согласованно с руководством газеты и телеканала. В настоящее время многие журналисты используют цифровой контент в целях расширения читателей и зрителей, а также свободного изложения той или иной информации. В результате формируется новая ролевая модель «журналист-блогер». За последние годы в цифровом пространстве, в частности в цифровых средствах массовой информации есть спрос на гибридные специальности. При приеме на работу к создателям современного медиа-контента выдвигаются следующие требования: знания основ продюсерской деятельности, создание видеоматериалов для инфоэкранов, знания основ проектного управления, дизайнеры информационного освещения. Помимо творческой составляющей, нужна команда, которая состоит из технических специалистов: трендсеттеры (занимаются созданием собственного имиджа и образа жизни, тем самым внедряя тренды в общественное сознание), SMM-менеджеры, артредакторы, айти-редакторы. При создании новостной платформы пользуются спросом роботы-краулеры, задействованные в целях поиска новых страниц в интернете. Так, на протяжении последних трех лет ведущим новостного выпуска телеканала «Бизнес Атамекен» является робот i-Sanj, названный в честь казахского актера Санжара Мадиева, который выступил в качестве модели для пиксельного человека. Увеличение технических функций приводит к изменению производственного процесса в создании медиапродукта. К тому же, ускорение потоков информации требует от современных журналистов мобильности.

Прежде всего на статус журналистов оказала влияние всеобщая цифровизация, в которой адресат (аудитория) выполняют роль агрегатора информации. Авторы исследования «Медленные СМИ» Б. Келер, С. Дэвид, Й. Блумтритт полагают, что важным достоинством журналистских текстов, изготовленных по рецептам информационного фастфуда, как раз и являются их потребительские качества (Келер Б., Дэвид С., Блумтритт Й., 2016:23). «Они не обязательно олицетворяют собой новейшие достижения рынка. Гораздо важнее то, что они постоянно совершенствуют пользовательские интерфейсы, которые по функционалу и удобству наилучшим образом соответствуют привычкам людей в сфере потребления СМИ. Они стремятся к тому, чтобы производство, дизайн и контент отвечали самым высоким стандартам качества и выделяли их на фоне более быстрых конкурентов — премиальным интерфейсом или высокоэстетическим дизайном» (Амзин А., Галустьян А., Гатов В., 2016:16). В условиях жесткой конкуренции журналистам необходимо заниматься мониторингом потребностей человека диджитал эпохи и быть вовлеченным в коммуникацию с ними. Получая информацию люди не просто играют роль потребителя, но и выступают с требованиями ответной реакции от журналистов при возникновении непонимания либо возникновении вопросов к распространяемой информации. Занятие новостной селекцией – необходимость в эпоху избыточности информационного потока. По мнению медиааналитика И.Р.Гальперина, «на первый план для журналистской профессии вышел не вопрос приобретения информации, а вопрос качества коммуникации... Традиционное понимание "журналиста" неразрывно связано с текстом. Хотя в последние десятилетия нельзя не замечать резкого развития визуальной составляющей массмедиа, в центре организованной коммуникации будь то печатные СМИ, интернет-сайты, телевидение или радио остается именно текст» (Гальперин И.Р., 2006: 138). Особенно актуальным в данном случае является правильно выстроенная информационная политика в распространении вирусного контента. Термин «медиа-вирус» и обоснование его «проникающей силы» предложены американским специалистом в области СМИ Д. Рашкофф. По его определению, «протеиновой оболочкой» медиавируса может быть событие, изобретение, технология, система идей, музыкальная фраза, визуальный образ, научная теория, сексуальный скандал, стиль одежды или даже поп-знаменитость. Главное, чтобы она, оболочка,

привлекала наше внимание. Эти «медиавирусные» оболочки ищут любые, способные принять их щели и лазейки, поп-культуры и прилепляются в любом месте, где их смогут заметить. Прикрепившись, медиа-вирус вводит в инфосферу скрытые в нем концепции в форме идеологического кода - это не гены, но их концептуальный эквивалент, который мы сейчас называем «мемами». Подобно настоящему генетическому материалу, эти мемы воздействуют на то, как мы строим бизнес, обучаемся, взаимодействуем друг с другом — даже на то, как мы воспринимаем реальность» (Рашкофф Д., 2003:245). Зачастую, вирусность контента порождает ежедневный интерес к информации, так как обладает множеством функций: самокопируемость, распространение функции с помощью функции «поделиться ссылкой», «рекомендовать», написание комментария. Контент, распространяемый со скоростью «вируса» создает мгновенный сетевой эффект, благодаря которому можно получить коммерческую выгоду (Pickard V., 2019: 211). В этой связи журналистам важно соблюдать этические нормы информационно-коммуникационного пространства. Ведь владея всеми необходимыми инструментами, журналист выполняет роль лидера общественного мнения, влияя на разум людей лингвистическими и экстралингвистическими методами.

В данном исследовании внимание автора привлек еще один вид вирусно-командных публикаций. В социальных сетях нередко появляются посты одинакового содержания, при более внимательном изучении личностей авторов, выясняется, что все они причисляют себя к группе лиц, организации либо политической партии, цель которых заключается в массовом распространении и пропаганде определенной информации. К примеру, во время предвыборной кампании члены партии начинают размещать в соц.сетях посты похожего содержания, одинаковые видеоматериалы для достижения всеобщей цели – привлечения внимания электората за счет языковых средств и эмоционального настроения. Во время обзора страниц известных общественных деятелей отмечается частое использование вышеперечисленных механизмов, где цифровая беседа выполняет агитационную функцию и навязывания собственного мнения. Более того, на новость, опубликованную на сайтах информационных агентств, члены некоторых объединений и движений реагируют одинаково, выражая недовольство или одобрение на своих личных страницах в социальных сетях. Негативная реакция на виртуальной площадке – частое явление онлайн-коммуникации. Вследствие чего, в информационной сфере появились специфические формы коммуникации критического характера. По мнению культуролога Лисенковой А.А. «актуальные и популярные сегодня средства массовой информации диктуют и формируют моду на агрессию» (Лисенкова А.А., 2017: 137-147). Агрессивное поведение пользователей сети Интернет, выражающееся в языковых средствах, требует более пристального внимания ученых-лингвистов.

Понятие «диджитал хейтинг» в переводе с английского языка означает «ненависть» и воспринимается как жаргонизм. В виртуальном мире хейтинг применяют, когда хотят выразить сильное чувство неприязни, раздражения, враждебности посредством коммуникации. В лингвистическом понимании хейтерство проявляется через критическое восприятие журналистских материалов, опубликованных постов. Таким образом, достигается главная цель хейтером - оскорбление выбранного субъекта и привлечение внимание к персоне хейтера. В качестве анализа кейса приведем примеры под одним и тем же постом известной казахстанской телеведущей Баян Есентаевой на персональной странице в социальной сети «Инстаграм»:

1. <Назым Саркенова>: Давно стали бабушкой, а до сих пор изображаете из себя девочку!
2. <Перизат Жагалбай >: Баян зарегистрировала «институт токалок» под названием «Кешью».

Анализируя хейтерство как феномен речевого жанра, можно заметить элементы негативно оформленных оценочных суждений, сарказма с целью создания негативного образа по отношению к объекту ненависти. Хейтинг выражается не только в речевом жанре, но и через семантику в виртуальном диалоге. Эмодзи являются логическим развитием системы смайлов или эмотиконов. ЭМОТИКОН [англ. Emoticon<emotion -эмоция + icon - образ] - информационная система сокращений и значков (чаще шуточных), используемых в электронной почте (E-Mail) из-за невозможности передать нюансы своего настроения с помощью жестов, мимики или даже почерка (например, 4U = for you - «для вас»; F2F = face to face -«наедине» и т. п.) (Комлев Н. Г., 2006: 669). Отличие эмодзи от стандартного набора смайликов - это более крупный размер и широкий набор эмоций, образов и т. д. Первые наборы эмодзи появились в Японии в 1998-1999 гг., их автором

является Сигэтака Курита. (Пигина Е. С., 2013:144). Эмодзи предназначен в качестве средства коммуникации вслед за разговорным жанром, ведь в функциональном плане эмодзи значительно экономят время пользователя.

Результаты и обсуждения

В рамках исследования данной темы, мы рассмотрели новые модели в современной цифровой журналистике и выделили ролевые особенности в цифровую эпоху:

1. Диджитал прогреватель
2. Диджитал медиатор социальных конфликтов
3. Диджитал модератор
4. Диджитал хейтер
5. Диджитал обозреватель

- «Диджитал прогреватель» – это поэтапная работа с аудиторией, заключающаяся в трансляции ценностей, преимуществ, особенностей, уникальности бренда. Другими словами, подготовка аудитории к потреблению контента с помощью коммуникативного воздействия с аудиторией через посты, прямые эфиры, визуальное оформление профиля. «Диджитал прогреватель» занимается подготовкой аудитории к сообщению той или новости посредством различных лингвистических приемов выразительности: сравнений, эпитетов, анадиплосис, антитезы, каламбура, аллюзии. С помощью вербальных языковых средств журналист «прогревает», т.е. заранее готовит аудиторию к сообщению главной новости, создавая эффект интриги и загадочности.

- «Диджитал медиатор социальных конфликтов» - помощник, посредник в налаживании коммуникации между людьми, различными социальными и профессиональными группами. Зачастую, услуги «диджитал медиаторов» используют во время прямых эфиров в социальных сетях, обсуждении социально-значимых проблем на ток-шоу. Роль «диджитал медиаторов» выполняют журналисты, пользующиеся авторитетом в обществе, вызывающие доверие и имеющие юридические знания. Главная цель «диджитал медиаторов» - достижение консенсуса конфликтующих сторон, установление мира. Основное требование, которое предъявляется к «диджитал медиаторам» - нейтральное, непредвзятое отношение к конфликтующим сторонам в споре, обсуждениях, в политической борьбе и т. д.

- «Диджитал модератор» - это диджитал-специалист, несущий ответственность за соблюдение правил и контентного порядка на различных интернет-ресурсах. «Диджитал модератор» контролирует коммуникативный процесс с целью налаживания диалога между коммуникантами, быстрого достижения поставленной цели, соблюдения регламента и правил этики. На казахстанском медиа-рынке одними из ярких модераторов в цифровом пространстве являются пиар-журналисты Бейбит Алибеков, Алишер Еликбаев, Арманжан Байтасов, Динара Сатжан, Дана Орманбаева. Однако в данном направлении необходимо учесть важное правило, необходимое для всех журналистов – грань между рекламой и прямыми обязанностями журналиста. Зачастую, многие «диджитал модераторы» представляют во время мероприятий интересы финансирующей стороны. В данном случае, необходимо учесть главную функцию модератора – контроль коммуникации.

- «Диджитал хейтер» - автор публикует свой критический взгляд на различные события, нарушая этические и моральные правила других людей. Журналисты, взявшие за основу своей деятельности публикации постов в социальных сетях часто занимаются хейтерством известных общественных, политических деятелей, представителей эстрады, спортсменов, блогеров. С помощью оценочной лексики «диджитал хейтеры» привлекают внимание аудитории к обсуждаемой проблеме и своей персоне. Для большинства «диджитал хейтеров» вербальная и невербальная критика на различных медиа-платформах является основным средством заработка.

- «Диджитал обозреватель» - журналист, специализирующийся на осмыслении событий, происходящих в политике и общественной жизни. Обозреватель не просто знакомит публику с политической ситуацией. Он её анализирует и непременно выражает свою позицию. «Диджитал обозреватель» представляет читателям анализ происходящих событий сквозь призму собственного мировосприятия. В таких журналистских материалах присутствует авторское «Я». Стоит отметить, что обзором в цифровом пространстве занимаются не только профессиональные журналисты, но и

представители других профессий. В своих публикациях диджитал обозреватели пытаются представить экспертное мнение относительно тех или событий.

Главная особенность современного гражданского общества – это чрезмерная популярность социальных сетей. Они дополняются возможностями мобильной телефонной связи, благодаря чему группы граждан взаимодействуют друг с другом в виртуальной информационной среде, получив возможность реализации коммуникативных потребностей.

Заключение

Подводя итоги изучаемой темы, мы пришли к выводу, что наблюдается постепенная утрата журналистами монополии на распространение информации. Вследствие чего, появляются новые ролевые модели журналистов в эпоху цифровой трансформации. Претерпело большие изменения и медиа-пространство, лидерами общественного мнения становятся пользователи интернета, владеющие всеми информационно-коммуникационными инструментами. Именно они управляют информационным капиталом и пользуются доверием граждан. В связи с этим считаем, что отечественная журналистика должна соответствовать стандартам новых медиа и готовить кадры, учитывая особенности ролевых моделей современной цифровой журналистики. Несмотря на развитие цифровых технологий важно при этом соблюдать этические нормы и принципы традиционной журналистики. Анализируя диджитал платформы и отдельные кейсы в социальных сетях считаем, что ролевые модели в цифровой среде будут и дальше претерпевать изменения.

Мультимедийность в значительной степени способствовала трансформации жанрообразующих признаков текстов массмедиа. На сегодняшний день цифровые СМИ включают различные формы и способы коммуницирования пользователей Интернета. Несомненно, язык цифровых медиа имеет разительные отличия в сравнении с традиционными аналоговыми медиа. Процесс создания контента пользователями социальных сетей является неотъемлемой частью деятельности цифровых СМИ. Безусловно, медиаиндустрия диктует свои правила и сетевая деятельность современных журналистов зависит от лингвистических и экстралингвистических факторов. Если раньше текст был основополагающим фактором создания качественного контента, то сегодня визуальное оформление задает новые тренды. Использование графики создает эффект быстрого восприятия и способствует распространению контента. На смену лонгридам пришли «бизнес-цитаты», каллиграфия. Сторителлинг рассматривается с точки зрения визуального восприятия, к текстовому оформлению выдвигаются новое требование – кросс-платформенный формат. Таким образом, каждая визуальная форма контента имеет символическое значение. Если несколько десятилетий назад медийность была характерной формой известных личностей (артисты, актеры, политические, общественные деятели, представители спорта, художники), то в настоящее время каждый пользователь, имеющий собственный аккаунт в социальных сетях, имеет своих последователей, многочисленную «армию поклонников» в лице подписчиков. Такой формат медийности дает возможность гражданам выстраивать собственную линию коммуникации, формируя имидж, а также выражая гражданскую позицию. Благодаря цифровизации медиасреды, миллионы участников виртуальной коммуникации получили право выражать собственное мнение, создавая группы согласных и несогласных с тем или иным решением властей. В свою очередь, выработка новых методов цифровой беседы даст возможность разрешения конфликтных ситуаций с помощью изучения языковых средств ролевых моделей в цифровой среде. Необходимо отметить, что и новые и традиционные медиа активно используют современные технологии для создания и трансляции массовой аудитории мультимедийных продуктов. Именно с этой целью должен быть реализован модельный подход эффективной коммуникативной трансляции поведения «диджитал журналистов».

Статья издана при поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования РК по грантовому финансированию научного проекта «Жас Ғалым» ИРН: AP19175597.

Литературы

Amzin A., Galustyan A., Gatov V. (2016) Kak novye media izmenili zhurnalistiku. -Ekaterinburg: "Gumanitarnyj universitet", 2016. - 16 s. [How new media has changed journalism. -Yekaterinburg: «Humanitarian University», 2016.-16p.] (in Russian)

Bolz N. (2011) Azbuka media. -Moskva: "Evropa", 2011. – 112 s. [ABC media. -Moscow: "Europe", 2011. – 112 p.] (in russian)

- Galperin I.R. (2006). *Tekst kak obekt lingvisticheskogo issledovaniya*. - Moskva: «Komkniga Publ», 2006.-138 s. [A Text as an Object of Linguistic Research/-Moscow: «Komkniga Publ», 2006.-138p.] (in Russian)
- Komlev N. G. (2006) *Slovar` inostranny`kh slov: [bolee 4500 slov i vy`razhenij]*.- "Moskva", 2006.-669 s. [Dictionary of foreign words: [more than 4500 words and expressions].- "Moscow", 2006.-669 p.] (in Russian)
- Lisenkova A.A., (2017) *Filosofiya agreszii v cifrovuyu epohu*.-Ekaterinburg: "Filos. nauki", 2017. № 6. - 137-147s. [Philosophy of aggression in the digital age // Philos. Sciences. 2017. No. 6. P. 137-147.] (in Russian)
- Pigina E. S. (2013) *Smajlik kak e`lement e`mocional`nogo vozdeystviya v organizacii obshheniya v seti Internet*.-Almaty: "Filologicheskie nauki. Voprosy` teorii i praktiki", 2013.144 S. [Emoticon as an element of emotional impact in the organization of communication on the Internet. - Almaty: "Philological Sciences. Questions of theory and practice", 2013. – 144 p.] (in Russian)
- Pickard V. *Digital Journalism and Regulation: Ownership and Control*. The Routledge Handbook of Developments in Digital Journalism Studies, London, Tay-lor&Francis Group, 2019, pp. 211-222.
- Rashkoff D. (2003). *Mediavirus*. - Moskva: «Ultrakultura», 2003. – 245s. [Media Virus/- Moscow: «Ultrakultura», 2003.- 245 p.] (in Russian)
- King H. (2013) *What is digital transformation?* The Guardian. November 21. Available at: <http://www.theguardian.com/media-network/media-network-blog/2013/nov/21/digital-transformation>
- Келер Б., Дэвид С., Блумтритт Й. Медленные медиа. Тише едешь, дальше будешь. Режим доступа: http://www.chaskor.ru/article/medlennye_media_18335 (дата обращения: 20.07.2023).

References

- Amzin A., Galustyan A., Gatov V. (2016) *Kak novye media izmenili zhurnalistiku*. -Ekaterinburg: "Gumanitarnyj universitet", 2016. - 16 s. [How new media has changed journalism. -Yekaterinburg: «Humanitarian University», 2016.-16p.] (in Russian)
- Bolz N. (2011) *Azbuka media*. -Moskva: "Evropa", 2011. – 112 s. [ABC media. -Moscow: "Europe", 2011. – 112 p.] (in russian)
- Galperin I.R. (2006). *Tekst kak obekt lingvisticheskogo issledovaniya*. - Moskva: «Komkniga Publ», 2006.-138 s. [A Text as an Object of Linguistic Research/-Moscow: «Komkniga Publ», 2006.-138p.] (in Russian)
- Komlev N. G. (2006) *Slovar` inostranny`kh slov: [bolee 4500 slov i vy`razhenij]*.- "Moskva", 2006.-669 s. [Komlev N. G. (2006) Dictionary of foreign words: [more than 4500 words and expressions].- "Moscow", 2006.-669 p.] (in Russian)
- Lisenkova A.A., (2017) *Filosofiya agreszii v cifrovuyu epohu*.-Ekaterinburg: "Filos. nauki", 2017. № 6. - 137-147s. [Lisenkova A.A. Philosophy of aggression in the digital age // Philos. Sciences. 2017. No. 6. P. 137-147.] (in Russian)
- Pigina E. S. (2013) *Smajlik kak e`lement e`mocional`nogo vozdeystviya v organizacii obshheniya v seti Internet*.-Almaty: "Filologicheskie nauki. Voprosy` teorii i praktiki", 2013.144 S. [Emoticon as an element of emotional impact in the organization of communication on the Internet. - Almaty: "Philological Sciences. Questions of theory and practice", 2013. – 144 p.] (in Russian)
- Pickard V. *Digital Journalism and Regulation: Ownership and Control*. The Routledge Handbook of Developments in Digital Journalism Studies, London, Tay-lor&Francis Group, 2019, pp. 211-222.
- Rashkoff D. (2003). *Mediavirus*. - Moskva: «Ultrakultura», 2003. – 245s. [Media Virus/- Moscow: «Ultrakultura», 2003.- 245 p.] (in Russian)
- King H. (2013) *What is digital transformation?* The Guardian. November 21. Available at: <http://www.theguardian.com/media-network/media-network-blog/2013/nov/21/digital-transformation>
- Келер Б., Дэвид С., Блумтритт Й. Медленные медиа. Тише едешь, дальше будешь. Режим доступа: http://www.chaskor.ru/article/medlennye_media_18335 (дата обращения: 20.07.2023).

Э.Ә. Өтебаева¹ , Г.С. Исаева^{1*} , М. Серікқызы¹

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: gulsinai_isa@mail.ru

ЛИНГВОМӘДЕНИ ІШКОРПУСТЫ ӘЗІРЛЕУДЕГІ МӘДЕНИ-СЕМАНТИКАЛЫҚ БЕЛГІЛЕНІМ

Аннотация. Мақалада электронды мәтіндер қоры 40 миллион сөзқолданыстан тұратын Қазақ тілінің ұлттық корпусының құрамында әзірленіп жатқан 9 ішкорпусы қысқаша сипатталып, лингвомәдени ішкорпустың мәдени-семантикалық белгіленімі жан-жақты талданды. Қазақ тілінің ұлттық корпусына лингвомәдени ішкорпусты енгізу тәжірибесі алғаш рет қолға алынып отыр.

Лингвомәдени ішкорпус қазақ этносының этномәдени даму жолын, рухани және заттық құндылықтарын, этнографиялық, мәдени-танымдық ұғымдарын тереңірек танудың бір құралы ғана емес, тілдік қазынаның елді тұтастырушылық қызметін сипаттайтын маңызды таным тетігі ретінде қарастырылды. Мәдени-семантикалық белгіленімінің негізгі мақсаты мәдени мағынасы жасырын тұрған тілдік бірліктердің астарындағы білімдерді анықтауға негізделеді. Сөздің лексикалық мағынасымен қатар этномаркерлі мәнділіктердің, этномәдени семантикасының, когнитивтік білімдер жүйесінің, сөз астарындағы прецедентті мазмұнды білімдердің берілуімен құнды.

Зерттеу барысында талдау, сипаттау, этнолингвистикалық, лексика-семантикалық әдістер қолданылды. Мақаланың *ғылыми маңыздылығы* қазақ тілінің ұлттық корпусы құрамына лингвомәдени ішкорпусын енгізудің алғышарттары мен этномаркерлі тілдік бірліктерде жасырын тұрған мәдени кодтарды интерпретациялаудың үлгілерінің көрсетілуі болса, *практикалық маңыздылығы* қазақ тілінің ұлттық корпусы құрамындағы лингвомәдени ішкорпус қазақ тіліндегі белгілі бір этномәдени бірліктің лексика-семантикасын, мәдени-танымдық мағынасын білу үшін пайдалы құрал бола алады.

Тірек сөздер: ұлттық корпус, лингвомәдени ішкорпус, мәдени-семантикалық белгіленім, этномаркерлі бірлік.

*Мақала BR11765619 «Мемлекеттік тілдің ақпараттық-инновациялық базасы ретіндегі қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеу: ғылыми-зерттеу және оқыту интернет-ресурсы» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру бойынша зерттеудің аясында жазылды.

Э.А. Утебаева¹, Г.С. Исаева^{1*}, М. Серікқызы¹

¹Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан

*e-mail: gulsinai_isa@mail.ru

КУЛЬТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ МЕТАРАЗМЕТКА В РАЗРАБОТКЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРНОГО ПОДКОРПУСА

Аннотация. В статье даны краткие описания 9 подкорпусов, разрабатываемым в составе Национального корпуса казахского языка с фондом электронных текстов в 40 миллионов словоупотреблении, а также подробно проанализирован культурно-семантическая разметка лингвокультурного подкорпуса. Впервые практикуется опыт внедрения лингвокультурного подкорпуса в национальный корпус казахского языка.

Лингвокультурный подкорпус является как один из инструментов более глубокого познания этнокультурного развития казахского этноса и его духовных и материальных ценностей, этнографических, культурно-когнитивных понятий, и как важнейший механизм познания, который характеризует объединение населения в функции языка. Основная цель культурно-семантической разметки заключается в выявлении народных знаний, в основе которых лежит культурное значение языковых единиц. Наряду с лексическим значением слова не менее важен этнокультурная семантика, системы когнитивных знаний, прецедентное содержательное знание, который находится в основе слова.

В ходе исследования данной проблемы были использованы аналитический, описательный, этнолингвистический и лексико-семантический методы. *Научная значимость* статьи – это отражение предпосылок введения лингвокультурного подкорпуса в состав национального корпуса казахского языка и моделей интерпретации культурных кодов, скрытых в этномаркерных языковых единицах.

Практическая значимость. Лингвокультурный подкорпус национального корпуса казахского языка будет полезным лингвистическим инструментом для получения лексико-семантики, когнитивного значения определенной этнокультурной единицы в казахском языке.

Ключевые слова: национальный корпус, лингвокультурный подкорпус, культурно-семантическая разметка, этномаркерная единица.

E.A. Utebayeva¹, G.S. Isaeva^{1*}, M. Serikkyzy¹¹A. Baitursynuly Institute of Linguistics Almaty, Kazakhstan*e-mail: gulsinai_isa@mail.ru

CULTURAL AND SEMANTIC MARKUP IN THE DEVELOPMENT OF THE LINGUOCULTURAL SUBCORPUS

Annotation. The article provides brief descriptions of 9 subcorpuses being developed as part of the National Corpus of the Kazakh Language with a fund of electronic texts in 40 million word usage, and also analyzes in detail the cultural and semantic markup of the linguistic and cultural subcorpus. For the first time, the experience of introducing a linguocultural subcorpus into the national corpus of the Kazakh language is being practiced.

The linguistic and cultural subcorpus is one of the tools for deeper knowledge of the ethno-cultural development of the Kazakh ethnic group and its spiritual and material values, ethnographic, cultural and cognitive concepts, and as the most important mechanism of cognition that characterizes the unification of the population in the functions of language. The main purpose of cultural and semantic markup is to identify folk knowledge, which is based on the cultural significance of linguistic units. Along with the lexical meaning of the word, ethno-cultural semantics, systems of cognitive knowledge, precedent content knowledge, which is the basis of the word, are no less important.

Analytical, descriptive, ethnolinguistic and lexico-semantic methods were used in the study of this problem. The *scientific significance* of the article is a reflection of the prerequisites for the introduction of a linguocultural subcorpus into the national corpus of the Kazakh language and models of interpretation of cultural codes hidden in ethnomarker language units.

Practical significance. The linguocultural subcorpus of the national corpus of the Kazakh language will be a useful linguistic tool for obtaining lexico-semantics, cognitive meaning of a certain ethno-cultural unit in the Kazakh language.

Keywords: national corpus, linguistic and cultural subcorpus, cultural and semantic markup, ethnomarker unit.

Кіріспе

Қазіргі таңда заманауи ақпараттық технологиялар күннен-күнге дамып, барлық ғылым салаларына, оның ішінде тіл біліміне тың серпіліс әкелді. Компьютерлердің жетілуімен лингвистикалық зерттеулерде қолдануға болатын мәліметтер саны, сондай-ақ оларды талдау мүмкіндіктері едәуір өсті. Лингвистикалық зерттеулерде ақпараттық технологиялар қолданылатын негізгі бағыттардың бірі – корпустық лингвистика. Корпустық зерттеулер тиісті мәтіндік деректердің үлкен көлемін талдау негізінде тілді үйрену тәсілі болып табылады. Корпустық деректерді пайдалану белгілі бір мәселелер бойынша статистика алуға, салыстырмалы талдау жасауға және тілдік құбылыстарды кең ауқымда зерттеуге мүмкіндік береді.

Корпус – компьютерде жиналған және талданған үлкен мәтіндер жиынтығы. Корпустық деректер ұлттық және халықаралық корпустарда, сонымен қатар белгілі бір лингвистикалық зерттеу шеңберінде жиналған мәтіндерді қамтитын арнайы ішкорпустарда ұсынылады.

Бүгінде Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында тілтанымдық ІТ ресурс – «Қазақ тілінің ұлттық корпусы» (әрі қарай ҚТҰК) әзірленіп, көпшілікке ұсынылды (Жұбанов, Жаңабекова, 2017). Қазақ тілінің ұлттық корпусында қазақ тілінің 40 миллион сөзқолданыстан тұратын электронды мәтіндер қоры жинақталған (<https://qazcorpus.kz/>). Ұлттық корпус кез келген тілші-оқырманның тілге қатысты алуан түрлі сұранысын өтеуге дайын. Қазіргі таңда интернет жүйесіне қосылып іздеу арқылы жұмыс жасайтын ҚТҰК бірнеше ішкорпустармен толықты. Олар:

- *Ахмет Байтұрсынұлы ішкорпусы* – Ұлт ұстазы – Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы жинақталған әрі кейбір ұғымдардың мәдени-семантикалық мағынасы берілген корпустық база.

- *Ауызша ішкорпус* – электрондық форматтағы ауызша сөздердің транскрибациясы жасалып, сөзжазбасы, сөйлеуші орфоэпиясы мен қалыптасқан орфоэпиялық норма жазбалары берілген корпустық база.

- *Диалектологиялық ішкорпус* – диалект сөздерді өңір бойынша іздеу жүйесі бар корпустық база. Жергілікті сөздің қай өлкеде, қандай мағынада қолданылатыны туралы ақпарат берілген.

- *Мақал-мәтел ішкорпусы* – «тірек» сөз арқылы мақал-мәтелдердің тізбегі берілген корпустық база. Мақал-мәтелдердің түсініктемесі (жасалу уәжі, тура және ауыспалы мағынасы) берілген.

- *Тарихи ішкорпус* – тарихи жазба ескерткіштердегі араб және латын графикасында жазылған мәтіндердің корпустық базасы. Мәтіндердің факсимилиясы, тарнскрипциясы, аудармасы берілген.

- *Параллель ішкорпус* – қазақ және орыс тіліндегі көркем әдебиет стиліндегі мәтіндердің теңестірілген аударма мәтіндер базасы. Ішкорпусқа алынған шығарманың екі тілдегі жалпы сөз саны, сөйлем саны, жиілігі сынды статистикалық ақпараттармен толыққан.

- *Ономастикалық ішкорпус* – қазақ тіліндегі топонимдердің (антропоним, ороним, гидроним, ойконим, некроним, фитоним) этимологиясы, семантикасы, географиялық орналасуы жөнінде ақпараттармен қамтылған корпусық база. Топонимдердің сөзжасамдық ерекшеліктері қарастырылған әрі орфографиялық нормасы мен бейнормасы берілген.

- *Жарнама ішкорпусы* – қазақ қоғамындағы бизнес коммуникация негізінде өндірістік қатынастарды реттеуші жарнама мәтіндерінің базасы. Бұл ішкорпус қазіргі қоғамда таратылу орны мен әдісіне қарай *көше, көлік, сауда орындары, БАҚ, интернет* жарнамаларының түрлері бойынша жинақталған.

- *Лингвомәдени ішкорпус* – құрамында мәдени-танымдық ақпараты бар тілдік бірліктердің халықтық білімдер жүйесімен анықтауға негізделген корпусық база.

Жалпы алғанда, сөздің лексикалық мағынасымен қатар этномаркерлі мәнділіктерін, этномәдени семантикасын, когнитивтік білімдер жүйесін, прецедентті бірліктерді жүйелеп беру; мәдени-танымдық мағынасы жасырын тұрған тіркестердің астарындағы білімдерді анықтау; көркем шығармалардан жиналған лексикалық қабаттардың мәдени-семантикалық белгіленімін жасау және этномәдени бірліктердің иллюстрациялық (сурет, аудио, видеороликтер, гиперссылкалар) базасын құру, оларды мультимедиялық жасақтамамен қамтамасыз ету мәселелері ҚТҰК лингвомәдени ішкорпусының басты мақсаты болып табылады.

Материал және әдістер

Мақалада лингвомәдени ішкорпусты әзірлеудің алғашқы кезеңі бойынша зоонимдер, фитонимдер, космонимдер, эргонимдер, абстракттілі сандар, прецедентті есімдер, түр-түс символикасы, ұлттық қолөнер, зергерлік бұйымдар, дәстүрлі шаруашылыққа қатысты және кеңістік пен уақытқа, т.б. байланысты этномаркерлі атаулардың мәдени-семантикалық белгіленімі жасалынды. Прецедентті мәтіндер арқылы қалыптасқан тек мәдени мәнге ие атаулардың түрі мен типі алынды. Аталған ішкорпуста мәдени тілдік бірліктер қамтылып, олардағы жасырын тұрған кодқа салынған тілдік-мәдени ақпараттар интерпретацияланды. Қазақ тіліндегі ұлттың болмысын, тұрмыс-тіршілігін, мәдениеті мен өзіне тән өмір сүру ерекшелігін танытатын бірліктердің тілдік және мәдени-семантикалық мағынасын ашу барысында материалды талдау, сипаттау және этнолингвистикалық, лексика-семантикалық әдістер қолданылды.

Әдебиетке шолу

Лингвомәдени ішкорпустың ғылыми негіздемесіне Қазақ тілі корпусық лингвистикасының теориялық және практикалық проблемаласын талқылап, алғышарттарын көрсеткен (Жұбанов, 2009; Сулейменова, 2011; Жұбанов, Жаңабекова, 2017), ҚТҰК-ның алғашқы концепциясын ұсынған (Жубанов, Фазылжанова, 2014), қазақ мәтіндерін автоматтандыру, олардың метабелгіленімін қою мәселелерін зерттеген (Жаңабекова 2012; Жубанов 2015; Койбағаров, Мусабаев, Кулманов, 2012; Жаңабекова, Пирманова, 2019) ғалымдардың еңбектері қарастырылды.

Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың мәдени-семантикалық белгіленімін жасау барысында Әбдуәли Қайдар, Ербол Жанпейісов, Телғожа Жанұзақов, Нұргелді Уәли, Жамал Манкеева, Зәурег Ахметжанова, Рүстем Шойбеков, Қыздархан Рысберген және т.б. ғалымдардың этнолингвистикалық, лингвомәдениеттанымдық еңбектері арқау болды. Сондай-ақ, лингвомәдени ішкорпустың мәдени-семантикалық белгіленімін беруде профессор Нұргелді Уәлидің идеялық-ғылыми жетекшілігімен жарық көрген 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» (Алматы, 2005-2011), үлкен бір томдық «Қазақ сөздігінде» (Алматы, 2013) сөздердің түсіндірмесі мен мәдени анықтамасын беру тәжірибесі басшылыққа алынды. Ұлттық тілдің сөз әлемін жүйелеп берген академик Ә.Қайдардың үш томдық этнолингвистикалық сөздігінің (Алматы, 2009-2013), бес томдық «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» (Алматы, 2017) атты энциклопедияның тоғысатын жері де, осы – ұлттық корпус. Мәдени-семантикалық белгіленімнің жалпы сөзтізбесіне енген сөздерге берілген лұғаттық мақаланың құрылымы мен құрылысы, дерексөздерді талғап-таңдаудың жүйесі, олардың мағынасын түсіндіруде аталған еңбектер қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Дәстүрлі кітаптан цифрлық сауаттылық деңгейге ауысқан кезде қазақ тілінің Ұлттық корпусы тілші-ғалымдарға лексика, грамматикамен қоса мәдени-семантикалық мағынаны да жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді. Корпус базасы кез келген оқырманға интернет жүйесінен этномәдени мәліметтердің жинақталған түрін бір жүйеден оңай тауып алуға мүмкіндік беретін үлкен кітапхана деуге болады. Кез келген этномәдени тілдік бірлікке қатысты танымдық әрі қызықты мәліметті қашықтықтан online режимінде оқуға, яғни үйде отырып білім алуға болады. Қазақ тілінің ұлттық корпусын құру барысында **мәдени-семантикалық белгіленімді** термин ретінде алғаш рет атап, оның теориялық негізін түсіндіріп берген Анар Фазылжанова болды. Ғалым мәтіндер базасын қалыптастырудың бастапқы кезеңінде ұлттық мәдени мәні, мазмұны бар мәтіндерге көбірек артықшылық беру керек екенін; этнотанбалған тілдік бірліктерде жасырын тұрған мәдени кодтарды ашу арқылы рухани қауіпсіздікті сақтауға және ұлттық мәдениет пен рухтың батыстануға, рухани құндылықты құнсыздандыруға қарсы иммунитет қалыптастыруға болатынын айтты (Фазылжанова, 2016: 105).

Мәдени-семантикалық белгіленімге *сөз табы* (зат.е., сан е., етістік.), *стильдік белгі* (этно., діни., көне (бұл сөздер кез келген сөйлеу жағдаятында талғаусыз жұмсала бермейді. Арнайы қойылатын стильдік белгілер арқылы нақты, жеткілікті дәрежеде функционалды-коммуникативтік ақпарат алады), *мәдени белгі* (заттық және рухани), тақырыптық тобы қойылды және сөз мазмұнындағы ақпараттар түсіндірмеде айқындалып, энциклопедиялық, жалпы сипаттамалық ақпарат берілді әрі халықтық мәдениетпен, руханиятпен, өмір салты, әдеби, әдет-ғұрпымен байланысты жабық кодтағы ақпарат берілді, олардың біршамасы туралы бейнежазба әзірленді.

ҚТҰК-ның лингвомәдени ішкорпусын әзірлеу барысында институт ғалымдары Нүргелді Уәли, Анар Фазылжанова және Айман Жаңабековалардың нұсқаулығымен мәдени-семантикалық белгіленімнің берілу тәртібі анықталды. Қазақ халқының білімдер жүйесіндегі этномаркерлі атауларға жасалатын мәдени-семантикалық белгіленім негізгі 5 тармақтан тұрады:

1. **Сөз табы.** Лингвомәдени ішкорпусына алынған этмәдени атаулар ең алдымен сөз табы арқылы анықталады. Олар негізінен зат есім, сын есім, сан есім және етістік болады. Осы ішкорпустың интерфейсінде белгілі бір этномәдени атаудың алдымен сөз табы тұрады. Сөз таптары мынадай қысқартумен беріледі: зат., сын., сан. етіс.

2. **Мәдени белгі** – заттық және рухани мәдениет. Заттық мәдениет – мәдениеттегі жеке заттар, құбылыстар мен оқиғалар түріндегі таңбалар жиынтығы. Қолмен ұстап, көзбен көретін заттар ұлттық киім-кешек үлгілері, үй мүліктері, баспана түрлері, төрт түлікке қатысты бұйымдар, азық-түлік өнімдері, тұрмысқа қажетті құралдар т.б. жатады. Яғни Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай «тірнек өнеріне адам ісінен шыққан жасалынды нәрселердің бәрі өнер дүниесі болады, өйткені жасалынды нәрселердің жасалып шығуына адам ақылы, әдіс-амалы, шеберлігі, өнер күші қатысады яғни күн көру ісіне қажет шаруа керек-жарақтары» (Байтұрсынұлы, 2013: 150). Ал **рухани мәдениет** табиғат ісінен шыққан жаратынды нәрселер яғни адамның жан қолтау керегінен шыққан қыз ұзату, келін түсіру, өлік жөнелту, оның артын күту, ит жүгіртіп, құс салу, күнтізбелік, бақсы-балгерлік, мифтік рәсімдермен байланысты қалыптасқан түрлі этномаркерлі тілдік бірліктер, символдық қимыл-қозғалыстар жатады.

3. **Стильдік белгі (помета):** ішкорпустың «Іздеу» жүйесінде лингвомәдени бірліктерді белгілі бір тақырыптық топ аясында іздейді және қолданылуы қарым-қатынас жағдаятына тәуелді болып келетін сөздер арнайы белгілер арқылы көрсетіледі (зергерлік, діни, мал шаруашылық, миф, құқық, тамақ, киім, қолөнер т.б.). Себебі бұл сөздер кез келген сөйлеу жағдаятында талғаусыз жұмсала бермейді. Оқырман арнайы қойылатын стильдік белгілер арқылы нақты, жеткілікті дәрежеде функционалды-коммуникативтік ақпарат алады.

4. **Тілдік (лексикалық) мағына** – энциклопедиялық, жалпы сипаттамалы ақпараттар жүйесі. Ашық кодтар мазмұны.

5. **Мәдени-семантикалық мағына** – халықтық мәдениетпен, руханиятпен, өмір салты, әдеби, әдет-ғұрпы, наным-сеніммен байланысты жабық кодтағы маңызды сипаттамасы. Прецедентті мәтіндер арқылы қалыптасқан тек жабық мәдени кодтан тұратын атауларға берілетін анықтама.

Дегенмен, мәдени семантиканың мағынасын анықтау әдістері корпус жетілдірілген сайын толығып, жаңаланып отыратынын ескертеміз. Лингвомәдени ішкорпуста қолданушы лингвомәдени

бірліктер мен этнографизмдерді белгілі бір тақырыптық топ аясында (адам атаулары, туыстық атаулар, ұлттық тағамдар, ұлттық ойындар, ұлттық киімдер, ұлттық қолөнер, зергерлік атаулар, ыдыс-аяқ атаулары, ұлттық баспана атаулары, қару-жарақ атаулары, ұлттық музыкалық аспаптар, ұлттық төсеніш атаулары, киелі сандар) іздей алады және тіркесімділік-семантикалық өрісі, мәдени-семантикалық мағынасы туралы ақпарат ала алады.

Сәукеле сөзінің ұлттық танымдық семантикасы:

СӘУКЕЛЕ баскиім, этн., заттық мәдениет. Дәстүр бойынша қазақ қыздарының ұзатыларда киетін төбесі биік, асыл тастармен әшекейленген сәнді баскиімі. Сәукелені қалыңдық келіншек болғанға дейін, яғни бала сүйгенге дейін киіп жүрген, оның арнайы күмістен жасалған төбелдірігі, маңдайшасы, екі жағында тізілген маржаннан салпыншақ бетжақтауы, алдында бетмоншағы және артқұлағы болады. Жұқа ақ киізден сырылып тігіліп, өнбойы қымбат күрең немесе шымқай қызыл барқытпен қапталып, жиегіне құндыз, кәмшәт терілерінен жұрын ұсталады, оқамен оюланып, түрлі-түсті моншақтармен шашақталып, көркем жіптермен кестеленіп, алдыңғы жағы көзді тастармен қапталып, түрлі тағым, алтын, күміс теңгелермен безендіріледі, төбесіне үкі тағылады. Сәукеле мұрагерлікке өтіп отырған. Қалыңдықтың тек өзіне ғана тиесілі меншігі болып саналатындықтан, ол қайтыс болғаннан кейін сәукеле төркініне қайтарылаған. Қайтыс болған келіннің артында ұлы қалса, жасаудан еш нәрсе қайтарылмаған, қызы қалса, жасаудың жартысы қайтарылған. Дүниеден өткен қыздарының белгісі ретінде Сәукелені төркініне қайтару әдеті болған. Өйткені ол арнайы жасалған баскиім, үлкен қуаныш белгісі болғандықтан, төркін жұрты оны марқұм болған қызының көзіндей көріп жүретін ескерткіш ретінде сақтаған. Сонымен, бір ғана сәукеле сөзінен көріп отырғанымыздай, қаншалықты терең мән-мағына жатқанын байқауға болады.

Меруертпен шытырмалап, гауһар таспен безеген қызыл мауыты *сәукелесі*, аш белін қынаған алтын оқалы қызыл барқыт камзолының түсін ашқандай жарасып тұр (І.Есенберлин. Алмас қылыш). Басына алтын зерден кесте тігілген биік *сәукеле* киіпті (Ә.Кекілбаев. Үркер). Сөйтсем, әншейінде төбесінен батпандай басып тұратын ханымның ауыр *сәукелесі* көлденең көздің қарап отырғанын көргенде өз-өзінен құстың мамығындай боп жеңілейіп жүре береді екен (Ә.Кекілбаев. Аңыздың ақыры. 2016 ж. 64-б.).

Сәукеле сөзінің тіркесімділік өрісі:

Мақпал сәукеле. баскиім. Мақпал матадан тігілген қалыңдықтың бағалы баскиімі.

Сәукеле байғазысы. кәде. Сәукеле кигізу салтында күйеу жақтан келген құдалардан көрімдікке алатын сыйкәде.

Сәукеле кигізу. Қыздың алғаш рет сәукеле киюіне шашу шашып, байғазы берілетін, кәделермен, бата жасаумен ерекшеленетін салт. Қалыңдық болған қыздың үйіне құда-құдағилар шақырылып, қыз шешесі үкілі тақияның орнына сәукеле кигізеді. Қалыңдық сәукелені ұзату тойынан кейін, күйеуінің ауылына аттанарда киген. Сәукеле кигізілгеннен кейін қалыңдық болған қыздың енесі және басқа қонақтар көрімдік береді.

Сәукеле көрімдік. Қыз жеңгесі жанына ертіп шыққан қыздардың біреуінің басына сәукеле кигізіп, күйеуден *сәукеле көрімдік* алады. Той басталардан бір күн бұрын қыздың жеңгесі сәукелені киіп, барша сән-салтанатымен, ер-тоқымды жорғамен жүріп маңайдағы ауылдарды ұзату тойына шақырады.

Сәукеле құны. Сәукеле жасауға 5-тен 25-ке дейін жылқы құны жұмсалған. Дәулеті тасыған байлар 100, тіпті 500 жылқының құнына сәукеле жасатқаны туралы деректер кездеседі. Сондықтан да ол жасаудың қымбат бөлігі болып саналған.

Үкілі сәукеле. Төбесі үкінің қауырсындарымен әшекейленген сәукеле. Үкінің қауырсынын тіл-көзден, пәле-жаладан, жамандықтан сақтайды деп жас келіннің сәукелесі мен қыздардың баскиімдеріне қадайтын болған.

ТАБАҚ ыдыс. этн., заттық. Ағаштан, темірден, мыстан, қалайыдан т.б. заттардан жасалатын тамақ ішуге арналған өте шұңғыл емес, жайпақ, дөңгелек ыдыс. Табақтың көлеміне, қолданысына қарай *еттабақ*, *қонақтабақ*, *құдатабақ*, *аттабақ*, *жайтабақ*, *тайтабақ*, *бестабак*, *төртабақ*, *үштабақ*, *қостабак*, *балатабақ* т.б. түрлері бар. Қонақ күту дәстүрінде келген қонақтың жасына, әлеуметтік ерекшелігі мен мәртебесіне қарай тартылатын табакқа сыбағалы мүшелердің қамтылуына қарай *бастабак*, *ортатабақ*, *сыйтабақ*, *аяқтабақ* болып бөлінеді. Ағайын-туыс, жегжат-жұрағатқа, құрметті қонаққа берілетін сыбағалы тамақты *құдатабақ*, *құдағитабақ*, *құрдас*

табақ, жеңге табақ, күйеутабақ, келін табақ, қостабақ, беташар табақ, құрдас табақ деп арнайы мүшелер салынған.

Балатабақ. Ас-той, үлкен жиындарда балаларға тартылатын арнайы сыбағалы табақ. Балатабаққа асық жілік, жауырын, ортан жілік, арқа, белдеме, тіл-жақ, қабырға салынады. Баланы бақытқа балайтын қазақ олардың рухани өсіп-жетілуіне де ерекше мән береді. Қонақ болып келген баланы қомсынбай қабылдап, балатабақ тартып ас, дәм сыйлайды.

Бастабақ. Үйге сыйлы қонақ, ауыл ақсақалы келгенде, не алыстан өте құрметті, қадірлі қонақ келгенде, не оларды арнайы қонаққа шақырғанда тартылатын сыбағалы, кәделі «төре» табақ ас. Малдың (қойдың) басына жамбас, жауырын, ортан жілігінен және қосымша бауыр, құйрық, белдеме, сүбе қабырға қоса тартылады. Бұған қосымша жал-жая, қазы-қарта және т.б. жеңсік сыбағалар қосылады. Тартылған бастың маңдай құйқасы ұзынынан және көлденеңінен айқас тілініп, танауын төрдегі сыйлы адамға қаратып қояды. Басты кескенде ықылас бата айтылған соң, қонақ үй иесінің ұйғаруымен пышақпен ұртынан, құйқасынан кесіп, өзінен кейінгі адамдарға, үй иесіне ұсынады. Бір немесе екі құлағын бірдей балаларға немесе қонақтың жас серігіне кесіп берген соң, басты үй иесіне қос қолдап ұсынады. Басты жамбас кесуші кеспейді. Бас кесетін адам етке бата берген адам, жамбас кесуші бас дастарқандағы екінші сыйлы адам саналады. Егер қой сойылмай жамбас жілігімен асылса, онда бата істеуші жамбас кеседі. Көзімді қысып қалдым. Үшеуі сасқанынан *бастабақ*, қорыққанынан *қосабақ*, бір өзіме *бестабақ* деп тартты (С.Сейфуллин, Таңдамалы шығармалары). – Бізден туған барымыз да, нарымыз да мына Күмісжан, – деді. Он алтысына дейін ер балаша киіндіріп, асау үйреттіріп, *бастабақтан* қалдырмап едім, одан бұл еркек болған жоқ, құдай бір жаман ұлды маған қиған жоқ (Е.Домбаев, Шығармалары).

Беташар табақ. Беташар атқарылғаннан кейін ет тарту сәтінде келінге бөлек тартылатын табақ. Беташар табаққа үлкендер жағы «ұл тап, тастай бат, судай сің» деп тілек тілеп, ырымдап, ұлтабар мен төстің басын салып береді. Келін бұл табаққа сәлем салып, тағамды қабылдайды. Халық ұғымында көк бауырды «жарыңмен ажырасасың» деп ырымдап, келінге бермеген. Қазақтың келін түсіру салтында, келіннің бетін ашқан жігітке арнап сыйлайтын асты да беташар табақ деп атаған. Беташар табаққа тіл, жақ, жүрек, бауыр, ортан жілік, жауырын, белдеме, арқа, қабырға салып, үстіне таңдай қосады. Табақ үстіне әдемі кестелі қолжаулық жабады, болса күміс жүзік, теңге қояды. Бет ашқан жігіт жолдас-жораларымен отырып, теңгені, жүзікті, қолжаулықты бөлісіп алады да, бата жасайды. Әнші жігіт таңдайым тақылдасын деп, алдымен таңдайды алып жейді. Қалған етті даяшы нөкерлерімен бәрі бірігіп бөліседі. Дәстүрлі ортаның табаққа тіл, жақ, таңдай тартуы «шешен, әнші болыңдар, бұлбұлдай сайраңдар, тілдеріңнен бал тамсын, келіннің беті жарық, жолы ашық болсын», жүрек салғаны «жүрек таза, ниет ақ болсын», бауыр салғаны «бауырдай жақын болыңдар, сұмпайы тіл болмасын» деген тілекті ғұрыптық сөзбен білдіргені.

Жайтабақ. Ортан жілік пен тоқпан жілік, жауырын, қабырға, омыртқа салынған табақ.

Келінтабақ. Келіндерге арналған сыбаға табақ.

Күйеутабақ. Төс пен асықты жілік салынған күйеу жігіт пен күйеу жолдасқа тартылатын арнаулы табақ.

Қостабақ. Құдалық барысында құдаларға тартылған табақтардан бөлек, артынан арнайы кәде алу үшін тартылған қосымша табақ.

Құдатабақ. Жылқы, сиыр, қой еттерінен мүшелі еттерді топтап жілік, жамбас, омыртқа салынып, құдаларға ұсынылатын сыйтабақ.

Құдағи табақ. Құдағиға арнап тартылатын табақ.

Ошақ табақ. Ошақ басында жүріп, қол ұшын берген, көмектескен кісілерге тартылатын арнайы табақ.

Сыбаға табақ. Сыйлы кісілерге арналған ерекше жасалған табақ.

Табақ тартар. Күйеу жігітке төс салып ұсынылған табаққа сый беру кәдесі.

Табақ тарту. Сойған малдың мүшелерін жіліктеп келген қонақ пен жолы үлкен адамдарға кәделі сыбағасын тарату дәстүрі.

Табақ төңкеру. Ертеде босанатын әйелге көрсетілген емдік шараның бірі. Дәстүрлі халық емшілігінде аққол аналар іштегі бала теріс келген жағдайда толғағы қысқан әйелдің артына табақ лақтырып, «тар құрсағың табақша кеңісін!» деген магиялық мәндегі сөзді айтқан, әрі сол табақты әйелдің құрсағына қойып тұрып оңды-солды бұрап теріс келген баланы түзейтін болған. Аққол

ананың «оң ба, теріс пе?» дегеніне жанындағы көмекшілері «оң, оң» деп айтқан. Информаторлардың айтуынша, ел арасында кіндік шешеге берілетін сыйды «табағы» деп бір қой көлемінде сый берген (Энциклопедия, 5-том, 2017: 314)

ТОҚАЛ этн. туыстық. Ер адамның бәйбіше үстіне алған екінші немесе одан кейінгі әйелдері.

Ер адамның тоқал алуының бірнеше себептері болған. Біріншіден, ер адам тоқал алу арқылы дәулетін арттыра түсіп, шаруашылығын одан әрі жандандыруды көздесе, екіншісі алғашқы әйелінің, яғни бәйбішесінің шаруашылықты жүргізуге дәрменсіз, ауру, кемтар немесе бала сүймеуі сияқты себептерге байланысты болған. Кейде бұндай бала көтермеген бәйбіше күйеуіне тоқалдыққа сіндісін немесе танысын өзінің ұсынысымен алып берген. Үшіншіден, ер адам бірінші әйелін бала күнінде көрмей-білмей әке-шешесі алып бергендіктен оған көңілі толмай, дәулеті арта түскен шағында ел аралап, өзі ұнатқан көрікті қызды айттырып тоқалдыққа алған. Кейде бұндай көрікті қыздан алған тоқал мен ер адамның жас айырмашылықтары айтарлықтай алшақ болған. Қазақы дәстүрде бәйбішеден кейінгі әйел сәукеле кимеген. Сәукеле – ер адамның бірінші әйелінің мәртебесін көрсететін нышаны (атрибутикасы). Кейінгі әйелдің тоқал атануы – тоқал ешкінің ауыспалы атауы. Әдетте тоқал ешкі деп мүйізсіз ешкіні айтқан. Бір ұл бар тоқалынан Барғана атты, Қоя ма қазақ тұспай ескі салтты? «Аға өлсе, жеңге мұра» деді-дағы, Қатын ғып Былқылдақпен бірге жатты (Ш.Құдайбердиев, Шығармалары). Ой, тоқалда басың қалсын, тоқал, тоқал деп әлі құрығаныңды білмессің (Ж.Аймауытов, Шығармалары).

Жеңге тоқал. этн. Әмеңгерлік дәстүрі бойынша некелі әйелінің үстіне алған әйелі.

Күң тоқал. этн. Қалыңдықтың қызметшісі болып, оған ере келген басы байлы әйел.

Олжа тоқал. этн. Жаугершілік, шапқыншылық кезінде қолға түсіп, еркектің үлесіне тиген тұтқын қызды некелі әйелінің үстіне алса «олжа қатын» немесе «олжа тоқал» деп айтылады.

Қорытынды

ҚТҮК лингвомәдени ішкорпусының алғашқы кезеңінде қазақ тіліндегі этнографизмдердің мәдени семантикасы, когнитивтік білімдер жүйесі, прецедентті бірліктері жүйеленіп, мәдени-семантикалық белгіленімі қойылды. Ал қазіргі таңда лингвомәдени ішкорпустың екінші кезеңі бойынша, көркем шығармалардан мәдени репрезентативті бірліктерді жинау, оларды лексикалық қабаттар (мәдени онимдер, этнографизмдер, көнерген сөздер, кірме сөздер, діни сөздер және варианттар) бойынша жүйелеп, мәдени-семантикалық белгіленімін жасау және этномәдени бірліктердің иллюстрациялық (сурет, аудио, видеороликтер, гиперссылкалар) базасын құру, оларды мультимедиялық жасақтамамен қамтамасыз ету жұмыстары жүргізіліп жатыр. Лингвомәдени ішкорпустың бұл екінші кезеңі туралы жан-жақты талданған ғылыми ізденістер келесі зерттеуімізде жалғасын таппақ.

Жалпы алғанда лингвомәдени ішкорпус арқылы қазақ этносының ұзақ этномәдени даму жолын, заттық және рухани құндылықтарын, этнографиялық, мәдени-танымдық ұғымдардың түп-тамырын неғұрлым тереңірек танудың бір құралы ретінде ғана емес, тілдік қазынаның елді тұтастырушылық қызметін сипаттайтын маңызды таным тетігі ретінде құндылығы анықталды. Ұлттың өзін-өзі жеке танып-білуіне, рухани дамуына бастайтын бұл ішкорпустың өнерді, мәдениетті, кәсіпті, табиғатты тануына және осылар арқылы қоғамымызда өтіп жатқан үдерістерді түсініп-пайымдауға үлкен үлес қосары сөзсіз.

Мәдени-семантикалық белгіленімдер қазақ тілін ана тілінде білетін және екінші тіл ретінде үйренушілерге, қазақстандық жастарға ұлттық коды бар қазақ сөздерінің мәдени-уәждемелік семантикасын игеруге ықпал етеді. Бұл келешекте қазақ халқының ұлттық құндылықтарын, салт-дәстүрін білетін рухани дүниесі бай тілдік тұлғаның қалыптасуына мұрындық болады.

Әдебиеттер

Жұбанов А.Қ., Жаңабекова А. (2017) Корпустық лингвистика. – Алматы: «Қазақ тілі», 2017. – 336 б.

<https://qazcorpus.kz/>

Жұбанов А.Қ. (2009) Қазақ тілі мәтіндер корпусының компьютерлік базасын құрудың алғышарттары // Әдеби тіл және қазақ тілінің өміршеңдігі. – Алматы: «КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2009. – 175-179-бб.

Сулейменова Э.Д. (2017) Қазақ тілі үшін ұлттық корпус керек пе? // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы, № 1 (131). – 76-79 с.

Жұбанов А., Жаңабекова А. (2017) Корпустық лингвистика. – Алматы, 2017. – 318 б.

Жубанов А.К., Фазылжанова А. (2014) О концепции по созданию национального корпуса казахского языка (НККЯ) // Материалы Международной научно-практической конференции «Контрастивные исследования и прикладная лингвистика». – Минск, 2014.

Жаңабекова А.Ә. (2012) Қазақ тілі мәтіндеріне морфологиялық белгіленім қоюдың ғылыми-тәжірибелік негіздері // Научно-практическая конференция «Языки меньшинств в компьютерных технологиях: опыт, задачи и перспективы». – Уфа, 2012. – Б. 42-50.

Жубанов А.К. (2015) Принципы автоматизации морфологической разметки текстов Национального корпуса казахского языка (НККЯ) // Материалы международной научно-практической конференции «Контрастивные исследования и прикладная лингвистика». – Минск: МГЛУ, 2015. – С. 111-119.

Койбагаров К.Ч., Мусабаев Р.Р., Кулманов С.К. (2012) Разработка алгоритмов автоматического анализа словоформ казахского языка // «Қазіргі қазақ тіл білімі: қолданбалы лингвистиканың өзекті мәселелері»: халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдарының жинағы. – Алматы, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2012. – С.83-87.

Жанабекова А., Пирманова К. (2019) Технология программы полуавтоматической метаразметки казахского национального корпуса // Актуальные проблемы современной лингвистики и гуманитарных наук: сборник статей XI Всероссийской научно-методической конференции с международным участием. – М.: РУДН, 2019. – С. 465-474.

Фазылжанова А. (2016) Национальный корпус казахского языка как инновационно-информационная база государственного языка (об особенностях и задачах первого этапа разработки и создания). Alatau Academic studies журналы. 2016, №3. – 103-109 бб.

Байтұрсынұлы А. (2013) Алты томдық шығармалар жинағы. Т.1. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.

Қайдар Ә. (2009) Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – 780 б.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. (2017) Том 1-5. – Алматы: «Әлем. Даму. Интеграция», 2017.

Уәли Н. (2015) Ұлттық мәдениеттің мәдени кодтарын ашу мәселелері. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы. 2015. №3 – 40-52 бб.

References

Zhubanov A.K., Zhanabekova A. (2017) Korpustyq lingvistika. [Corpus Linguistics. – Almaty: Kazakh. – 336 p.] (in Kazakh)

<https://qazcorpus.kz/>

Zhubanov A.K. (2009) Qazaq tili matinder korpussyryn kompjuterlik bazasyn qurudyn algysharttary. [Prerequisites for creating a computer database of the corpus of Kazakh language texts // Literary language and the vitality of the Kazakh language. – Almaty: KIE Linguistics Innovation Center, 2009. – pp. 175-179.] (in Kazakh)

Sulejmenova E.D. Qazaq tili ushin ulttyq korpus kerek pe? [Do you need a national corpus for the Kazakh language? // Herald of KazNU. Philology Series, №1 (131). – 76-79 p.] (in Kazakh)

Zhubanov A., Zhanabekova A. (2017) Korpustyq lingvistika. [Corpus Linguistics. – Almaty, 2017. – 318 p.] (in Kazakh)

Zhubanov A.K., Fazylzhanova A. (2014) O koncepcii po sozdaniju nacional'nogo korpusa kazahskogo jazyka (NKKJA) [On the concept of creation of the national corpus of the Kazakh language (NKKYA) // Materials of the International scientific and practical conference «Contrast studies and applied linguistics». – Minsk, 2014.] (in Russian)

Zhanabekova A.A. (2012) Qazaq tili matinderine morfologijalyq belgilenim qojudyn gylimi-tazhiribelik negizderi [Scientific-practical basis of morphological notation of Kazakh language texts // Scientific and practical conference «Language minorities in computer technologies: experience, tasks and prospects». – Ufa, 2012. – p. 42-50.] (in Kazakh)

Zhubanov A.K. (2015) Principy avtomatizacii morfologicheskoy razmetki tekstov Nacional'nogo korpusa kazahskogo jazyka (NKKJA) [Principles of automatization of the morphological marking of texts of the National Corpus of the Kazakh language (NKKYA) // Materials of the international scientific and practical conference «Contrastivnye issledovaniya i applied linguistics. – Minsk: MGLU, 2015. – p. 111-119.] (in Russian)

Kojbagarov K.Ch., Musabaev R.R., Kulmanov S.K. (2012) Razrabotka algoritmov avtomaticheskogo analiza slovform kazahskogo jazyka [Development of algorithms for automatic analysis of the Kazakh language // «Modern Kazakh linguistics: actual problems of Applied Linguistics»: collection of materials of the international scientific and theoretical conference. – Almaty, A. Baitursynov Institute of Linguistics, 2012. – pp. 83-87.] (in Russian)

Zhanabekova A., Pirmanova K. (2019) Tehnologija programmy poluavtomaticheskoy metarazmetki kazahskogo nacional'nogo korpusa [Technology of the program of semi-automatic meta-marking of the Kazakh national corpus // Actual problems of modern linguistics and humanities: collection of articles of the XI All-Russian Scientific and Methodological Conference with international participation. – Moscow: RUDN, 2019. – pp. 465-474.] (in Russian)

Fazylzhanova A. (2016) Nacional'nyj korpus kazahskogo jazyka kak innovacionno-informacionnaja baza gosudarstvennogo jazyka (ob osobennostjah i zadachah pervogo jetapa razrabotki i sozdaniya). [The national corpus of the Kazakh language as an innovative information base of the state language (about the features and tasks of the first stage of development and creation). Alatau Academic studies journals. 2016, №3. – 103-109 p.] (in Russian)

Bajtursynuly A. (2013) Alty tomdyq shygarmalar zhinagy. [Collection of works in six volumes. Vol. 1. – Almaty: El-shezhire, 2013, – 384 p.] (in Kazakh)

Qajdar A. (2009) Qazaqtar ana tili aleminde: etnolingvistikalıyq sozdik. [Kazakhs in the world of their native language: ethnolinguistic dictionary. – Almaty: Dyke-Press, 2009. – 780 p.] (in Kazakh)

Qazaqtyn etnografijalyq kategorijalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhujesi (2017)[Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names. Volume 1-5. – Almaty: «The World. Development. Integration», 2017.] (in Kazakh)

Uali N. (2015) Ulttyq madeniettin madeni kodtaryn ashu maseleleri. [Problems of deciphering the cultural codes of national culture. Journal «Tiltanyim» of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov. 2015. №3, – pp. 40-52.] (in Kazakh)

Қ. Рысберген¹ , З. Садырбаева¹ , Д. Пашан¹ , Ә. Сейтбатқал^{1*} , Д. Садық¹

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: arlen_98@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОРПУСЫНЫҢ ОНОМАСТИКАЛЫҚ ІШКОРПУСЫН ӘЗІРЛЕУ ТӘЖІРИБЕСІ

Аннотация. Ономастикалық ішкорпус тіл білімі, география және когнитивистика ғылымдары үшін өзекті құрал болады. Ішкорпусты құрастыруға қазақ ономастикасының бойынша қорғалған диссертациялар мен ғылыми монографиялар арқау болды. Мақалада қазақ ономастикасының дамуына шолу жасалып, Ономастикалық ішкорпус құрастырудың маңызы мен әдістемелік технологиялары көрсетілді. Ішкорпусқа енгізілген оним түрлері мен оларға берілген сипаттамалар талқыланады. Ономастикалық ішкорпусқа енгізілген жалқы есімдерге берілген лингвистикалық ақпарат пен метаақпараттар сөз болады. Сондай-ақ ішкорпусты ғылыми және практикалық мақсатта да пайдалануға болатындығы негізделді. Ең алдымен түрлі жанрдағы мәтіндерде кездескен жалқы есімдердің мәнмәтіндегі мазмұны мен қызметі ашылады. Екінші жағынан, ішкорпус үлкен сөздік ретінде пайдаланушыға өзінің туған жері, есімі, өсімдіктер мен жануарлар әлемі және т.б. туралы толыққанды мағлұмат береді. Ономастикалық атаудың бойында сақталған ақпараттарды жүйелеп беру – ономастикалық ішкорпустың негізгі мақсаты. Жалқы есімдер – қоғам өмірімен тығыз байланысты әлеуметтік құбылыс, идеологиялық қызметі басым тілдік бірлік. Әрбір оним белгілі бір кезеңге қатысты болып, тарихилық қасиетін сақтайды. Сол себептен де оның бойында тілден тыс географиялық, этномәдени, тарихи ақпараттар жинақталады. Осы мағлұматтарды жинақтап, жүйелеп, электронды түрде көпшілікке қолжетімді ету ономастикалық ішкорпус еншісінде. Ішкорпусқа енгізілген жалқы есімдер сөзжасамдық, грамматикалық заңдылықтары тұрғысынан, сондай-ақ, семантикалық, этимологиялық, дұрыс жазылуы және т.б. қырынан сипатталады.

Тірек сөздер: Ономастикалық ішкорпус, корпустық лингвистика, корпустық ономастика, топонимдер, антропонимдер.

**Мақала ҚР БҒМ қаржыландырып отырған BR11765619 «Мемлекеттік тілдің ақпараттық-инновациялық базасы ретіндегі қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеу: ғылыми-зерттеу және оқыту интернет-ресурсы» іргелі-зерттеу бағдарламасы аясында орындалды.*

Қ. Рысберген¹, З. Садырбаева¹, Д. Пашан¹, А. Сейтбатқал¹, Д. Садық¹

¹Институт языкознания имени А.Байтұрсынова, Алматы, Казахстан

*e-mail: arlen_98@mail.ru

ОПЫТ РАЗРАБОТКИ ОНОМАСТИЧЕСКОГО ПОДКОРПУСА НАЦИОНАЛЬНОГО КОРПУСА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Ономастический подкорпус актуален для ряда наук, особенно для лингвистики, географии и когнитивной науки. Базовой основой для разработки подкорпуса послужили защищенные диссертации и научные монографии, труды по казахской ономастике. В статье представлен обзор истории развития казахской ономастики, также рассматриваются роль и значимость создания ономастического подкорпуса. Обсуждаются типы онимов, включенных в подкорпус, и характерные черты, приписываемые им. В статье указывается, что в ономастический подкорпус включается лингвистическая информация и метаинформация имен собственных. Ономастический подкорпус может быть использован как в научных, так и в практических целях. Во-первых, раскрываются содержание и функции имен собственных, встречающихся в текстах разных жанров. С другой стороны, данный подкорпус в качестве объемного словаря предоставляет пользователю всестороннюю информацию о геолокации топонимического объекта, месте рождения, имени, флоре и фауне и т.д. Основной целью ономастического подкорпуса является систематизация разнообразной научной, культурологической информации, которая содержится в ономастическом названии. Имена собственные – социальное явление, тесно связанное с жизнью общества, в связи с чем в его семантике часто преобладает идеологическая нагрузка. Каждый оним относится к определенному периоду и сохраняет свой исторический характер. Поэтому он в себе хранит неязыковую информацию, а именно географическую, этнокультурную, историческую. Задача ономастического корпуса – собрать, систематизировать и сделать эту информацию общедоступной в электронном виде. Имена собственные, включенные в подкорпус, характеризуются с точки зрения словообразования, грамматических закономерностей, а также с точки зрения семантической, этимологической, правописания и т.д.

Ключевые слова. Ономастический подкорпус, корпусная лингвистика, корпусная ономастика, топонимы, антропонимы.

K. Rysbergen¹, Z. Sadyrbayeva¹, D. Pashan¹, A. Seitbatqal¹, D. Sadyk¹

A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: arlen_98@mail.ru

EXPERIENCE OF CREATING THE ONOMASTIC SUBCORPUS OF THE NATIONAL CORPUS OF THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The onomastic subcorpus is relevant for a number of sciences, especially for linguistics, geography, and cognitive science. The basic basis for the development of the subcorpus was the defended dissertations and scientific monographs and works on Kazakh onomastics. The article provides an overview of the history of the development of Kazakh onomastics and discusses the role and significance of the creation of the onomastic subcorpus. The types of onoms included in the subcorpus and the characteristic features attributed to them are discussed. The article points out that the onomastic subcorpus includes linguistic information and metainformation of proper names. The onomastic subcorpus can be used both for scientific and practical purposes. First, the content and functions of proper names found in texts of different genres are revealed. On the other hand, this subcorpus as a comprehensive dictionary provides the user with comprehensive information about the geolocation of the toponymic object, place of birth, name, flora and fauna, etc. The main purpose of the onomastic subcorpus is to systematize a variety of scientific, cultural information that is contained in the onomastic name. Proper names are a social phenomenon, closely connected with the life of society, due to which its semantics is often dominated by ideological load. Each onym refers to a certain period and preserves its historical character. Therefore, it contains non-linguistic information, namely geographical, ethno-cultural, and historical information. The task of the onomastic corpus is to collect, systematize, and make this information publicly available in electronic form. The proper names included in the corpus are characterized in terms of word formation, grammatical regularities, as well as in terms of semantic, etymological, orthographic, etc.

Keywords. Onomastic subcorpus, corpus linguistics, corpus onomastics, toponyms, anthroponyms.

Кіріспе

Бүгінде ғылым мен білімнің барлық салаларында ақпараттық технологияларды барынша молынан қолдану басты мәселелердің біріне айналып жатыр.

Цифрлық технологияларды ғылым саласына енгізуге мемлекет те мүдделі болып, қарқынды қолға алды. Осыған орай қазақ тілінің ҚР мемлекеттік тілі ретіндегі мәртебесін арттыру, оның әлеуметтік функцияларын күшейту және қолдану аясын кеңейту үшін оны әлемдік ақпараттық технологиялар кеңістігіне енгізу қажет.

Қазіргі заманауи ақпараттық технологиялар мен техникалық құралдар тілдік корпустың базасы негізінде лингвистикалық зерттеулерге жаңа мүмкіндіктер ашуда. Корпустық лингвистика – цифрлық кеңістікте пайда болып, дамып жатқан ғылым. Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Мемлекеттік тілдің ақпараттық-инновациялық базасы ретіндегі қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеу: ғылыми-зерттеу және оқыту интернет-ресурсы» атты зерттеу бағдарламасы аясында қазақ тілінің ономастикалық ішкорпусы алғаш рет жасалып отыр. Корпуста қажетті ақпаратты іздеу жүйесі арқылы табуға болады. Мамандар мен әрбір қоғам мүшесі корпусты әртүрлі мақсатта пайдалана алады. Корпустың базасы әрдайым жетілдіріліп, толықтырылып тұрады.

Ономастикалық атаулар қоршаған ортаны игеру процесінде этностың білімі мен алуан түрлі ақпаратын жинаған мәдени сананың нәтижесі болып табылады. Сол онимдерді жинақтап, жүйелеп, цифрландырып көрсететін құрал – Ономастикалық ішкорпус (бұдан кейін ОІК).

Материал және әдістер

Корпустық лингвистика және географиялық ақпараттық жүйелер (ГАЗ) – тілді және тілді қолдануды, үйренуді, сондай-ақ географиялық дерекқорлардағы кеңістік моделдерін қолдануға арналған компьютерлік әдістемелерді пайдаланатын тәсілдер болып есептеледі. Корпус пен ішкорпуста ономастикалық атаулардың моделдерін табу үшін сөзді тегтеу, іздеу арқылы топоним, мифоним, антропоним, фитоним, зоонимдермен, олардың бірқатары прецеденттік атаулар т.б. шектеу үшін метабелгіленімдер технологиясын қолдану арқылы көрнекі түрде көрсетуге және талдауға болады.

Ономастикалық ішкорпусты зерттеу әдісі бірнеше қадамдардан тұрады. Бірінші кезекте корпуста сұраныс жасалады. Іздеу таңдалған параметрлерге байланысты жүзеге асырылады. Келесі қадам – ақпараттар базасын құру: алынған ақпараттар Excel форматындағы кестеге орналастырылады. Ол ақпараттар қолмен өңделеді. Деректер базасын қалыптастыру бойынша жұмыстар редакцияланады: олардың дұрыстығы тексеріледі. Өз кезегінде, сапалы талдау

зерттеушінің өзіндік ақыл-ой еңбегінің нәтижесі болып табылады. Корпусты зерттеу әдісі пайдаланылған корпусқа және оның техникалық іздеу ерекшеліктеріне байланысты. Қазіргі уақытта ономастикалық ішкорпусты жасаушылардың алдында іздеу нәтижелеріндегі белгілеудің дәлдігін арттыру міндеті тұр. Бұл жағдайда жұмыс істейтін әдістер салыстырмалы түрде қарапайым болуы керек.

Лексикограф-ономаст В.Н.Подольскаяның классификациясында ғаламның ономастикалық бейнесі тілдік тұрғыдан қарастырылса, Н.Ю.Шведованың жансыз табиғатты лексика-семантикалық, идеографиялық аймақтарға бөліп қарауы, жалпы «жансыз табиғат» концептосферасының құрылымын көрсетуінен – таза тілдік жіктеу мен концептуалдық аймақтарға бөлшектеу сынды екі тәсілдің ұштасуын көруге болады. Дегенмен, концептуалдық тұрғыдан қарастыру анағұрлым кеңірек, оның ішіне ономастикалық концептосфера да енеді.

Екі әдіс-тәсілге ортақ тек топонимдік нысаналарды В.Н. Подольскаяның ізімен ономастикада қалыптасқан төмендегідей негізгі топтарда қарастырамыз (Подольская, 1988: 17):

ороним – жер қыртысының бетіндегі, жер бедері (ландшафт, рельеф) шығыңқы (положительный рельеф) бедері → *тау, қыр, төбе, шоқы, дөңбел, жартас, шың, адыр* т.б. жер қыртысынан төмен жатқан (отрицательный рельеф) бедері → *сай, шұңқыр, шыңырау, ойпат*, т.б. бейтарап, тегіс жатқан жер бедері → *жазық, шөл, дала* т.б.;

гидроним – *мұхит* немесе «су» концептісі → *теңіз, көл, өзен, қақ, бұлақ, жылға, қайнар, бастау, бөген, саз, батпақ*;

ойконим – елдімекен атаулары, *астионим* қала атауы, *комоним* кез келген ауыл типтес елдімекен;

хороним кез келген табиғи немесе жасанды (әкімшілік) аймақ, аудан, аумақтың, атауы;

Ономастикалық ішкорпус базасына енгізілетін ономастикалық бірліктерді онтологиялық топтастыру әдісіне сай топоним, антропоним, гидроним, ороним, ойконим, мифоним, теоним, агионим, фитоним, зооним т.б. негізгі топтары қамтылады. Олар метабелгіленім арқылы іздестіру жүйесінен негізгі Корпус пен ішкорпуста да табылатын болады. Көрсетілген әр терминнің мазмұнына қарай топоним – жер-су атаулары, антропоним – кісі есімдері, гидроним – су нысаны атаулары, ороним – жер бедеріне қатысты термин, ойконим – елді мекен, мифоним – мифтік мазмұндағы атаулар, теоним – ұлттық пантеондағы Құдай аттары, агионим – әулие, киелі атаулар, фитоним – өсімдік әлеміндегі нысан атаулары, зооним – мал-жануарлар, аң атаулары т.б.

Алдағы уақытта жалқы есімдердің басқа да түрлерін енгізу көзделіп отыр. Корпусқа жаңа оним түрлері қосылған сайын оның аудиториясы да кеңейе түседі. Мысалы, топонимдер тіл білімінің ғана емес, география ғылымының да зерттеу нысаны болып саналады. Сондықтан ОІК-та географ мамандарда пайдалана алады. Ішкорпустағы фитонимдер бөлігін биология ғылымының мамандары керегіне жаратады. Ал экзонимдер, шеттілдік ономастикалық атаулар, енгізілетін болса, ономастикалық ішкорпусты журналистер мен дипломаттардың қолдануына мүмкіндік туады. Бұдан ономастикалық ішкорпустың практикалық та маңызы басым екенін көреміз. Сонымен бірге, ОІК-та ономастикалық лексиканың үлкен қоры жинақталады. Жалқы есімдер жүйеленіп беріледі. Оларды тіркеу, сақтау және стандарттауға да үлкен септігін тигізеді. Сол арқылы ғылыми зерттеулер жүргізу мен танымдық ақпараттар алуға өз үлесін қосады.

Әдебиетке шолу

Корпус – қолданбалы тіл білімінің бір саласы болғанымен, оның пайда болуы тіл білімінің келесі деңгейге, жаңа бір кезеңге аяқ басқанын білдіреді. Өйткені, корпуста мәтіндердің үлкен қоры лингвистикалық ақпараттармен қамтамасыз етіліп, жіктеліп, жүйеленіп беріледі. «Корпус» компьютердің жадына электронды түрде енгізілген мәтіндер жинағы болып табылады.

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты әзірлеп отырған Ұлттық корпуста *Ахмет Байтұрсынұлы ішкорпусы, ауызша, диалектологиялық, мәдени, мақал-мәтел, тарихи, параллель, жарнама және ономастикалық ішкорпус* іске қосылды. Әр ішкорпус өзіне тән мазмұнымен, соған сәйкес белгіленім түрлерімен ерекшеленеді. Ономастикалық ішкорпусты басқа корпустардан даралайтын бірқатар өзгешеліктері бар. ОІК осы күнге дейін қалыптасқан академиялық қазақ ономастикасына табан тірейді. Ішкорпустың пайда болуы, қазақ ономастика ғылымының қалыптасып, дамуымен тығыз байланысты. Ономастикалық зерттеу нәтижелері ономастикалық корпусты құрастыруға негіз болады. Яғни қазірге дейін қалыптасқан, дамыған қазақ

ономастикасының бет-бейнесі ОІК-та көрініс табады. Сол себептен, ең алдымен қазақ ономастикасының қалыптасуына, дамуына шолу жасап өткенді жөн көрдік. Қазақ ономастикасы 1949-2023 жж. дейінгі аралықты қамтып, 74 жылдық тарихты басынан өткізді. Ономаст ғалымдар оны 3 кезеңге бөліп қарайды:

1) 1949-1970 жж аралығы. Бұл жылдары ономастикалық мектеп қалыптасты. Қазақ топонимдері мен антропонимдері зерттелді, олардың этимологиясы, құрылымдық және лексика семантикалық топтары анықталды; топонимиялық жүйенің стратиграфиясы айқындалды, географиялық терминдердің топонимдер жасаудағы орны мен ролі анықталып, зерттелді.

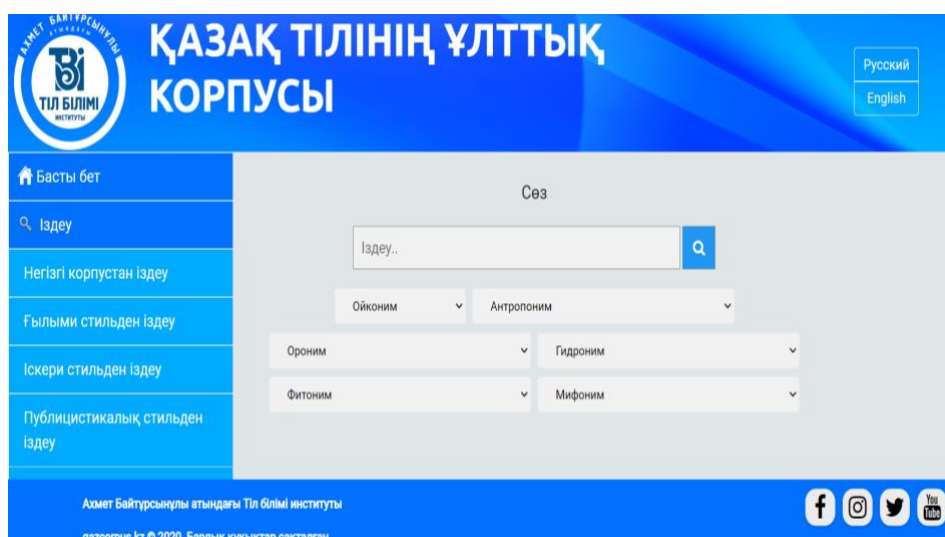
2) 1970-1995 жж. арасы. Бұл кезеңде (ономастикалық) аймақтық топонимиялық зерттеулер дами түсті. Ономастикалық теорияларға назар аударылды. Топонимдер мен антропонимдер этнолингвистикалық бағытта зерттеле бастады. Ономастикалық зерттеулердің ауқымы кеңейді. Космонимдер, зоонимдер, Қазақстан территориясындағы орыс топонимдері зерттелді; ономастикалық қолданбалы аспектілер қарастырыла бастады; транскрипция мен транслитерация мәселесі жетіле түсті. Ономастикалық сөздіктер құрастырылды.

3) 1995-тен қазірге дейін. Бұл кезеңде аймақтық топонимиялық зерттеулер өз жалғасын тапты. Сонымен қатар ұлттық ономастикада антропоэлектік парадигмаға сай когнитивтік зерттеулер қарқынды дами бастады. Ономастикалық зерттеулердің бұрын зерттелмеген, шеткері жатқан аймақтары қамтылып, эргоним, идеоним, мифонимдер (агиотопонимдер, космонимдер, фитонимдер т.б.) қарқынды зерттеле бастады.

1949-2005 жж. аралығында ономастикадан Қазақстанда 50-ге жуық кандидаттық және докторлық диссертациялар қорғалды (Т.Жанұзақ, А.Әбдірахманов, Е.Қойшыбаев, В.Н.Попова, О.А.Сұлтаньев, Е.Ә.Керімбаев, В.У.Махпиров, Б.Бектасова, М.Қожанов, Г.Б.Мәдиева, Қ.Рысбергген, А.Жартыбаев, Ғ.Сағидолда, Б.М.Тілеубердиев, К.М.Головина, М.А.Диарова, С.Иманбердиева, С.Е.Керімбаева М.Е.Какимова т.б. (Тілеубердиев, 2006: 8).

Нәтижелер және талқылау

Қазақ тілінің ұлттық корпусында жұмыс істеу барасын көрсетсек (1-сурет). Алдымен <https://qazcorpus.kz/news/> сайтына кіресіз. Корпус ұлттық корпус болғандықтан ақпарттар қазақ тілінде берілген. Басты бетте «Іздеу» тармағы тұрады, оны бассаңыз ұлттық корпусының ішіндегі 10 субкорпусы көрсетеді. Солардың қатарында «Ономастикалық ішкорпус» тұрады. Сол парақшаға өтсеңіз, төмендегі бетті көресіз.

1-Сурет – Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы Ономастикалық ішкорпусының беткі беті

Ұлттық корпусының бір бөлігі саналатын ОІК-та ономастикалық атаулардың бірнеше түрі енгізілді:

- Топонимдер:
 - ороним,
 - гидроним

- ойконим
- Антропоним;
- Мифоним;
- Фитоним;

Ономастикалық ішкорпустың беткі бетінде осы оним түрлері берілген. Мысалы, оронимнің ішінен «Алатау» деген онимді іздесек, корпус мәтінінен 501 қолданысты көрсетіп отыр. Батырманы оронимнің үстіне апарсақ, лингвистикалық белгіленімі көрсетіледі (2-сурет). Ал шығарма авторының жанына апарғанда, автор мен шығарма туралы толық ақпаратты беріледі (3-сурет).

Табылған құжаттар саны 501 - Алатау

Ақұштап Бақтыгереева "Өлең жазарда"

Бұлт кешіп **Алатаудың** басында анау , **Ақ жауын** Алматыда ау ашылмады .

Кекілбаев Б	Оним атауы	Алатау
Алатаудың	Оним түрі	топоним
Әбділда Тә	Шартты белгісі	t.topon
Алатау қау	Топоним түрі	ороним
Әбділда Тә	Шартты белгісі	t.oron
Тап кеше А	Орфографиялық норма	Алатау
Әбділда Тә	Орфограмма (бейнорма)	жоқ
Сом балға	Сөзжасамы	Біріккен сөз: Ала +тау
Әбділда Тә	Геоақпарат	Алатау – тау, басы Хантаңірі тауынан басталып, аяғы Шымкентке дейін созылып жатқан асқар биік, заңғар тау.
Алатау түр	Мәдени семантика	Алатау – Түркілер ежелгі заманнан-ақ биік шыңды, басында мәңгілік мұздар мен аппақ қар жататын тауларды Алатау деп атағаны Кузбас Алатауы, Жоңғар Алатауы, Іле Алатауы, қырғыз Алатауы, Тяньшань Алатауы атауларынан белгілі. Осы атаулардағы ала сөзінің төркіні, қазіргі қазақ тіліндегі "ақ пен көктің аралас келген түсіне /орысша пестрый/ катысты емес, ұлу немесе одан да көнелеу оло тұлғасында артатындай" (Е. Қойшыбаев, 1985, 42). Бұған қарағанда, Алатау "ұлы, аса зор, биік тау" деген мағынаға ие екені байқалады.

2-Сурет – Онимнің лингвистикалық белгіленімі

Ақұштап Бақтыгереева "Өлең жазарда"

Автордың аты-жөні	Ақұштап Бақтыгереева
Стиль	көркем әдебиет
Мәтін аты	Өлең жазарда
Таралым типі	ғаламтор-ресурс
Мерзімі (жазылған уақыты)	
Дереккөзі	www.adebiportal.kz
Мәтін формасы	жазбаша
Мәтін тақырыбы	
Аудитория жасы	бейтарап
Субкорпус	көркем әдебиет
Мәтін типі	
Мәтін көзі	интернет-ресурс
Мәтін хронотопы	
Автордың жынысы	әйел
Автордың туған уақыты	1944
Сөзформа саны	75
Жарық көрген уақыты	
Корпусқа енгізілу уақыты	

тындағы Тіл білімі институты

3-Сурет – Корпуста көрінетін метабелгіленім қойылған ақпарат

Ономастикалық ішкорпус төмендегідей белгіленім түрлерімен қамтамасыз етілді:

- а) *Шартты белгілер.* Жалқы есімнің түрлеріне сәйкес шартты белгілер қойылды. Мысалы, топоним – t.topon, антропоним – a.antropon, фитоним – f.fiton, мифоним – m.mifon және т.б.
- ә) *Орфографиялық норма және бейнорма.* Жалқы есімнің дұрыс жазылуы нормасы мен бейнормасы осы бөлікте қамтылды.

- Орфографиялық норма: Қобыланды, Райымбек, Қайсар.
- Бейнорма: Қобланды, Раимбек, Раймбек, Хайсар.

б) *Сөзжасамдық белгіленім*. Әр атаудың құрамы осы сөзжасамдық белгіленім бөлігінде беріледі. Географиялық атауларды жасауға ұйытқы болған грамматикалық формалар мен сөздер көрсетіледі. Жалқы есімдердің тарихилық сипаты да осы сөзжасам бөлігінде айқын көрінеді:

- Түбір сөз: Қаба, Обаған, Жем, Сағыз
- Туынды сөз: Тас+тақ, Мойын+ты, Шідер+ті, Қарқара + лы.
- Біріккен сөз: Есік+көл, Жаман+көл, Қоржын+көл, Арық+балық.
- Күрделі сөз (Сөз тіркесі): Тұлын Қаба өзені, Шалым-Тарым өзені.

в) *Геоақпарат*. ОІК-тағы ақпараттарды шартты түрде лингвистикалық және экстралингвистикалық деп бөлуге болады. Әсіресе топонимдердің түрлеріне келгенде тілдік емес географиялық ақпараттар берілді. Бірінші, географиялық нысанның орналасқан жері (геолокация) – геоақпарат бөлігіне орналастырылды. Мысалы, *Алтай – терістік жағы Ресей, шығысы Қытай, оңтүстік-шығысы Қазақстан Республикасындағы биік таулы аймақ. Ресейдің Алтай өлкесі Таулы Алтай автономиялық облысын қамтиды* (<https://qazcorpus.kz/>). Сондай-ақ, топонимдер үшін төмендегідей ақпараттарды беру маңызды болып саналады:

- Оронимдер мен гидронимдер үшін географиялық нысандардың биіктігін, ұзындығын, көлемі және т.б. сипаттамаларының берілуі;

- Ойконимдер мен урбанонимдер үшін маңызды саналатын хронологиялық ақпараттар (Мадиева, 2004: 170).

г) *Мәдени-танымдық ақпараттар*. Бұл белгіленім түрінде топонимнің шығу тарихы (этимологиясы), жер-су атауларының неліктен осылай деп аталғандығы жайында мәліметтер қамтылды. Мысалы, *Алтай оронимі (тау аты) туралы көптеген пікір бар. Мәселен, В.В. Радлов ал (биік) + тайга (орманды тау) деген сөздерден шығарса, Э.М. Мурзаев, В.А. Никоновтар «ала тау» мағынасымен байланыстырады. М. Ряснен ал+той «алып тау» десе, Е.Жанпейісов ал сөзі «үздіксіз, тізбектелген» мағынасын береді дейді. Ғалымдардың көпшілігі бұл атаудың негізінде алтын сөзінің жатқанын мойындайды (Б.Я. Владимирцов, Э.В. Севортян, Г. Дерфер, Г. Рамстедт, Г. Вамбери, А. Щербак, А. Әбдірахманов, Ғ. Қоңқаишаев, Т. Жанұзақов, т.б.). Оның ішінде Ғ. Қоңқаишаевтың келтірген дерегі дұрыс деп есептейміз. Моңғ. алт (алтын)+тай (туынды сын есім жұрнағы), сонда Алтай>Алтай «алтынды» болып шығады. Біздің қосарымыз академик В.В. Бартольдтың «Алтай оронимі кейін шыққан тәрізді» деген пікіріне сүйеніп, Алтай атауының көне түркі тілінен моңғол тіліне аударылған атау екенін ескерту. Өйткені, Орхон жазбаларында Алтын йыш (732-735 жж.), Қытайдың «Таншу» жылнамасында Алтынтаг (647 ж.), Моңғолдың «Құпия шежіресінде» Алтынтау (XIII ғасырдан бері) түрінде көрсетіледі де, Алтай атауы кездеспейді. Түркілік атауды моңғолдар жаулап алғаннан кейін, өз тілдеріне аударып атаған тәрізді. Ал мағынасы сақталып қалған. Жаулап, отарлап алған елдердің тілі келмегендіктен, немесе әдейі саясатпен жер-су аттарын өзгертуі тарихта бар оқиға (Бияров, 2002: 28).*

Аталған белгіленімдер пайдаланушыларға тілдің лексика-семантикалық, мәдени-семантикалық жүйесіне қатысты көлемді ақпарат алуға мүмкіндік береді. Мәдени-танымдық белгіленім қазақ тілін ана тілі немесе шет тілі ретінде үйренетіндерге, сондай-ақ дәстүрлі ұлттық білімдер жүйесіне қызығушылық танытқандарға, жастарға қазақ онимдерінің мәдени семантикасын, ұлттық кодты меңгеруге көмектеседі.

д) *Метабелгіленім*. Қазақ тілінің ұлттық корпусы сайтында қазақ тілінің мәтіндік қоры электронды түрде сақталады. Іздеген адам мәтіндер базасынан оним (оның түрлері) бойынша іздеу жүргізіп, іздеген атау қолданылған сөйлемдер тізімін және олардың дереккөзін таба алады. Табылған оним немесе оним түрі туралы мәтіндік қордағы барлық стиль бойынша ақпарат беріледі.

Жалпы, мәтін – сөздік қордың көрсеткіші. Қазақ тіліндегі мәтінді зерттеуші А.Шайкенова: «Мәтін – коммуникативтік бағыттағы, нақты бір ақпаратты өз бойына жиган, әрі өзгеге жеткізе отырып, белгілі бір уақыт пен кеңістіктен мәлімет (дерек) беретін, жеке тұлғаның рухани әлемін ашуға ықпалы зор күрделі тілдік таңба» (Шайкенова, 2012: 8) деген болатын.

Корпустың тірегі – мәтін. Мәтін сапалы, көп болған сайын корпус та жақсы болады. Корпусқа кез-келген мәтінді ала алмаймыз. Қазақ тілінің ұлттық корпусының негізін салған, филология ғылымдарының докторы, профессор Асқар Құдайбергенұлы Жұбанов: «Корпус термині әдетте

белгіленім жүргізілген көлемді мәтіндер жиыны дегенді білдіреді. Корпуста қамтылатын мәтіндер көбінесе жазба тілді негізге алады, яғни проза, поэзия т.б. стильдер қарастырылады. Алайда ұлттық корпустар белгілі бір тілдің болмысын түгел танытуы қажет. Корпусқа мәтіндер белгілі бір жүйе бойынша енгізіледі. Корпус мәтіндері жасалып отырған корпусстың мақсатына сай белгілі бір стильдер мен жанрлар немесе кезеңдер бойынша теңгерімді мөлшерге сай болуы қажет. Яғни мәтін де жасалып отырған корпус түріне қарай сәйкестендіріледі» (Жұбанов, 2017: 51) – деген болатын.

Осы орайда Ресей ғалымы В.В. Мамонтованың мына ойымен келіспеске болмайды: «В среде учёных появилось понимание того, что ряд корректных лингвистических исследований возможно провести только на большом речевом материале» (Мамонтова, 2010: 232) деген. Шынында да, корпус жұмысының нәтижесі үлкен көлемді мәтіндерден көрінеді.

Ономастикалық ішкорпус мәтініне алынатын мәтін де сараланып алынады. Бұл турасында зерттеуші, жас ғалым А.Қожахметова корпусстың зерттеу мақсатына қарай көлемді мәтіндер іріктеліп алынатындағын айтады. Корпус дегеніміз компьютер жадына сақталған көлемді мәтіндер жинағы, ал корпусстық лингвистикада ауқымды электронды мәтіндерді компьютердің көмегіне сүйене отырып зерттейді. Сол себептен жас ғалым корпусстық лингвистика мен мәтін лингвистикасының өзара тығыз байланысты екеніне назар аударады (Қожахметова, 2015: 303).

Енді ономастикалық ішкорпусстың мәтіндік базасына қандай еңбектер алынды деген мәселеге келсек, олар:

1. Қазақ ономастикасына қатысты жазылған ғылыми еңбектер, монографиялар, оқу құралдары (Т.Жанұзақ Қазақ ономастикасы. Бес томдық. Нұр-Сұлтан, 2021, т.б.)
2. Қазақ тілінің ономастика саласы бойынша қорғалған докторлық, кандидаттық диссертациялар (Б.Бияров, Ж.Исмаилова, А.Жартыбаев, Б.Тасболатов, т.б.)
3. ҚР әкімшілік аумақтарына қатысты анықтамалықтар, энциклопедиялық анықтамалықтар (Жеріңнің аты – Еліңнің хаты. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: Аруна, 2006. – 808 б., т.б.)
4. Ономастикаға қатысты ақпараттар берілген мәдени-танымдық еңбектер (Қайдар, Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. Үш томдық. Адам. Қоғам. Табиғат. – Алматы: Сардар, 2013, т.б.).
5. Ономастика басылымдары мен хабаршылары (Ономастикалық хабаршы, т.б.)
6. М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, С.Сейфуллин, О.Бөкей, Қ.Жұмаділов және т.б. жазушылардың шығармалары («Абай жолы», «Тар жол тайғақ кешу», «Соңғы көш» және т.б.).
7. Қазақ тіліне, ономастика қатысты сайттар (atau.kz, tilalemi.kz, abai.kz, т.б.).

А.Қ.Жұбанов пен А.Ә.Жаңабекова аталған еңбегінде: «Корпустардың қай түрінде болмасын мәтіндер теңгерімділігі сақталады, яғни енгізілетін мәтіндер бейберекет алынбайды. Белгілі бір стиль, жанрдағы т.б. сипаттары бойынша мәтіндер көлем жағынан мүмкіндігінше біркелкі алынады. Өртүрлі жанрдағы мәтіндердің бірінің көлемі аз, бірінің көлемі үлкен болуы белгілі сандық, сапалық мәліметтер алуға кедергі келтіреді. Сондықтан өртүрлі сипаттағы мәтіндер теңгерімділігі сақталуы қажет. Демек, корпус жасауда енгізілетін мәтіндердің көлемі айқын болуы шарт» (Жұбанов, 2017: 52) дегенді айтты.

Бұл турасында «Коллекция текстов должна быть сбалансированной и иметь достаточную выборку по числу текстов и авторов, чтобы служить основой для статистический достоверных исследований лингвистических феноменов» (Шаров, 2003: 10) деп, орыс ғалымы да айтқан болатын.

Корпуста «метабелгіленім» термині қолданылады. Белгіленім корпустан іздеген сөзіңіз туралы толық ақпаратты көрсетеді. Мәтін метабелгіленімі іздеген атаудың қандай мәтіннен алынғанын, мәтіннің авторын, автордың жынысын, мәтіннің тақырыбын, жарияланған мерзімін, дереккөзін, стилін, таралу типін, т.б. көрсетеді. Корпус сайтына енгізілген мәтінге метабелгіленім қойылмаса, мәтін танылмайды. Ономастикалық ішкорпусстың метабелгіленімі төмендегі кестеге сәйкес қойылды (1-кесте).

1-Кесте – Метабелгіленімі қойылған еңбек

Мәтін аты:	Қазақ ономастикасы
Мәтін авторы:	Т.Жанұзақ
Автордың жынысы:	Ер
Автордың туған жылы:	1927
Шығарманың жарық көрген уақыты:	2021
Аудитория жасы:	Бейтарап
Мәтін формасы:	Жазбаша
Мәтін стилі:	Ғылыми-көпшілік
Мәтін типі (жанры):	Монография
Мәтін графикасы:	Кирил жазуы
Мәтін тақырыбы:	Ғылыми-танымдық
Мәтін көзі:	Электронды
Мәтіннің корпусқа енгізілу уақыты:	2023
Дереккөзі:	Т.Жанұзақ. Қазақ ономастикасы. Бес томдық. – Т.1. Нұр-Сұлтан. Халықаралық Түрік академиясы, 2021 ж.
Белгілеуші:	Пашан Д.М.
Ішкорпус:	Ономастикалық
Сөзформа саны:	117418

Біз жоғарыда көрсеткен, ономастикалық ішкорпусқа алып отырған мәтіндер де таңдалып, сараланған мәтіндер. Алынған мәтіндер ономастикалық ішкорпустың мақсаты мен іздеген адамның қажеттілігін толық қамтамасыз етуі тиіс деп білеміз.

Әзірленген әрбір ішкорпустың метамәтіндік белгіленімі мына ақпараттарды қамтиды: мәтін авторы, аудармашы, мәтіннің аударылған күні, дереккөзі, аудиожазбаның уақыты, тарихи мәтіннің жазылу уақыты, типі, стилі, енгізілген мерзімі және т.б. Пайдаланушы осы белгіленімдер арқылы қажетті ақпаратты ономастикалық ішкорпустан таба алады. Мәтіннің стилі, авторы, мәтіннің шыққан жылы және т.б. бойынша әзірленген параметрлер пайдаланушыға белгілі бір стиль бойынша зерттеу жүргізуге, белгілі бір автордың шығармашылығын, лингвистикалық мұрасын зерттеуге, сөздіктерге дәйектемелік мысалдар табуға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Мақалада ономастикалық ішкорпусты құрастырудың негіздемесі мен тәжірибесі айтылды. Ішкорпусқа енгізілген оним түрлері, оларға жасалған белгіленім түрлері талқыланды. Жалқы есімдердің грамматикасы, орфографиясы, географиясы (топонимдерде) және мазмұны ашылып, сипатталады. Бүгінде ОІК-қа антропонимдер мен топонимдер енгізіліп, оларға тілдік белгіленім жасалды. Ономастикалық ішкорпусқа базасын қазақ ономастикасы бойынша қорғалған диссертациялар, жарық көрген монографиялар мен энциклопедиялар және көркем шығармалар құрайды. Мақалада осы дереккөздерге жасалған метабелгіленімнің үлгісі берілді. Бұл белгіленім түрі негізгі корпус пен барлық ішкорпустарға ортақ тақырыпшалардан тұрады.

ОІК-тағы сөзжасамдық белгіленімде атаудың құрамы, ондағы көне элементтер (өлі жұрнақтар) және басқа да қосымшалар көрсетілді. Келесі белгіленім түрі геоақпаратта атаудың нысанмен байланысы, яғни мекен-жайы берілді. Осы екі бөлімнен алынған мағлұмат мәдени ақпараттар бөлімінде тереңдей, толығырақ түседі. Бұл,

біріншіден, сөзжасам бөлігінен алынған ақпарат ары қарай этимологиясын ашуға негіз болады;

екіншіден, геоақпарат бөлігінде берілген түсіндірмелер атаудың бойында кодталған ақпараттармен байланысты болғандықтан, бұл онимнің мәдени семантикасын ашуға, ондағы жабық кодтарды анықтауда пайдалы болмақ. Бұл жалқы есімдерге жасалған белгіленімдер арасындағы сабақтастықты білдіреді;

үшіншіден, онимдердің дұрыс жазылу нормасы мен бейнормасы, қолданушыға атаудың қалыптану жайлы мағлұматтар береді.

Корпустың мүмкіндіктерін талдау, атап айтқанда, ономастикалық ішкорпус мысалында талдау, корпусты жасау тәжірибелі лингвистің сапалы талдауымен ақпараттарды берудің автоматты

жүйесін біріктірген кезде нәтижелі болатындығын көреміз. Сапалы талдау сенімді корпустың белгісі болып табылады.

Ономастикалық ішкорпусты құрастыру қазақ ономастикасының мүмкіндіктерін кеңейтеді. Өйткені ішкорпус ономастикалық материалдардың үлкен электронды қорына айналмақ. Бұған дейінгі кезеңдегі зерттеушілердің материал көлеміне қарағанда корпус әлдеқайда мол материал ұсыну мүмкіндігіне ие. Сондықтан Ономастикалық ішкорпусты құрастыруға отандық ономаст ғалымдар мен туған жер атауларына бей-жай қарамайтын барлық қоғам мүшелерінің де үлес қоса алатынын құлаққағыс етеміз. Ономастикалық ішкорпусты түзу барысында кем-кетік кетпеді дей алмаймыз. Алғаш рет жасалып отырған корпус болғандықтан, қиындықтары да бар. Алдағы уақытта жетілдіру мен дамыту жұмыстары тоқтамай жүргізілетін болады. Мәтіндер базасын түзудің бірқатар қиындықтары болғанымен, мәселелерді шешуге мүмкіндік бар.

Әдебиеттер

- Тілеубердиев Б.М. (2006) Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері. – Алматы: Арыс, – 280 б.
 Подольская Н.В. (1988) Словарь русской ономастической терминологии. – Москва: Наука, – 192 с.
<https://qazcorpus.kz/>. [Қазақ тілінің ұлттық корпусы](#)
 Мадиева Г.Б. (2004) [Имя собственное в контексте познания.](#) – Алматы: Қазақ университеті, – 190 с.
 Бияров Б. (2002) Өр Алтайдың жер-су аттары. – Алматы, – 180 б.
 Шайкенова А.Ж. (2012) Көркем мәтін және дискурстық талдау. Филология студенттеріне арналған оқу құралы. – Петропавл.
 Жұбанов А.Қ., Жаңабекова А.Ә. (2017) Корпустық лингвистика. – Алматы: Қазақ тілі, – 336 б.
 Мамонтова В.В. (2010) Корпусная лингвистика в современной языковедческой парадигме Актуальные вопросы современной науки, № 12, с. 231-235.
 Қожахметова А. (2015) Көркем мәтін прагматикасын корпустық лингвистика кеңістігінде зерттеу ҚазҰУ хабаршысы Филология сериясы. №6 (158), – 300-305 бб.
 Шаров С.А. (2003) Представительный корпус русского языка в контексте мирового опыта Научно-техническая информация – Серия 2 Информационные процессы и системы, № 6, С. 10.

References

- Tileuberdiev B.M. (2006) Qazaq onomastikasynyñ lingvokognitivtik aspektileri. Almaty: Arys, – 280 b. [Linguocognitive aspects of Kazakh onomastics. – Almaty: Arys, – 280 p.] (in Kazakh)
 Podolskaya N.V. (1988) Slovar russkoj onomasticheskoj terminologii. M.: Nauka, – 192 s. [Dictionary of Russian onomastic terminology. – Moscow: Nauka, – 192 p.] (in Russian)
<https://qazcorpus.kz/>. [Qazaq tiliniñ ulttyq korpusy](#) [National Corpus of the Kazakh language] (in Kazakh)
 Madieva G.B. (2004) [Imia sobstvennoe v kontekste poznaniya.](#) – Almaty, Qazaq universiteti, – 190 s. [[Proper name in the context of cognition.](#) – Almaty: Kazakh University, – 190 p.] (in Russian)
 Biarov B. (2002) Өr Altaidyñ jer-su attary. – Almaty, – 180 b. [Toponyms of great Altai. – Almaty, – 180 p.] (in Kazakh)
 Shaikenova A.J. (2012) Kөркем мәтін және дискурстық талдау. Filologia studentterine арналған оқу quraly. – Петропавл. [Literary text and discursive analysis. Manual for philology students. – Petropavlovsk] (in Kazakh)
 Jubanov A.Q., Jañabekova A.Ä. (2017) Korpustyq lingvistika. – Almaty: Qazaq tili, – 336 b. [Corpus linguistics. – Almaty: Kazakh language – 336 p.] (in Kazakh)
 Mamontova V.V. (2010) Corpusnaya lingvistika v sovremennoj yazykovedcheskoj paradihme Aktualnie voprosi sovremennoj nauki, №12, s. 231-235. [Corpus linguistics in the modern linguistic paradigm Actual issues of modern science, No. 12, pp. 231-235.] (in Russian)
 Qojahmetova A. (2015) «Körкем мәтін прагматикасын корпустық лингвистика кеңістігінде зерттеу» // QazŪU habarshysy. Filologia seriasy. №6 (158), – 300-305 b. [The study of literary text pragmatics in the space of Corpus Linguistics KazNU bulletin Philology series. No. 6 (158), – pp. 300-305.] (in Kazakh)
 Sharov S.A. (2003) Predstavitelnyj korpus russkogo yazyka v kontekste mirovogo opyta. // Nauchno tekhnicheskaya informaciya. – Seriya 2 Informacionnye processy i sistemy, № 6, S.10. [Representative corpus of the Russian language in the context of world experience Scientific and Technical information - Series 2 Information Processes and Systems, No. 6, p. 10.] (in Russian)

Л.Е. Салжанова¹ , Р.М. Бактиярова^{1*} , Ж.Т. Мамырханова²

¹Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана, Алматы, Казахстан;

²Таразский Государственный университет имени М.Х.Дулати, г.Тараз, Казахстан

*e-mail: rai_bah@mail.ru

КОГНИТИВНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ДИСКУРСИВНОМУ АНАЛИЗУ

Аннотация. В статье обсуждаются проблемные вопросы дискурсивного анализа и представляется информация о существовании немаловажных работ и разных точек зрения зарубежных лингвистов, о которых должны знать многие исследователи: студенты, магистранты, докторанты, ученые и другие. Особое внимание уделяется спорному вопросу дискурсивного анализа (Diskursanalyse), обсуждению определений, интерпретации текстовых единиц, модели взаимодействий определенных категорий, как социальная активность, информационная компетенция и др. Когнитивно-психологический подход к дискурсивному анализу является одним из популярных изложений последних достижений лингвистической науки. Поэтому одна из основных задач статьи заключается в иллюстрации способов дискурсивно-лингвистического исследования, направленные на проведение собственного анализа. В связи с этим в работу включены ключевые вопросы, теоретические обсуждения из точки зрения германистики, практические и классические примеры, научные концепты, многими исследователями признанные дефиниции, критерии аранжировки текстов, личные наблюдения. В статье нашли свое место, кроме основных понятий, и другие сведения, которые способствовали раскрытию, углублению, актуализации некоторых единиц дискурса. Значительным вкладом является также точка зрения авторов, приведение специальных доводов и концептов для понимания и научно-лингвистического применения дискурса. Польза разного рода исследований заключается в создании базы для прикладной лингвистики, которая выходит за рамки функциональной прагматики. Надеемся, что те или иные принципы анализа помогут разобраться в проблемах, окажутся также предпосылками для эвристической/поисковой гипотезы, для развития идей в изучении языковых парадигм родственных исследований.

Ключевые слова: дискурс, текст, структурирование темы, когеренция, когезия, компетенция

Л.Е. Салжанова¹, Р.М. Бактиярова^{1*}, Ж.Т. Мамырханова²

¹Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан;

²М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз, Қазақстан

* e-mail: rai_bah@mail.ru

ДИСКУРСИВТІК ТАЛДАУДЫҢ КОГНИТИВТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТӘСІЛІ

Аннотация. Мақалада дискурсты талдауда мәселелер тудыратын сұрақтар талқыланады және зерттеушілер (студенттер, магистранттар, докторанттар, ғалымдар және т.б.) танысуға мүмкіншілік алатын шетелдік тіл білімі мамандарының маңызды жұмыстары туралы біршама ақпараттар мен олардың әртүрлі көзқарастары беріледі. Ерекше көңіл дискурсивтік талдаудағы (Diskursanalyse) даулы мәселеге, ұғымдарды талқылауға, мәтін бірліктерін түсіндіруге, әлеуметтік белсенділік, ақпараттық біліктілік сияқты белгілі категориялардың сұлбаларына бөлінеді. Дискурсивті талдаудағы когнитивтік-психологиялық көзқарас лингвистикалық ілімнің соңғы жетістіктерінің бірі болып табылады. Сондықтан мақаланың негізгі міндеттерінің бірі жеке талдау жасауға бағытталған дискурсивті-лингвистикалық зерттеу тәсілдерін суреттеу болып табылады. Осы себепті мақалаға түйінді мәселелер, яғни германистика көз қарасындағы теориялық сұрақтар, классикалық және практикалық мысалдар, ғылыми концептер, көптеген мамандар мақұлдаған анықтамалар, мәтінді өңдейтін критерийлер, жеке байқаулар енген. Мақалада негізгі ұғымдардан бөлек талдау әдістерінің кейбір сұрақтарын ашуға, тереңдетуге, белсендіруге әсер ететін басқа да мәліметтер орын алады. Ерекше үлес – ол авторлардың көзқарасы, дискурсты ғылыми-лингвистикалық тұрғыдан түсіну және оны қолдану үшін келтірілген арнайы дәлелдер мен тұжырымдамалар. Зерттеудің алуан түрлілігінің пайдасы функционалдық прагматика шеңберінен ауытқан қолданбалы лингвистиканың базасын құрауда. Талдау тәсілдерінің қандай да бір қағидаттары өзекті мәселелерді шешуге көмектеседі, сондай-ақ эвристикалық/іздену гипотезасына сілтеу жасайды, туыстас пәндердің тілдік парадигмаларын танып білудегі идеяларды дамытуға көмегін тигізеді деп үміттенеміз.

Тірек сөздер: дискурс, мәтін, тақырыптың құрылымы, когеренция, когезия, біліктілік

L.E. Salzhanova¹, R.M. Baktiyarova^{1*}, Zh.T. Mamyrkhanova²

¹Kazakh University of International Relations and World Languages named after Abylai Khan, Almaty, Kazakhstan;

²Taraz State University named after M.H. Dulati, Taraz, Kazakhstan

*e-mail: rai_bah@mail.ru

COGNITIVE-PSYCHOLOGICAL APPROACH TO DISCURSIVE ANALYSIS

Abstract. The article discusses the problematic issues of discourse analysis and presents information about the existence of important works and different points of view of foreign linguists, which many researchers should know: students, graduate students, doctoral students, scientists and others. Special attention is paid to the controversial issue of discourse analysis (Diskursanalysis), discussion of definitions, interpretation of text units, models of interactions of certain categories, such as social activity, information competence, etc. The cognitive-psychological approach to discursive analysis is one of the popular presentations of the latest achievements of linguistic science. Therefore, one of the main tasks of the article is to illustrate the methods of discursive-linguistic research aimed at conducting own analysis. In this regard, the work includes key questions, theoretical discussions from the point of view of Germanic, practical and classical examples, scientific concepts, definitions recognized by many researchers, criteria for arranging texts, personal observations. In the article, there was a place for the main concepts and other information that contributed to the disclosure, deepening, and updating of some discourse units. A significant contribution is also the point of view of the authors, bringing special arguments and concepts for understanding and scientific-linguistic application of the discourse. The benefit of various types of research is to create a basis for applied linguistics that goes beyond functional pragmatics. We hope that these or other principles of analysis will help to understand the problems, they will also be prerequisites for the heuristic/search hypothesis, for the development of ideas in the study of language paradigms of related studies.

Keywords: discourse, text, topic structuring, coherence, cohesion, competence

Введение

Когда нет доступа к нужной информации и достоверным сведениям, страдает, к сожалению, качество и научно-теоретических, и научно-прикладных работ. И, прежде всего, как замечают многие коллеги, то количество времени, которое отведено на получение нужных знаний, на занятие, на объяснение какой-то темы, актуальной проблемы. Возможно, и поэтому стоит говорить о необходимости «оптимизации своей собственной способности по нахождению фундаментальных знаний» (Franke, 2014, 3), об основном принципе получения базового знания (и преподавателями и обучающимися) и о владении техникой для таких действий. Все эти действия являются предпосылками для ведения дискурса. Вместе с этим возникает необходимость укрепить свою позицию, свою «информационную компетенцию» (Informationskompetenz) – основную компетенцию для обучения, а значит точно такую же компетенцию для освоения своей профессией. Ф. Франке пишет о понятии «Informationskompetenz», как о «способности узнавания нужной информации, и найти их надо для того, чтобы оценить и применить эффективно» (Franke, 2014: 3). В этом контенте появляется ещё одно слово «Recherche/recherchieren», вошедшее в немецкий язык из французского ‘rechercher’: то есть ‘искать что-то’ и оно обозначает профессиональный поиск информации (Franke, 2014: 2), это значит: быть в курсе событий (дел). Под отметкой <http://www.jornaltocs.hw.ac.uk> в Интернете можно найти множество услуг по нахождению каталогов о файлах, справочники об изданиях и другие услуги по необходимым специальностям. Кроме того, такая Служба информирует о новых поступлениях и открытиях по интересующейся теме без E-Mail-Abo. Таким образом, можно иметь возможность не только ознакомиться с материалами, но и владеть стандартами необходимой компетенции. В последнее время поступило в эту базу немало книг – научные труды немецких и австрийских лингвистов. Сегодня мы поговорим о некоторых из этих работ в связи с проблемами «Дискурс», «Дискурсивный анализ» (в статье будет применяться термин «дискурс-анализ» для ее краткости и лаконичности) и попытаемся сделать достоверный обзор и соответствующие выводы по теме нашей работы. В этом поможет нам, наряду с другими работами, книга Т. Нира «Введение в лингвистический дискурс-анализ» (Einführung in die linguistische Diskursanalyse), сейчас принято применение термина «дискурсивно-лингвистический анализ». Она рассчитана в основном для читателей или лиц, имеющих предварительные знания (опыт) в области дискурсивного исследования. Работа состоит из четырех разделов (Введение; Дискурс в других дисциплинах; Дискурс в лингвистике и Методы лингвистического дискурс-анализа). Уже во введении под пунктом 1.1 «Erste Annäherung an den Diskursbegriff» (Первый подход к понятию «дискурс») находим темы о дискурс-анализе, краткую историю о понятии «дискурс» и др. Нужно отметить также, что данный феномен рассматривается не только в лингвистике, но и на стыке лингвистики и других дисциплин: социо-, психо-, политолингвистика, лингвистика текста (дискуссионный анализ) и др. И в каждой сфере он находит свое надлежащее применение в зависимости от своего назначения и прагматической функции. Поэтому в лингвистических записях (в работах бакалавров, магистрантов, магистров, докторов, а также диссертационных работах), на университетских семинарах и лекциях дискурс обсуждается не в последнюю очередь, как одна из современных тем. Исходя из этих соображений, тему можно назвать новой, актуальной, а самого термина – объектом и проблемой обсуждения. Но это не говорит о том, что данное понятие ново несмотря на то, что значение в смысле «речь» или «разговор» в древнелатинском еще не встречалось.

Материалов и методы

Для начала постараемся найти сведения о том, что связывает наши интересы с опытом понимания «дискурс» (дискурс-анализа). Для этого можно было бы привлекать несколько социальных групп, например, группы из детей и их родителей, представить им какой-нибудь формуляр, в котором могли бы стоять вопросы и где они могли бы написать свои данные. Обычно на опросном листе родители пишут свои номера (мобильных или домашних) телефонов, где и кем работают. А дети пишут в основном, какие у них интересы, чем они занимаются в свободное время и т.д. Такая процедура дает возможность взглянуть на мировоззрение составителя, на основе которого лежит тот же дискурс. Опираясь на простейшие, но в то же время конкретные тексты (ряд вопросов, анкет), лицо старается вызывать такие события, которые не подведут и не провоцируют его перед обществом, то есть показать себя с наилучшей стороны. За счет таких формуляров и их содержаний получатель тоже восстанавливает портрет участников: к какой социальной группе он принадлежит, как он объясняет и интерпретирует реальную картину мира, какими убеждениями и нормами он руководствуется, чему или кому он верит и мн. др. В качестве официального документа подобная бумага имеет влиятельную нормативную силу. Лингвистический дискурс-анализ работает в основном с методами лингвистики текста, речевой лингвистики. Однако его познавательные интересы другие. Он не нацелен на функционирование языка или структуры текстов, а делает суждение о том обществе, что более или менее описывается в текстах и которое формируется за счет этих же текстов. Как люди формируют свой мир и как и посредством каких языковых единиц они это делают, это и есть познавательные интересы дискурса, дискурс-анализа.

Упоминание о «дискурсе» в качестве философского термина имеется уже в XIII веке, и он имеет отношение к человеческому, соответственно, научному знанию. Интересное развитие мысли по отношению к дискурсу можно увидеть даже в итальянской эпохе Возрождения (Ренессанс), в этом смысле он применялся в трактатах XVI/XVII вв. Он был популярен и во Франции. Там же (ebd.: 52) дается сведение о том, что в трудах Кристофа Лихтенберга в 18-ом веке, вопросы естественных наук разработаны дискурсивно, вопросы искусства, психологии и антропологии даны в виде рассуждения. Точная наука в 19-ом веке не игнорировала его применения, для формальных аргументаций и аналитической прозрачности он подходил идеально. Разумеется, свое второе рождение и социальный масштаб данное понятие приняло в языке в 20-ом веке. Как констатируют обычно многие ученые, понятие «дискурс» — это не находка Фокальта (Foucault), во-вторых, фактом является то, что уже 1972 году во втором томе исторического словаря философии (*Historisches Wörterbuch der Philosophie*) дискурс нашел свое место в рядах букв от D до F (Kafitz, 2007: 87). Заслугой Фокальта является то, что благодаря его рассуждениям термин и его понятие получили широкий философский интерес. Итак, в общих чертах или в обобщенном понимании «дискурс» означает «взаимозависимую речь», также систематическое «обсуждение определенной темы» (Kafitz, 2007: 87).

Становление понятия «дискурс» в дискурс-лингвистике, критика по поводу возникновения термина, дискурсивный анализ как способ развертывания некоторых понятий лингвистики текста, соотношение текста и дискурса, а также соотношение дискурса и высказываний и многие другие темы также экспериментировались и развивались в трудах современных авторов (Nier, 2014: 16-24). Особое место в содержании представленных работ нашло связь дискурса с такими понятиями, как «текст», «социализация чтения», «анализ текста» и т.д. В этом смысле было бы хорошо представлять и исследования понимания текста, моделирование процесса чтения, основные модели компетенции чтения, познания литературных и других жанров и стилей текста, чтобы продемонстрировать не только междисциплинарность термина «дискурс», но и их соотношения, взаимосвязь и взаимозависимость. Но пусть это будет проблемой социологии чтения или социализации литературы. С другой стороны, такой подход предполагает специальное знание, содержание предмета, контент отдельно взятого понятия, образованности, компетенцию или квалификацию специалиста. Однако никто не помешает владеть прагматической компетенцией, важными рекомендациями, которых можно найти в работах по когнитивистике и психологии Дейк и Кинч (Dijk & Kintsch, 1983: 18), в трудах по психометрии Кирша и Мозенталь (Kirsch & Mosenthal, 1998: 25-26). В обоих случаях понимание текста дается в соотношении с компетенцией чтения (*Lesekompetenz*), где в созвучии с исследованием текста представляется активное обсуждение текста. Компетенция в этом направлении есть понимание, применение письменных текстов и даже возвышение над ними, то есть размышление о написанном.

Результаты и обсуждения

Когнитивно-психологический подход видит в чтении («квалификационный уровень» понимания текста /термин авторов/) три субкомпетенции (ср. Garbe, 2009: 23), из которых две основываются на первоначальных информациях, которые лежат в содержании текста («добывать информации, данные», «интерпретировать текстовые сведения»). И третья компетенция требует связать эти информации с экстерным контекстом, то есть тем знанием, что находится вне текста (размышлять и оценивать). Все перечисленные (суб)компетенции, а значит собственно личное знание и потенциал человека приведут к

построению «хорошего» дискурса. В этом плане ведущему (–им) дискурса (–ов) не достаточно будет одного словесного поля «*sagen, sprechen* – говорить, рассказывать», ему или им понадобится целое лексико-семантическое поле «*sagen, sprechen*», «решерширование». Здесь требуются опыт, специальная подготовленность и особенно знание ментального контекста, в котором каждая единица находит свое заслуженное место:

- а) *anfahren* (разг. грубо наброситься, накричать, прикрикнуть и др.);
- б) *aufschneiden* (хвастаться, рассказывать небылицы, привирать, выпендриваться словами);
- в) *brummen* (невнятно говорить, шуметь);
- г) *ermahnen* (поучать, наставлять, предостерегать, увещевать и др.);
- д) *erzählen* (рассказать, выдумывать, рассказывать небылицы, повествовать);
- ж) *flüstern* (шептать, говорить шёпотом, шушукаться);
- з) *klatschen* (судачить, сплетничать, выдумывать);
- и) *plappern* (болтать, тараторить, трещать, бубнить, лепетать и др.);
- й) *nörgeln* (ворчать, брюзжать, квакать, придирается, проявлять мелочность и др.);
- к) *rufen* (кричать, звать, призывать, восклицать, выкрикивать и др.);
- л) *schimpfen* (бранить, ругать, обзывать, оскорблять, обзывать и др.);
- м) *tuscheln* (шептаться, шушукаться);
- н) *unterhalten* (беседовать, поддержать, нп. разговор, развлекать, нп. разговором).
(см. Duden, 2012: 226-2230; ср. Salshanova, 2014: 121-124).

Разумеется, словари немецкого языка представляют для ведения дискурса целый ряд слов в зависимости от атмосферы окружения и состояния человека, некоторые из них предложены ниже:

- а) *leise* (тихо, в значении «шептать»): *flüstern* (шептать, говорить шепотом), *murmeln* (бормотать) *tuscheln* (шептать), *wispeln* (шушукаться);
- б) *laut* (громко, в значении «кричать»): *brüllen* (рвать), *donnern* (греметь), *johlen* (кричать), *kreischen* (визжать), *rufen* (выкрикивать, звать), *schreien* (орать, вопить);
- в) *gemütlich* (приятно, в значении «в спокойной обстановке»): *erzählen* (рассказывать), *klönen* (общаться), *plaudern* (потрындеть), *schwätzen* (болтать, пустословить), *sich unterhalten* (беседовать);
- д) *böse* (злой, в значении «сердитый»): *anfahren* (пускать), *brummen* (гудеть), *keifen*, *knurren* (рычать), *poltern* (грохотать), *zeteren* (громко, нецензурно причитать), *schimpfen* (ругать);
- е) *über andere* (о других): *klatschen* (судачить, сплетничать), *lästern* (порочить);
- ф) *dummes Zeug* (в значении «говорить глупые вещи»): *faseln* (калякать), *plappern* (пустословить, молоть вздор), *quatschen* (разглагольствовать), *schwätzen* (трещать);
- и) *kritisch* (критично, в значении «пренебрежение»): *ermahnen* (увещевать), *kritisieren* (критиковать), *meckern* (ворчать), *nörgeln* (придирается), *tadeln* (обвинять);
- й) *unwahr* (неправда, в значении «солгать»): *aufschneiden* (разрезать), *flunkern* (преувеличивать), *lügen* (лгать), *phantasieren* (фантазировать), *schwindeln* (обманывать);
- к) *feierlich* (торжественный, в значении «церемониально»): *predigen* (проповедать), *deklamieren* (декламировать);
- л) *behindert* (сковывать, в значении «тормозить»): *lispeln* (шепелявить), *stammeln* (запинаться), *stottern* (заикаться), *lallen* (лепетать), *radebrechen* (коверкать) и много других (см. Duden, 2012: 1283-1921; ср. Salshanova, 2014: 121-124)

Подобное рассмотрение тематических лексем дает импульс к пониманию хода дискурса и поможет разобраться в темах и проблемах следующего характера, какой концепт заложен в смысл дискурса. Специальное научно-лингвистическое применение дискурса имеет общественно-социальный характер, он может быть изучен посредством методов дискурсивно-лингвистического анализа. При этом в поле зрения оказываются масштабы или границы анализа текстов и дискурсов, хотя их разграничения намного размыты. Если вспомнить, то в середине 1980-х годов была популярна теория человеческой памяти и языкового понимания, которая до сих пор имеет непреходящее влияние и известна в науке как схемное моделирование и/или схематическая теория языка. Система знаний памяти (то есть методы и средства представления знаний в памяти) была представлена в виде маленького контейнера, где накапливаются или сохраняются определенные опыты с предметами исследования, ситуации и т.д. Данный контейнер служит для хранения запасов актуальных знаний, при необходимости раскрывается, поставяет для соответствующего случая, в нашем случае для интерпретации текста, дискурса и дискурс-анализа нужные данные, то есть весь

языковой корпус. Эта схема служит для комбинации различных процессов: bottom-up и top-down-Prozesse (ср. Garbe, 2009: 128). Эти процессы участвуют в раскрытии общего смысла (значения) текста, то есть в анализе текста.

Процессы, направленные на непосредственный анализ текстового оригинала – их называют bottom-up или процессы, сопровождаемые данными (datengeleitet) – и процессы, направленные на общее понимание целого текста – их называют top-down или процессы, сопровождаемые гипотезами (hypothesengeleitet). Так вот, здесь даже не важны термины, а важны процессы, ходы, способы, необходимые для преобразования информации. Данные рекомендации осуществляются на следующих уровнях: интегративном, прагматическом, синтаксическом, морфологическом, графо-фонематическом (Garbe, 2009: 128). Естественно, каждый уровень выполняет определенные функции; оптимальное применение когнитивных ресурсов имеет крайне важное значение для дискурсов (дискурс-анализа). Такое рассмотрение помогает порой для появления другого принципа, для создания когнитивно-ситуативной модели дискурса. Как видим, переход понятий от одного уровня на другой в конкретных ситуациях способствует развитию многих вопросов: это касается не только часто встречающегося термина «дискурс», но также некоторых понятий, как «коммуникация» (Kommunikation) или «знание» (Wissen/knowledge). Речь идет даже о смещении понятий, так как многие из них встречаются в одном и том же, в то же время в различных отраслях науки. Ситуация усложняется ещё тем, что сейчас кажется chic (модным), применение исходных научных терминов и в повседневной жизни. Как справедливо замечает У. Перксен, несмотря на возражения критиков – лингвистов, «пластичные слова – Plastikwörter» становятся популярными, «они гибки, быстро заменяемы и переносимы в разные сферы общности» (Pörksen, 1988: 7). У. Перксен подтверждает этим замечанием шуточные, в то же время справедливые слова Ю. Шиве: «Es gibt keinen Bereich, in dem nicht ‚Beziehungen‘ und ‚Probleme‘ gesehen, ‚Strategien‘ entwickelt und ‚Lösungen‘ gefunden werden. Überall begegnen wir ‚Systemen‘ und ‚Partnern‘, finden wir ‚Kommunikation‘ und den Austausch von ‚Information‘, überall spielen sich ‚Prozesse‘ ab, sind ‚Entwicklungen‘ zu beobachten, wird der ‚Fortschritt‘ propagiert» (Schiewe, 1998: 274). То есть «Нет ни одной сферы, в которой не рассматриваются ‚отношения‘ и ‚проблемы‘, развиваются ‚стратегии‘ и приходят к ‚решениям (проблемы)‘. Повсюду мы находим ‚коммуникации/общий язык‘ и обмен ‚информациями‘, везде разворачиваются ‚процессы/события‘, наблюдается ‚динамика‘, рекламируется ‚прогресс‘» (интерпретации и переводы здесь и везде авторов).

Наблюдение У. Перксена можно было бы пополнить по возможности выражениями, как глобализация (Globalisation), гибкость (Flexibilität), виртуальность (Virtualität) и др. (ср. Pörksen, 1988: 7; Schiewe, 1998: 274). Однако вернемся к популярности выражения «дискурс», соответственно и «дискурс – анализ». Еще в 1997 году П. Шеттлер в своей работе «Wer hat Angst vor dem «linguistic turn»?» утверждал, что дискурс превращается в бытовую лексику: «Ни один семинар на высшем уровне (заметьте), также фельетон, ни одно высшее учебное заведение, ток-шоу, местная молодежная организация Социал-демократической партии Германии не обходится без него, даже в индустрии моды он находит свое славное применение» (Schöttler, 1997: 134). [К слову, само название работы «Кто боится (имеет боязнь) лингвистического поворота (перед переосмыслением понятия)?» заслуживает отдельного рассмотрения.] Если слово «дискурс» стало между тем модным понятием, то оно лишается права быть как научно точно установленное понятие, то есть оно может «функционировать только в качестве излюбленного слова, метафоры, пустой оболочки» (Schöttler, 1997: 134). Спустя тринадцать лет после того, как П. Шеттлер назвал дискурс «пустой оболочкой», нет единого мнения по поводу данного понятия, оно также до сих пор обсуждается в филологии/лингвистике. И оно относится к категории слов лингвистики – слово, написанное через дефис - или системе сложных слов, между которыми ставится соединительная черточка («Bindestrich-Linguistik»). В немецком языке относительно лингвистики имеется серия таких вариантов написания «Sozio-Linguistik», «Psycho-Linguistik», «Polito-Linguistik», «Para-Linguistik» и конечно их ряд расширяется термином «Diskurs-Linguistik», соответственно «Diskurs-Analyse» или «Gesprächs-Analyse» (как принято называть его иногда на исконно немецкий лад).

В современном немецком дискурс-изучении есть свои закономерности, особенности реализации этого и другого вида языковых процессов, наряду, конечно, с общими универсальными условиями, факторами и в других языках. В немецком языке слово *Diskurs*, его производное

diskurrieren (беседовать), *diskursives Denken* (дискурсивное мышление) и *Denker* (мыслитель), *Diskursverleger* или *Diskursbenutzer* (лицо, создающее и участвующее в дискурсе) могут создать одну смысловую цепь, в первом случае, со значением «действие, акт, процесс», во втором случае, со значением «лицо». В таком случае, каждое лицо, участвующее в этом или другом дискурсе, может называться кем угодно, начиная со слова (здесь берутся примеры только из пласта метафорического преобразования) «Aasgeier (jemand, der sich an anderen bereichert)» – стервятник (перен. непорядочный человек) кончая словом «Zimtzigke (Frau, über deren Verhalten der Sprecher sich ärgert, Zicke)» – сумасбродка, сумасбродная женщина, своенравная девушка, таких около 125 лексем. Этот тип особенно легко применим в разговорной речи: Etappenhase/Etappenheinis/Etappenhengst (Soldat in der Etappe) – тыловик (в гр. форме), ‘герой’ тыла (презр.), Frontschwein (brutaler Frontsoldat) – фронтовик (жарг.), Freiwild (schutzlos preisgebener Mensch) – человек, объявленный вне закона, Giftkröte (boshafter, gehässiger Mensch) – клеветница, злостная сплетница, Hupfdohle (Revuetänzerin) – танцовщица (кукла-прыгунья), Küchenbulle (Koch in einer Kantine) – повар (жарг.), Menschenschlange (lange Reihe von wartenden Menschen) – люди в ожидании, Pickelhering (komische Figur auf der Bühne, veraltet, Hanswurst) – смешное лицо и мн. др. Имеются лексемы с -tier/-tiere (всего 17 слов, 21, 8%) и -vogel/-vögel (всего 11 слов, 17, 5%). С их помощью в основном называют людей, которые чем-то, то есть своими действиями или поступками похожи на животных, насекомых или млекопитающих и др., таких обозначений тоже немало, они смешны, комичны, юмористичны: Wassertiere – пловец (под данным обозначением подразумеваются ‘водные животные’), Rädertiere – червь (коловоротки), Hohltiere – язва (кишечнополостные), Krebstiere – прилепа (ракообразные), Schädeltiere – лицо, которое не дружит с головой (позвоночные), Nesseltiere – любитель водных процедур (стрекающие), Kleintiere – лилипутки; Gliederwürmer – червь (кольчатые черви), Lindwürmer – змей, дракон, Madenwürmer – червь (острицы, плоский червь) и мн. др. (см., ср. Салжанова, 2012: 523-526).

Если дискурс-анализ исследует текст как носителя общественного дискурса (Larcher, 2004: 49), тогда демонстрация целого лексического корпуса является закономерным, однако этот корпус рассматривается в дискурс-анализе только в качестве языковых единиц самого текста или как оформитель текста. В этом случае встает вопрос: что понимается под текстом в соотношении с дискурсом? Известное определение текста в немецкой германистике принадлежит К.Бринкер: «Der Terminus ‘Text’ bezeichnet eine begrenzte Folge von sprachlichen Zeichen, die in sich kohärent ist und die als Ganzes eine erkennbare kommunikative Funktion signalisiert» (Brinker, 2010: 17). «Термин ‘текст’ означает ограниченную последовательность языковых знаков, которая как целостность когерентна, и которая находит свое отражение в определенной коммуникативной функции». С.Лархер пишет, что это определение связано с текстом в очень традиционном понимании как изолированная лингвистическая единица (сущность) и поэтому с точки зрения теории дискурса должен быть расширен и преобразован (Larcher, 2004, 49).

С точки зрения теории дискурса тексты не изолированные единицы, а являются фрагментами дискурса (как и лексические единицы), иногда более крупного дискурса, то есть совокупностью высказываний, с которыми эти фрагменты и содержательно и формально связаны. В качестве немецкого примера можно привести формальную, неизменную формулировку «Mit freundlichen Grüßen» в конце письма. Данная формулировка может приобрести в потоке письменного или устного сообщения различные «дискурсивные оттенки». Эти оттенки зависят от хода мыслей пользователя: «с наилучшими пожеланиями», «с сердечным приветом», «с уважением», «с дружеским приветом». Напрашивается другое развернутое определение «Ein Text ist eine multimodale semiotische Einheit, die von den Benutzenden als vollständig im Gebrauch betrachtet wird und eine erkennbare kommunikative Funktion aufweist» (Kress, 2010, 148). Текст значит, по мнению Г.Кресс, *многомодальная (смешанная) единица семиотики*, которая рассматривается пользователями в дискурсе как *целое* и проявляет свою определенную *коммуникативную функцию*. Единицы текста, как не распадающиеся модули, связаны формально (когезионно) и по смыслу (когерентно). Все эти единицы создают корпус (то есть сеть собрание лексических и текстовых единиц) для дискурса.

В какой связи находятся тогда дискурс и корпус? Однозначным является то, что высказывания о дискурсе в понятии потенциального пространства (ячейка) мыслей, остаются спекулятивными, и дискурс

также в широком смысле практически не поддается научному эксперименту. Ясно одно, исследователь дискурса должен выбрать соответствующие тексты и языковые единицы к этим текстам. (1) Субъективные и предикативные выражения (или Номинализация и Предикация): Какие лица будут проиллюстрированы? К примеру, можно продолжить категоризацию социальных людей (как было выше приведено со значением «лицо»), то есть представителей предприятия «кадр», «служащий», «рабочий» и др. Представители с явным различием заработной платы тоже могут расширить данный тип: *Minderjährige* – несовершеннолетнее лицо, *Erwerbstätige* – экономически активный гражданин, *Rentner* – пенсионер, *Staatsbürger* – подданный, *Asylsuchender* – лицо, ходатайствующее о предоставлении (политического) убежище и др. Явно хорошей иллюстрацией может быть корпус со значением «лицо» из лексического слоя «*Krankenschwester* – медсестра», который предоставляет в немецком языке серию следующих значений: *Fürsorgeschwester* (патронажная сестра), *Diätschwester* (диетсестра), *Hilfsschwester* (медсестра по уходу), *Gemeindeschwester* (медсестра сельской поликлиники), *Lernschwester* (вспомогательная сестра), *Nachtschwester* (медсестра ночной смены), *Narkosenschwester* (медсестра – анестезиолог), *Oberschwester* (старшая медсестра), *Operationsschwester* (медсестра – помощник при проведении операции), *Pflegeschwester* (медсестра по уходу), *Rote-Kreuz-Schwester* (медсестра Красного креста), *Säuglingsschwester* (медсестра по уходу за новорождёнными) и т.д. (Duden, 2012: 1655-1656; Салжанова, 2005: 108).

Работа над тем, какая социальная категоризация подходит для описания этого или того лица, составляет компонент (отрезок) дискурса. Сюда относятся также местоимения, метафоры, наречия, описания действий и др. (2) Анализ структуры темы: о чем будут говорить? Возможно, постановка такого вопроса стоит выше дискурса, потому что для построения дискурса необходима не только лексическая компетенция, но и квалификационная компетенция, например, в какой подробности будут обсуждаться предпринимательства? Для объяснения соотношения тем и дискурсов лучше подходит, на наш взгляд, название или тема «Туризм». Структурирование темы может быть представлено следующим образом (произвольно):

1 Анализ развития туризма и современное состояние вопроса в целом

1.1 История и особенности развития туристской деятельности на казахской (немецкой) земле

1.1.1 История как предпосылка для предпринимательства Туризма

1.2 История становления и динамика развития современной туристической деятельности города

Конаев (Штуттгарт)

2 Состояние локальной инфраструктуры туризма города Конаев (Штуттгарт)

2.1 Анализ становления и возможность развития туристской отрасли в городе Конаев (Штуттгарт) с учетом его характеристик в соответствии с международными стандартами

2.2 Финансирование и кредитование инвестиционного проекта базы отдыха и др.

Сам дискурс может быть построен далее приблизительно подобным образом: В этом разделе (в первом) мы стараемся связать историю казахской земли, доброты казахской степи с новой для Казахстана туристической деятельностью, потому что Казахстан может быть привлекателен многим, он может открыть миру двери для показа своих красот и достопримечательностей. Ни для кого не секрет, что его территория была засекречена, где производилось, испытывалось ядерное оружие бывшего Советского Союза, добывались полезные ископаемые для удовлетворения потребностей многих народов социалистических республик. Данные проблемы остаются и по сей день, но Казахстан смог заставить многие страны признать его после распада Союза, как настоящую страну в центре Евразии. И сейчас с гордостью можно сказать, что Казахстан – это самобытное, очень красивое и self-made государство.

Или другой вариант: Со школы мы знаем, что земля Казахстана может разместить целый ряд государств Западной Европы, включая Францию, Испанию, Швецию, Финляндию, Италию и Великобританию, что она занимает огромную территорию – 2,7 млн. км². И сейчас есть и возможность сравнить его территорию с территориями таких государств Ближнего и Среднего Востока, как Иран, Ирак и Турция вместе взятые (Страны мира, 1999: 14).

Темы и подтемы определены, теперь остается проследить, как и каким образом будет обсуждаться каждый раздел? Это может быть чисто общие (количественные) сведения или сообщение других стандартов. В наше время такую работу можно провести даже Online и привлекать участников (актеров): как и какими языковыми средствами они будут работать или отличаться (Номинализация)? Как будут участники описаны (Предикация)? Какая картина будет создаваться при этом? Интересной будет также широта изложения, то есть сколько разнообразных аспектов одной темы будут упомянуты и как глубоко они будут раскрываться? Для детального описания по контексту в немецком языке предлагаются следующие функциональные глаголы: *erklären* (объяснить), *beschreiben* (описать), *illustrieren* (проиллюстрировать), *darstellen* (излагать), *beweisen* (доказывать), *betonen* или *unterstreichen* (подчеркивать), *unterhalten* (уточнить, нп. детали), *hervorheben* (акцентировать), *ablenken* (переводить разговор на другую тему) и мн. др.

Аранжировка тем и подтем может быть построена различными способами. Один из классических образцов способа для раскрытия темы в дискурсе предлагает Х. Гаузендорф (Hausendorf, 2008: 90):

- *дескриптивно* (deskriptiv) = в описательной форме (нп. сообщения, сочинения, известия);
- *экспланативно* (explanativ) = в форме объяснения (нп. учебные пособия, инструкции по использованию);
- *нарративно* (narrativ) = в форме изложения (нп. романы, репортажи, сказки);
- *аргументированно* (argumentativ) = в форме убеждения (нп. комментариев, объявления, извещения).

Какую бы форму автор (участник) не выбрал, анализ структуры темы будет более сложным в мультимодальных гипертекстах. Автору понадобится знание вне текстового блока плюс сведения или информации из Интернета, цикл (мини)текстов из памяти для реального описания и составления языковой картины мира.

Заключение

Итак, под дискурсами в научно-практическом смысле понимается собрание виртуальных текстов, чье содержание определяется семантическими критериями (Busse/Teubert, 1994: 14; ср. Busse/Teubert, 2013: 31). В данном определении слово «виртуальный» (virtual), в частности, в сочетании с текстом остается также не совсем ясным. Однако ясно одно, что речь идет о восприятии информации в текстовом формате. При этом во внимание берутся устные тексты, составленные часто на основе письменных текстов, которые могли бы быть объектом семантически-аналитического исследования, с другой стороны, подчеркивается значение транстекстуального характера дискурсов. Представление и интерпретация информации, а также разный подход к ее восприятию предполагают присутствие когнитивных процессов. Из этих точек зрения, дискурс «овеществляется» над комплектованием нескольких (по мере возможности очень многих) текстов, одна текстовая единица здесь неприменима для анализа дискурса. Анализируются тексты разных величин предпочтительно из официальных сфер (политика, медицина, СМИ), чтобы сделать имплицитные позиции или точки зрения общественной группы более понятными, приблизить некоторые скрытые информации и понятия к ясности. Так, к примеру, как и по какому способу Н. Бубенгофер раскрывает истинный смысл фактического применения названий этнических групп; или значение слова «терроризм» в газете «Neue Züchner Zeitung» (Bubenhofner, 2009: 51). Представленные ниже два определения дополняют друг друга: 1 Дефиниция К. Адамчика в интерпретации С.Лархера «Linguistische Diskursanalyse: Ein Lehr- und Arbeitsbuch» (Larcher, 2015, 12): «Ein Diskurs ist also eine prinzipiell offene Menge von thematisch zusammenhängenden und aufeinander bezogenen Äußerungen» (ср. Adamzik, 2004: 254), то есть под термином «дискурс» понимается фактически неограниченное количество тематически связанных между собой и последующих друг за другом высказываний. 2 Дефиниция В. Карасика, который подчеркивает «промежуточный» характер дискурса, как явление между речью, общением и языковым поведением (Карасик, 2002: 192).

Всё сказанное подтверждает, что дискурс – понятие с широким спектром. Можно считать, что понимание дискурса общественным процессом. Это понимание того, как этот мир устроен, и как его можно истолковать/интерпретировать. Дискурс отражает материальную действительность и оказывает обратное влияние на общность людей. Он находит свое отражение в текстах, в которых представляются знание и мышление определенного времени (эпохи) (ср. Larcher, 2015: 16). Предложение о том, что (см. выше) модель взаимодействия дискурса (приблизительное представление), социальных лиц (действующие лица, актёры, практики), окружающей среды с естественным миром формируют дискурс, остается актуальным. Дискурс интерпретирует данную связь; если социальные лица создают дискурс, то дискурс управляет этими лицами. Таким образом, проблема дискурса и дискурс-анализа остается открытой для дальнейшего обсуждения. Нами было представлено только несколько шагов на пути создания корпуса дискурса, а раскрытие картины понимания «дискурс» остается риторическим вопросом философии и филологии. В связи с этим и встает вопрос, в чём заключается суть анализа «дискурс». Чем больше становится количество теоретических и прикладных исследований, тем больше и шире становятся методы и принципы анализа текстов, речи и картин, тем выше и дискурсивно-аналитические перспективы. Расшифровка социальной когниции, как посредника между обществом и дискурсом, соотношение дискурса и знания («грамотное общество»), семантическая категоризация идеологии (общественная идея и социальная сила), научно обоснованная критика и общественные нормы, позиция лица в дискурсе как обладатель искусства, культуры, имплицитные элементы лингвистического дискурс-анализа, место и значимость метафоры, обоснованные и необоснованные аргументации в дискурсе могут расширить масштабы анализа. И каждая из перечисленных проблем могла бы служить заголовком для какой-либо работы или исследования.

Литература

Franke F., Kempe H. (2014) Schlüsselkompetenzen: Literatur recherchieren in Bibliotheken und Internet. – J.B. Metzler, 2014 (German)

- Nier T. (2014) Einführung in die linguistische Diskursanalyse. – Darmstadt, 2014. – 140 s. ISBN 978-3-534-25524-5
- Kafitz D. (2007) Literaturtheorien in der textanalytischen Praxis. – Würzburg, 2007. – 154 s. ISBN 978-3-8260-3584-5
- Kintsch W. (1998) Comprehension: A Paradigma for Cognition. – Cambridge, UK. 1998. – 18 p.
- Kirsch I.S. (1998) The Measurement of Adult Literacy./in: T.S.Murray u.a. (Hg.): Adult literacy n OECD countries. ... Washington DC, 1998. – 56 p.
- Garbe Ch., Holle K., Jesch T. (2009) Texte lesen: Textverstehen, Lesedidaktik, Lesesozialisation. – Verlag Ferdinand Schoeningh GmbH, 2009. – 251 s. ISBN 978-3-506-75649-7
- Duden. (2012) Wörterbücher in 12 Bänden. – Bonn 2012. – 2092 s.
- Salshanova L., Maulenova E., Kalikbergenova R. (2014) Deutsch B1-B2: Arbeitsbuch für selbständige Arbeit. Der 1. Teil. – Almaty, 2014. – 188 s.
- Pörksen U. (1988) Plastikwörter. Die Sprache einer internationalen Diktatur. – Stuttgart, 1988. – 18 s.
- Schiewe J. (1998) Die Macht der Sprache. Eine Geschichte der Sprachkritik von der Antike bis zur Gegenwart. – München, 1998. – 274 s.
- Schöttler P. (1997) Wer hat Angst vor dem „linguistic turn“? In: Geschichte und Gesellschaft 23. Wien, 1997. – 134-151 S.
- Салжанова Л.Е. (2012) Словообразовательно-семантическая парадигма слов. В материалах II Международной заочной конференции научно-практической конференции. Инновации в науке: Пути развития. – Чебоксары, 2012. – 523-526 С.
- Larcher S. B. (2015) Linguistische Diskursanalyse: Ein Lehr- und Arbeitsbuch. –Tübingen, 2015. – 256 s. ISSN 0941-810
- Brinker K. (2010) Linguistische Gesprächsanalyse: eine Einführung. Neu verarbeitete Auflage. – Berlin, 2010. – 160 s. ISBN-10: 3503122060; ISBN-13: 978-3503122066
- Kress G. (2010) Multimodality. A social semiotic approach to contemporary communication. –London: Routledge, 2010. –148 p.
- Салжанова Л.Е. (2005) Системно-деривационная значимость аффиксоидов семантической группы «Nomina agentis». – Алматы, 2005. – 159 с.
- Страны мира. (1999) Под ред. Т.П.Сидоренковой. –Москва. ЗАО «Компания АСТ-Пресс», 1999. – 103с. ISBN 5-7805-0500-4.
- Busse D., Teubert W. (1994) Ist Diskurs ein sprachwissenschaftliches Objekt? In: Begriffsgeschichte und Diskursgeschichte. – Opladen, 1994. –13-30 S.
- Busse D., Teubert W. (2013) Linguistische Diskursanalyse: neue Perspektiven. –Wiesbaden, 2013. – 10-28 S.
- Bubenhofen N. (2009) Sprachgebrauchsmuster. Korpuslinguistik als Methode der Diskurs- und Kulturanalyse. de Gruyter, Berlin, 2009. – 51 S. [ISBN 978-3-11-021584-7](https://doi.org/10.1007/978-3-11-021584-7)
- Adamzik K. (2004) Textlinguistik: Grundlagen, Kontroversen, Perspektiven. – De Gruyter, 2004. – 423 s.
- Карасик В.И. (2002) Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград, 2002. – 390 с.

References

- Franke F., Kempe H. (2014) Schlüsselkompetenzen: Literatur recherchieren in Bibliotheken und Internet. – J.B. Metzler, 2014. [Key Competencies: Researching Literature in Libraries and the Internet. – J.B. Metzler, 2014] (in German)
- Nier T. (2014) Einführung in die linguistische Diskursanalyse. – Darmstadt, 2014. – 140 s. ISBN 978-3-534-25524-5. [Introduction to Linguistic Discourse Analysis. – Darmstadt, 2014. – 140 p.] (in German)
- Kafitz D. (2007) Literaturtheorien in der textanalytischen Praxis. – Würzburg, 2007. – 154 s. ISBN 978-3-8260-3584-5. [Literary theories in text-analytical practice. – Würzburg, 2007. – 154 p.] (in German)
- Kintsch W. (1998) Comprehension: A Paradigma for Cognition. – Cambridge, UK. 1998. – 18 p. [Comprehension: A paradigm for cognition. – Cambridge, UK. 1998. – 18 p.] (in German)
- Kirsch I.S. (1998) The Measurement of Adult Literacy./in: T.S.Murray u.a. (Hg.): Adult literacy n OECD countries. ... Washington DC, 1998. – 56 p. [The Measurement of Adult Literacy./in: T.S. Murray et al. (eds.): Adult literacy n OECD countries. ...Washington DC, 1998. – 56 p.] (in German)
- Garbe Ch., Holle K., Jesch T. (2009) Texte lesen: Textverstehen, Lesedidaktik, Lesesozialisation. – Verlag Ferdinand Schoeningh GmbH, 2009. – 251 s. ISBN 978-3-506-75649-7 [Reading texts: text comprehension, reading didactics, reading socialization. – Verlag Ferdinand Schoeningh GmbH, 2009. – 251 s.] (in German)
- Duden. (2012) Wörterbücher in 12 Bänden. – Bonn 2012. – 2092 s. [Dictionaries in 12 volumes. – Bonn 2012. – 2092 p.] (in German)

- Salshanova L., Maulenova E., Kalikbergenova R. (2014) Deutsch B1-B2: Arbeitsbuch für selbständige Arbeit. Der 1. Teil. – Almaty, 2014. – 188 s. [German B1-B2: Workbook for self-employed work. The 1st part. – Almaty, 2014. – 188 p.] (in German)
- Pörksen U. (1988) Plastikwörter. Die Sprache einer internationalen Diktatur. – Stuttgart, 1988. – 18 s. [Plastic Words. The language of an international dictatorship. – Stuttgart, 1988. – 18 p.] (in German)
- Schiewe J. (1998) Die Macht der Sprache. Eine Geschichte der Sprachkritik von der Antike bis zur Gegenwart. – München, 1998. – 274 s. [The power of language. A History of Language Criticism from Antiquity to the Present. – Munich, 1998. – 274 p.] (in German)
- Schöttler P. (1997) Wer hat Angst vor dem „linguistic turn“? In: Geschichte und Gesellschaft 23. Wien, 1997. – 134-151 S. [Who is afraid of the "linguistic turn"? In: History and Society 23. Vienna, 1997. – 134-151 P.] (in German)
- Salzhanova L.E. (2012) Slovoobrazovatel'no-semanticheskaja paradigma slov. V materialah II Mezhdunarodnoj zaochnoj konferencii nauchno-prakticheskoy konferencii. Innovacii v nauke: Puti razvitija. – Cheboksary, 2012. – 523-526 S. [Derivative-semantic paradigm of words. In the materials of the II International Correspondence Conference of the Scientific and Practical Conference. Innovations in science: Ways of development. - Cheboksary, 2012. - 523-526 P.] (in Russian)
- Larcher S. B. (2015) Linguistische Diskursanalyse: Ein Lehr- und Arbeitsbuch. –Tübingen, 2015. – 256 s. ISSN 0941-810 [Linguistic discourse analysis: A textbook and workbook. –Tübingen, 2015. – 256 s.] (in German)
- Brinker K. (2010) Linguistische Gesprächsanalyse: eine Einführung. Neu verarbeitete Auflage. – Berlin, 2010. – 160 s. ISBN-10: 3503122060; ISBN-13: 978-3503122066 [Linguistic conversation analysis: an introduction. Newly processed edition. – Berlin, 2010. – 160 p.] (in German)
- Kress G. (2010) Multimodality. A social semiotic approach to contemporary communication. –London: Routledge, 2010. –148 p. (in English)
- Salzhanova L.E. (2005) Sistemno-derivacionnaja znachimost' affiksoidov semanticheskoy gruppy «Nomina agentis». – Almaty, 2005. – 159 s. [System-derivative significance of affixoids of the semantic group "Nomina agentis". - Almaty, 2005. - 159 p.] (in Russian)
- Strany mira. (1999) Pod red. T.P.Sidorenkovej. –Moskva. ZAO «Kompanija AST-Press», 1999. – 103s. ISBN 5-7805-0500-4. [Countries of the world] (in Russian)
- Busse D., Teubert W. (1994) Ist Diskurs ein sprachwissenschaftliches Objekt? In: Begriffsgeschichte und Diskursgeschichte. – Opladen, 1994. –13-30 S. [Is discourse a linguistic object? In: History of concepts and history of discourse. – Opladen, 1994. –13-30 P.] (in German)
- Busse D., Teubert W. (2013) Linguistische Diskursanalyse: neue Perspektiven. –Wiesbaden, 2013. – 10-28 S. [Linguistic discourse analysis: new perspectives. –Wiesbaden, 2013. – 10-28 P.] (in German)
- Bubenhofer N. (2009) Sprachgebrauchsmuster. Korpuslinguistik als Methode der Diskurs- und Kulturanalyse. de Gruyter, Berlin, 2009. – 51 S. ISBN 978-3-11-021584-7 [Language use patterns. Corpus linguistics as a method of discourse and culture analysis. de Gruyter, Berlin, 2009. – 51 p.] (in German)
- Adamzik K. (2004) Textlinguistik: Grundlagen, Kontroversen, Perspektiven. – De Gruyter, 2004. – 423 s. [Text Linguistics: Foundations, Controversies, Perspectives. – De Gruyter, 2004. – 423 p.] (in German)
- Karasik V.I. (2002) Jazykovej krug: lichnost', koncepty, diskurs. – Volgograd, 2002. – 390 s. [Karasik V.I. (2002) Language circle: personality, concepts, discourse. - Volgograd, 2002. - 390 p.] (in Russian)

А. Сейітбекова^{1*} , А. Фазылжанова¹ , Г. Аязбаев¹

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: ainurseit@mail.ru

ТАРИХИ ІШКОРПУС МӘТІНДЕРІНІҢ ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ БЕЛГІЛЕНІМІ

Аннотация. Белгілі бір ұлттық корпусның мәтіндер басызын әзірлеуде тек метасипатта мен метадеректік ақпараттарды әзірлеумен шектелмейді. Сондай-ақ, лингвистикалық белгіленімдерді де әзірлеуді қажет етеді. Лингвистикалық белгіленім – мәтіндегі әрбір лексикалық бірлікке орфографиялық, фонетикалық, лексикалық, грамматикалық тұрғыдан берілетін лингвистикалық ақпарат. Алайда тарихи ішкорпус мәтіндеріне лингвистикалық белгіленім әзірлеу терең ізденісті қажет ететін аса күрделі жұмыстардың бірі. Себебі тарихи корпусқа енген мәтіндер базасының басым көпшілігі араб графикасымен жазылған. Ал араб графикасымен жазылған мәтіндер кирилл графикасына әртүрлі транскрипцияланған. Тарихи ішкорпусты әзірлеуде басқа ішкорпустарға қарағанда теориялық және техникалық тұрғыдан өзіндік қиындығы бар. Осығай орай мақаланың *мақсаты* – Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында алғаш рет әзірленіп жатқан тарихи ішкорпус мәтіндеріне лингвистикалық белгіленімдерді қою мәселесін қарастыру. *Міндеттері:* транскрипцияланған мәтіндер үшін лингвистикалық, оның ішінде лексика-грамматикалық белгіленімдерді таңдау, анықтау; лексика-грамматикалық белгіленімдерді әзірлеуде өзге елдердің тәжірибесін ескеру; арабграфикалы мәтіндерінің кирилл графикасындағы транскрипциясын талдау; транскрипцияланған сөздердің варианттарын анықтау; транскрипцияланған мәтіндерге арналған лексика-грамматикалық белгіленімдер бағдарламасының жұмыс істеу механизмдері туралы сипаттау.

Зерттеу барысында сипаттау, тарихи-салыстырмалы, лингвотекстологиялық *әдістер* қолданылады.

Зерттеу *нәтижесінде* лексика-грамматикалық белгіленім әзірлеуде орыс тілінің тарихи ішкорпусы әзірлеу тәжірибесі қарастырылады; әр кезеңде жазылған арабграфикалы мәтіндерінің транскрипциясы талданады; транскрипцияланған сөздердің варианттары анықталады; транскрипцияланған мәтіндер үшін лексика-грамматикалық белгіленімдер айқындалады; транскрипцияланған мәтіндерге арналған лексика-грамматикалық іздеу жүйесінің механизмдері сипатталады.

Практикалық маңыздылығы. Тарихи корпусқа енетін арабграфикалы мәтіндердің транскрипциясына жасалған лексика-грамматикалық белгіленімдердің әзірленуі – белгілі бір лексикалық бірліктің эволюциясын білу үшін пайдалы құрал бола алады.

Тірек сөздер: тарихи ішкорпус, араб графикасы, транскрипция, лексика-грамматикалық белгіленім, жазба ескерткіштер.

А. Сейітбекова^{1*}, А. Фазылжанова¹, Г. Аязбаев¹

¹Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова, Алматы, Казахстан

*e-mail: ainurseit@mail.ru

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКАЯ РАЗМЕТКА ТЕКСТОВ ИСТОРИЧЕСКОГО ПОДКОРПУСА

Аннотация. База определенного национального корпуса не ограничивается информацией в виде метаописаний и метаданных введенных текстов. Также необходимо разработать лингвистические разметки. Лингвистическая разметка – это лингвистическая информация, охарактеризованная каждой лексической единице в тексте по орфографическим, фонетическим, лексическим, грамматическим признакам. Однако разработка лингвистической разметки исторического подкорпуса является одной из сложных задач требующих глубокого исследования. Это связано с тем, что большинство текстов внесенные в исторический подкорпус написаны арабской графикой. А тексты средневековья написанные арабской графикой транскрибировались по-разному. Разработка исторического подкорпуса имеет сложности как теоретически, так и технически, по сравнению с другими подкорпусами. В связи с этим *целью* статьи является рассмотрение вопроса лингвистических разметок текстов исторического подкорпуса, которые впервые разрабатываются в Институте языкознания имени Ахмета Байтурсынова. *Задачи:* определить лингвистических, из них лексико-грамматических разметок для транскрибированных текстов; учитывать опыты других стран при разработки лексико-грамматических разметок; анализировать транскрибированных текстов с арабской графики на кириллическую графику; выявить вариативности транскрибированных слов; описать механизм функционирования программы лексико-грамматических разметок.

В ходе исследования используется описательный, историко-сравнительный, лингвотекстологический, лингвостатистические методы.

В результате исследования при разработке разметок рассматривались опыты разработок исторического подкорпуса русского языка; анализировались транскрибирования текстов написанные арабской графикой разного периода

средневековья; определены лексико-грамматические разметки для транскрибированных текстов; описаны механизмы лексико-грамматической поисковой системы для транскрибированных текстов.

Практическая значимость. Разработка лексико-грамматических разметок для транскрибированных текстов внесенные в исторический подкорпус будет полезным лингвистическим инструментом для изучения эволюции определенной лексической единицы.

Ключевые слова: исторический подкорпус; арабская графика, транскрипция, лексико-грамматическая разметка, письменные памятники.

A. Seitbekova^{1*}, A. Fazyljanova¹, F. Aiazbayev¹

¹Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: ainurseit@mail.ru

LEXICAL AND GRAMMATICAL MARKUP OF TEXTS OF THE HISTORICAL SUBCORPUS

Annotation. The base of a certain national corpus is not limited to information in the form of meta descriptions and metadata of entered texts. It is also necessary to develop linguistic markup. Linguistic markup is a linguistic information that is cataractarized to each lexical unit in the text according to spelling, phonetic, lexical, grammatical features. However, the development of the linguistic markup of the historical subcorpus is one of the complex tasks that require in-depth research. This is due to the fact that most of the texts included in the historical subcorpus are written in Arabic graphics. And the texts of the Middle Ages written in Arabic graphics were transcribed in different ways. The development of a historical subcorpus has difficulties both theoretically and technically, compared with other subcorpus. In this regard, the purpose of the article is to consider the issue of linguistic markings for the texts of the historical subcorpus, which are being developed for the first time at the Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynula. Tasks: to identify linguistic, lexical and grammatical markup for transcribed texts; to take into account the experiences of other countries in the development of lexical and grammatical markup; to analyze transcribed texts from Arabic graphics to Cyrillic graphics; to identify the variability of transcribed words; to describe the mechanism of functioning of the lexical and grammatical markup program.

The study uses descriptive, historical-comparative, linguotextological, linguostatistical methods. As a result of the study, when developing the markup, the experiments of the development of the historical subcorpus of the Russian language were considered; transcribing texts written in Arabic graphics of different periods of the Middle Ages were analyzed; lexical and grammatical markup for transcribed texts were determined; the mechanisms of a lexical and grammatical search system for transcribed texts were described.

Practical significance. The development of lexical and grammatical markup for transcribed texts included in the historical subcorpus will be a useful linguistic tool for studying the evolution of a certain lexical unit.

Keywords: historical subcorpus; Arabic graphics, transcription, lexico-grammatical markup, written monuments.

Кіріспе

Корпустық лингвистика қажетті әрі сұранысқа ие салалардың біріне айналды. Осыған байланысты қазіргі жаһандану кезеңінде ғылым мен техниканың қарыштап дамуына байланысты қазақ тіліндегі материалдар базасын жасақтап, оның тілдік корпусын әзірлеу – өзекті мәселелердің бірі. Бүгінгі таңда тілдің ішкі мүмкіншілігіне орай ұлттық корпусты кеңейту, тереңдету мақсатында түрлі ішкорпустар әзірленіп жатыр. Сондай ішкорпустардың бірі – тарихи ішкорпус. Тарихи ішкорпус әзірлеуде белгілі бір графикамен жазылған қолжазбаның тек метасипаттамасы ғана берілмейді, сонымен қатар мәтіндегі әр лексикалық бірлікке лингвистикалық ақпараты бар белгіленімдер қойылады. Белгіленім – корпустың басты сипаттамасы. Сондықтан белгіленімнің түрлері неғұрлым көп болса, соғұрлым корпустың құндылығы артады.

Жалпы белгіленімдер атқаратын функциясына қарай сыртқы және ішкі деп бөлуге болады. *Сыртқы белгіленімге* мәтін туралы ақпарат, яғни авторы, тақырыбы, жылы, жарны, стилі, көлемі, т.б. Оларды библиографиялық, типологиялық, тақырыптық, әлеуметтік, формальдық (мәтін, тарау, бөлім, абзац, сөйлем т.б.) және техникалық (орындаушылар, электрондық нұсқа алынған дереккөз, өңделген күні, кодталған кезі т.б.) деп те бөледі. *Ішкі белгіленімге* мәтіндегі әр сөзге берілетін лингвистикалық (фонетикалық, лексикалық, сөзжасамдық, синтаксистік, лингвомәдени, т.б.) ақпарат (Жаңабекова, 2021). Бұндай лингвистикалық белгіленімдері бар тарихи ішкорпустар, әсіресе, тілтанушы-зерттеушілер, мектеп мұғалімдері мен оқушылар үшін өте пайдалы ақпарат беретін дереккөз болатыны сөзсіз. Қазақ тілінің тарихи ішкорпусына енгізілетін мәтіндер базасы, олардың графикасы мен транскрипциясы, оларға қойылатын лингвистикалық белгіленім мәселелері алғаш рет қарастырылып жатыр. Бұл зерттеу жұмысының өзектілігін көрсетеді.

Материал және әдістер

Жұмыстың зерттеу материалдары ретінде орта ғасырдың әр кезеңіндегі арабграфикалы жазба ескерткіштер мәтіндері пайдаланылды. Атап айтқанда, XI ғасырдағы Ахмет Иасауиді «Диуани хикмет», XII ғасырдағы Ахмет Йүгнекидің «Хабатул хақайық», XIII ғасырдағы Хорезмидің «Мұхаббатнамесі», XVII ғасырдағы Әбілғазы баһадүр ханның «Түркі шежіресі» жазба ескерткіштері. Зерттеу барысында әлемдік тәжірибесіндегі лингвистикалық белгіленім қоюдағы *сипаттау, салыстырмалы әдістер*, жазба ескерткіштер мәтіндерінің транскрипциялау ерекшеліктерін талдауда *тарихи-салыстырмалы*, өзара мәтіндерді салыстыруда *лингвотекстологиялық*, лингвистикалық белгіленімдерді таңдауда, анықтауда *топтастыру, жүйелеу*, графикалық, орфографиялық варианттарын анықтауда *лингвостатистикалық әдістер* қолданылады. Сондай-ақ, көне грек, испан, португал, венгер тілдерінің тарихи корпустарының сайттары зерттеу материалдары ретінде пайдаланылды.

Әдебиетке шолу

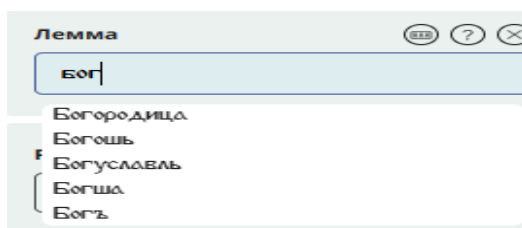
Тарихи ішкорпус жадына енгізілетін мәтіндердегі сөздерге лингвистикалық белгіленімдерді жүйелі құрылыммен қоюдың теориялық және практикалық әдіс-тәсілдерін меңгергенде ғана мүмкін болады. Осыған байланысты жалпы тарихи ішкорпус әзірлеу бойынша әлемдік қолданбалы лингвистика саласында құрылымы мен мазмұны тұрғысынан озық келе жатқан орыс тілінің тарихи ішкорпусын атауға болады. Аталмыш ішкорпус іштей көне орыс тілі, қабық хаттар, ескі орыс тілі және шіркеулік славян ішкорпустары болып бөлінеді. Барлық осы аталған ішкорпусының мәтіндеріндегі әрбір сөзге автоматтандырылған сөздің бастапқы тұлғасы (леммасы) мен грамматикалық белгіленімдері қойылған. Сондықтан зерттеуде орыс тілінің тарихи ішкорпус әзірлеушілердің, атап айтқанда, Т.С. Гаврилова, Т.А. Шалганова, О.Н. Ляшевская, С.О. Савчук, Д.В. Сичинова, сондай-ақ, қалмақ ғалымдарының Е.В. Бембеев, отандық ғалымдарының А. Жұбанова, А. Жаңабекованың, араб графикасынан кирилл графикасына транскрипциялаған Р. Сыздық, Э. Фазылов, Э. Наджип, Б. Сағындықов, Б.Әбілқасымов, С. Иванов, Г. Сердюченконың еңбектері басшылыққа алынды.

Нәтижелер және талқылау

Кез келген тілдің тарихи ішкорпусының метадеректері мен метасипаттамаларынан бөлек лингвистикалық белгіленімдерінің таңдалуы мен қойылуы аса үлкен қажырлы еңбек пен жауапкершілікті қажет етеді. Бұл жайында орыс тілінің тарихи ішкорпусын әзірлеушілері мынадай пікір айтады: «Ескі орыс кезеңіндегі мәтіндерді автоматтандырылған морфологиялық талдауды қиындататын бірқатар мәселелер белгілі. Біріншіден, бұл әртүрлі грамматикалық және лексикалық қабаттарды біріктіретін тілдің өтпелі кезеңі. Көптеген мәтіндер алдыңғы кезеңдегі (XI–XIV ғасырлар) тілдің ерекшеліктерін көрсетеді. Мәтіндерде шіркеу славян тілінің лексикалық немесе грамматикалық элементтері де бар. Әртүрлі аймақтарда жазылған мәтіндердің диалектілік ерекшеліктерін де назардан тыс қалдыруға болмайды. Мұның бәрі ескі орыс мәтіндерін сәтті талдау үшін компьютерлік бағдарлама «гибридті» морфологияға негізделуі керек, атап айтқанда, ол ескі орыс және қазіргі орыс тілдерін ғана емес, сонымен қатар шіркеу славян лексемалары мен парадигмаларын да ескеру керек. Екіншіден, ескі орыс тіліндегі мәтіндердің емлесі тұрақсыз. Сондықтан корпус мәтіндерінде сөздің бірнеше орфографиялық варианттары болады. Мұндай варианттар әртүрлі факторларға байланысты болуы мүмкін, бастапқы мәтіннің құрылуына немесе мәтін жасалған аймақтың диалектілік ерекшеліктеріне, сөйлеушіні сауаттылыққа үйреткен ұстазына байланысты. Осыған орай лингвистикалық белгіленімдерде орфографиялық варианттар неғұрлым көп ескерілсе, мәтіндер соғұрлым толық және дәл талданады. Үшіншіден, техникалық қиындық – ескі орыс мәтіндерін автоматты түрде белгілеу үшін ресурстардың болмауы. Қазіргі орыс тіліндегі мәтіндерді өңдеу үшін жасалған анализаторлар ескі орыс мәтіндеріне жоғарыда аталған мәселелерге байланысты морфологияның гетерогенділігі және орфографиялық варианттар үшін қолайсыз болып отыр» (Гаврилова Т. С., Шалганова Т. А., Ляшевская О. Н., 2016).

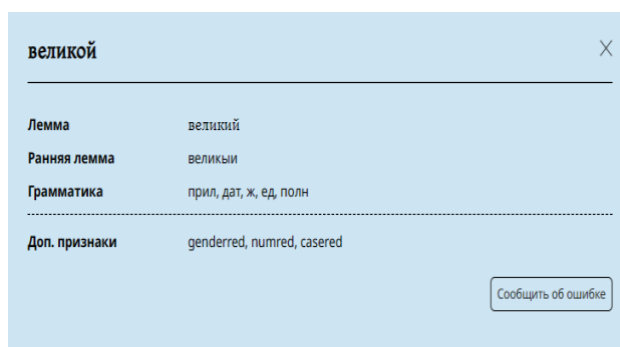
Сонымен көне орыс тілі, қабық хаттар, ескі орыс тілі, шіркеулік славян ішкорпустарының лексика-грамматикалық іздеу жүйесінің құрылымы өзара ұқсас болғанмен, айырмашылықтары да бар. Мәселен, көне орыс тілі ішкорпусы лексема, түсіндіру, грамматикалық, қосымша белгіленімдерден тұрады. Қабық хаттар ішкорпусы көне мәтіннің түпнұсқа және аудармасы, лемма, бастапқы лемма, сөзқолданыс, грамматикалық және қосымша белгіленім, түсіндіру, негізгі (орыс

тіліндегі аудармасымен) семантикадан тұрады. Ескі орыс тілі ішкорпусы лемма, көне лемма, сөзқолданыс, грамматикалық және қосымша белгіленімдерден тұрады. Шіркеулік славян ішкорпусы лемма, сөзқолданыс, грамматикалық және қосымша белгіленімдерден тұрады. Осы аталған ішкорпустардың барлығына ортақ іздеу жүйесі грамматикалық және қосымша белгіленімдердің болуы. Грамматикалық белгіленімде лексеманың немесе сөзформасының қажетті морфологиялық сипаттамалары көрсетіледі. «Таңдау» сілтемесі арқылы ашылатын қызмет терезесінде грамматикалық категорияларға бөлінген морфологиялық сипаттамалардың тізімі көрсетілген: сөз табы, септіктер, тегі, етіс, сан есім және т.б. «Қосымша белгіленімде» көрсетілген белгілердің көмегімен сөздерді белгілі бір позицияда іздеуге болады. Мәселен, тыныс белгісінің алдында және одан кейін, сөйлемнің басында немесе соңында. «Түсіндіру» іздеу жүйесінде омонимдерді ажыратуға мүмкіндік беретін көмескі мағынадағы сөздердің қысқаша түсіндірмелері көрсетілген. Сондай-ақ, сөздің бастапқы формасы (лемма) іздеу жүйесінде таңдалған сөздің лексемасы немесе сөз формасы көрсетіледі.

1-Сурет. – «Бог» сөзінң леммасы мен сөзформасы.

Лексикалық-грамматикалық іздеу жүйесі сөздің бастапқы формасынан (лемма) бөлек грамматикалық (сөз табы, септік, жеке, көпше түрі) сипаттамаларын анықтаудан тұрады. Пайдаланушы мәтіндегі кез келген сөзге меңзермен нұсқағанда ұяшықтан сол сөз туралы лингвистикалық ақпараттар ала алады. Айталық, «великий» сөзін меңзермен басқанда, мынадай грамматикалық (прил, дат, ж, ед. полн) анықтама беріледі.

2-Сурет. – «Великий» сөзінің грамматикалық анықтамасы.

Қалмақ тілтанушылары ескі қалмақ жазба ескерткіштері мәтіндеріндегі «көне» графемаларды өңдеу барысында UNICODE стандарттарына сәйкес кейбір символдарды кодтау мүмкін еместігін айтады. Тағы бір мәселе – сөздерді жазудың фонетикалық принципі, яғни жазба ескерткіштерде сөздер қалай айтылса, солай жазылған. Бір жағынан, бұл сол кезеңдегі қоғамның сөйлеу ерекшелігін көрсетеді. Бұл, әсіресе, лингвистер үшін маңызды. Ал бағдарламашылар үшін белгілі бір сөздің бірнеше варианттылығы лексикалық бірліктің танымдылығын көрсетуде қиындық туғызады (Бембеев, 2012).

Кейбір еуропа тілдерінің жазуы латын графикасында жазылғандықтан, тарихи корпустарының лингвистикалық белгіленімдері қиындықсыз әзірленген болса керек. Мәселен, португал тілінің тарихи корпусы 88 мәтіні лингвистикалық аңдатапасының жүйесі екі кезеңнен тұрады: 58 мәтіндегі сөздерге сөз табының белгісөзі қойылған, 27 мәтінге синтаксистік белгісөзі қойылған (Corpus of Historical Portuguese). Көне грек корпусы 820 цифрландырылған көне грек мәтіндерінің базасынан

тұрады. Корпус мәтіндеріндегі әрбір сөзі морфологиялық ақпараттармен қамтылған (Vatri A., McGillivray B., 2018). Ескі венгер корпусы XII-XVII ғасыр аралығындағы мәтіндерді қамтиды. Мамандар мәтіндерді өңдеуде екі принципті басшылыққа алған: 1) қазіргі венгер тілінде қолданылмайтын барлық сөздерді морфологиялық ерекшеліктерімен сақтаған; 2) фонологиялық және орфографиялық ерекшеліктері бар барлық сөздерді алып тастаған. Яғни, әртүрлі нұсқада жазылатын сөздер қазіргі венгер тіліне жақындатылып, біріздендірілген. Бір мағынаны білдіретін екі түрлі жазылатын сөздер кездескен жағдайда «Венгер тілінің тарихи-этимологиялық сөздігіне» сүйенген. Мәселен, «бірақ» деген мағынаны білдіретін *кедиг* пен *педиг* шылаулары екі түрлі сөз ретінде жазылған (Симон, 2014).

Ал қазақ тілінің тарихи ішкорпусы мәтіндеріндегі жекелеген лексемаларға лингвистикалық белгіленімдер мен іздеу жүйесі қалай әзірленеді?

Орта ғасыр жазба ескерткіштері араб графикасымен жазылғанын ескерсек, арабграфикалы мәтіндерге лингвистикалық белгіленімдердің қойылуы өте қиын. Себебі араб графикасымен жазылған мәтіндердің қолжазбасы әртүрлі каллиграфиямен берілетіндіктен, іздеу жүйесінде таныла бермеуі мүмкін. Өйткені мәтіннің танылуында мынадай қиындықтар кездеседі: кейбір диакритикалық белгілердің (кесра, сукун, фатха), графикалық символдардың анық көрінбеуі немесе түсіп қалуы; кейбір сөздердің бірігіп жазылуы. Сондықтан жазба ескерткіштер мәтіндеріндегі кез келген сөз туралы лингвистикалық ақпарат көрсететін конкордансты жасау қиындық тудыруы мүмкін. Корпусқа енген арабграфикалы жазба ескерткіштер мәтіндерін компьютерде термейінше, скан (көшірме) нұсқасына лексикалық немесе грамматикалық белгіленім қою мүмкін емес. Сондықтан алғашқы уақытта араб графикасынан кирилл графикасына транскрипцияланған нұсқаларына лингвистикалық белгіленім қоюға болады. Алайда араб әліпбиіндегі дауысты дыбыстардың үш-ақ түрі болғандықтан, түркі тілдеріндегі барлық дауыстыларды үш таңбаға сыйдыру мүмкін бола бермейді. Арабграфикалы жазба ескерткіштер мәтіндерін транскрипциялауда белгілі бір лингвистикалық нормаға бағыну қажеттігін В.В.Радлов, В.Л.Васильев және К.Г. Залеман, И.Ю. Крачковскийдің ұсынған кирилл түркологиялық әліпбиінен бастау алады (Сердюченко, 1967). Десек те, татар, өзбек т.б. түркітанушы ғалымдар ескерткіштер мәтіндерін кирилл таңбасымен бергенде өз тілдеріне жақындатып транскрипциялайды. Мәселен, өзбек ғалымы Э.Фазылов Хорезм мәтіндерін отандық түркологтардың белгілер жүйесі пайдаланыланады, алайда өз тарапынан аздап толықтырулар жасап транскрипциялайды (Фазылов, 1971). С.Н. Иванов Әбілғазының «Түркі шежіресін» транскрипциялағанда академиялық (радловская) транскрипцияны пайдаланады (Иванов, 1969). Аталмыш жазба ескерткішті Б.Әбілқасымов араб тіліндегі дауысты дыбыстарды қазіргі қазақ тілінің дыбыстарына салып транскрипциялайды (Әбілқасымов, 2001). Р. Сыздық та Йасауи қолжазбасына транскрипциялауда қазақ тілінің фонетикалық жүйесі мен дыбыстық заңдарына (мысалы, ы-і, а-ә, ұ-ү қатарларын айырып, дауыстылардың жуан-жіңішкелігін, яғни дауыстылар үндестігін сақтап көрсету) сәйкестендіре транскрипциялайды (Сыздықова, 2004).

Ғалымдардың транскрипциялаған әр ғасырдың мәтіндерінен үзінді келтірейік. XI ғасырдағы Ахмет Иассауидің «Диуани хикметі» Самарқанд (Залеман) қолжазбасының транскрипцияланған нұсқасынан үзінді:

Күлбари хали / йігірмә бешкә йетмәй
Маһу сали/ насихатлар қылар пир-у жууанны/
Өзі фәһм етмәгән йахшы йаманны/
Қуруб дамйн кәззаблар кәни би пир/ тілі
Мәкр-у хилә қылғаны тасхир/ аны тәзуир
Дүр шайтандын а'лә/ қопр йүзі қара

XII ғасырдағы Ахмет Йүгнекидің «Хабатул хақайық» шығармасынан үзінді:

Илаһи өкүш хамд айурмен сеңа
Сениң рахматиндин умармен өң-а
Сана му айугай бу тилим
Унарча айайын йары бер меңа
Сениң барлығыңға тануғлуқ берүр
Жумат жануар учған йүгүрген нең-а

*Сениң бирлығыңға далил арқаған
Булуր биър нең ичра далиллар мың-а.*

XIV ғасырдағы Сейф Сараидің «Гүлістан бит-түрки» шығармасынан үзінді:

*Алтун қанатын ачты есә субх шунқары
Көк көлгә батты жумлә кәвакиб кәбутәри.
Асфәндәри Рум чықып тиксә 'әләм
Болуп көруп хәзимәт аны Шам ләшкәри.
Төкти қырмызы қан, оқытып чирх тасына
Туннуң йурәк тамырын ачып, субх шиштәри
Қушлар көруп хавада аны башлады рәван*

XVII ғасырдағы Әбілғазы баһадүр ханның «Түркі шежіресі» шығармасынан үзінді: *Артұқ бөке бин Толы хан нәсілінен ерді хан көтерділер Ғали ойратке Бағдад хәкімі ерді Мосы бин Ғали бин Байду бин Тарағай бин Ғалаку ханны хан қылдылар Арба хан бірлән ұрұшыб ғалыб келді тақы Арба ханны өлтүрді мемлекетіні тахт тәсарафға кіркүзді ол уақытда Шейх Хасан Жалайрке аңа Шейх Хасан Бузруг дерлер Румның хәкімі ерді ол Мосы болғанын ешітіб Махмұд бин йол құтлұқ бин Тимур бин Анбаржу бин Менку бин Ғалаку ханны хан қылыб Румдын уа Кәржиден ләшкері газім жамиғ қылыб Иран тарафыға мәтаужаһ болды.*

Берілген үзінділерден көріп отырғанымыздай, авторлар бірқатар сөздерді әртүрлі транскрипциялаған. Мәселен, XI ғасырдағы Ахмет Иассауидің «Диуани хикметінде» қыпшақ тіліне тән *ы-і, а-ә, ұ-ү* дыбыстарының үндестігі барлық уақытта сақталмаған. XII ғасырдағы Ахмет Йүгнекидің «Хабатул хақайық» мәтіні *ы-і, а-ә, ұ-ү* дыбыстар үндестігімен транскрипцияланбаған. XIV ғасырдағы Сейф Сараидің «Гүлістан бит-түрки» мәтінінде сөздердің жіңішкелік үндестігін сақтау үшін *ä ö* сияқты умлаут белгісі қолданылған. «Жамиғ-ат тауарихта» мәтінінде *و* графемасы брефиспен *ў*, *۱* графемасы макронмен *ā* таңбасымен транскрипцияланған. Мысалы, *اولايت* – үйлаят, т.б. Араб сөздеріндегі *ع* (айын) дыбысы кейбір мәтіндерде апострофпен *‘*, кейбір мәтіндерде *g* таңбасымен транскрипцияланған. Мысалы, *та‘ала* – тағала, *‘ақл* – гақыл, т.б.

Қарахандықтар және Алтын Орда дәуірі жазба ескерткіштері мәтіндері өзбек әдеби тілінің дыбыстық ерекшелігіне сәйкес транскрипциялау басымдық алған. XVII ғасырдағы Әбілғазы баһадүр ханның «Түркі шежіресі» транскрипциялауда өзге шығармаларға қарағанда дыбыстардың жуан-жіңішкелігі ескерілген. Осыған байланысты жазба ескерткіштер мәтіндерінде бір мағынадағы сөздің әртүрлі транскрипцияланған варианттары пайда болған. Оларды графикалық, фонетикалық, грамматикалық варианттар деп бөлуге болады. Бұндай ерекшелік орыс тілінің корпусында да кездеседі: «Орфографиялық нормасы мен оның варианттары: *если* {если*}, *зделать* {сделать*}, *доволно* {довольно*}» (Савчук, 2008).

1-Кесте. – Жазба ескерткіштер мәтіндеріндегі вариант сөздер

Орфографиялық вариант		Фонетикалық вариант		Грамматикалық вариант	
норма	вариант	норма	вариант	норма	вариант
бірлән	бірлә/білән	Чыңғыз	Шыңғыз	екінің	Екінің
йол	иол	алтұн/алту н	алтын	бірісі	бірісі
барұб	баруп/барұ п	деб	теб	һәр түрлү	һәр түрлү
негоһ	неках/неко х	дағы	тағы	сусулықда н	сусулықдан
бесиор	бесиар	мұндағ	мұндақ	хабарлы	хабарлы

маңа/баң а	меңа	тірік	тірі	ачлықдан	ачлық дан
саңа	сеңа	құтлығ	құтты	қамашлар	қамаш лар
аңа	анға	уа	ва	һауаға	һауаға

Орфографиялық варианттар араб тіліндегі үш созылыңқы және үш қысқа (фатха, кесра, дамма) дауысты дыбыстарын кирилл графикасымен транскрипциялауда дауыстыларды дәлме-дәл бере алмайды. Сол сияқты *ج* (ж), *ك* (к), *ب* (б) дауыссыздары жазба ескерткіштер мәтіндерінде екі-үш дыбыстың функциясын атқарған. Мәселен, *ج* (ж) әрпі бірде *ж*, бірде *ч*, бірде *ш* дыбыстарының функциясын, *ك* (к) әрпі бірде *к*, бірде *г* және *з* дыбыстарының функциясын, *ب* (б) әрпі сөздің соңғы позициясында бірде *б*, бірде *п* графемаларымен таңбаланған. Сондай-ақ, орфографиялық варианттар түрін көбейтетін кірме араб, парсы сөздерін әртүрлі нұсқада транскрипциялауда көрініс табады: «көп» сөзінің синонимі ретінде парсы сөзі бірде *бесиор*, бірде *бесиар*, бірде *бисйар* деп транскрипциялана берген. Орта ғасыр жазба ескерткіштерінің тілі аралас тілде жазылғандықтан, қыпшақтық, қарлұқтық, оғыздық белгілері мен архаикалық элементтеріне қарай фонетикалық варианттар да пайда болған. Кейбір мәтіндерінде қосымшалар түбір сөзден бөлек жазылған. Оның себебі араб графикасында өзінен жалғастырып жазбайтын жеті таңба бар. Сондықтан болса керек, мәтінде қалай жазылса, солай транскрипцияланған. Осындай тұрақты орфографиялық норма болмағандықтан, транскрипциялауда да ала-құлалық тудырған. Сондықтан ортағасыр транскрипцияланған мәтіндердің танымдылығын арттыруда лингвистикалық белгіленімдерінің графикалық, орфографиялық, фонетикалық, орфографиялық варианттарды ескеруіміз қажет. Яғни, олардың түрлі варианттарын корпустың лингвистикалық белгіленім жүйесіне енгізуіміз қажет. Осылайша корпуста лексика-грамматикалық іздеу жүйесінде варианттардың барлық түрі беріледі. Сондай-ақ, әртүрлі нұсқада транскрипцияланған сөздердің қай варианты басым екендігін анықтауды қажет етеді. Лингвостатистикалық талдау нәтижесінде ең көп кездесетін орфографиялық варианттар – *а* мен *ә*, *ы* мен *і*, *у* мен *ұ* дыбыстарды таңбалайтын графемалар аралығында. Осындай транскрипциялаудағы ала-құлалық, әсіресе, қарахандықтар мен Алтын Орда дәуіріндегі жазба ескерткіштер мәтіндерінде көбірек кездеседі.

Сонымен араб жазулы жазба ескерткіштеріне лингвистикалық белгіленім жүйесін арабграфикалық мәтіндеріне емес, транскрипцияланған мәтіндеріне қойылады. Лингвистикалық белгіленім лексикалық және грамматикалық белгіленімдерін қамтиды. Корпусқа енетін жазба ескерткіштер мәтіндеріне лексикалық және грамматикалық белгіленім мынадай ретте көрініс табады:

Сөзтізбе. Транскрипцияланған мәтіндегі әрбір лексикалық бірлік сөзтізбеге алынады. Онда сөздің негізгі нұсқасы беріледі.

Вариант. Мәтіндегі бір мағынадағы әрбір сөздің түрлі нұсқадағы көрінісі. Сөзтізбедегі орфографиялық, фонетикалық варианттары беріледі. Сөздердің варианттары неғұрлым көп берілсе, соғұрлым іздеу жүйесінде танылуына мүмкін болады.

Лемма. Сөздің бастапқы тұлғасы, түбірі беріледі.

Лексикалық қабаты. Лексикалық бірліктің этимоны беріледі.

Мағынасы. Лексикалық бірліктің мәнмәтіндегі мағынасы беріледі.

Сөз табы. Лексикалық бірліктің сөз табына қатыстылығы анықталады.

Тұлғасы. Негізгі және туынды тұлғасы анықталады.

Қосымша. Көптік, тәуелдік, септік, жіктік жалғаулары мен сөзтудырушы жұрнақтары анықталады.

Арабграфикалы мәтіндерге арналған лингвистикалық белгіленімдер бағдарламасын жұмыс істеу механизмдерін қалай әзірлейміз? Тегтер дегеніміз – белгілі бір мәтіннің лексикалық-грамматикалық аннотациясын автоматты түрде жүргізуге қабілетті бағдарлама. Бағдарламаның көмегімен мәтіндегі әрбір грамматикалық дұрыс сөзге оның бастапқы формасы (лемма), сөйлеу бөлігі және грамматикалық көрсеткіштер жатады. (мысалы, септіктер, сөздің жеке немесе көпше түрі, етіс, шақ, етістік категориялары). лексикалық-грамматикалық аннотациясын автоматты түрде енгізудің мынадай бағдарламалар қолданылады:

- Google кестесі;
- Python бағдарламалау тілі;
- Django Web сервер бағдарламасы;
- MySQL мәліметтер қорын басқару жүйесі.

Google кесте онлайн бағдарламасы – мәтіндерді жиықтауға және оларды теңестіруге ыңғайлы құрал. Бұндай жиналған мәтіндер Google кесте файлынан тікелей MySQL мәліметтер қорын басқару жүйесіне жүктеуге де жеңіл. Сонымен қатар Notepad++ мәтіндік процессор бағдарламасы қолданылады. Бұл бағдарлама тарихи мәтіндерді сұрыптауға және статистикасын алуға көмектеседі. Осылайша тарихи ішкорпусты интернетке жариялау үшін Django вебсервері қоланылады. Бұл сервер қолданушының сұрауларын қамтамасыз етеді. Серверді MySQL мәліметтер қорын басқару жүйесімен байланыстыратын ортақ Processing.py бағдарламасы жасақталды. Бұл бағдарлама Python тілінде жазылған және тарихи ішкорпустағы іздеу функцияларын атқарады. Осылайша ішкорпустың әр сөзіне лингвистикалық паспорт әзірленді. Оған арнайы паспорт форматы мен бағдарламасы жасақталды. Ішкорпустың лингвистикалық паспортының сұлбасы 1-суретте көрсетілген.

2-Кесте. – Тарихи ішкорпустың лингвистикалық паспорты

Сөзтізбе	Сөз	һәр	тұрұрлар
	Лемма	һәр	тұр
	Вариант	хәр	турурлар
Лексикалық белгіленім	Лексикалық қабаты	парсы	төл
	Мағынасы	әр	тұр
Грамматикалық белгіленім	Сөз табы	есімдік	етістік
	Тұлғасы	түбір	негізгі
	Қосымша	-	-лар: көптік жалғау

Паспортта әр тарихи сөздің *сөз*, *лемма*, *вариант*, *лексикалық қабаты*, *мағынасы*, *сөз табы*, *тұлғасы*, *қосымша* сипаттары (разметка) көрсетіледі. Бұл сипаттардың бәрі алдың ала анализатордан өткізіліп, мәліметтер қорын басқару жүйесіне де жылдам іздеуге ыңғайлы етіп сақталады. Жалпы ішкорпустың бағдарламалық құрылымы 1-суретте көрсетілген.

1-Сурет. – Тарихи ішкорпустың бағдарламалық құрылымы

Тарихи ішкорпустағы бағдарламалық архитектурасы client-server және MVC (Model-View-Controller) технологияларын пайдаланы отырып, әзірленеді. Мұндағы Model – тарихи ішкорпустың мәліметтер қорын жинақтайтын жүйе. View – пайдаланушыға жұмыс істеуге арналған интерфейс сұлбасы. Controller іздеу функцияларын орындауға және View мен Model-ді өзара біріктіруге қызмет етеді.

Қорытынды

Қорыта келгенде, тарихи ішкорпусқа араб графикасынан кирилл графикасына транскрипцияланған мәтіндерге лингвистикалық метабелгіленімдерді енгізу үшін төмендегідей зерттеулер жасалды:

- корпусқа еніп отырған XI–XVII ғғ. жазба ескерткіштері мәтіндерінің араб графикасынан кирилл графикасына транскрипцияланған мәтіндерді саралағанымызда, бір кезеңге жататын мәтіндердің өздері әртүрлі транскрипцияланған. Олардың ішінде Қарахандықтар және Алтын Орда дәуірі жазба ескерткіштері мәтіндері өзбек әдеби тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне сәйкес транскрипцияланған;

- транскрипциялауда әртүрлі орфограмманы тудырған дауысты, дауыссыз дыбыстардың негізінде орфографиялық, фонетикалық, грамматикалық варианттар анықталды;

- лингвостатистикалық талдау нәтижесінде ең көп кездесетін орфографиялық варианттар – *a* мен *ə*, *y* мен *i*, *u* мен *ұ* дыбыстарды таңбалайтын графемалар;

- транскрипцияланған мәтіндер бойынша лексика-грамматикалық белгіленімдер жүйесі әзірленді;

- транскрипцияланған мәтіндерге арналған лингвистикалық белгіленімдер бағдарламасының жұмыс істеу механизмдері сипатталды.

Сонымен тарихи ішкорпусқа енетін мәтіндерге лексикалық, семантикалық белгіленімдердің қоюлуы, талданған мәтіндердің көпшілікке қолжетімді болуы – диахрондық лингвистиканы сапалы зерттеуге мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысы BR11765619 «Мемлекеттік тілдің ақпараттық-инновациялық базасы ретіндегі қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеу: ғылыми-зерттеу және оқыту интернет-ресурсы» атты бағдарламалық-нысаналы зерттеу аясында әзірленді.

Әдебиеттер

Гаврилова Т. С., Шалганова Т. А., Ляшевская О. Н. (2016) [К задаче автоматической лексико-грамматической разметки старорусского корпуса XV-XVII вв](#) // Вестник ПСТГУ. Серия III: Филология. 2016. Вып. 2 (47). С. 7 – 25.

Бембеев Е.В. (2012) Коллекции рукописей на старокалмыцком (ойратском) языке XVII–XIX вв. в свете компьютерной обработки: постановка проблемы // Информационные технологии и письменное наследие. El'Manuscript-2012: Материалы IV международной научной конференции (Петрозаводск, 3–8 сентября 2012 г.). Петрозаводск, Изhevск, 2012. С. 31–34.

Corpus of Historical Portuguese. <https://www.clarin.eu/resource-families/historical-corpora>.

Vatri A, McGillivray B. (2018) The Diorisis Ancient Greek Corpus Linguistics and Literature. Research Data Journal for the Humanities and Social Sciences. Издатель: Brill E-ISSN:2452-3666. 2018. page 55–65 /https://brill.com/view/journals/rdj/3/1/article-p55_55.xml

Симон Э. (2014) Здание корпуса из древневенгерских кодексов. In: [Каталин Э. Поцелуй \(ред.\): Эволюция функциональной левой периферии в венгерском синтаксисе](#). Оксфорд: Издательство Оксфордского университета, 2014 г.

Сердюченко Г. П. (1967) Русская транскрипция для языков зарубежного востока. – Москва: Наука, 1967. С 359.

Фазылов Э.И. (1971) Староузбекский язык. Хорезмские памятники XIV века. – Т.2. Ташкент: Фан, 1971. – 778 с.

Иванов С. Н. (1969) Родословное древо тюрок Абу-л-Гази-хана. – Ташкент: изд.«Фан» Узбекской ССР, 1969 г. С 202.

Әбілқасымов Ә. (2001) Әбілғазы ханның «Түркі шежіресі» және оның тілі. – Алматы: Арыс, 2001. – 246 б.

Сыздықова Р. (2004) Ясауи «Хикметтерінің» тілі. – Алматы, Сөздік-Словарь, 2004. – 552 б.

Савчук С.О. (2008) Корпус текстов XVIII века в составе национального корпуса русского языка: проблемы и перспективы. 25 июнь 2008 / <http://textualheritage.org/it/el-manuscript-08-/xviii.html>

References

Gavrilova T. S., Shalganova T. A., Lyashevskaya O. N. (2016) K zadache avtomaticheskoy leksiko-grammaticheskoy razmetki starorusskogo korpusa XV-XVII vv [On the problem of automatic lexico-grammatical marking of the Old Russian corpus of the XV-XVII centuries] // Vestnik PSTGU. Seriya III: Filologiya. 2016. Vyp. 2 (47). S. 7 – 25. [in Russian]

Bembeyev Ye.V. (2012) Kollektzii rukopisey na starokalmytskom (oyratskom) yazyke XVII–XIX vv. v svete komp'yuternoy obrabotki: postanovka problemy [Collections of manuscripts in the Old Kalmyk (Oirat) language of the 17th–19th centuries. in the light of computer processing: problem statement] // Informatsionnyye tekhnologii i pis'mennoye naslediye. El'Manuscript-2012: Materialy IV mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii (Petrozavodsk, 3–8 sentyabrya 2012 g.). Petrozavodsk, Izhevsk, 2012. S. 31–34. [in Russian]

Corpus of Historical Portuguese. <https://www.clarin.eu/resource-families/historical-corpora>. [in English]

Vatri A, McGillivray B. (2018) The Diorisis Ancient Greek Corpus Linguistics and Literature. Research Data Journal for the Humanities and Social Sciences. Издатель: Brill E-ISSN:2452-3666. 2018. page 55–65 /https://brill.com/view/journals/rdj/3/1/article-p55_55. Xml [in English]

Ester Simon. (2014) Zdaniye korpusa iz drevnevengerskikh kodeksov [The building of the building from the ancient Hungarian codes] In: Katalin E. Potseluy (red.): Evolyutsiya funktsional'noy levoy periferii v vengerskom sintaksise. Oksford: Izdatel'stvo Oksfordskogo universiteta, 2014. [in English]

Serdyuchenko G.P. (1967) Russkaya transkriptsiya dlya yazykov zarubezhnogo vostoka [Russian transcription for languages of the foreign east] – Moskva: Nauka, 1967. S 359. [in English]

Fazylov E.I. (1971) Staryy uzbekskiy yazyk. Pamyatniki Khorezma v 14 veke. [Old Uzbek language. Khorezm monuments of the 14th century] - T.2. Tashkent: Fan, 1971. - 778 s. [in Russian]

Ivanov S. N. (1969) Genealogicheskoye drevo tyurka Abu-l-Gazi-khana [Family tree of the Turks Abu-l-Ghazi Khan] - Tashkent: izd-vo "Fan" Uzbekskoy SSR, 1969. S 202. [in Russian]

Äbilqasimov Ä. (2001) Äbilğazi xannıñ «Türki şejiresi» jäne onıñ tili. – Almatı: Arıs, 2001. – 246 b. [in Kazakh]

Sızdıqova R. (2004) Yasawı «Xikmetteriniñ» tili [Yasawi "Hikmetterinin" tili] – Almatı, Sözdik-Slovar, 2004. – 552 b. [in Kazakh]

Savchuk S.O. (2008) Korpus tekstov XVIII veka kak chast' natsional'nogo korpusa russkogo yazyka: problemy i perspektivy. 25 iyunya 2008 g. [Corpus of texts of the 18th century as part of the national corpus of the Russian language: problems and prospects] // <http://textualheritage.org/lt/el-manuscript-08-/xviii>. Html. [in Russian]

Ш.Б. Сейітова^{1*}, Б.А. Абдыханова²

¹Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан;

²Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан

*e-mail: s_seitova@inbox.ru

ГИДРОНИМ АТАУЛАРЫНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫ (ШҚО, АЛТАЙ ӨңІРІНЕ ҚАРАСТЫ ГИДРОНИМ АТАУЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аннотация. Топонимдік атаулар тіл және нақты тарихи жағдайдан өзге басқа да ортақ қасиеттерге ие, олар белгілі бір дәрежеде адамзаттық қоғам өмірінің әлеуметтік, экономикалық және географиялық аспектілерін көрсетеді. Географиялық атауларға тән бұл ерекшелікті топонимикалық лексиканы семантикалық тұрғыдан талдау барысында аша аламыз. Бұл мақала Шығыс Қазақстан облысы, Алтай өңіріне қарасты гидронимдердің географиялық атауларының семантикасын зерттеуге арналған.

Аталмыш мақалада Шығыс Қазақстан өңірінің Алтай ауданын басып өтетін өзендер, бұлақтар, бастаулар мен көл атауларының семантикалық ерекшеліктерін анықтай отырып, гидронимдік идентификациясын жүйелеуге әрекет жасалады. Өйткені гидронимдік жүйенің атауларға бай болуы ең алдымен көшпенді шаруашылықтың табиғи су көздеріне деген сұраныстарымен анықталады. Бұдан ата-бабамыздың көшпенді өмір салтындағы судың маңызы мен тарихта өте ертеден орын алған гидронимдік атаулар анықталып, лингвистикалық тұрғыдан кешенді талданады. Шығыс Қазақстан облысы, Алтай өңіріне қарасты гидронимдердің географиялық атауларының семантикасын талдау барысында анықталған негізгі мәселелердің бірі – осы өңірде қазақ ұлтына тән этнонимдердің жоқтығы. Мақалада оның негізгі себептері қарастырылып, талданды. Сондай-ақ, Шығыс Қазақстан облысына қарайтын басқа өңірлердің географиялық нысан атауларына салыстырмалы талдау нәтижесінде Алтай өңірінің басқа қазақ өңірлердегі атаулардан басты айырмашылығы анықталды. Гидронимдер семантикалық негізде жүйелене отырып, 14 топқа жіктеліп қарастырылды, оның ішінде, физикалық-географиялық ерекшеліктері мен сипаттамалары көрсетілген атаулар; құрамында фитонимдер бар гидронимдер; құрамында зоонимдер бар гидронимдер; халықтың әлеуметтік өмірі мен рухани мәдениетіне байланысты гидронимдер; құрамында антропонимдер бар гидронимдер және эмоционалды реңкті гидроним атаулары.

Тірек сөздер: топоним, гидроним, лексика-семантика, лингвистикалық талдау, гидронимдер жүйесі, Шығыс Қазақстан, Алтай ауданы.

Ш.Б. Сейітова^{1*}, Б.А. Абдыханова²

¹Alikhan Bokeikhan University, г. Семей, Казахстан;

²Университет имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан

*e-mail: s_seitova@inbox.ru

СЕМАНТИЧЕСКИЙ СОСТАВ ГИДРОНИМОВ (НА ОСНОВАНИИ ГИДРОНИМИИ ВКО, РАЙОНА АЛТАЙ)

Аннотация. Топонимические имена, помимо языка и конкретной исторической ситуации, имеют и другие общие черты, которые в определенной степени отражают социальные, экономические и географические аспекты жизни человеческого общества. Эту особенность, присущую географическим названиям, мы можем раскрыть в процессе семантического анализа топонимической лексики. Данная статья посвящена изучению семантики географических названий гидронимов Восточно-Казахстанской области, Алтайского края.

В данной статье предпринята попытка систематизировать гидронимическую идентификацию, определив семантические особенности названий рек, ручьев, истоков и озер, протекающих по району Алтай Восточно-Казахстанского региона. Насыщенность гидронимной системы названиями определяется прежде всего требованиями кочевых хозяйств к природным водным источникам. Поэтому значение воды в кочевом образе жизни наших предков и гидронимических имен, имевших раннее место в истории, определено и комплексно проанализировано с лингвистической точки зрения. Одной из основных проблем, выявленных в ходе анализа семантики географических названий гидронимов Восточно-Казахстанской области, Алтайского края, является отсутствие в данном регионе этнонимов, характерных для казахской нации. В статье рассмотрены и проанализированы его основные причины. Также в результате сравнительного анализа названий географических объектов других регионов, обращенных к Восточно-Казахстанской области, было выявлено главное отличие гидронимов Алтайского края от названий гидронимов других казахских регионов. Гидронимы были классифицированы с систематизацией на семантической основе на 14 групп, в том числе: названия с указанием физико-географических особенностей и характеристик; гидронимы, содержащие фитонимы; гидронимы, содержащие зоонимы; гидронимы, связанные с социальной жизнью и духовной культурой населения; гидронимы, содержащие антропонимы, и гидронимы с эмоциональным оттенком.

Ключевые слова: топоним, гидроним, лексико-семантика, лингвистический анализ, система гидронимов, Восточно-Казахстан, район Алтай.

Sh.B. Seiitova^{1*}, B.A. Abdykhanova²

¹Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan;

²Shakarim University of Semey, Semey, Kazakhstan

*e-mail: s_seitova@inbox.ru

SEMANTIC COMPOSITION OF HYDRONYMS (BASED ON HYDRONYMY OF EK, ALTAI DISTRICT)

Annotation. Toponymic names, in addition to language and a specific historical situation, have other common features that to a certain extent reflect the social, economic, and geographical aspects of human society. We can reveal this feature inherent in geographical names in the process of semantic analysis of toponymic vocabulary. This paper is dedicated to the study of the semantics of geographical names of hydronyms of the East Kazakhstan region, the Altai territory.

In this study, an attempt will be made to systematize the hydronymic identification by defining the semantic features of the names of rivers, streams, sources, and lakes flowing through the Altai region of the East Kazakhstan region, because the saturation of the hydronymic system with names is determined primarily by the requirements of the nomadic economy for natural water sources. It follows from this that the significance of water in the nomadic lifestyle of our ancestors and the hydronymic names that had a very early place in history were determined and comprehensively analyzed from a linguistic point of view. One of the main problems identified during the analysis of the semantics of geographical names of hydronyms of the East Kazakhstan region, the Altai region, is the absence of ethno-toponyms in this region characteristic of the Kazakh nation. The study discusses and analyzes its main causes. Also, as a result of a comparative analysis of the names of geographical objects of other regions facing the East Kazakhstan region, the main difference between the hydronyms of the Altai territory from the names of hydronyms of other Kazakh regions was revealed. Hydronyms were classified with systematization on a semantic basis into 14 groups, including names indicating physical and geographical features and characteristics; hydronyms containing phytonyms; hydronyms containing zoonyms; hydronyms associated with the social life and spiritual culture of the population; hydronyms containing anthroponyms, and hydronyms with an emotional connotation.

Keywords: toponym, hydronym, lexico-semantics, linguistic analysis, system of hydronyms, East Kazakhstan, Altai region.

Кіріспе

Кез келген нақты географиялық нысанның өз атауы бар. Осы атаулардың пайда болу тарихын зерттеу арқылы ұлттың мәдениеті мен өмірі туралы құнды ақпарат аламыз. Ономастика - бұл күрделі ғылыми лингвистикалық пән, оның проблемалары мен оларды шешудің әдістері бар. Ономастикалық зерттеулер этникалық тарихты, олардың көші-қон жолдарын, бұрынғы тіршілік ету ортасын, тілдік және мәдени байланыстардың ежелгі күйлерін анықтауға ықпал етеді. Топонимика, ономастиканың бір саласы ретінде әлеуметтік-тарихи, саяси және экономикалық факторларға байланысты қоғамдағы көптеген өзгерістерден ақпарат береді.

Мақаланың өзектілігі Шығыс Қазақстан облысы, Алтай өңірі топонимикасы тақырыбының жеткіліксіз зерттелуімен, Алтай өңіріне қарасты топонимдерді зерттеуде лингвистикалық тәсілмен шектелмей, оны жергілікті тұрғындардың этнографиялық және дүниетанымдық дәстүрлерімен байланысты қарастыруда болып табылады. Алтай өңірі топонимиясына арналған ғылыми еңбектер өте аз, ол еңбектерде ірі географиялық нысандар ғана қарастырылғанын ескерсек, осы өңірді зерттеу дәрежесінің жеткіліксіз екенін көреміз. Бұл өңірдегі әр атауды зерттеу арқылы, әр атаудың лексикалық қабатындағы тарихи, әлеуметтік, мәдени т.б. ақпараттарды меңгереміз. Ал Алтай өңірінің көп бөлігін гидронимдер құрайды.

Топонимикалық лексиканы зерттеу мәселелеріне қатысты славян, фин-угор, түркі, палеоазиялық және әлемнің басқа халықтарының топонимиясын қарастыратын көптеген лингвистикалық еңбектер бар. Бұл ретте географиялық атауларды зерттеушілерді ойландыратын сұрақтар: «Табиғи және жасанды түрде пайда болған географиялық нысандар атауына тән жалпы принциптер қандай?», «Атаулар беруде географиялық реалийлердің қандай белгілері ескеріледі?», «Топонимдік атауларда кездесетін тұрақты қолданыстағы жекелеген лексемалардың өнімділігі, қолданылуы қандай?» т.с.с. Зерттеулер бойынша, топонимдік атаулар семантикалық құрамы бойынша белгілі бір қасиеттеріне байланысты топтастырылады, мысалы, кісі есімдері, жергілікті тұрғындардың қандай да бір ерекшелігіне қарай, көлдер, таулар мен төбелер, теңіз жағалауларының белгілері, өсімдіктер, судың түсі, ағыстың табиғаты және тағы басқа қасиеттер топоним атауларын түзеді. Жалпы, гидроним атауларына: а) ағаштардың, қалақайлардың, жүзімнің, қамыстың

атаулары; б) ағаштар жиынтығының белгілері; в) топырақтың ерекшеліктері; г) судың түсі; д) өзен немесе оның ағысының ерекшеліктері; е) қоршаған ландшафт ерекшеліктері; ж) су объектісінің түрін нақты анықтау; з) өткелдердің, бөгеттердің және басқа да құрылыстардың белгілері; и) облыстың шекарасын, шегін белгілеу; к) жануарлардың атаулары негіз болады. Географиялық атаулар нысанға оның көптеген белгілерінің ішіндегі ең негізгісін, ең көрнектісін беру нәтижесінде пайда болады, ол объектілерді бақылау, бағамдау арқылы беріледі.

Адамзат тіршілігінің қайнар көзі су екенін ескерсек, ескі тұрақтар, қалалар мен қоныстар ең алдымен өзен бойында орын тепкені белгілі. Оны тарихи-археологиялық деректер мен ақпараттар дәлелдей түседі. Сол себепті де алғашқы географиялық терминдер мен жер-су атаулары суға, өзен-көлге байланысты қалыптасқан десек қателеспейміз. Сол себепті де гидроним құрамындағы терминдер арқылы су нысандарының түрін, сипатын және басқа ерекшеліктерін анықтауға болады. Гидронимдер құрамындағы индикатор терминдердің гидрологиялық нысандардың сипатына қарай идентификациялау мәселелері топонимикадағы күрделі зерттеу болып табылады.

Материал және әдістер

Мақалада кешенді зерттеу әдістері қолданылды. ШҚО, Алтай өңіріне қатысты жер-су атауларына лингвомәдени талдау, интерпретациялау, контекстік талдау, саралау және сипаттама, атаулардың тарихпен байланысын ашып көрсету үшін салыстырмалы әдістер қолданылды. Сондай-ақ, қойылған міндеттерді шешу үшін этимологиялық және салыстырмалы-салғастырмалы зерттеу әдістері қолданылды. Осы тәсіл шеңберінде географиялық кеңістік топонимиясы тарих тұрғысынан, семантикалық сәйкестік, әлеуметтік шарттылық принциптері тұрғысынан және аумақтың байырғы тұрғындарының мәдени дәстүрлеріне сәйкес зерттелді.

Әдебиетке шолу

Қазақ топонимика саласының тарихы сонау ХХ ғасырдың 20-30 жылдарынан Ғ. Қоңқашбаев (Қонқашпаев, 1949), Е. Қойшыбаев (Қойшыбаев, 1985) еңбектерінен бастау алып, А. Әбдірахманов (Абдрахманов, 1954), Т. Жанұзақов (Жанұзақов, 1965), О.А. Султаньяев (Султаньяев, 1969), Р. Рысбергген (Рысбергенова, 1993), Ж. Манкеева (Манкеева, 1997), Е. Керімбаев (Керимбаев, 1988) сынды ғалымдардың зерттеу еңбектерінде лексика-семантикалық, құрылымдық, тарихи-мәдени, этимологиялық сипаты тұрғысынан зерттеу нысанына айналды.

Түркітанудағы топонимика саласын зерделеу Н.А. Баскаков (Баскаков, 1962), Э.М. Мурзаев (Мурзаев, 1974), А.Н. Кононов (Кононов, 1978), Г. Сагидолдагин (Сагидолдагин, 1993), С.К. Иманбердиева (Иманбердиева, 2010), Л. Нахановалардың (Наханова, 2014) еңбектерінде айқын көрініс тапты.

Топонимика саласында еліміздегі барлық жер-су аттарын топтастыру, жіктеу, лингвистика тұрғысынан талдау мақсат етілсе, бүгінгі таңдағы топонимикалық зерттеулердің бағыты кеңейіп, қазіргі тіл ғылымына жаңадан қосылып келе жатқан салаларда да ауқымды қарастырыла бастады. Соңғы жылдарда Қ.Қ. Рысбергген (Рысбергген, 2010), А.Е. Жартыбаев (Жартыбаев, 2006), Б.М. Тілеубердиев (Тілеубердиев, 1995), З.А. Құламанова (Құламанова, 2006), Б.Т. Тасболатов (Тасболатов, 2010), Ұ.Р. Ержанова (Ержанова, 2018) және басқа да ғалымдардың лингвистикалық сипаттағы зерттеулерін атауға болады. Топонимдердің семантикалық, морфологиялық, фоносемантикалық қырлары Г.Б. Мадиева (Мадиева, 2005), А. Мақұлбек (Мақұлбек, 2008), Э.А. Орынбетова (Орынбетова, 2010), сөзжасамдық қырлары Б. Бияров (Бияров, 2000), Ж. Бұғыбаева (Бұғыбаева, 2015), Ш. Сейітова (Адилова, Сеитова, Касымова, Долгушева, 2022) сынды ғалымдар зерттеулерінде көрініс тапты. Зерттеулер нәтижесінде көптеген топонимжасамдық мәселелердің сыры ашылды. Онда топонимдердегі сөзжасамдық құбылыстар, тілдік бірліктердің топоним жасаудағы уәжділігі, туынды мағына жасауға қатысушы морфемалар, олардың сөзжасамдық ұядағы орны т.б. турасында сөз болады. Шығыс Қазақстан өңірі топонимикасындағы гидронимия саласы Г. Мадиева (Мадиева, 1990), Б. Бияров (Бияров, 2015), А. Әлімхан (Әлімхан, 2001) тарапынан да қарастырылғандықтан, зерттеу мақаласында аталған еңбектерді негізге алдық.

Нәтижелер және талқылау

Топонимдердің семантикасын зерттеу олардың әлеуметтік маңыздылығын ескере отырып жүргізілуі керек. Бұл «атаудың негізін не құрады және объектінің нақты мазмұнын мен оның сол өңір адамдарының өміріндегі функциясын және оның өзіне телінген атпен байланысы неде» екенін анықтайды. Географиялық атаулардың семантикасын зерттеу белгілі бір географиялық нысанның

атауға ие болған кезеңіндегі мағынасын анықтауға көмектеседі, кез-келген географиялық атау пайда болған кезде оған себепші фактілер (факторлар) болады, уақыт өте келе қосымша және интралингвистикалық себептер әсерінен ол фактілер жойылып, географиялық атау ғана сақталып қалуы мүмкін. Шығыс Қазақстан облысы, Алтай өңіріне қарасты гидронимдердің географиялық атауларының семантикасын талдау барысында мына жайт айқын байқалды: 1. нысан атауына сол географиялық нысанның табиғи қасиеті немесе нысанға байланысты белгілі бір жағдай, я нысанға қатысты белгілі бір әрекетке негізделген жағдаяттар түрткі болған; 2. сол нысанға қатысты адамның іс-әрекетінен туындап, қалыптасатын атаулардың басым екендігі; 3. географиялық нысан атауларының жаппай орыс тілінде болуы; 4. орыс антропонимиясын құрайтын атауларда жеке фамилиялардан құралған атаулардың басым болуы, 5. қазақ ұлтына тән этнопонимдердің жоқтығы байқалды. Бұл енді Алтай өңірінің басқа қазақ өңірлердегі атаулардан басты айырмашылығын көрсетсе керек.

Қазақ жерлеріне орыс қоныстанушылары келіп орныққанда, игерілген жерлердің бүкіл топонимикалық жүйесін орыстар қайтадан құрып, нәтижесінде географиялық атаулар шығу тегі бойынша да, қолданылуы бойынша да жаппай орыстандырылған. Бұл Павлов ключ, Кирсанов шиш, Фыкалка, Кутиха, Соловьева ауылдары, Заимка Соколова, Половья сопка, Романовский луг, Рыжкова пасека, Рыковский лог, Осинина яма өзені т.с.с. «Русские названия в регионе стали появляться лишь в конце XVII — начале XVIII в., т.е. с началом русского этапа освоения Алтая. Они могут быть подразделены на три группы: 1) русские по происхождению и употреблению названия, созданные на основе русских корней и русских словообразовательных средств (например, реки Громотуха, Тихая, Проездная). ... Характер водного потока представлен в таких названиях рек, как Быструха, Тихая (притоки Катуня), Плесовчиха (приток Чарыша), Звончиха (приток Коксу) (Лысенкова, 2009:64). Тұрғысын ауылына қатысты мына бір келесі ақпарат та көп жағдайды аңғартады. Дерек бойынша, Тұрғысын ауылына ең алдымен қашқын шаруалар келіп қоныстанған. Ол туралы патша үкіметіне 1740 жылдары ғана белгілі болған. Бірақ олардың ауылдарын таба алмаған. Тек 1761 жылы Бұқтырма өзенінің саласы – Тұрғысын өзенінің маңында ескі сенушілердің (старообрядцы) (Бұқтырма каменщиктерінің) қонысы табылады. 1781 жылы билік ескі сенушілер (кержактар) ауылын ресми түрде мойындаған. Тұрғысын ауылының қалыптасу тарихы бойынша мынандай тарихи дерек бар: «Село Тургусун имеет более чем двухвековую историю. Основано после 1764 года. Слово Тургусун – алтайское, что означает «дикая вода». Название село получило по реке Тургусун, на берегу которого и основано село. Первыми поселенцами были ссыльные революционеры и раскольники. Дома располагались по обеим берегам. В поселке был частный магазин А. С. Сергеева. Были разъездные лавочники, которые скупали мёд, воск и другую продукцию. В Тургусуне были построены две общественные часовни. Все праздники строго справлялись в каждой семье. Также строго соблюдались свадебные обряды и крещение детей. На Масленице устраивалась катания на лошадях. Тургусунцы в большинстве были старообрядцами. В свою веру кержаки могли принимать и из других вер. Были среди кержаков «чашечные» люди. Такой человек, где бы он ни был, дома ли это, в гостях ли, он носил с собой свою чашку, ел из неё и пил. Даже во время какого-нибудь торжества, наливали ему вина только в его чашку. Выпивает и чашку за пазуху положит» (Коробейникова, 2012). Бұл – орыстар келіп қоныстанғанға дейін «Тұрғысын» атауының болғандығына айғақ материал. Жалпы, Тұрғысын өзенінің атауы моңғол тілінен енген және «буырқанған өзен» деген мағына береді.

Ғылыми жоба аясында Бұқтырма өзенінің бойын жағалай орналасқан Парыгино, Снегирево, Тургусун, Первороссийское, Богатырево, Черкайн, Маяк, Соловьево, Зубовск, Путинцево, Быково, Малеевск, Заводинка, Северное, Средигорное, Кремнюха, Маяк т.б. ауылдары мен Зырян, Серебрянск қалаларына экспедиция жасадық. Экспедиция барысында сұқбат алған орыс ұлтының тұрғындары да жер-су атауларының өздеріне дейінгі бұрынғы қазақы атауларының ұмытылып, өздері келіп қоныс тепкен кезден бергі атаулардың ғана тарихын білетіндігін айтып отыр. Осы аталған ауылдардың әрқайсысында мектепте орналасқан өлкетану мұражайы бар. Мектеп мұғалімдері ауылдың тарихын, диалектісін, салт-дәстүрлерін зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Мектеп оқушылары мұғалімдердің жетекшілігімен ауыл-аймақтың тарихын жинайды. Өкінішке орай, ондағы деректердің барлығы бергі кезеңді ғана қамтиды, яғни орыс ұлтын қазақ жерлеріне қоныстандыру саясаты жүргізілген кезеңнен бастап қана жер-су атауына байланысты ақпарат ала

аламыз. Ауылдарды аралай отырып, Кузьмина Анна Александровна, Шушмаркина Инна Владимировна, Зубова Заура Кужахметовна, Ильин Юрий Николаевич, Мыслинцева Галина Ивановна, Мысленцев Николай Терентьевич, Макарова Татьяна Ивановна, Жаңбырбаев Тоқтасын Адылканович, Дяглева Валентина Николаевна, Бурковская Надежда Владимировна, Токтаров Болат Карымгазынович, Никольников Федор Николаевич, Кабелева Лариса Михайловна, Колесниченко Снежана Ивановна, Чудинова Лариса Вячеславна, Миков Владимир Феофанович, Галина Федоровна және басқа да ауыл тұрғындарымен кездесіп, өздері қоныстанған өңірлері туралы ақпарат алдық.

Алтай өңіріне қарасты гидроним атауларында негізгі бір белгісіне орайластырып қойылған атаулардан басқа (мысалы, Глубокий, Широкая, Березовка және т.б. өзендер), бірнеше белгілері қатарласа қолданылатын (Дальняя Крутая, Малый Темный өзендері) географиялық атаулар да бар. Қосалқы атауларда негізгі және қосымша мәндегі белгіні ажыратып қарастыру қажеттілігі туындайды. Осы өңірге қатысты гидроним атауларын зерделей келе, төмендегідей топтастырдық: Өзен, бұлақ немесе олардың су ағысының ерекшеліктерін белгілеуден пайда болған гидронимдер. Гидроним атауы ағыстың немесе судың қандай да бір ерекшеліктеріне байланысты берілген, дәлірек айтқанда, ағыстың сипаты (ағыс шуы), судың температурасы, түсі, дәмі, иісі және т. б.:

ағыс сипатына қарай: Быструха өзені, Посакаушка, Тихушка, Тихая, Звончиха, Громотушка, Большая Громотушка, Прямая, Крутишка, Быстрая Долиновка, Быструшка, Громотуха, Крутая, Тихая Долиновка, Сарқырама;

гидронысанның көлеміне қарай: Большая Речка, Большая Топтушка, Короткая, Малая Громотушка, Малая Кременюха, Малая Кремнюха, Малая Крутишка, Малая Логоушка, Малая Мякотиха, Малая Осиновка, Малая Пихтовка, Малая Проездная, Малая Семёновка, Малая Смолянка, Малая Сосновка, Малая Становая, Малая Сычиха, Малая Таволжанка, Малая Тополевка, Малая Ульба, Малый Барсук, Малый Колбяный Ключ, Киши Ульби;

нысанның орналасу ретіне, бағытына қарай: Второй Ключ, Дальняя Таволжанка, Короткая 1-я, Короткая 2-я, Левая Игнашиха, Левая Короткая, Левая Нарымка, Левая Татарка, Левая Черневая, Левая Шихалиха, Нижняя Чаша, Первая Яма, Первый Ключ, Правая Черневая, Правый Проходной, Сол Нарын, Третий Ключ, Низкая Седлина, Северная;

нысанның орналасу ерекшелігіне қарай: Поперечная, Попереченка, Поперечный Ключ, Поперечный Лог, Проездная, Проходная;

гидронысан жағасының рельефті ерекшелігіне байланысты: Крутой Ключ, Крутой Лог, Долиновка, Коврижная Коровяк;

судың түсіне қарай: Рассветалёнок, Рассветалиха, Серебрянка, Солнечная;

гидронысан топырағының ылғалдылығына қарай: Мокрая Зевака, Сухая Речка, Сухова, Сухой Тургусун, Кургак Тургысын, Тесная, Мяконькая, Мякотиха, Маслянка, Масляха;

ойконим атаулары негіз болған гидронысандар: Малеевск, Быковская;

кісі аттары негіз болған гидронимдік атаулар: Выдрин Ключ, Галанин Ключ, Гашкина, Данилов Лог, Евстифеев Лог, Емельянов Лог, Журавлиный Ключ, Загуменный Лог, Зубовка, Ивановка, Игнатиха, Казённый Лог, Капитанов Лог, Китов Лог, Егорова, Калеев Ключ, Кирилка, Клементьев Лог, Колбяный Ключ, Комарова, Курбатов Ключ, Малафеев Лог, Мамонтов Ключ, Матвеева, Моисеев Лог, Нелтаеров Лог, Никитин Лог, Павлов Ключ, Пологонький Ключ, Поморов Ключ, Фёдоровка, Петрин Лог, Петров Лог, Попов Ключ, Пьянкин Лог, Тихонов Лог;

қазақ және орыс тілінің өзара әрекеттесуінен туындаған топонимия, яғни, гибриді топонимия, фонетикалық, морфологиялық, семантикалық, синтаксистік тұрғыдан трансформациялану нәтижесінде түзілген гидронысан атаулары: Дарабай, Дарабайкин, Камыс, Камысов, Ключ Маралушка, Маральник, Нарымка, Шириккайын;

жануарлар әлемімен байланысты гидронимдер: Зайчиха, Медведка, Козлушка;

топырақ құрамы, су асты топырақ құрамына орай түзілген гидронимдік атаулар: Каменушка, Краснокаменская, Моховушка;

эмоционалды реңкті гидроним атаулары: Пахотнушка, Погуляйка, Капралка, Пайвиха, Кутиха;

өсімдік белгілерімен байланысты гидронимдік атаулар: Кедровка, Пихтовка, Талды Тургысын, Таловый Тургусун, Тополевка, Черемшанка, Черневая, Орман.

Бұдан өзге Колмачиха, Забегалка, Зевака, Канавочка, Троеглазовка, Чащевитка Чистополька, Шагалёнок, Шихалиха, Лазариха, Лаптиха, Мельничная, Таволжанка сияқты гидроним атаулары бар, атау беруге негіз болған белгісі ұмытылған, сөйтсе де атауы сақталып қалған. Жергілікті тұрғындар бұл атаулардың шығу себебін түсіндіруге қиналды.

Жоғарыдағы топтастырудан белгілі болғандай, Алтай өңіріне қарасты гидронимдердің үлкен бөлігін антропотопонимдер құрайды. Жерге иелік еткен шаруалар, сол аймаққа танымал болған помещик, кулактың, патша өкіметі қайраткерлерінің есімдері, тегі және соларға қатысты пайда болған атаулар жер атауын түзуге негіз болған. Осы антропотопонимдер сол жерге қарасты су атауларына да негіз болғанын көріп отырмыз. Негізі ірі өзендердің атаулары көбінесе осы өзендердің жағасында орналасқан қалалар мен ауыл-аймақтардың топонимдік атауына негіз болады деп саналады. Алайда, Алтай өңірінен кері процес байқалады, өзен-су, өріс, шабындық, орман алқаптары сияқты географиялық нысандар атауларына ойконим атаулары берілген. Бұл жерде географиялық нысандарға ат қоюдағы қазақы таным-түсініктен алшақтық анық көрініс береді. Жалпы, Алтай өңірі бойынша сөзжасамдық және синтаксистік құралдар көмегімен атауды іргелес нысанға ауыстырудың жиілігін көреміз. Төмендегі «Новосібір облысының өзендері» атты берілген кестеге назар аударсақ, гидронимнің қандай да бір ерекшеліктеріне қарай түзілген Новосібір облысына қарасты өзен-су атаулары мен Алтай өңіріне қарасты гидроним атауларының өзара өте ұқсас екенін көреміз (кесте қысқартылып қана жасалды). Алтай өңірінен орыс халқының бейсанасында әбден орныққан атаулардың көшірмесін анық көруге болады, қазақ жеріне қоныстанған орыс халқы өз отандарының белгісін қоныстанған жерлеріне географиялық атау ретінде қондырып отырған. Ол әрине жаңа ортаға сіңіп кетуге өз көмегін тигізгені анық.

1-Кесте. – Новосібір облысының өзендері (<http://bsk.nios.ru/content/reki-goroda-novosibirska.html>)

Название	Административный район	Местоположение	Населённые пункты	Примечания
Берёзовка	Сузунский	с-з	-	Лев. приток р. Ниж. Сузун
Берёзовка	Северный	сев.	-	Бас. р. Та
Берёзовка	Мошковский	с-з	-	Прав. приток р. Обь
Берёзовка	Мошковский	ю-в	-	Бас. р. Ора
Берёзовка	Болотнинский	вост.	г. Болотное	Лев. приток р. Лебяжья
Берёзовка	Новосибирский	вост.	п. Берёзовка	Лев. приток р. Иня
Быструха	Ордынский	центр	-	Впадает в Но-восиб. вдхр.
Черемшанка	Кыштовский	с-з	д. Бол. Черемшанка (н/ж)	Прав. приток р. Уй
Черемшанка	Сузунский	с-з	с. Битки, с. Шигаево	Бас. р. Карака
Черемшанка	Болотнинский	юг	-	Бас. р. Ояш
Таволжанка	Сузунский	центр	-	Прав. приток р. Сузун
Таловка	Колыванский	ю-в	д. Таловка	Лев. приток р. Вьюна
Мал. Еловка	Тогучинский, Маслянинский	-	-	Прав. приток р. Ик
Калиновка	Болотнинский	сев.	-	Бас. р. Кунчу-рук
Солоновка	Сузунский	с-з	-	Лев. приток р. Сузун
Солоновка	Кочковский	юг	Константиновское (н/ж)	Лев. приток р. Карасук
Солоновка	Краснозёрский	вост.	п. Октябрьский, с. Петропавловка	Лев. приток р. Карасук
Солоновка	Чулымский	ю-в	-	Лев. приток р. Карасук
Северная	Болотнинский	юг	д. Киевка	Бас. р. Томь
Прямая	Маслянинский	зап.	д. Прямское	Бас. р. Бердь
Поперечная	Сузунский	с-в	п. Фёдоровский	Бас. р. Каракан
Пайвиха	Маслянинский	зап.	с. Пайвино	Лев. приток р. Бердь
Орловка	Колыванский	ю-в	д. Орловка	Лев. приток р. Вьюна
Бол. Толстуха	Маслянинский	сев.	-	Лев. приток р. Ик

1-Кестенің жалғасы

Осиновка	Тогучинский	ю-з	д. Налётиха	Лев. приток р. Укроп
Осиновка	Северный	сев.	-	Прав. приток р. Тара
Осиновка	Тогучинский	с-в	д. Осиновка	Прав. приток р. Киик
Осиновка	Сузунский	зап.	-	Прав. приток р. Мал. Чингис
Осиновка	Кыштовский	зап.	д. Ерёмينو	-

Кез келген аймақтың топонимикасы бірнеше қабаттан тұратыны белгілі. Шығыс Қазақстан өңірінің топонимдік атаулары пайда болу уақыты бойынша әртүрлі бірнеше хронологиялық қабаттардан тұратындығы анықталған: түркі (ежелгі түркі қабаттары), моңғол, орыс қабаттары. Шығыс Қазақстан облысы, Алтай өңірі бойынша ғылыми экспедиция нәтижесі көрсеткендей, бұл аймақтың топонимикасын негізінен орыс топонимиясы құрайтындығын көрсетті. Яғни топонимдік атаулардың ең соңғы қабаты ғана кеңінен таралып, сақталып қалған. Орыс тілінен енген топонимиялық атаулардың қалыптасу кезеңдерін ғалым М. Мырзахметов екі кезеңге бөліп қарастырады: Патшалы Ресей дәуіріндегі топонимиялық атаулар және қазан төңкерісінен кейінгі атаулар (Мырзахметов, 1993). Қазіргі таңда, орыс атауларын біз шағын елді мекендердің атауларынан, егістіктердің, шабындықтардың, шатқалдардың, шабындықтардың, өзен-көл, таулардың атауларынан табамыз. Шығыс Қазақстан облысының басқа өңірлерінде, мысалы, Катонқарағай, Аягөз аймақтарында топонимдік атаулардың көне түркілік, моңғол қабаттары (мысал үшін, Арғұт, Китің, Қотанемел таулары, Арқат, Көкідаба асулары, Бақанас, Барынду, Бұланты, Далынтай, Күрті, Қаба, Қалғұтты өзендері, Дарбы шыңы, Қарагем, Қаумыш көлдері, Қарлак, Мұқыр, Қисанбы Сырты, Қоңқай, Дағанды, Ласты-Шорға сияқты қыстақ, жер атаулары, т.с.с.) (Сейітова, 2020:8), көбірек кездескен болса, Алтай өңірі орыс қоныстанушыларының көбірек келген жері болғандықтан, нақтырақ айтқанда, патша заңы бойынша көптеген қоныстанушылар лек-легімен жіберілгендіктен, оған мына тарихи дерек дәлел: «В первой половине XVIII в. на государственной границе, проходившей тогда по р. Бухтарма, появились первые русские поселения. Сюда бежали мастеровые с Колывано-Воскресенских заводов, приписные крестьяне, солдаты. Новоселов стали называть «алтайскими каменьщиками». В конце XVIII в. В районе Усть-Каменогорска образуется четыре «русских» приписных волости: Усть-Каменогорская, Убинская, Крутоберезовская и Бухтарминская. В совокупности в них начитывалось 38 населенных пунктов, в которых проживало 6567д.м.п.» (Шиловский, 2010:79), (Егоров, 1984), әрі патша заңы бойынша барған жерлерінде жер атауларын переселенецтердің қалауы бойынша өзгертуге мүдделі болғандықтан, топоним атауларына орыс тілді атаулар негіз болған. Тіпті, тарихи құжаттар, картографиялық, географиялық, әдеби және басқа да дереккөздер бұрынғы уақытта осы аймақтың барлық өңірінде орыс атауларының болғандығын көрсетіп отыр. Жергілікті тұрғындардың ішінде қазақ ұлтының өкілдері өздерінің ата қоныстарын ресми құжаттарда орысша атау болса да, бала кезінен құлағына сіңісті болған қазақы атауларды ауызекі тілде қолданатындығын байқадық. Алтай өңірінің жергілікті тұрғыны, кәсіпкер ағамыз Жаңбырбаев Тоқтасын Адылкановичтің айтуынша, қазақтар күнделікті қолданыста «Березовка» ауылын ежелгі атауы бойынша «Құндызды», «Красная поляна» ауылын «Қызылжар», «Зыряновск» қаласын «Көктас», «Белок» тауын «Қызылтас» деп атайды. Ағамыздың айтуы бойынша, «Чиркайн» сөзі әу баста «Шырқайың» сөзінен шыққан. Ауылды шыр айландыра қайың өскен. Атау содан қалыптасқан. Кейінгі жылдары «Шірікқайың» деп атап жүргендігін айтты. Бірақ, ағамыз ол атаумен келіспейді, дұрысы «Шырқайың», әуелде солай аталғандығын айтты. Біздің ойымызша, қазақы таным тұрғысынан да, логикалық ойлау тұрғысынан да «Шырқайың» деген атау орынды. Тоқтасын ағамыздың айтуында, «Құндызды» өзенінің жоғары жағында үш ауыл болған. Сол ауылдың бірі «Аюлы» ауылы. Қалған ауылдардың атауы ол кісінің есінде қалмаған. «Аюлы» ауылында өзінің арғы атасы тұрған, ата қонысы. Аюлыда үш отбасы тұрған: Жаңбырбаевтар, Оразаевтар және Құттыбаевтар. Жаңбырбаевтардың қазіргі ұрпақтары да осы елдімекенде тұрып жатыр: «Менің анам мүлде орысша білмеген. Тек қазақша сөйлейтін. Сол кезде осы жерлердің барлығын қазақша атаумен айтып отыратын. Бірақ, соның барлығы ұмытылып қалды» [Хабаршы: Жаңбырбаев Т.А.]. Быковоға сапарымызда оқу-тәрбие жұмысының завучы Лариса Михайловна Кобелева бұл ауыл Иван Быков деген кісінің тегімен

аталғандығын айтты. И. Быков мектептің завучы болған. Бірінші келіп орныққан. Дәл сол сияқты Зубовка станциясы да ең алғаш келіп орналасқан кісі тегіне байланысты берілген, Зубов 4 ағайынды болған, станциядан бөлек осы атаумен ауыл, заимка, тау бар. Хабарламашының айтуынша, қазір Зубовтардың 5-6-шы ұрпақтары осы ауылда тұрып жатыр, Зубовтардың осы елді мекендегеніне шамамен 130-150 жыл болған екен: «Как нога Зубова наступила на эту землю, с тех пор так и называются» [Хабаршы: Тертичная Любовь Леонидовна]. Осы мәліметтердің барлығы Алтай өңіріне қоныстанушылардың қазақ даласының ешбір заңдылығын сақтамастан, жүйсіз атаулар қойғандығын көрсетеді. Осы көріністің тағы бір мысалы ретінде «Кутиха» (өзен), Зубовка (ауыл) атауларының мағынасына мән берсек: «Кутиха..., а отчего село назвали кутихой? Много кутят здесь, что-ли? – Да уж кутят иной раз так кутят... Да и работают. Кутиху прозвали вот по этой речке Кутихе. Там Кутиха. Из –под Щебнюхи бежит. На этой-то речушке и срубили первые избы наши деды в одна тысяча восемьсот пятьдесят седьмом году. Поставили за лето пять домов. Это семьи Поземина, Новикова, Матвеева, Анфилофьева, Галактионова. Речка почти всегда с промутью шла, ее и прозвали Кутихой (Егоров, 1984), «Большинство здешних деревень названо по именам первых поселенцев: Зубовка, Соловьево, Малеевка, Быково, Богатырево (Лухтанов, 2006).

Алтай өңірінің Шығыс Қазақстан облысына қарасты басқа өңірлерден тағы бір ерекшелігі гидрометеорологиялық факторларды сипаттайтын метеонимдер мен анемонимдер жергілікті топонимдерде мүлдем көрініс таппаған. Қазақы танымда: «Ауа-райының құбылысына (жайлы, жайсыздығына) байланысты топонимдер тобы мал баққан көшпелі елдің тұрмысымен тығыз байланысты жайттарды анық көрсетіп отырған. Әсіресе, ауа-райының ыстық-суықтығын мал жайылатын жердің жайлы-жайсыз, қолайлы-қолайсыздығын да жер-су атаулары арқылы біліп отырған. Ауа-райының суықтығын, боранды, желді, қары қалың жерлерді анықтайтын топонимдер топтамасынан: Ақкүрті, Боран, Алақар, Бұршақ, Дауыл, Желағаш, Желдіқара, Желдіөзек, Желтау, Желтал, Желкіндік, Желді, Желқұдық, Қарлыбұлақ, Қаркүре, Қарлыбейіт, Самал, Самалшоқы, Сарықар, Ұйытқыма, Шаңды, Шаңдақбұлақ, Шаңдақсор, Шаңдыауыл, е.м., қыст., өз., көл, тау, қоныс, т.б. топонимдерді атап өтуге болады» (Сейітова, 2021:43).

Қорытынды

Қорытындылай келе, Шығыс Қазақстан облысы, Алтай өңіріне қатысты гидроним атауларының семантикалық құрамы келесідей: атау беруде өзенге тән қандай да бір ерекшелік, жағалау ерекшеліктері, өсімдіктер мен жануарлар әлемін сипаттайтын гидронимдер, орналасқан жерін сипаттайтын гидронимдер және су объектілерінің, топырақтарының басқа ерекшеліктері басты назарға алынған. Басқа өңірлерде көптеп кездесетін, ұлттық таным, ұғымнан ақпарат беретін, ата-жұртымыздан қалған Айнакөл, Айлы, Ақбұлақ, Аққаба, Аманат, Балғын, Көкірім, Көксу сияқты гидроним атаулары бұл өңірде кездеспеді, гидрометеорологиялық факторларды сипаттайтын метеонимдер мен анемонимдер жергілікті топонимдерде мүлдем көрініс таппаған.

Мақалада келтірілген бұл деректер бірнеше ғасырды қамтыған қазақ және орыс елдерінің тарихи байланысының қазақ даласының қоғамдық-әлеуметтік өміріне, тіліне өз әсерін тигізгендігінің бір дәлелі.

Зерттеу барысында анықталған мәселелерді шешу уақыт еншісінде.

Мақала АР09261200 «Қазақстан ономастикалық кеңістігі – ұлттың мәдени-генетикалық кодының негізі (Катонқарағай, Алтай, Глубокий аудандары материалдары негізінде)» гранттық қаржыландыру ғылыми жобасы аясында әзірленді.

Әдебиеттер

Конкашпаев Г.К. (1949) Казахские народные географические термины: автореф. ... канд. географ. наук: –Алма-Ата, 1949. – 23 с.

Қойшыбаев Е. (1985) Қазақстанның жер-су аттары сөздігі / Е.Қойшыбаев. Алматы: – 1985.

Абдрахманов А.А. (1954) Некоторые вопросы топонимики Казахстана. Автореф. дис... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1954.

Жанұзақов Т. (1965) Қазақ тіліндегі жалқы есімдер. – Алматы: ХОЗУ СМ КазССР, 1965. – 145 б.

Султаньяев О.А. (1969) Топонимика Кокчетавской области (лингвистический анализ). Автореф. дис... канд. филол. наук. – Томск, 1969.

- Рысбергенова К. (1993) Историко-лингвистическое исследование топонимов Южно-Казахстанской области. Автореф. дис... канд. филол. наук. – Алматы, 1993.
- Манкеева Ж.А. (1997) Қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасы. /Ж.А.Манкеева. Докторлық дисс. автореф. Алматы: – 1997 – 53 б.
- Керимбаев Е.А. (1988) Лексико-семантическая типология оронимии Казахстана. Автореф. дис... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1988.
- Баскаков Н.А. (1962) Введение и изучение тюркских языков. – М.: Высшая школа, 1962. –332 с.
- Мурзаев Э.М. (1974) Очерки топонимики. – Москва: Наука, 1974. – 382 с.
- Кононов А.Н. (1978) Семантика цветообозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник, 1975. – М.: Наука, 1978. – С. 159-179.
- Сагидолдагийн Г. (1993) Қазақ-монғол топонимдеріндегі ортақ құбылыстар: филол. ғ. к. ... дис.. – Алматы, 1993. – 143 б.
- Иманбердиева С.Қ. (2010) Тарихи ономастикалық кеңістік (X-XIV ғғ. түркі жазба ескерткіштер негізінде): филолог. ғыл.к-ты ... дисс. Алматы, 2010 ж., 291 б.
- Наханова Л. (2014) Историко-семантическая интерпретация топонимов в Орхон-Енисейских памятниках. Диссертация на соискание ученой степени доктора PhD. Алматы, 2014 г.
- Рысберген Қ.Қ. (2010) Қазақ топонимиясының лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері: филол. ғ. д. ... дисс. – Алматы, 2010. – 255 б.
- Жартыбаев А.Е. (2006) Орталық Қазақстан топонимиясының тарихилингвистикалық, этимологиялық және этномәдени негіздері: фил.ғыл.д-ры ... дисс. – Алматы, 2006. – 281 б.
- Тілеубердиев Б.М. (1995) Оңтүстік Қазақстан топонимдерінің этнолингвистикалық сипаттары: филол. ғ. к. ... дис. – Алматы, 1995. – 162 б.
- Құламанова З.А. (2006) Жамбыл облысы ойконимдерінің тарихи-лингвистикалық және этномәдени сипаты. Филол.ғыл.канд.дис. автореф. – Алматы, 2006.
- Тасполатов Б.Т. (2010) Қазығұрт өңірі топонимиясының этнолингвистикалық сипаты. Филол. ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы, 2010.
- Ержанова Ұ.Р. (2018) Батыс Қазақстан облысының ономастикалық кеңістігі: Монография. – Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ РБО, 2018. - 250 б.
- Мадиева Г.Б. (2005) Ономастическое пространство современного Казахстана: структура, семантика, прецедентность, лемматизация. Автореф. дис... д-ра филол. наук. – Алматы, 2005.
- Мақұлбек А.Б. (2008) Қазақ топонимдерінің фоносемантикалық сипаты: филол. ғ. к. ... дис. – Алматы, 2008. – 128 б.
- Орынбетова Э.А. (2010) М. Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясының ономастикалық кеңістігінің лингвомәдени сипаты. Филол.ғыл.канд. ... дис. – Алматы, 2010.
- Бияров Б.Н. (2000) Өр Алтай (Оңтүстік Алтай) оронимдері. Филол. ғыл.канд.дис. автореф. – Алматы, 2000.
- Бұғыбаева Ж.Б. (2015) Қазақ топонимдерінің сөзжасамы: философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін ... дайындалған дисс. – Алматы, 2015. – 151 б.
- Адилова Ж.К., Сеитова Ш.Б., Касымова А.А., Долгушева Т.В. (2022) Русские комонимы и особенности их деривационной структуры (на материале топонимии Восточного Казахстана) // Вопросы ономастики. 2022. Т. 19. № 1. С. 245–258, DOI:10.15826/vopr_onom.2022.19.1.013
- Мадиева Г.Б. (1990) Гидронимия Восточного Казахстана: автореф. дисс. . канд. филол. Наук – Алма-Ата, 1990. - 22 с.
- Әлімхан А.А. (2001) Шығыс Қазақстанның оңтүстік аймағы топонимдерінің тілдік және этномәдени негіздері. Филол. ғыл.канд.дис. автореф. – Алматы, 2001.
- Лысенкова З.В. (2009) Изучение пространственно-временных особенностей регионального природопользования на основе топонимических данных // Региональная география и геоэкология региональная география и геоэкология. // Вестник Российского государственного университета им. И. Канта. -2009. Вып.1. С.64-70.
- Коробейникова Л. М., Минеев А. Н., Коробейников К. (2012) Л. Тургусун // [Электронный ресурс] Режим доступа: Материалы Центральной городской библиотеки г. Зырянска // zuyuan.pushkinlibrary.kz/index.php.
- Мырзахметов М. (1993) Қазақ қалай орыстандырылды. – Алматы: Атамұра – Қазақстан, 1993.- 128 б.
- Сейітова Ш.Б. (2020) Аяғөз ауданы жер-су атауларының сөздігі: көмекші оқу құралы Семей: «Zhardem» баспасы, 2020. –197б.
- Шиловский М.В. (2010) Сибирские переселения. Вып.3. Освоение Верхнего Прииртышья во второй половине XVI - начале XXвв. Сборник документов. – Новосибирск: Параллель, 2010, - 276 с.

Егоров А. (1984) Алтайская Одиссея. повесть. - с.136. - Издательство «Жазушы». – Алма-Ата, пр.Абая 143, - 1984. – 268 с.

Лухтанов А.Г. (2006) Лесное фотоателье. – Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2006. – 204 с.

Сейітова Ш.Б., Қасымова А.А., Абдыханова Б.А. (2021) Катонқарағай ауданы жер-су атауларының сөздігі (көмекші оқу құралы) / Жалпы редакциясын басқарған: ф.ғ.д. Сейітова Ш.Б. – Алматы: «Алгоритм» баспасы, 2021 ж. - 336 б.

References

Konkashpaev G.K. (1949) Kazaxskie narodnye geograficheskie terminy: avtoref. ... kand. geograf. nauk: – Alma-Ata, 1949. – 23 s. [Kazakh folk geographical terms: abstract ... Candidate of Geographic Sciences] (in Russian)

Qojshybaev E. (1985) Qazaqstannyñ zher-su attary sózdigi / E. Qojshybaev. Almaty: – 1985. [Dictionary of land and water names of Kazakhstan] (in Kazakh)

Abdraxmanov A.A. (1954) Nekotorye voprosy toponimiki Kazaxstana. Avtoref. dis... kand. filol. nauk. – Alma-Ata, 1954. [Some issues of toponymy of Kazakhstan. Autoref. dis... Candidate of Philological Sciences] (in Russian)

Zhanùzaqov T. (1965) Qazaq tilindegi zhalqy esimler. – Almaty: XOZU SM KazSSR, 1965. – 145 b. [Proper names in the Kazakh language] (in Kazakh)

Sultan'yaev O.A. (1969) Toponimika Kokchetavskoj oblasti (lingvisticheskij analiz). Avtoref. dis... kand. filol. nauk. – Tomsk, 1969. [Toponymy of the Kokchetav region (linguistic analysis). Autoref. dis... Candidate of Philological Sciences] (in Russian)

Rysbergenova K. (1993) Istoriko-lingvisticheskoe issledovanie toponimov Yuzhno-Kazaxstanskoj oblasti. Avtoref. dis... kand. filol. nauk. – Almaty, 1993. [Historical and linguistic research of toponyms of the South Kazakhstan region. Autoref. dis... Candidate of Philological Sciences] (in Russian)

Mankeeva Zh.A. (1997) Qazaq tiliniñ zattyq mádeniet leksikasy. /Zh.A.Mankeeva. Doktorlyq diss. avtoref. Almaty: – 1997 – 53 b. [Vocabulary of material culture of the Kazakh language (in Kazakh)]

Kerimbaev E.A. (1988) Leksiko-semanticheskaya tipologiya oronimii Kazaxstana. Avtoref. dis... kand. filol. nauk. – Alma-Ata, 1988. [Kerimbaev E.A. (1988) Lexico-semantic typology of the oronymy of Kazakhstan. Autoref. dis... Candidate of Philological Sciences. – Alma-Ata, 1988.] (in Russian)

Baskakov N.A. (1962) Vvedenie i izuchenie tyurkskix yazykov. – M.: Vysshaya shkola, 1962. –332 s. [Introduction and study of Turkic languages] (in Russian)

Murzaev E.M. (1974) Ocherki toponimiki. – Moskva: Nauka, 1974. – 382 s. [Essays on toponymy] (in Russian)

Kononov A.N. (1978) Semantika cvetooboznachenij v tyurkskix yazykax // Tyurkologicheskij sbornik, 1975. – M.: Nauka, 1978. – S. 159-179. [Semantics of color designations in the Turkic languages] (in Russian)

Sagidoldagijn G. (1993) Qazaq-mongol toponimderindegi ortaқ qùbylystar: filol. ğ. k. ... dis.. – Almaty, 1993. – 143 b. [Common phenomena in Kazakh-Mongolian toponyms: philol. candidate of technical sciences ... dis...] (in Kazakh)

Imanberdieva S.Q. (2010) Tarixi onomastikalyq keñistik (X-XIV ғғ. turki zhazba eskertkishter negizinde): filolog. ğyl.k-ty ... diss. Almaty, 2010 zh., 291 b. [Historical onomastic Space (X-XIV centuries. on the basis of Turkic written monuments): philologist.science.the K ... diss] (in Kazakh)

Naxanova L. (2014) Istoriko-semanticheskaya intepretaciya topnoimov v Orxono-Enisejskix pamyatnikax. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni doktora PhD. Almaty, 2014 g. [Historical and semantic interpretation of toponyms in the Orkhon-Yenisei monuments. Dissertation for the degree of Doctor PhD] (in Russian)

Rysbergen Q.Q. (2010) Qazaq toponimiyasynyñ lingvokognitivtik zháne e'tnomádeni negizderi: filol. ğ. d. ... diss. – Almaty, 2010. – 255 b. [Linguocognitive and ethnocultural foundations of Kazakh toponymy: philol. doctor of science ... diss.] (in Kazakh)

Zhartybaev A.E. (2006) Ortalyq Qazaqstan toponimiyasynyñ tarixilingvistikalyq, e'timologiyalyq zháne e'tnomádeni negizderi: fil. ğyl.d-ry ... diss. – Almaty, 2006. – 281 b. [Historylinguistic, etymological and ethnocultural foundations of toponymy of central Kazakhstan: Phil.science.the doctor ... diss.] (in Kazakh)

Tileuberdiev B.M. (1995) Oñtustik Qazaqstan toponimderiniñ e'tnolingvistikalyq sipattary: filol. ğ. k. ... dis. – Almaty, 1995. – 162 b. [Ethnolinguistic characteristics of South Kazakhstan toponyms: philol. candidate of technical sciences ... dis.] (in Kazakh)

Qùlamanova Z.A. (2006) Zhambyl oblysy ojkonimderiniñ tarixi-lingvistikalyq zháne e'tnomádeni sipaty. Filol. ğyl.kand.dis. avtoref. – Almaty, 2006.b [Historical and linguistic and ethnic characteristics of oikonoms of Zhambyl region. Philol.science.Kand.dis. abstract] (in Kazakh)

Taspolatov B.T. (2010) Qazyğùrt óñiri toponimiyasynyñ e'tnolingvistikalyq sipaty. Filol. ğyl. kand. dis. avtoref. – Almaty, 2010. [Ethnolinguistic nature of the toponymy of the Kazygurt region. Philol. science. Kand. dis. abstract] (in Kazakh)

Erzhanova Ū.R. (2018) Batys Qazaqstan oblysynyñ onomastikalıq keñistigi: Monografiya. – Oral: M. Ótemisov atyndaǵy BQMU RBO, 2018. - 250 b. [Onomastic space of the West Kazakhstan region: monograph] (in Kazakh)

Madieva G.B. (2005) Onomasticheskoe prostranstvo sovremennogo Kazaxstana: struktura, semantika, precedentnost', lemmatizaciya. Avtoref. dis... d-ra filol. nauk. – Almaty, 2005. [Onomastic space of modern Kazakhstan: structure, semantics, precedent, lemmatization. Autoref. dis... Doctor of Philology (in Russian)]

Maǵúlбек A.B. (2008) Qazaq toponimderiniñ fonosemantikalıq sipaty: filol. ğ. k. ... dis. – Almaty, 2008. – 128 b. [Phonosemantic character of Kazakh toponyms: philol. candidate of technical sciences ... dis.] (in Kazakh)

Orynbetova E'.A. (2010) M. Áuezovtyñ «Abaj zholy» e'popeyasynyñ onomastikalıq keñistiginiñ lingvomádeni sipaty. Filol. ğyl.kand. ... dis. – Almaty, 2010. [Lingvom ydeni character of the onomastic space of M. Auevov's epic "the way of Abai". Philol.science.Kand. ... dis.] (in Kazakh)

Biyarov B.N. (2000) Ór Altaj (Oñtustik Altaj) oronimderi. Filol. ğyl.kand.dis. avtoref. – Almaty, 2000. [Oronyms of or Altai (South Altai). Philol. science.Kand.dis. abstract] (in Kazakh)

Büǵybaeva Zh.B. (2015) Qazaq toponimderiniñ sózshasamy: filosofiya doktory (PhD) ğylymi dárezhesin ... dajyndalǵan diss. – Almaty, 2015. – 151 b. [Word formation of Kazakh toponyms: academic degree of Doctor of Philosophy (PhD)... prepared diss] (in Kazakh)

Adilova Zh.K., Seitova Sh.B., Kasymova A.A., Dolgusheva T.V. (2022) Russkie komonimy i osobennosti ix derivacionnoj struktury (na materiale toponimii Vostochnogo Kazaxstana) // Voprosy onomastiki. 2022. T. 19. № 1. S. 245–258, DOI:10.15826/vopr_onom.2022.19.1.013 [Russian homonyms and features of their derivational structure (based on the material of toponymy of East Kazakhstan)] (in Russian)

Madieva G.B. (1990) Gidronimiya Vostochnogo Kazaxstana: avtoref. diss. . kand. filol. Nauk – Alma-Ata, 1990. - 22 s. [Hydronymy of East Kazakhstan: abstract. diss. . candidate of philology. Sciences] (in Russian)

Álimxan A.A. (2001) Shyǵys Qazaqstannyñ oñtustik ajmaǵy toponimderiniñ tildik zháne e'tnomádeni negizderi. Filol. ğyl.kand.dis. avtoref. – Almaty, 2001. [Fundamentals of linguistic and ethnographic toponyms of the southern region of East Kazakhstan. Philol. science.Kand.dis. abstract (in Kazakh)]

Lysenkova Z.V. (2009) Izuchenie prostranstvenno-vremennyh osobennostei regional'nogo prirodopol'zovaniya na osnove toponimicheskikh dannyh // Regional'naya geografiya i geoekologiya regional'naya geografiya i geoekologiya. // Vestnik Rossijskogo gosudarstvennogo universiteta im. I. Kanta. -2009. Vyp.1. S.64-70. [The study of spatial and temporal features of regional nature management based on toponymic data] (in Russian)

Korobeinikova L. M., Mineev A. N., Korobeinikov K. L. (2012) Turgusun // [Elektronnyj resurs] Rezhim dostupa: Materialy Central'noj gorodskoj biblioteki g. Zyryanovska // zyryan.pushkinlibrary.kz/index.php. [Turgusun // [Electronic resource] (in Russian)]

Myrzahmetov M. (1993) Qazaq qalai orystandyryldy. – Almaty: Atamura – Qazaqstan, 1993.- 128 b. [How Kazakh was Russified] (in Kazakh)

Seitova Sh.B. (2020) Ayagoz audany zher-su ataularynyn sozdigi: komekshi oqu quraly Semei: «Zhardem» baspasy, 2020. –197b. [Dictionary of land and water names of Ayagoz district: auxiliary textbook Semei: zhardem publishing house] (in Kazakh)

Shilovskii M.V. (2010) Sibirskie pereseleniya. Vyp.3. Osvoenie Verhnego Priirtysh'ya vo vtoroj polovine XVI - nachale XXvv. Sbornik dokumentov. – Novosibirsk: Parallel', 2010, - 276 s. [Siberian migrations. Issue 3. Development of the Upper Irtysh region in the second half of the 16th - early 20th centuries. Collection of documents.] (in Russian)

Egorov A. (1984) Altaiskaya Odisseya. povest'. - s.136. - Izdatel'stvo «Zhazushy». – Alma-Ata, pr.Abaya 143, - 1984. – 268 s. [Altai Odyssey. story] (in Russian)

Luhtanov A.G. (2006) Lesnoe fotoatel'e. – Ust'-Kamenogorsk: Media-Al'yans, 2006. – 204 s. [Forest photo studio] (in Russian)

Seitova Sh.B., Kasymova A.A., Abdyhanova B.A. (2021) Katonqaragai audany zher-su ataularynyn sozdigi (komekshi oqu quraly) / Zhalpy redaksiyasyn basqargan: f.f.d. Seitova Sh.B. – Almaty: «Algorifm» baspasy, 2021 zh. - 336 b. [Dictionary of land and water names of Katon-Karagay district (auxiliary manual) / general edition headed by: Doctor of philological Sciences Seitova Sh. B.] (in Kazakh)

А. Серікбаева*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: sd_aizhan@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДЫ ЦИФРЛАНДЫРУДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Мақала Қазақстан тұрғындарының қоғамдық-әлеуметтік өміріндегі цифрландыру үдерісі кезінде мемлекеттік тілдің ерекшеліктерін анықтауға арналған. Қазақстанды цифрландыру қарқынды түрде жүріп жатыр. IT технологияның қарыштап дамуы тілдің құрылымына да өзгерістер енгізді. Осыған байланысты мақалада цифрлық технология саласындағы қазақ тілінің ерекшеліктерін анықтаудың әлеуметтік, саяси, экономикалық себептері қарастырылады. Мақаланың материалдары ретінде әлеуметтік желілерде, мемлекеттік порталдар, медиаканал, бизнес платформалардағы мәтіндерден жиналған тілдік бірліктер алынды. Мақалада әлеуметтік-лингвистикалық әдістер: далалық зерттеу бойынша сырттай бақылау әдісі, социумдағы тілдің ерекшеліктерін модельдеуде синхронды талдау әдісі, жалпы лингвистикалық әдіс-тәсілдер (сипаттау, талдау, жүйелеу) қолданылды. Қазіргі қазақ тілінің жай-күйіне сырттай бақылау әдісі арқылы сипаттама берілді, гетерогенді тілдік ортадағы қазақ тілінің тілдік жағдаятында орын алған әлеуметтік-лингвистикалық құбылыстар (тілдік жағдаят, тілдік қақтығыс, тілдердің араласуы, қостілділік, көптілділік, тілді таңдау, тіл мәртебесін мойындау т.б.) анықталды. IT технология, цифрлық жүйе өнімдерін пайдалану қазақ тілінің функционалдық қызмет аясының кеңеюіне септігін тигізетіні дәлелденді. «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы мемлекеттің тілдік саясатты жүзеге асыруға тікелей қатысты бағдарлама болмаса да, мемлекеттік тілдің дамуына оңтайлы әсер еткені айқындалды.

Тірек сөздер: цифрлық жүйе, цифрландыру, қазақ тілі, жаңа тілдік бірліктер, цифрлық коммуникация.

А. Серікбаева*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: sd_aizhan@mail.ru

СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация. Целью статьи является определение особенностей государственного языка в процессе цифровизации общественной жизни граждан Казахстана. Цифровизация Казахстана идет интенсивно. Стремительное развитие IT-технологий внесло изменения в структуру языка. В связи с этим в статье рассматриваются социальные, политические и экономические причины, определяющие особенности казахского языка в сфере цифровых технологий. В качестве материалов статьи были взяты языковые единицы, собранные из текстов в социальных сетях, государственных порталах, медиаканалах, бизнес-платформах. В статье использованы социолингвистические методы: метод внешнего наблюдения на полевых исследованиях, метод синхронного анализа при моделировании особенностей языка в обществе, общелингвистические методы (описание, анализ, систематизация). Методом внешнего наблюдения описано современное состояние казахского языка, социолингвистические явления, возникшие в языковой ситуации казахского языка в неоднородной языковой среде (языковая ситуация, языковой конфликт, смешение языков, двуязычие, многоязычие, выбор языка, признание языкового статуса и т. д.). Доказано, что использование IT-технологий и цифровых системных продуктов способствует расширению функционального объема казахского языка. Хотя программа «Цифровой Казахстан» не имеет прямого отношения к реализации языковой политики государства, установлено, что она оказала положительное влияние на развитие государственного языка.

Ключевые слова: цифровая система, цифровизация Казахстана, казахский язык, новые языковые единицы, цифровая коммуникация.

A. Serikbayeva*

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: sd_aizhan@mail.ru

SOCIO-LINGUISTIC FEATURES OF THE STATE LANGUAGE IN THE DIGITIZATION OF KAZAKHSTAN

Abstract. The article is intended to determine the features of the state language during the process of digitization in the public social life of the citizens of Kazakhstan. Digitization of Kazakhstan is going on intensively. The rapid development of IT technology has made changes to the structure of the language. In this regard, the article considers the social, political, and

economic reasons for determining the peculiarities of the Kazakh language in the field of digital technology. Language units collected from texts on social networks, state portals, media channels, business platforms were taken as materials of the article. Socio-linguistic methods were used in the article: the method of external observation on field research, the method of synchronous analysis in modeling the features of language in society, general linguistic methods (description, analysis, systematization). The current state of the Kazakh language was described using the method of external observation, the socio-linguistic phenomena that occurred in the linguistic situation of the Kazakh language in a heterogeneous linguistic environment (linguistic situation, language conflict, mixing of languages, bilingualism, multilingualism, language choice, recognition of language status, etc.) was determined. It has been proven that the use of IT technology and digital system products contributes to the expansion of the functional scope of the Kazakh language. Although the "Digital Kazakhstan" program is not directly related to the implementation of the language policy of the state, it was determined that it had a positive effect on the development of the state language.

Keywords: digital system, digitalization of Kazakhstan, Kazakh language, new language units, digital communication.

Кіріспе

Бүгінде IT технология, цифрландыру өнімдері өзгерістер мен жаңалықтарға толы салаға, адам өмірін жеңілдететін қолайлы әрі тиімді құралдың біріне айналды. Бұл саладағы өзгерістер жылдам әрі жиі болады, ұдайы өзгермелілік сипатқа ие. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының нәтижесінде Қазақстанның әлеуметтік-қоғамдық саласында IT технологияның жетістіктерін күнделікті қолданады. Дегенмен, «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асырудың өз жетістіктері мен кемшіліктері болды. IT технологияның жетістіктері, қоғамды цифрландыру үдерістері, жасанды интеллектінің дамуы тілдік жүйеге де әсер етті, тілдік коммуникацияны виртуалды деңгейге жеткізді. Қазіргі тіл білімінде «кибер тіл» термині пайда болып, киберлингвистика жаңа бағыт ретінде қарастырыла бастады. Әлемді жайлаған Covid-19 пандемиясы түрлі цифрлық өнімдер мен қызметтердің пайда болуына, виртуалды коммуникацияның қарқынды дамуына түрткі болды. Сонымен қатар тілдің лексикалық қабатына да өзгерістер енгізді: жаңа сөздер, тілдік қолданыстар шапшаң қарқынмен енді. Қазіргі таңда пандемия кезінде тілге енген сөздер уақыт жағынан қолданысы бәсеңдегенімен, сол кездегі жағдаят тұрғысынан өзектілігін жоғалтқан жоқ. Ұдайы өзгермелілік сипаттағы цифрлық «әлемдегі» қазақ тілінің қазіргі жай-күйін қарастыру мемлекеттік тілдің цифрлық жүйеде «өмір сүру» ортасын көрсетеді.

Материал және әдістер

Мақалада әлеуметтік-лингвистикалық әдіс-тәсілдер: сырттай бақылау арқылы далалық жинау әдісі, социумдағы тілдік ерекшеліктерді модельдеуде синхронды талдау әдісі, сонымен қатар *жинақтау, талдау тәсілдері, сипаттау, баяндау, бақылау* әдістері пайдаланылды. Мақаланың материалдары ретінде әлеуметтік желілерде, мемлекеттік порталдарда, медиаканал, бизнес платформалардағы мәтіндерден жиналған тілдік бірліктер алынды.

Әдебиетке шолу

Жалпы коммуникация теориясына қатысты ғылыми еңбектер көп кездеседі. Коммуникацияны зерттеу объектісі ретінде барлық әлеуметтік-гуманитарлық ғылым салалары қарастырады. Коммуникация мақсаты, моделі, типі, түрі және т.б. белгілеріне қарай түрлі түрлерге бөлінеді. Соңғы бесжылдықта цифрландырудың әсерін экономика, білім беру, тілді оқыту, әлеуметтану, психология, педагогика, тіл білімі салаларында қарқынды қарастырылып келеді. Виртуалды коммуникация – XX ғасырдың аяғында бастау алып, қазіргі кезде қоғамда коммуникацияның ажырамас бөлігіне айналған виртуалды кеңістік. Цифрлық жүйелердің дамуы, цифрлық технологиялардың қоғам өмірінде белсенді қолданылуы виртуалды коммуникация кеңістігі мен қолданыс ортасын арттырып келеді. Цифрлық технологияның тілге әсері туралы алғашқылардың бірі ретінде Браун университетінің (АҚШ) ғалымы Н.С. Барон 1984 жылы «Computer Mediated Communication as a Force in Language Change» деген мақала жариялады (Baron, 1984). Осы саладағы зерттеулерін терең қарастырып, 2010 жылдары «Always on: Language in an Online and Mobile World» атты монографиясын шығарды (Baron, 2010). Интернет тілінің ағылшын тіліне әсерін зерттеген Д. Кристалл Интернет тілін зерттеуді жеке ғылыми бағыт деп тұжырымдаған (Crystal, 2001). Зерттеуші О. Панюшкина испан тілінің материалдары негізінде әлеуметтік желілердің тілдегі өзгерістерді қарастырса (Панюшкина, 2014), Т. Чатфилд компьютерлік саламен байланысты пайда болған неологизмдер тілдің дамуына айтарлықтай әсер ететінін көрсетеді (Chatfield, 2013). Отандық тіл білімінде интернет коммуникацияның ерекшеліктерін, интернет тілі мен тіл мәдениеті, тіл

экологиясын Н. Әміржанова (Әміржанова, 2022) блогинг және медиакоммуникацияны интернеттің жанры ретінде А. Куркимбаева зерттеген (Куркимбаева, 2021). Сонымен қатар интернет коммуникацияның тілдік нормаларын Н. Ахтаева (Ахтаева, 2020), жанрлық ерекшеліктерін Қ. Ерғалиев (Ерғалиев, Ерғалиева, 2023) және т.б. қарастырған.

Нәтижелер және талқылау

Қазақстанның цифрлық «өмірінде» ең алғашқы мемлекеттік деңгейде цифрлық қызмет түрі 2006 жылы іске қосылған «Қазақстан Республикасының Электрондық Үкіметі» (egov.kz) порталынан бастау алады деп айтуға болады. Аталған портал мемлекеттік қызметтерді онлайн көрсетеді, онлайн ақпарат береді, сайт үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын) қызмет түрін ұсынады. «ҚР Электрондық Үкімет» порталын мемлекет мақсатты түрде жетілдіріп, қазіргі таңда онлайн мемлекеттік қызмет көрсететін бірнеше порталдар жұмыс істеп тұр (*E-Сатып алулар, E-Pay, E-LICENSE, Бизнесі онлайн тіркеу, E-Com кабинеті, E-Денсаулық сақтау, E-Salyk, Ашық Үкімет, egov mobile, e-notaryat*). Аталған порталдардың барлығы – IT, цифрлық технологиялардың нәтижесі. Қазақстанды цифрландыруда ерекше рөл атқарған – 2017 жылы қабылданған «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы («*Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы, 2017*). Аталған құжат – қоғамның барлық саласын қамтитын, цифрлық қоғам, цифрлық мемлекет құруға бағытталған мақсатты бағдарлама. Осы бағдарламаны мемлекет іске асыру кезінде қазақ тіліне бірнеше жаңа сөздер, сөз тіркестері, атаулар енді. Олар осы күнге дейін арнаулы лингвистикалық еңбектерге еніп, лексикографиялық еңбектерге тіркеліп үлгермеді.

Мемлекеттік тілдің қазіргі жай-күйі. Қазіргі қазақ тілінің жай-күйін талқылау барысында міндетті түрде Қазақстандағы тілдік жағдаятқа тоқталмай өту мүмкін емес. Қазақстандағы тілдік жағдаяттың өзіндік ерекшелігі бар. Жалпы «тілдік жағдаят» терминіне ғылыми әдебиетте мынандай анықтама беріледі: «*language situation* – тілдің/тілдердің қоғамда нақты қолданылуы; нақты бір тарихи кезеңде белгілі бір аумақтық әкімшілік құрылымда (этностық қауымдастықта) қолданылатын тілдердің, тілдің «өмір сүру» формаларының, аумақтық және әлеуметтік диалектілердің, койне мен жаргондардың жиынтығы. Тілдік жағдаяттың төмендегідей түрлері бар: *эндоглосты* (бір тілдің ішкі жүйелерінің жиынтығы) және *экзоглосты* (әртүрлі тілдердің жиынтығы) тілдің жағдаят, *теңгермелі* (коммуникативті қуаты бірдей, әртүрлі функционалды тілдердің жиынтығы) және *теңгермелі емес* (әралуан коммуникативті қуаты бірдей, беделді және беделді емес тілдердің/тіл жарыспалардың жиынтығы) тілдік жағдаят; демографиялық жағынан *теңбе-тең емес* (әртүрлі демографиялық қуатқа ие тілдердің жиынтығы) тілдік жағдаят; *диглосты* және *бейдиглосты* тілдік жағдаят» (Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі (қыск. ӘЛТС), 2022: 273).

Қазақстандағы тілдік жағдаят экзоглосты тілдік жағдаятқа жатады. Оған былайша сипаттама беріледі: «Қазақстандағы тілдік жағдаят – экзоглосты, теңгермелі емес, диглосты және демографиялық тұрғыдан теңбе-тең емес түрде сипатталады. Қазақстан – генетикалық жағынан әртүрлі тілдік әлеуеті мен тілдің типтерінде сөйлейтін тұрғындары бар көптілді ел. Оның ішінде 1999 жылы жүргізілген халық санағының мәліметі бойынша, түркі халықтары, сонымен қатар славян тілділер көп. Алайда «этностық топтар халықтарының тілдері атқаратын қызметінің көлемі жағынан бірдей емес» («Қазақстан Республикасының тіл саясаты тұжырымдамасы»), сондай-ақ коммуникативтік кеңістіктегі тілдердің нақты бөлінісі демографиялық және функционалды қуатты екі тілдің – қазақ және орыс тілдерінің пайдасына шешілген. Өйткені екітілді және үштілді қауымдастықтың өкілдері республикада шашыраңқы орналасқан (ұйғыр, кәріс ұлттары өкілдерін және т.б. есептемегенде) және олардың өз ұлттық-аумақтық құрылымы жоқ. Шашыраңқы орналасу қазақ ұлты өкілдеріне де тән екендігін (елдің оңтүстік және батыс өңірлерін есептемегенде) ескеру қажет, сондықтан өте ауқымды аумақтың иесі – қазақ этносы коммуникативті қуатты орыс тілімен тілдік өзара, ұдайы ықпалдастықта болады.

Қазақстандағы тілдік жағдаяттың ерекшелігі. Қазақстандағы тілдік жағдаяттың өзіндік ерекшелігі – генетикалық және типологиялық әралуан тілдердің модылығында ғана емес, сонымен қатар коммуникативтік кеңістікте екі үлкен тілдің – қазақ тілі мен орыс тілінің қатар қолданысына байланысты. Ал бірегей коммуникативті кеңістік шартты түрдегі тұрақты өлшем ретінде қазақ және орыс тілдерінің функционалды «әл-ауқатының» межелерін танытады (ӘЛТС, 2020: 144).

Қазақстандағы тілдік жағдаяттың тағы бір ерекшелігі – қостілділік. Қостілділік – билингвизм ұғымымен бірдей; жеке адамның немесе қоғамның екі немесе бірнеше тілді меңгеруі // қолдануы (ӨЛТС, 2020: 153). Қазақстандағы қостілділік тарихи түрде қалыптасқан және ол Қазақстанның әр аймағында әкімшілік-аумақтық орналасуына қарай әртүрлі көрініс тапқан. Ірі қалаларда орыс-қазақ қостілдігі орын алып, басым тіл орыс тілі болса, кіші қалаларда қазақ-орыс қостілділігі анық байқалады, қазақ тілі басым тіл қызметін атқарады. Мысалы, Қазақстанның оңтүстік, оңтүстік-батыс, оңтүстік-шығыс аумағында қазақ тілі басым, солтүстік, солтүстік-шығыс, батыс-солтүстік аумағында орыс тілі басым. Қазақстанның ауылдық жерлерінде күнделікті тұрмыста қазақ тілі басымдық алады. Басым тіл – 1) әлеуметтік тұрғыдан басым топтың тілі, 2) нақты бір тілдік мәнмәтінде коммуникативтік қуаттылығы айрықша жоғары тіл (ӨЛТС, 2020: 65).

Қазіргі таңдағы бейресми коммуникацияда Қазақстанда тұратын этностық топ өкілдерінің арасында үштілділік орын алады. Қазақстанның шығыс, оңтүстік аумақтарында тұратын жергілікті халықтың тілімен қоса сол аумақта шекаралас жатқан елдің тілін де меңгерген, яғни қазақ ұлты өкілдері қазақ тілін білумен қатар, орыс, өзбек, ұйғыр тілдерін де қолданады. Қазақстанда тұрып жатқан этностық топтар арасында өзінің ұлттық тілін білумен қатар, тұрмыстық қажеттіліктерін өтеу кезінде туындаған коммуникацияда қазақ, орыс тілдерін де қатар қолдана береді. Қазақстанның оңтүстік аумағында тұратын өзбек ұлты өкілдері өзбек тілін күнделікті тұрмыста қолданады, ал қажеттілік туындаған жағдайда қазақ, орыс тілдерінде де сөйлей береді; оңтүстік-шығыс аумағында тұратын ұйғыр ұлтының өкілдері ұйғыр тілі мен қазақ, орыс тілдерін қатар қолданады. Сондай-ақ Қазақстанда тұратын әзірбайжан ұлтының өкілдері әзірбайжан тілімен қатар, қазақ, орыс тілдерін де тұрмыстық өмірде қолданады. Мұндай құбылыстар аталған этнос өкілдерінің аумақтық-географиялық орналасуына, әлеуметтік-тұрмыстық жайттарға байланысты қалыптасады. Бұл жағдайды көптілділік немесе полилингвизм (мультилингвизм) деп атайды, яғни 1) бірдей дәрежеде бірнеше тілді білуі; 2) белгілі бір аумақта бірнеше тілдің болуы.

Сонымен қатар соңғы жылдары мектеп жасына дейінгі балаларда үш тілді қатар қолдану құбылысы байқалады. Мектеп жасына дейінгі балалар қазақ, орыс тілдерімен қоса, ағылшын тілінде де сөйлей бастаған. Мұны жаһандану үдерісінің нәтижесі, яғни интернеттің қолжетімділігі арқасында youtube каналында қазақ, орыс, ағылшын тілдеріндегі контенттердің көп болуы және көбінде ағылшын тіліндегі 0+ контенттердің қаралым рейтингі бойынша үздік болуы негізгі түрткіжайт ретінде қаралады.

Алматы қаласы Қазақстан бойынша сауда орталығы болғандықтан, халық арасында «Барахолка» аталып кеткен үлкен базарда сауда-экономикалық жағдайлардың әсерінен Алматыға қоныс аударған дүнген этносының өкілдерінің тілдерінде дүнген-қазақ, дүнген-орыс қостілділігі байқалады. Қазақ тілінде сөйлейтін дүнген этносының өкілдері коммуникация кезінде орыс тілін қолданбайды. Мұндай жағдайда дәнекер тілдің рөлін қазақ тілі атқарады. Керісінше, орыс тілінде сөйлейтін дүнген этносы қазақ тілін қолданбайды. Сатып алушы мен сатушының арасында кейбір жағдайда *тілдік кедергі* де байқалады. Аумақтық-географиялық орналасуына қатысты басқа ірі геоландшафттармен салыстырғанда кішкентай ғана «Барахолка» базарының тілдік ахуалында осындай ерекшелік бар.

Қазақстанның ауылдық жерлерінде біртілділік немесе монолингвизм құбылысы қалыптасқан, яғни тіл иелмені тек бір ғана тілді – қазақ тілін қолданады.

Цифрландыру үдерістерінің қазақ тіліне әсері. Қазақстанның тілдік аясы гомогенді және гетерогенді тілдердің қатар қолданысымен ерекшеленеді. Осындай тілдік алуандылық жағдайында «өмір сүріп жатқан» қазақ тілі Қазақстанның мемлекеттік тілі мәртебесіне ие. Қазақстанда тілдік саясатты жүзеге асыруда мемлекет тарапынан 2017 жылы қабылданған «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы тікелей тілдік жоспарлау, тілдік саясатты жүзеге асыруға арналмаған, аталған бағдарлама елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартуға, адами капиталды дамытуға бағытталған. Десек те, бұл бағдарламаның мемлекеттік тілдің дамуына қосқан үлесін байқауға болады. «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы қоғам өміріндегі негізгі бес саланы дамытуды көздеген: 1) Экономика салаларын цифрландыру; 2) Цифрлық мемлекетке көшу; 3) Цифрлық Жібек жолын іске асыру; 4) Адами капиталды дамыту; 5) Инновациялық экожүйені құру.

Экономика салаларын цифрландыруға бағдарламада мынандай анықтама беріледі: «өндірісті оңтайландыру, бөлу, алмастыру, қолдану және мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық даму

деңгейін арттыру мақсатында электрондық технологияларды, электрондық инфрақұрылымды және қызметтерді, үлкен көлемді деректерді талдау технологиясын пайдалау кезінде қалыптасатын қоғамдық қатынастардың жиынтығы» («Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы, 2017).

Экономиканың дамуы халықтың өмір сүру сапасының арту көрсеткішімен өлшенеді. Қазақстанды цифрландыру үдерісіндегі негізгі кезеңдер осы экономика саласынан бастау алды. Цифрландыру үдерісіне қатысты қазақ тіліне біраз жаңа сөздер енді: *цифрлық сауаттылық, цифрлық мемлекет, цифрлық индустрия, цифрлық Жібек жолы, цифрлық экожүйе, цифрлық экономика, виртуалды жүргізуші, кибержүргізуші, нейрожелі, цифрлық тұғырнама, цифрлық инфрақұрылым, мемлекеттік басқаруды цифрландыру, цифрлық құжат айналымы, цифрлық трансформациялау, digital by default және digital first қағидаттары, өзін-өзі цифрландыру сервистері, мемлекеттік құрылымдардың ішкі өзара іс-қимылы – G2G, азаматтармен өзара іс-қимылы – G2C, бизнеспен өзара іс-қимыл – G2B, цифрлық трансформациялау, digital ID, face ID, электрондық сауда, электрондық коммерция, электрондық тұғырнама, кроссшекаралық сауда, электрондық төлем, электрондық цифрлық қолтаңба, электрондық ақшалар, мобильдік бандинг, мобильдік төлемдер, цифрлық орта, венчурлық қаржыландыру, венчурлық капитал, венчурлық сала, блокчейн, киберқауіпсіздік, бизнесті онлайн жүргізу, өзіне-өзі қызмет көрсету режімі, электрондық билет беру жүйесі, смарт мектеп, смарт қала, смарт емхана, смарт көше жарығы, ақылды қалалар, цифрлық күн тәртібі, онлайн орта, цифрлық дағдылар, цифрлық стартап, бизнес инкубатор, онлайн жұмыс, Smart metering, big data, фронт-офис, paper free, зияткерлік көлік жүйесі, электрондық декларация, интернет банкинг, 3D-принтер, ADSL (asymmetric digital subscriber line) — асимметриялы цифрлық абоненттік желі; API (application programming interface), B2B (Business to Business), CDO (chief digital officer) – бас цифрлық офицер, G2B (Government-to-Business), G2C (Government-to-Citizen), G2G (Government-to-Government), ICT (information and communications technology), IoT (Internet of Things), STEM (Science, technology, engineering, and mathematic).*

Цифрландыру кезінде енген жаңа сөздерден *-лық, -лік, -дық, -дік, -ды -ді -ты -ті* зат есімнен сын есім тудыратын сөз тудырушы жұрнақтардың қолданыс белсенділігін байқауға болады. Мысалы, *венчурлық капитал, венчурлық сала, мобильдік бандинг, мобильдік төлемдер, цифрлық мемлекет, цифрлық сауаттылық, цифрлық дағды, цифрлық инфрақұрылым, цифрлық Жібек жолы, тұғырнама, цифрлық құжат айналымы, цифрлық орта, электрондық мемлекет, электрондық сауда, электрондық коммерция, электрондық төлем, электрондық ақша*. Цифрландыру үдерісінде қазақ тіліне енген жаңа сөздердің легі сөздердің тіркесуі арқылы жасалған. Ал ағылшын тілінен тікелей енген сөздер негізнен терминдер, олар қазақ тіліне аударылмай сол қалпында еніп кеткен. Мысалы, *ADSL (asymmetric digital subscriber line) API (application programming interface), B2B (Business to Business), CDO (chief digital officer), G2B (Government-to-Business), G2C (Government-to-Citizen), G2G (Government-to-Government), ICT (information and communications technology), IoT (Internet of Things), STEM (Science, technology, engineering, and mathematic)*.

Қазақстанды цифрландыруда алдыңғы қатарға шыққан, қоғамдағы ілгері дамып жатқан экономика саласындағы қызмет көрсету ісі болып табылады. Елімізде онлайн сауда жүргізу, халыққа банктік қызмет көрсетуде көшбасшы ретінде ІТ технологиялардың жетістіктерін қолданып, халыққа онлайн сауда, банктік қызметтерді ұсынып отырған – *kaspi.kz* суперқосымшасы. Қазақстан бойынша *kaspi.kz* банкоматтарында 2023 жылдан бастап негізгі қызмет көрсету тілі – қазақ тіліне толықтай ауысты. Бұрын *kaspi.kz* банкоматтарында ақпарат бірінші кезекте орыс тілінде тұратын, банкоматты қолданушы қажеттілігіне байланысты орыс тілінде тұрған тілді қазақ тілін таңдау арқылы өзгерте алатын. Қазір банкоматта бірден қазақ тілінде ақпарат шығып тұрады. 2022 жылдың соңына қарай Қазақстандағы бизнес иелері орыс тілінде ғана қызмет көрсетіп жүріп, бірден қазақ және орыс тілдерінде қатар қызмет көрсетуге көшу үдерісі байқалды. Бұған 2022 жылдың қазанында *Chocolife.me* басшысының «аңдамай сөйлеуіне» қатысты тілдік қақтығыс себеп болды.

Тілдік қақтығыс (конфликт) – тілдік қатынастар жағдайындағы тілдердің айрықша өткір өзара қарым-қатынасы. Тілдік қақтығыстардың негізінде этнодемографиялық, әлеуметтік, идеологиялық, саяси және экономикалық себептер жатады. Тілдік қақтығыстар көбіне-көп гетероген этнос бар елде, әртүрлі тіл мәртебесі бар және тілдер теңгермелі емес қоғамдық қызмет атқаратын елдерде

туындайды. Тілдік қақтығыстар астыртын сипатта да, жасырын (латентті) немесе ашық қарсылық сипатында да болы мүмкін (ӘЛТС, 2020: 284).

Аталған тілдік қақтығыстан кейін ChocoFamily сервистерін пайдаланудан халық ашық бас тартты, аталған сервистердің мобильдік қосымшаларын өшірді. Көп ұзамай ChocoFamily барлық платформаларына қазақ тілін енгізді, әлеуметтік желідегі постыларын қазақ және орыс тілдерінде жариялай бастады. Бұған дейін тек орыс тілінде жарияланатын. Бұл жағдайды Қазақстандағы біраз бизнес иелері, әсіресе халыққа қызмет ұсынатын сервистерге ие бизнес өкілдері, «сабақ» ретінде қабылдады. Мобильдік қосымшаларға қазақ тілін енгізе бастады, тамақтандыру саласында мәзірлерге қазақ тілі енді. Халық көп қолданатын мобильдік қосымшаларға қазақ тілінде дыбыстау қызметін қосты, Yandex 2023 жылдың соңына дейін «Алисань» қазақша сөйлететінін мәлімдеді. 2GIS, Yandex Map мобильдік қосымшаларына қазақша дыбыстауды енгізді. Тілге қатысты жеке адамдардың көзқарасынан орын алған жайт мемлекеттік тілді осы уақытқа дейін елемей келген әлеуметтік топтарға қазақ тілінің мәртебесін мойындатты, қазақ тілі иелмендерінің тілдің мәртебесіне сай қызмет көрсету сұранысын орындау қажеттілігін көрсетті.

Конфликтология саласында конструктивті (функционалды) қақтығыс қандай да бір әрекетке қатысты нақты шешімдер шығаруға және қарым-қатыстың әрі қарай дамуына ықпал етуі де мүмкін (Сорокина, 2010: 87). Мысалы, жоғарыда аталған тілдік қақтығыстың нәтижесінде қазақ тілінің IT технологияларда таралу аймағы кеңейді. Қазақ тілі тек мемлекеттік құрылымдарда ғана қызмет етіп қана қоймай, сонымен қатар коммерциялық-бизнес сервистерге де енді. Бизнес-сервистер қазіргі таңда цифрлық технологияларды белсенді пайдаланады, яғни қазақ тілі цифрлық жүйеге енді. Қазіргі уақытта қазақ тілінің цифрлық дәуірі басталып кетті. Медиа саласында жасанды интеллект арқылы виртуалды жасанды жүргізушілерді пайдалану бастау алды. Виртуалды жүргізушілерді «кибержүргізушілер» деп те атап жүр. Atameken Business каналы *I-Sanj* және *I-Sana* атты виртуалды жүргізушілерді 2023 жылдың 7 наурызында алғаш рет эфирге шығарды. *I-Sana* қазақ тіліндегі жаңалықтарды жүргізеді. Кибержүргізушілердің әзірлемесі Python бағдарламалау тілінде дайындалған (inbusiness.kz). Сонымен қатар әлеуметтік желілерде рилс, пост т.б. қазақ тілінде дайындап беретін нейрожелі пайда болды. Қазіргі таңда нейрожелі арқылы пост дайындап, жариялау үрдіске айналып келеді. Нейрожелі арқылы әлеуметтік желідегі парақшаны жүргізуді үйрететін арнаулы курстар сатылымға шығып жатыр.

Қорытынды

Қазіргі Қазақстанның тілдік жағдаятында орын алған тілдік проблемалар коммуникативті қуатты орыс тілінің қызметін белгілі бір салаларда қазақ тілі алмастырып келе жатқанын байқауға болады. Бұл жердегі негізгі күш – қазақ тілі иелмендері қазақ тілінде қызмет алу сұранысын қоғам алдында орындата алуы (ChocoFamily сервистерін пайдалануға жаппай бойкот жариялау нәтижесінде аталған компанияның қызметін тұтынушылар күрт төмендеп кетті, яғни компания тұрақты клиенттері мен әлеуетті клиенттерінен айырылды, медиатұлғалардың (блогерлер) түрлі форумдарды қазақ тілінде өтуін талап етуі және т.б.) және қазақ тіл иелмендерінің сұранысын, қазақ тілінің мәртебесін мойындаған бизнес тұлғалар, соған сәйкес қазақ тілін қызмет көрсететін сервистерге енгізу туралы шешімдер. Осы жағдайдан соң бизнес топтарда тілді мойындау фактісі орын алды. *Тілді қолдану* – тілдің мәртебесін (мемлекеттік, аумақтық, ресми және т.б.) мойындау. Ал IT технология, цифрлық жүйе өнімдерін пайдалану қазақ тілінің функционалдық қызмет аясының кеңеюіне септігін тигізіп отыр. Нейрожелінің қазақша сөйлеуі – цифрлық форматта қазақ тілі кодталып «өмір сүріп жатқанын» білдіреді.

Қазақ тілінің қазіргі таңда цифрлық жүйеде «өмір сүру» ерекшеліктерін қарастыру цифрлық әлемдегі қазақ тілінің функционалдық қызметтерінің әрқайсысын арнаулы зерттеуді қажет етеді. Қазақстанды цифрландыру кезінде пайда болған жаңа сөздер, жаңа қолданыстар, жаңа тілдік бірліктер, мақалада келтірілген мысалдар қазақ тілінің даму үдерісінен хабар береді. Бұл жерде ескеретін жайт, қазіргі қазақ тіліндегі көп жаңа сөздер ағылшын тілі арқылы енген. XX ғасырдың соңында қазақ тіліне енген жаңа сөздер орыс тілі арқылы ағылшын тілінен еңсе, қазіргі таңда тікелей ағылшын тілінен еніп жатқанын байқауға болады, яғни орыс тілінің «донор тіл» қызметі бәсеңдегенін көруге болады. Әсіресе жастар арасында ағылшын тілінен енген сөздерді күнделікті пайдалану тренді байқалады.

Қазақ тілінің цифрлық жүйеге енуіне, жалпы цифрлық технологиялардың Қазақстан халқы өміріне қарқынды енуіне «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы бастама болды. Аталған бағдарлама мемлекеттің тілдік саясатты жүзеге асыруға тікелей қатысы болмаса да, мемлекеттік тілдің дамуына оңтайлы әсер етті. Қазақ тілінің цифрлық жүйедегі коммуникативті қызметін тереңдей зерттеу мемлекеттік тілді компьютерлендіру ісіне, оның әлемдік кеңістіктегі мәртебесі мен маңызын арттыруға үлес қосады деп санаймыз.

Мақала ҚР Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН АР19175847 гранттық қаржыландыру жобасы аясында жарияланды.

Қысқарту:

ӘЛТС – Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі

Әдебиеттер

- Baron, N. S. (1984). Computer Mediated Communication as a Force in Language Change. *Visible Language*, 18(2), 118-141.
- Baron, N. S. (2010). *Always on: Language in an Online and Mobile World*. Oxford University Press, 304p. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195313055.001.0001>
- Crystal, D. (2001). *Language and the Internet*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 272 p.
- Panyushkina, O. (2014). Change of language under the influence of social networks (On the material of the Spanish language). *Almanac of Modern Science and Education*, 3(82), 133-135
- Chatfield, T. (2013). The 10 best words the internet has given English. *Gardien*. URL: <https://www.theguardian.com/books/2013/apr/17/tom-chatfield-top-10-internet-neologisms>
- Әміржанова Н. (2022) Виртуалды кеңістіктегі публицистикалық стильдің кейбір ерекшеліктері // TILTANYM Учредители: Институт языкознания имени А. Байтұрсынова. – №. 4. – С. 90-95.
- Ерғалиев Қ., Ерғалиева С. (2023) Интернет-коммуникация жанрларының ерекшеліктері // Вестник Евразийского гуманитарного института. – 2023. – №. 2. – С. 36-49.
- Ахтаева Н. Х. (2017) Интернет лингвистикадағы тілдік норма // Филологиялық сериясы. – Т. 2710. – С. 37.
- Куркимбаева А. (2021) Туристтік бोगинг: коммуникативтік стратегиялар мен тактикалар (ағылшын және қазақ тілдері материалдары негізінде). PhD докторы ... дисс. – Алматы, 2021. – 214 б.
- Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі (2020). Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смагулова Ж.С., Аканова Д.Х. – Алматы: Арман-ПВ, 2020 – 400 б.
- «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы (2017) – Астана, 2017. Сайт adilet.zan.kz – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>
- Сорокина Е.Г. (2010) Конфликтология в социальной работе: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е. Г. Сорокина. – 2-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2010. – 208 с.
- Atameken Business виртуалды жүргізушілері «Жыл жобасы» атанды // Сайт <https://inbusiness.kz> — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://inbusiness.kz/kz/news/atameken-business-virtualdy-zhurgizushileri-zhyl-zhobasy-atandy>

References

- Baron, N. S. (1984). Computer Mediated Communication as a Force in Language Change. *Visible Language*, 18(2), 118-141. URL: <https://s3-us-west-2.amazonaws.com/visiblelanguage/pdf/18.2/computer-mediated-communication-s-a-force-in-language-change.pdf> [in English]
- Baron, N. S. (2010). *Always on: Language in an Online and Mobile World*. Oxford University Press, 304p. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195313055.001.0001> [in English]
- Crystal, D. (2001). *Language and the Internet*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 272 p. [in English]
- Panyushkina, O. (2014). Change of language under the influence of social networks (On the material of the Spanish language). *Almanac of Modern Science and Education*, 3(82), 133-135 [in English]
- Chatfield, T. (2013). The 10 best words the internet has given English. *Gardien*. URL: <https://www.theguardian.com/books/2013/apr/17/tom-chatfield-top-10-internet-neologisms> [in English]
- Amirzhanova N. (2022) Virtualdy kenistiktegi publicistikalyk stil'din kejbir erekshelikteri [Some features of publicistic style in virtual space] // TILTANYM – №. 4. – С. 90-95. [in Kazakh]
- Yergaliev K., Yergaliev S. (2023) Internet-kommunikacija zhanrlarynyn erekshelikteri / [Characteristics of internet-communication genres] // Bulletin of the European Humanitarian Institute. – 2023. – №. 2. – С. 36-49. [in Kazakh]
- Akhtaeva N. (2017) Kh. Internet lingvistikadagy tildik norma [Language norms in internet linguistics] // Philological series. – Т. 2710. – С. 37. [in Kazakh]
- Kurkimbaeva A. (2021) Turistik boging: kommunikativtik strategijalar men taktikalar (agylshyn zhane qazaq tilderi materialdary negizinde). [Tourist boging: communicative strategies and tactics (on the basis of English and Kazakh language materials) to receive the scientific degree of PhD. Dissertation], Almaty, 2021. – P. 214. [in Kazakh]
- Алеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі (2020) [Dictionary of sociolinguistic terms] (2020) Suleymenova E.D., Shaimerdenova N.J., Smagulova J.S., Akanova D.Kh. – Almaty: Arman-PV, 2020. – 400 p. [in Kazakh]

«Cifirlyk Qazaqstan» memlekettik bagdarlamasy (2017) ["Digital Kazakhstan" state program] – Astana, 2017. Sajt adilet.zan.kz – [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>

Sorokina E.G. (2010). Konfliktologija v social'noj rabote: uceb. posobie dlja stud. vyssh. uceb. zavedenij [Conflictology in social work: textbook. aid for students higher textbook institutions] / E. G. Sorokina. – 2nd ed., erased. – M.: Publishing center «Academy», 2010. – 208 p. [in Russian]

Atameken Business Virtualy zhurgizushileri «Zhyl zhobasy» atandy [Atameken Business virtual drivers were named "Project of the Year"] // Website <https://inbusiness.kz> – [Electronic resource]. – Access mode: <https://inbusiness.kz/kz/news/atameken-business-virtualdy-zhurgizushileri-zhyl-zhobasy-atandy> [in Kazakh]

А.А. Солтанбекова^{1*} , М.С. Жолшаева² , Ж.Б. Саткенова³ , Р.Б. Рамазанов³

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан;

²С. Демирел атындағы университет, Алматы, Қазақстан;

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: madina-258@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ САЯСИ ЛЕКСИКАНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Мақалада саяси лексиканы таныған барлық тілдік құралдар анықталады. «Саяси коммуникация», «саяси дискурс» ұғымдары түсіндіріледі, оларды білдіретін тілдік бірліктер қатары қарастырылады. Тіл мен саясат бір-бірінен бөлек қарастырылмайтындығы, саясаткердің тілді қолдана отырып, түрлі сипаттағы Қазақстандағы саяси жүйені, саясатты жүргізіп отырған қоғам мен мемлекет қайраткерлерінің, саяси лидерлердің ұстанымын, сөздерін талдау саяси, филологиялық және лингвистикалық зерттеулердің тоғысында жүргізілуі қажет екендігі айтылады.

Саяси лингвистиканың басты мәселелерін қамтитын негізгі терминдер мен әдістер қатары анықталып, әрқайсысына түсініктеме беріледі. Қазақ қоғамында демократиялық-ағартушылық, ағартушы-революциялық бағытта саяси әрекеттер жүргізе отырып, еңбектері негізінде саяси лидер, мемлекет қайраткері ретінде танылған Алаш қайраткерлері мен С.Сейфулиниң саяси дискурстағы орны сипатталады. Осы уақытқа дейін саяси лидерлердің тілін зерттеу қолға алынбаған. Тек еңбектері негізінде танымдық тұрғыдан зерттелген.

Зерттеуіміздің өзектілігі қазақ қоғамында өмір сүрген қоғам қайраткерлерінің саяси тілдік тұлғасын саяси дискурс аясында зерттеу. Тілдегі стильдік құрылымдар мен көркемдегіш троп түрлерін қолдана отырып, қоғамдық-саяси мазмұндағы ұранды сөздері, баяндамалары, публицистикалық мақалалары негізінде саяси тілдік тұлғасын жасау.

Мақала тұжырымдарының практикалық мәні тілші, алаштанушы, әдебиеттанушы және өзге де оқырман үшін өзекті.

Тірек сөздер: саяси дискурс, саяси коммуникация, саяси лексика, саяси лидер, қоғам қайраткері, мемлекет қайраткері.

А.А. Солтанбекова^{1*}, М.С. Жолшаева², Ж.Б. Саткенова³, Р.Б. Рамазанов³

¹Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Алматы, Казахстан;

²С. Университет Демиреля, Алматы, Казахстан;

³Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: madina-258@mail.ru

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье определяются все языковые средства, обозначающие политическую лексику. Рассматриваются лингвистические понятия как «политическая коммуникация», «политический дискурс», определяется ряд языковых единиц, который их выражают. Установлено, что язык и политика не рассматриваются отдельно друг от друга, анализ политической системы в Казахстане различного характера с использованием языка, позиции, высказывания общественных и государственных деятелей, политических лидеров должен проводиться на стыке политических, филологических и лингвистических исследований.

Определяется ряд основных терминов и методов, охватывающих основные проблемы политической лингвистики, и каждому дается объяснение. В казахском обществе характеризуется место в политическом дискурсе «Алашских лидеров» и деятеля С. Сейфулина, признанных на основе своих трудов политическими лидерами, государственными деятелями, проводя политические дискуссии демократически-просветительской, просветительско-революционной направленности. До сих пор изучение языка политических лидеров не проводилось. Деятельность лидеров изучена только на основе их трудов.

Актуальность нашего исследования заключается в изучении политической языковой личности общественных деятелей, живших в казахском обществе в рамках политического дискурса, формирование политической языковой личности на основе лозунгов, докладов, публицистических статей общественно-политического содержания с использованием стилизованных структур и видов троп художественно-политического образа в языке.

Практическая значимость выводов, сформулированных в статье, актуальна для лингвистов, алашведов, литературоведов и других читателей.

Ключевые слова. Политический дискурс, политическая коммуникация, политическая лексика, политический лидер, общественный деятель, государственный деятель.

A.A. Soltanbekova^{1*}, M.S. Zholshaeva², J.B. Satkenova³, R.B. Ramazanov³

¹Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan;

²S. Demirel University, Almaty, Kazakhstan;

³Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: madina-258@mail.ru

SEMANTIC FEATURES OF POLITICAL VOCABULARY IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The paper defines all the linguistic means denoting political vocabulary. Linguistic concepts such as "political communication", and "political discourse" are considered, and several linguistic units that express them are defined. It is established that language and politics are not considered separately from each other, the analysis of the political system in Kazakhstan of various natures using the language, positions, and statements of public and state figures, and political leaders should be carried out at the junction of political, philological and linguistic research.

A number of basic terms and methods covering the main problems of political linguistics are defined, and an explanation is given for each. In Kazakh society, the place of Alash leaders and activist S. Seifulin in the political discourse is characterized, and recognized based on their works by political leaders, and statesmen, conducting political discussions of a democratic-educational, educational-revolutionary orientation. So far, the language of political leaders has not been studied and cognitively studied only on the basis of their works.

The relevance of our research lies in the study of the political linguistic personality of public figures who lived in Kazakh society within the framework of political discourse, the formation of a political linguistic personality based on slogans, reports, journalistic articles of socio-political content using stylistic structures and types of tropes of the artistic and political image in the language.

The practical significance of the conclusions formulated in the paper is relevant for linguists, Alash scholars, literary critics, and other readers.

Keywords: political discourse, political communication, political vocabulary, political leader, public figure, statesman.

Кіріспе

Тіл мен саясат – бір-бірімен тығыз байланысты құбылыстар. Саяси қайраткерлер жүзеге асыратын билік көбінесе олардың тілді қаншалықты кәсіби қолдануына байланысты, өйткені тіл де билікті жүзеге асырудың құралы болып табылады. Саясаткер адресатқа өз ойларын, саяси ұстанымын жеткізу үшін қажетті сөздер мен сөз тіркестерін тандай білуі керек. Р.Водактың пікірінше, «тіл билікке ие адамдар оны пайдаланған кезде ғана билікке ие болады; тілдің өзі билікке ие емес» - дейді. Тіл мен саясат арасында тығыз екіжақты байланыс бар. Саясаттың айрықша белгілерінің бірі-оның дискурсивті сипаты. Кез келген саяси мәні бар әрекеттердің көпшілігі сөйлеу (речь) арқылы жүзеге асады. Сөйлеу дегеніміз не? Тіл мен сөйлеудің немесе сөз бен сөйлеудің айырмашылығы бар ма? Сонымен, тіл – бұл таңбалар мен емле-ережелердің жүйесі және мағыналы ойдың сыртқа шығу жолы. Ал сөйлеу – бұл әрекет, белгілі бір ақпаратты беруде туындайтын үдеріс. Кез келген әрекеттің өнімі немесе нәтижесі болады. Сөйлеу әрекетінің мұндай өнімі (ауызша немесе жазбаша) мәтін болып табылады. Мәтіннің мазмұны, оның дизайны, оған кіретін сөздер мен өрнектер әртүрлі болуы мүмкін. Белгілі бір мәтіннің мазмұны, оның рәсімделуі, мәтінді құрайтын тілдік бірліктердің эмоциялық бояуы анық, лексикасының бөлек болуы қарым-қатынастағы әлеуметтік жағдайға, сөйлеу әрекетін тудыратын ортаның басқа болуы, коммуниканттардың ерекше кәсіби тұлғасы, мәтін авторының ниеті, қалауы секілді сыртқы/ішкі факторлар әсер етеді. Мысалы, жұмыста өзіңді кәсіби түрде жинақы, ұстамды ұстайсың, ал отбасылық мерекелерде, отырыстарда өзіңді еркін, бос ұстайсың. Нақты жағдайдағы сөйлеу әрекетінің ерекшелігіне байланысты мәтіннің мазмұны мен формасының сыртқы факторларға тәуелділігі дискурс болып табылады. Басқаша айтқанда, дискурс – бұл автордың шындықтың көрінісі ретінде сөйлеу, сол шындықтың тілі. Бұл айырмашылықтар тек дискурс аясында, яғни кәсіби немесе саяси қызметке байланысты байқалады.

Мақаланың мақсаты саяси лексиканы танытатын негізгі теориялық ұғымдардың семантикалық ерекшелігін анықтау. Қазақ қоғамындағы саяси лидер, қоғам қайраткері, мемлекет қайраткері ретінде танылған тұлғалардың саяси тіліндегі ерекшеліктерді мысал арқылы қарастыру, осымен байланысты саяси тұлғаның бірі саналатын С.Сейфуллиннің бір шығармасы арқылы саяси эмоционалды-экспрессивті мағынаны білдіретін тілдік құралдар қатары қарастырылады.

Материал және әдістер

Зерттеу жұмысының дереккөзі ретінде 2007 жылы жарық көрген саяси түсіндірме сөздік пен С.Сейфуллиннің 1923 жылы «Еңбекші қазақ» газетіне шыққан саяси мазмұндағы мақалалары басшылыққа алынды. Сөздіктегі негізгі саяси әрекетті білдіретін тілдік сипаттағы терминдер қатары мен түрлі ғылыми еңбектердегі саяси ұғымдар бір-бірімен салыстырыла отырып талданады, анықтамалары түсіндіріледі. Мақалада сипаттамалы әдіс, құрылымдық әдістері, салыстырмалы-тарихи әдіс, салыстыру, жинақтау, қорыту тәсілдері қолданылады.

Әдебиетке шолу

Мақаланы жазу барысында қазақ және шетел ғалымдарының еңбектері сараланды. Саяси лексиканы орыс тіл білімінде (В.Н. Киселев, 2002), (Н.А. Купина, 2016), (В.И.Максимов, 2008), (Т.Б.Крючкова, 2017), А.П. Чудинов (2003) т.б. секілді ғалымдар зерттеді. Ал қазақ тіл білімінде саяси лексиканы қоғаммен байланыстыра зерттеу жүргізген профессор Б.Момынованың ««Қазақ» газетіндегі қоғамдық-саяси лексика» атты еңбегінде «Қоғамда болып жатқан әлеуметтік, саяси, экономикалық т.б. өзгерістердің айнасы – қоғамдық саяси лексика замана тынысын дәл танытады» - деген еді (Б. Момынова, 2022).

Тілдегі дискурстың мәтіннен тыс қарастырылмайтындығын (Г.Бүркітбаева, 2005), ал дискурсты әлеуметтік-мәдени, саяси, психолінгвистикалық аясы кең сөйлеуге қатысатын субъектілердің арасындағы коммуникация негізінде құралған мәтіндерді қарастырғанда қолданылатындығын (С.Н. Генералова, 2010) айтқан ғалымдардың еңбектерінен көреміз. Дискурсты синтаксис аясында қараған отандық ғалымның зерттеулерінде (Б. Шалабай, 2015) дискурста мынандай анықтама береді: «Ол өзінше ерекше грамматикасы, ерекше лексиконы, өзіндік сөз қолданымы, семантикасы бар мәтін түрінде өмір сүреді; яғни ол – ерекше әлем, кез келген дискурстың өз әлемі бар» екендігін айтады.

Нәтижелер және талқылау

Кез келген сөйлеу мәтіні ойдың вербализациясы (дауыстық) болып табылады. Сөйлеу – бұл ойды ретке келтіру, сыртқа шығару, әңгімелесушіге, тындаушыға, оқырманға ұсыну. Мысалы, саясаткер жазушыға қарағанда басқаша ойлайды, техника саласының маманының ойлауы заңгердің ойлауынан өзгеше және т. б. Рас, бұл айырмашылықтар тек дискурс аясында, яғни кәсіби немесе саяси қызметке байланысты байқалады. Тіл білімінде дискурстың екі түрі сипатталады: персоналды, институционалды. Персоналды дискурс адамның күнделікті өмірімен, оның әлеуметтік жағдайымен, жеке тәжірибесімен, тәрбиесімен, білімімен, мәртебесімен байланысты. Белгілі бір мәтін құрастыруда немесе кейбір түсініктемелерге жауап беру адамның кәсіби тәжірибесіне ғана қатысты емес, сонымен қатар жеке, өмірлік, мінез-құлық, эмоционалдық жағдайды көрсетеді. Мұның бәрі мәтінде көрінетін жеке дискурсты құрайды. Көбінесе адамдар бір-бірін түсінбей жатады, өйткені олар әртүрлі дискурстар кеңістігінде өмір сүреді. Институционалды дискурс қоғаммен байланысты құрылады. Оның өзіндік жанрлары да көп: саяси, заңды, әскери, педагогикалық, ғылыми, әдеби, этникалық, діни, спорттық. Мұндай жанрдағы дискурстар нақты бір қарым-қатынас ортасында пайда болады, қалыптасады: мұғалім мен оқушы, дәрігер мен науқас, спортшы мен бапкер т.б. Бірақ жанрлардың ерекшелігі мәтіннен де көрініс табады, ауызша мәтіндерде, мысалы, конференцияда, митингіде, жиналыста, сондай-ақ жазбаша мәтін-мақала, кітап, роман, шолу және т. б.

Біздің зерттеу нысанымыз – саяси дискурс. Саяси лингвистиканың зерттеу пәні дискурс болып табылады. Дискурс дегеніміз – мәтінді әртүрлі қырынан мәтін прагматикасы, қатысымдық қырынан талдау. Дискурс мәтіннен тыс қарастырылмайды. Дискурсты әлеуметтік-мәдени, саяси, психолінгвистикалық аясы кең сөйлеуге қатысатын субъектілердің арасындағы коммуникация негізінде құралған мәтіндерді қарастырғанда қолданылады. Дискурс сөйлеу нәтижесінде жүзеге асатын тілдік құрал. Сөйлеушінің ықпалы, өзіндік іс-әрекеттері, таным-түсініктері, эмоциясы көрініс табады.

Discours – француз тілінде сөйлеу дегенді білдіреді. Ю.С. Степановтың анықтамасы бойынша, дискурс – тілдегі тіл, бірақ ерекше әлеуметтік құбылыс ретінде түсінілетін тіл. Ол өзінше ерекше грамматикасы, ерекше лексиконы, өзіндік сөз қолданымы, семантикасы бар мәтін түрінде өмір сүреді; яғни ол – ерекше әлем, кез келген дискурстың өз әлемі бар. «Тіл – рухтың үйі» деген тезисті дәл осы дискурс дәлелдейді» (Б.Шалабай). Мәтін мен дискурс бірі-бірін толықтырып отырады.

Бірақ дискурстың әлеуеті күштірек әрі кең. Онда сөйлеуді жүзеге асыратын коммуниканттар жағдаятқа қатысты қатысымдық сипат алады. Адамға қатысты қолданылатын когнитивті талдау әдісінің нәтижесінде дискурсивті талдау әдісі қарқынды даму үстінде. Яғни дискурсты тілден тыс әлеуметтік, мәдени, танымдық аспектілер аясында зерттеу, адамға қатысты танымдық жүйе шеңберінде қарастыру.

Тіл мен саясаттың өзара байланысы, ең алдымен, кез келген саяси жүйенің жұмыс істеуі коммуникациясыз жүзеге аспайтыны белгілі. Осыны ескере отырып, Қазақстандағы саяси жүйені, саясатты жүргізіп отырған қоғам мен мемлекет қайраткерлерінің, саяси лидерлердің ұстанымын, сөздерін талдау саяси, филологиялық және лингвистикалық зерттеулердің тоғысында жүргізілуі қажет екені түсінікті. Белгілі бір саяси көшбасшының немесе мемлекет қайраткерінің сөзін талдауда, саяси жүйесін түсінуде семантика, синтаксис, прагматика секілді тілдің салалары тұрғысынан қарастырамыз. Саяси коммуникациядағы лидерлердің тілін тереңірек ұғыну үшін прагматиканың әдіс-тәсілін қолданамыз. Кез келген белгі үш өлшемді кеңістікте жұмыс істейді, оның өлшемдері синтактика (синтаксис), семантика және прагматика болып табылады.

Бүгінгі таңда саясаттың әлеуметтік маңызы өте жоғары. Біздің еліміздің басқа мемлекеттермен саяси қатынастарының орнығуы, саяси шешімдердің біздің өмірімізге әсер ету дәрежесі – мұның бәрі саясат туралы ойлануға мәжбүр етеді. Саясат туралы БАҚ беттерінен, теледидардан, әлеуметтік желілердің хабардар болып отырамыз. Кез келген дәуірдің қоғам белсендісі, қоғам қайраткері, саясаткер, мемлекет қайраткері өзінің сөзінің, көзқарасын, ұстанымын газет-журналдар арқылы яғни баспасөз беттеріне жариялап, халыққа жеткізіп отырған. ХХ ғасырдың басында «Қазақ», «Дала уалаяты», «Тіршілік», «Қызыл Қазақстан» т.б. жарық көріп отырған газеттер арқылы халықтың мұң-мұқтажын, әлеуметтік жағдайын, қоғамдағы орнын сипаттайды. *ХХ ғасырдың басында саяси сөйлеу мәселесі ең алдымен публицистикада, төңкерістік, либералдық және консервативті көзқарастарды жақтаушылар арасындағы өткір саяси пікірталастар көрініс тапқан газеттерде қозғалды.* Ал қазіргі таңда бұл газеттерді «Егемен Қазақстан», «Жас алаш» сияқты газеттер алмастырды. Аты аталған баспа беттерінде елбасымыздың жолдаулары жарияланған болатын. Мемлекет қайраткерлерінің шаршы топта айтқан сөздері, жиындарды жасаған баяндамалары жарық көріп келеді. Сол арқылы қарапайым халық оқып-біліп таныса алады. Саясаттан хабардар болып отыру, еліміздегі ішкі-сыртқы мемлекеттік мәселелерді қадағалап отыратын саясаткерлер бар. Тек саясаткерлер емес кез келген азамат ел ішіндегі мемлекеттік маңызы бар істерден хабардар болып отыру керек. Әлеуметтік желі, БАҚ құралдары – радио-телевидение қоғам мен халық арасындағы алтын көпір, барлық ақпаратты жеткізуші қоғамдық-саяси құрал.

Саяси лингвистика – тіл білімінің қарқынды дамып келе жатқан бағыттарының бірі. Әлемде, қоғамда болып жатқан саяси іс-әрекеттердің тілдегі көрінісі БАҚ, әлеуметтік желі арқылы елдің назарын қатты аудару үстінде. Саясат белгілі бір қозғалған саяси мәселелердің шешімін шығарса, ал саяси дискурс саяси мәселені тілдік тұрғыдан саралап, талқылап, адресант пен адресаттың эмоциясын белгілі бір тілдік құралдар арқылы танытады. Саясаттың тілдегі көрінісі саяси лингвистика, саяси дикурс, саяси коммуникацияда орын алады. Саяси лингвистика бағыты "саяси коммуникацияны" зерттеумен айналысады, түрлі көзқарастағы саяси қатынастардың байланысын, саяси іс-әрекетті жүзеге асыратын субъектілердің тіл мен ойлаудағы коммуникациясын зерттейді. Қоғамдағы этнография, мәдениеттану, психология, әлеуметтану, саясаттану, сияқты ғылымдардың тоғысында қалыптасты. Саяси лингвистика саяси коммуникация арқылы дамиды, саяси коммуникацияның тетіктерін дұрыс түсініп, жүзеге асыру үшін когнитивті, функционалды лингвистика, стилистика, әлеуметтік лингвистика, прагматика, мәтін лингвистика секілді ғылым салаларының жетістіктерін пайдалану қажет. Қазірге дейін саяси лингвистиканың бірыңғай теориялық негізі, терминологиясы, әдістемесі жоқ. Бірақ зерттеушілер нысанға алған зерттеу материалын жүйелі түрде қарастыру үшін арқау болатын терминдер мен зерттеу әдістерін өздері негіздеп ала алады. Саяси лингвистиканың басты мәселелерін қамтитын негізгі терминдер мен әдістер қатары:

- саяси әлемнің тілдік бейнесі немесе менталды кеңістіктегі саяси концептілер, құндылық, саяси дискурстағы өзгермейтін ұғымдар;

- саяси дискурспен байланысты саяси коммуникация, ондағы тактика мен стратегия мәселелері, саяси сөйлеу жанрлары, саяси метафоралар мен фразеологизмдер, саяси орта мен оның деңгейі, саяси мәтін, саясат тілі мен саяси сөйлеу түрлері. Саяси лидер, мемлекет қайраткерінің айырмашылығы, олардың саясатта қолданылатын тілдік бірліктер қатары.

Саяси әлемнің тілдік бейнесі – тілдік коммуникацияның саяси саласына және саяси дискурсқа қатысты психикалық бірліктердің күрделі бірлестігі. Бұл бірліктер саяси дискурсқа белгілі бір ерекшеліктер береді.

Тарихи процестер мен құбылыстар іс жүзінде кез келген қызмет саласы біраз уақытқа «саяси» бола алатындығын көрсетеді. Саяси әлемнің тілдік бейнесін келесі бірліктер құрайды:

1. Саяси концептілер. Тіл білімінде концепт бұл сөзбен (фразеологизм мен метафора, метонимия тағы басқа тілдік бірліктер қатары т.б.) бейнеленетін, тілмен берілетін сана бірлігі (ментальді бірлік). Концептінің мазмұны сөздің (терминнің) осы концептісін білдіретін мазмұнға қарағанда едәуір кең, өйткені концептінің мазмұнына тек концептуалды ғана емес, сонымен қатар эмоционалды, құндылық, мәдени-тарихи және бейнелі компоненттер кіреді.

Концепт сөз мазмұнының барлық байлығын және белгілі бір мәдениеттің, ұлт өкілінің құбылысты және оның қасиеттерін, белгілерін, байланыстары мен бағалаулар алуан түрлілігін сипаттауға құрылған.

2. Менталды сфералар немесе менталды өрістер. Саяси әлемнің тілдік бейнесін құрайтын концептілер саяси өмірдің әртүрлі салаларына қатысты болуы мүмкін. Қоғамда саясат ішкі және сыртқы саясат болып екі түрге бөлінеді. Сыртқы саясатқа саяси әлемнің тілдік «қартасы», халықтарымен қоныстанған шетелдегі мемлекеттердің сұлбасы, діни, нәсілдік және әлеуметтік-мәдени белгілері бойынша жаһандық бірлестіктер жатады. Ал саяси әлемнің тілдік бейнесін анықтайтын, тілдік тұрғыдан түсіндіретін шеткері аймақта орналасқан менталды өрістерге саяси лидерлер, мемлекет, қоғам қайраткерлерінің сөздері, саяси партиялар мен ұйымдар, саяси көшбасшылар мен белсенділер, азаматтар, сайлаушылар және т. б.), "мемлекеттік органдар" (федералды және аймақтық, өкілді, атқарушы және сот), "саяси күрес және оның формалары" (митингілер, демонстрациялар, сайлау және т. б.), "саяси үгіт" және т. б.

3. Саяси дискурстағы стереотиптер. "Стереотип" ұғымы қазіргі уақытта саяси лингвистикада кеңінен қолданылады. Стереотип – бұл тұрақтылық пен эмоционалды бояумен сипатталатын саяси құбылыстың сызбалық және стандартты көрінісі.

Стереотиптер әлеуметтік жағдайлар мен алдыңғы тәжірибелердің әсерінен қалыптасады. Әр елдің өмір сүру ортасына, салтына, саласына байланысты (жалпы ұлт, белгілі бір партияның мүшелері, кәсіби немесе басқа қоғам өкілдері және т.б.) ұлттық, партиялық, әлеуметтік, топтық және жеке стереотиптерді ажыратылады. Мысалы қазақ – қонақжай, момын халық, қытайлар еңбекқор, итальяндықтар ашуланшақ сияқты түрлі халықтардың өмір сүру салты мен менталитетіне байланысты белгілі бір ұғым стереотип қалыптасады.

4. Саяси дискурстағы негізгі құндылықтар. Жеке адамның, қоғамның немесе тұтастай алғанда ұлттың саяси санасы негізінен ұлттық, мәдени құндылықтарды қалай қабылданғанына байланысты анықталады. Қоғам мүшелеріне мәдени болсын басқа да қажетті ұлттық құндылықтарды әлеуметтендіру және тарату – бұқаралық коммуникацияның негізгі қызметтерінің бірі.

Саяси лингвистиканың негізін қалап, зерттеу жүргізіп жүрген ғалымдар саяси құндылықтарды бірнеше жікке топтайды:

- жоғары құндылықтар – адам, адамзат;
- материалдық құндылықтар – адамзаттың өмір сүруіне және оның көбейіп, дамуына қажетті табиғи ресурстар, еңбек, құралдар мен еңбек өнімдері;
- рухани өмір мен мәдениеттің құндылықтары-рухани қажеттіліктерді қанағаттандыруға арналған ғылыми ілім, діни сенім, философиялық, адамгершілік, эстетикалық және басқа да идеялар.

- саяси құндылықтар – бостандық, демократия, адам құқықтары, ұлт құқықтары және т. б.
- мемлекеттік бастамаларды нығайту, дамыту, құқықтық қоғам құру, Қазақстанның тыныштығын, тәуелсіздігін қорғау.

Саяси мәдениеттің нормативтік-бағалау элементі белгілі бір қоғамға, белгілі бір әлеуметтік топқа, жеке адамға тән саяси құндылықтарды, нормаларды, мақсаттарды, идеяларды

қалыптастырады. Тұрақты құндылық бағдарларының мазмұны мен бағыты жеке адамның, топтың, қоғамның өміріндегі саяси құбылыстардың орнын анықтайды.

Тәуелсіздігіміз нығайып, еліміздің әлемдік тарихи және саяси аренада орны айқындалып, қаншама қантөгіс, тіл үшін, ұлт үшін аянбай еңбек етіп, қазақ халқының бостандығы үшін күрескен Алаш қайраткерлері мен ХХ ғасырдың басы мен ортасында өмір сүрген саяси лидерлердің саяси қызметі мен қоғамдық-әлеуметтік саяси көзқарастары мен ұранды сөздерін, ғылыми саяси еңбектерінің маңызын зерттеу, саяси дискурс аясында жан-жақты саралана зерттеу, сөз қозғау енді ғана қолға алынып жатыр.

Алаш қайраткерлері демократиялық ағартушылық бағытты ұстанды, олар ұлттық саяси күш ретінде Алаш үкіметін құрып, тәуелсіз мемлекет болудың жолдарын іздеп, қазақ ұлтының қамын жеп, жарқын болашағы үшін күресті. Алаш қайраткерлері сол кездегі Ресей демократтарымен йық тіресіп, тәуелсіздік жолында аянбай еңбек еткен Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, Тұрар Рұсқұлов, Халел Досмұхамедов, Смағұл Садуақасов, Сұлтанбек Қожанов, Мұхамеджан Тынышбаев, Мұстафа Шоқай, т.б. болды. ХХ ғасыр басындағы саяси процес лидерлердің арнайы саяси дискурс аясында жазылған ұранды сөздері, баяндамалары аз болғанымен, саяси лидерлердің көзқарастарын анықтай, айғақтайтын арнайы зерттеу еңбектері жоқ. Ғылыми еңбектері, әдеби шығармалары арқылы демократиялық мәндегі ұлттың тең құқықтық, халықтың мәдениетін көтеру, отаршылдардың жер мен суды тартып алуына наразылық білдіру сияқты әлеуметтік-саяси мәні бар мәселелерді көтерді. Яғни тіл айналасында өтетін съез-жиындарды баяндама жасап, қолдарына қалам алып, демократиялық ағартушылық бағыт негізінде саяси-әлеуметтік көзқарастарын білдіріп, «Оян қазақ», «Тіл-құрал», «Маса» секілді саяси мәні бар еңбектерінен сол кездің өзінде ірі саяси іс-қимылдарға барғанын көреміз. Тілдің өзі саясат. Екеуі егіз ұғым. Қоғамдағы саяси әрекеттер тілдегі саяси дискурс, саяси мәтін, саяси лексика арқылы жүзеге асады. Сондықтан саясатты тілден бөлек қарауға болмайды.

Алаш қайраткерлері патша үкіметіне қолдарына қару алып шықпаса да тәуелсіздік жолында ашық майданға шықты. Алғаш қазақ әліпбиінің негізін салды. Тілдің мәртебесін жоғары көтерді, тілдің дамуына зор үлес қосты. Олар демократиялық ағартушылық бағыт негізінде күрессе, С.Сейфуллин бастаған қоғам, мемлекет қайраткерлері, ақын-жазушылар ел билеушілерінің қатарынан табылып, өз заманында кеңес үкіметін қатты қолдаған. Қоғам қайраткері ретінде танылған Сәкен Сейфуллин үздіксіз жарық көріп тұрған мақалаларында саяси идеологияның басым тұстарын анық көрсете білді. Мақала төңірегінде ғана жазып қойған жоқ, сөзін іске асырып, қазақ халқының саяси-әлеуметтік жағдайын жақсарту жолында қаншама жұмыстар атқарды.

Сәкен (Сәдуақас) Сейфуллин (1894-1938) – социалистік төңкеріске тікелей қатысып, қоғамдық-саяси мәселелермен ресми түрде айналысып, қазақ тілінің қарыштап дамуына, ұлт мәселесімен тікелей айналысқан кеңестік биліктің Қазақстандағы жүргізген реформаларының жүзеге асырылуына тікелей қарсы шығып, мемлекет істерімен айналысқан қазақ ақыны. Оның өмірі күреске толы болды. Әр жылдары түрлі мемлекеттік лауызымдарда қызмет атқарды. Ағартушы-революциялық бағыт негізінде саяси әрекеттер жүргізді. 28 жасында Сәкен Сейфуллин Кеңестің III съезінде Кеңестің халық комиссариатының төрағасы болып тағайындалды. КХК төрағасының лауазымы қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының Премьер-министрдің лауазымымен пара-пар еді. Бұл лауазымда Сәкен Сейфуллин «қырғыз» емес «қазақ» атын қайтару мен қазақ тілін мемлекеттік тіл болып жариялау үшін аянбай күрескен.

Сейфуллиннің әр жылдары газет беттерінде («Тіршілік», «Қызыл Қазақстан», «Еңбекші қазақ») жарық көрген саяси мазмұндағы мақалалары күреске толы. Әр мақаласында халықты оқуға, ауызбірлікке, жұдырықтай жұмылып байларға қарсы үндеуі, «қазақ тілінде сөйлеу қажет», «керек» деген ұранды сөздерді көптеп қолданады. 1923 жылы «Еңбекші қазақ» газетінде жариялаған «Қазіргі уақытта Қазақстанның әр жерінде Кеңес сайлауы басталып жатыр» атты мақаласында тіл жанашырының, қоғам қайраткерінің сөздік қорында «қажет», «керек» деген жақсылыққа, ауызбірлікке, оқуға шақыратын ұранды сөздері модаль сөздерден жасалған. Сәкен Сейфуллиннің саяси мәтінге құрылған еңбектерінде «ағайын», «халайық», «азамматтар», «жолдастар» деген саяси қаратпа сөздер көп кездеспейді. Сонымен қатар шындық болмыстағы заттар мен құбылыстарды әсерлеп, құбылта, эмоционалды сипатта әсерлі қолданыстар қатарын кездестіреміз. Мысалы, өшпенділікке толы эмоционалды жағдайын көрсетіп тұрған, мысқылдап әшкерелеуші реңге ие т.б.

құралдар қатары Сейфуллиннің қоғамдық-саяси мазмұндағы публицистикасында көп кездеседі. Мұндай стильдік ерекшелікті танытатын құралдарды перифраздар дейміз. Мысалы: «*арамтамақ сұмдар*», «*арамтамақ қулар*», «*жуан жұдырықтар*», «*байлардың шаибауын көтеруші үкімет*», «*залым байлар*», «*байлардың құйыршықтары*» сынды авторлық перифраздарды ұтымды қолданғанын көреміз. Яғни қоғам қайраткерінің саяси тілдік тұлғасын танытатын осындай стильдік құрылымдар арқылы халықтың мақсат-мүддесін толық сезініп, қорғай білетін, бойына саяси қайраткерге лайықты қасиеттерді жия білген адам болғанын көруге болады. Байлардың дәурені бітті, енді олар «*Кеңес үкіметі байға һәм зәлімге енді ерік беретін шығар*» деген ескі көзқарастарынан, еңбекшіл тапқа, халыққа қысым көрсете алмайтындығын, байлардың дәурені өткендігін, бұрынғы сайлауларда орын алған алдау, арбауға жол берілмейтінідігін, «*Кеңес үкіметі байлардың һәм ол байлардың шашбауларын көтерушілердің үкіметі емес, Кеңес үкіметі — кедейлердің, еңбекшілердің үкіметі*» екенін айтып, енді байларға орын жоқ, еңбекшіл таптың құқығын қорғайтын, халықтың байлардан қорықпай, сайлауға халық арасынан өз сенімді адамдарын ұсынуға болатындығын айтқан бұл мақаласы кеңес үкіметі енді байлардың сайлануына, жергілікті исполкомдардағы қызметкерлердің әділ жұмыс істейтіндігін қадағалап отыратындығын, «*Қазақтың еңбекшіл табы байлардан баяғыда бір қорқып қалғандықтан, әлі ол байлардан бұға берсе, еш уақытта онан соң теңдік, бостандық ала алмағаны, көп уақытқа шейін көздері ашылмағаны*». *Бай бір жеңіп кетсе, енді болмас деп отырып қалмай, дауам байлармен һәм олардың құйыршықтарымен аянбай күресе беру керек. Ақырында бай жеңбейді, ақырында еңбекшіл тап жеңеді! Бірте-бірте қырдағы қулардың да үндері өшпек. Мұны олар білуі керек еді. «Күшігім» деген сайын ұяттан безбей, құйрықтарын қысып ұстаулары керек еді. Міне, осының бәрі биылғы Кеңес сайлауында қатты есте болуы керек.* - деген саяси мәні бар ұранды сөздерімен халықты қорықпауға шақырды. С.Сейфуллин тек ұрандап қана қойған жоқ, сонымен қатар сол жылы ҚАКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы лауазымда отырып, «байшылықтың», «ұлтшылықтың» көрінісі, коммунистік идеяға жат деп бағалап, іске көшеді.

Сонымен қатар Сейфуллиннің тілінде көркемдегіш құрал қатарында саналатын троптың түрі метонимияны да кездестіреміз. Метонимия-саяси және публицистикалық мәтіндерде қолданылатын экспрессивтіліктің маңызды құралдарының бірі. Егер қайраткер метонимиялық өрнектерді қолданбаса, онда сөйлеген сөзі халыққа дұрыс жетпеуі мүмкін, халықтың ойын, көзқарасын өзгерте дұрыс жолға бағыттап алмауы мүмкін. Сондықтан метонимияның бұл түрі Сейфуллиннің сөйлеген сөздерінде көптеп кездеседі. Мысалы: «*қулар*», «*арамтамақ сұмдар*», «*арамтамақ қулар*», «*жуан жұдырықтар*», «*залым байлар*», «*байлардың құйыршықтары*» деген тіркестер *-лар, -лер* көптік жалғауы арқылы жасалып бүтіннің бөлшегі ретіндегі жұмсалып тұр. Кекесін, өшпенділік, жақтырмаушылық сияқты саяси лидердің бір қыры саналатын осындай экспрессивті-эмоционалды тілдік бірліктердің қоғамдық-әлеуметтік жағдаят шеңберінде қолданылып тұрғандығы көреміз.

Әдебиттің көркемдегіш құралдары саналатын троптың түрлері тек көркем мәтіндерде ғана қолданылмайтындығын ескеру қажет. Саяси дискурста метафора, метонимия, теңеу, гипербола секілді саяси көркемдегіш құралдарсыз қайраткердің, саяси лидердің тілдік тұлғасы толыққанды анықталмас еді.

Қорытынды

Тіл білімінің жаңа бағыты саналатын саяси лингвистиканың зерттеу нысаны саяси дискурс, саяси коммуникацияға құрылған. Қазақ қоғамындағы белді-беделді қоғам қайраткерлерінің, саяси лидерлердің тілдік әлемін зерттеу енді қолға алынып жатыр. Бұрын-соңды тек ағартушы, ақын, публицист, қайраткер ретінде шығармалары жарық көріп, тек көркем мәтін тұрғысынан зерттеліп, қаралса, енді олардың саяси қырын, саяси тілдік әлемін саяси дискурс аясында зерттеу қолға алынды.

Саяси лингвистиканы айтпастан бұрын оның тілдік аясы саналатын саяси дидер, мемлекет қайраткері, қоғам қайраткері, саяси коммуникация, саяси дискурс, түрлі сипаттағы саяси көркемдегіш құралдар қатары (троптар, стилдік құрылымдар) анықталды. Белгілі бір саяси тұлғаның саяси әлемін тану мақсатында мысал ретінде С.Сейфуллиннің қоғамдық-саяси мазмұндағы бір мақаласы саяси дискурс аясында қарастырылды.

Мақала 2022-2024 жылдарға арналған «Саяси лидерлер мен мемлекет қайраткерлерінің тілі: XX ғ. басындағы Алашорда көсемдерінен тәуелсіздікке дейін (AP14872071) атты гранттық зерттеу жобасы аясында жазылды. Қажетті материалды жинап, жүйелеуді авторлар бірлесіп атқарды.

Әдебиеттер

- Кисилев В.Н. (2002) Политический слоган: проблемы семантической политики и коммуникативная техника: монография. Российская академия наук, Уральское отделение, Институт философии и права. – Екатеринбург, 2002. – 242 с.
- Купина Н.А. Купина Н.А. (2016) Политическая лингвистика / гл. ред. А. П. Чудинов ; ФГБОУ ВПО П50 «Урал. гос. пед. ун-т». – Екатеринбург, 2016. – Вып. 1 (55). – 213 с.
- Максимов В.И. (2008) Политические аспекты стратегии и тактики современного антисистемного движения. Электронный ресурс URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Maksimov_2008_4.pdf
- Крючкова Т. Б. (2017) Особенности формирования и развития общественно политической лексики и терминологии // Студенческая библиотека онлайн. // <http://studbooks.net/> Дата доступа 13.01.2017
- Чудинов А. П. (2003) Политическая лингвистика. — Екатеринбург: Уральский гуманитарный институт, 2003. — 194 с.
- Момынова Б. (2022) «Қазақ» газеті (1913-1918): әліпби, емле ерекшеліктері және лексика-грамматикасы. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2022. – 256 б.
- Бүркітбаева Г. (2005) Деловой дискурс. Онтология и жанры – Алматы, Ғылым, 2005. – 235 б.
- Генералова С. Н. (2010) «Понятие «политический дискурс» в лингвокультурологической парадигме.» Вестник ЛГУ им. А. С. Пушкина. 5 (1), 2010: 95–101.
- Шалабай Б. (2015) Мәтінді стилистикалық талдаудың әдістемесі. // Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, 2015. №2. – 326-330 бб.

References

- Kisilev V. N. (2002) Politicheskij slogan: problemy semanticheskoy politiki i kommunikativnaja tehnika: monografija. [Political slogan : problems of semantic politics and communicative techniques: monograph. Russian Academy of science, Ural Branch, Institute of philosophy and practice]. - Yekaterinburg, 2002. – 242 PP.
- Kupina N. A. Kupina N. A. (2016) Politicheskaja lingvistika [Political linguistics] / GL. Ed. A. P. Chudinov; FGBOU VPO P50 "Ural. Gos. PED. UN-t". – Yekaterinburg, 2016. 1 (55). – 213 P.
- Maximov V. I. (2008) Politicheskije aspekty strategii i taktiki sovremennogo antisistemnogo dvizhenija. [Political aspects of strategy and tactics of modern anti-systemic development] Electronic resource URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Maksimov_2008_4.pdf
- Kryuchkova T. B. (2017) Osobennosti formirovaniya i razvitija obshhestvenn politicheskoy leksiki i terminologii [Identity formation and development of public political vocabulary and terminology] // Student library online. // <http://studbooks.net/> date dostupa 13.01.2017
- Chudinov A. P. (2003) Politicheskaja lingvistika. [Political linguistics] - Yekaterinburg: Uralsk humanitarian Institute, 2003 — 194 PP.
- Momynova B. (2022) «Qazaq» gazeti (1913-1918): alipbi, emle erekshelikteri zhane leksika-grammatikasy. [Newspaper "Kazakh" (1913-1918): alphabet, spelling features and vocabulary and grammar] - Almaty: publishing house "Kazakh Tili", 2022 – 256 P.
- Burkitbaeva G. (2005) Delovoj diskurs. Ontologija i zhanry [Delovoy discourse. Ontology and genre] - Almaty, Science, 2005 – 235 P.
- Generalova S. N. (2010) «Ponjatie «politicheskij diskurs» v lingvokul'turologicheskoy paradihme. ["Ponyati" political discourse " in the linguoculturological paradigm."What's the matter?" A. S. Pushkina] 5 (1), 2010: 95–101.
- Shalabay B. (2015) Matindi stilistikalyk taldaudyn adistemesi. [Methodology of stylistic analysis of the text] // Bulletin of Kokshetau State University named after sh.Ualikhanov. Philology Series, 2015. No. 2 – pp. 326-330.

Г. Талғатқызы¹ , А.Б. Әмірбекова^{1*} , Ұ.С. Қайырбекова² , А.А. Аккузов³
Н. Шуншина⁴

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан;

²Академик Ә. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті, Шымкент, Қазақстан;

³Ж.Ташенов атындағы университет, Шымкент, Қазақстан;

⁴Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: marghan01@mail.ru

«ТҮЙЕ» СӨЗІНІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ТІРКЕСІМДІЛІГІ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ КОРПУСТА АВТОМАТТАНДЫРУ ТӘСІЛДЕРІ

Аннотация. Мақалада лингвистика ғылымында «түйе» сөзінің тіркесімділік әлеуеті мен семантикалық валенттілігі талданады. Мақаланың мақсаты – «түйе» сөзінің тіркесімділігі жоғары екенін және оған негіз болған концептуалды аялық білімдердің жиынтығын таныту арқылы ішкорпуста рәсімдеу жолдарын ұсыну. Түйе – қазақтың этникалық дүние бейнесін қалыптастырған концептуалды ұғым. Оның 500-ден аса тіркесімі бар. Себебі қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі мен күнкөрісінде түйенің орны ерекше. Шөлейтті аймаққа төзімді әрі пайдасы мол үй жануарының жеке табиғи қасиеттері мен адамға атқарар қызметі қазақ өмірінен үлкен орын алғанын тілдік жүйедегі «түйе» сөзімен тіркескен күрделі атаулар арқылы танылып отыр. Дүниенің ақиқат бейнесін танытатын кейбір ұғымдардың вербалдануын лингвистикалық ІТ ресурстарда рәсімдеудің де арнайы жолы болады. Мәселен, қазақ тілінің ұлттық корпусынан қазақтың этникалық бейнесін танытатын ұғымдық атаулардың жеке подкорпусын жасауға әбден болады. Ұлттық корпуста ұғымның концептуалды бейнесін, соның ішінде этникалық бейнесін көрсетудің тиімді жолдары беріледі. Түйе сөзімен семантикалық тіркесетін сөз тіркестерінің мәдени коды ашылады. Қазақ дүниетанымында не себепті түйеге қатысты этномаркерленген атаулардың көптігі анықталады. «Дүниенің ақиқат бейнесі» ұғымы пәнаралық зерттеу нысаны болғандықтан, әр салада әр қырынан зерттеледі. Дүние бейнесі - ментальді интерпретацияның көрсеткіші болғандықтан, жалпыадамзатқа ортақ абстрактілі ұғым туралы әр ұлттың танымы әртүрлі екенін дәйектеуші когнитивтік бірлік ретінде қызмет етеді. Сондай әлеуетке ие болған «түйе» сөзінің тіркесімділік қабілетін анықтау арқылы, түйенің түрлері, түйенің мінездері, түйенің қызметі мен адамды, өсімдікті, жануарды, адамның сырт пішіні мен мінезін сипаттауда белсенді жұсалатын коннотатты атрибут екеніне көз жеткіздік. «Түйе» сөзіне қатысты автоматтандырылған мәтінді рәсімдеу де іздеу жүйесі арқылы жүзеге асады. Ол мәтіндерді «Түйе» ішкорпусына байлау арқылы, түйе тіркесімі қатысқан сөйлемде семантикалық белгіленімге байлауға әбден болады. Мақала *BR 18574183 «Қазақ мәтінін автоматты тану: лингвистикалық модульдер мен ІТ -шешімдер әзірлемесі»* атты жобаның аясында зерттелді.

Тірек сөздер: семантикалық тіркесімділік, ұлттық корпус, ішкорпус, автоматтандыру, этникалық дүние бейнесі. ІТ ресурс.

Г. Талғатқызы¹, А.Б. Амирбекова^{1*}, У.С. Қайырбекова², А.А. Аккузов³, Н. Шуншина⁴

¹ Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан;

² Университет Дружбы народов имени академика А. Куатбекова, Шымкент, Казахстан;

³ Университет им.Ж. Ташенова, Шымкент, Казахстан;

⁴ Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: marghan01@mail.ru

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ВАЛЕНТНОСТЬ СЛОВА "ВЕРБЛЮД" И СПОСОБЫ АВТОМАТИЗАЦИИ В НАЦИОНАЛЬНОМ КОРПУСЕ

Аннотация. В статье анализируется сочетаемость и семантическая валентность слова «верблюды» в лингвистической науке. Цель статьи - предложить способы вербализации семантической валентности слова «верблюды» концептуальных знаний, которые послужили основой для него. Верблюды - концептуальное понятие, сформировавшее образ казахского этнического мира. Он имеет более 500 сочетаемых сложных понятий. Верблюды занимают особое место в быту казахского народа. Одно из самых главных природных качеств верблюда является выносливость и переносимость полупустынной зоны, которое получило широкое признание благодаря сочетаемостным возможностям со словом «верблюды» в языковой системе. Существует также специальный способ формализации и вербализации

некоторых понятий, представляющих этническую картину мира на лингвистических ресурсах. Так, из Национального корпуса казахского языка вполне можно составить отдельный подкорпус понятийных названий, представляющих этнический образ казахов. В Национальном корпусе даются эффективные способы выражения концептуального образа понятия, в том числе этнического. Раскрывается культурный код словосочетаний, семантически сочетающихся со словом верблюд. Почему в казахском мировоззрении определяется обилие этномаркированных имен, относящихся к верблюдам. Поскольку понятие "образ картины мира" является предметом междисциплинарного исследования, оно изучается с разных сторон в каждой области. Картина мира является показателем ментальной интерпретации, она служит когнитивной единицей, которая утверждает, что у каждой нации разные знания об абстрактном понятии для человека. Определив способность к сочетанию слова «верблюд», обладающего таким потенциалом, мы убедились, что разновидности верблюда, характер верблюда, функции верблюда и коннотативный атрибут активно используются при описании человека, растения, животного, внешнего вида и характера человека. Автоматизация текста, относящегося к слову «верблюд», также осуществляется через поисковую систему. Связывая тексты к слову «верблюд», вполне можно привязать к семантическому обозначению в предложении, в котором задействованы словосочетания. *Статья исследована в рамках проекта BR 18574183 «Автоматическое распознавание казахского текста: разработка лингвистических модулей и IT-решений».*

Ключевые слова: семантическая валентность, национальный корпус, подкорпус, автоматизация, этническая картина мира. IT ресурс.

G. Talgatkyzy¹, A.B. Amirbekova A.B^{1*}, U. Kayyrbekova², A.A. Akkuzov³, N. Shuinshina⁴

¹Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan;

²Peoples' Friendship University named after Academician A. Kuatbekov, Shymkent, Kazakhstan;

³Zh. Tashenov University, Shymkent, Kazakhstan;

⁴Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: marghan01@mail.ru

SEMANTIC VALENCE OF THE WORD "CAMEL" AND ITS AUTOMATION METHODS IN THE NATIONAL CORPUS

Abstract. This study analyzes the compatibility and semantic valence of the word "camel" in linguistic science. The purpose of the paper is to propose ways to verbalize the semantic valence of the word "camel" of the conceptual knowledge that served as the basis for it. Camel is a conceptual concept that has formed the image of the Kazakh ethnic world. It has more than 500 combined complex concepts. Because the camel occupies a special place in the life of the Kazakh people. The natural qualities and functions of the camel are the most important quality, endurance and tolerance and a tendency to a semi-desert zone have been widely recognized due to the combination with the word "camel" in the language system. There is also a special way to formalize and verbalize some concepts that represent the ethnic picture of the world on linguistic resources. Thus, it is quite possible to make a separate subcorpus of conceptual names representing the ethnic image of the Kazakhs from the National Corpus of the Kazakh language. The National Corpus provides effective ways of expressing the conceptual image of the concept, including the ethnic one. The cultural code of phrases semantically combined with the word camel is revealed. Why is the abundance of ethno-marked names related to camels determined in the Kazakh worldview? Since the concept of "image of the world picture" is the subject of interdisciplinary research, it is studied from different angles in each field. Since the worldview is an indicator of mental interpretation, it serves as a cognitive unit that asserts each nation has different knowledge about an abstract concept for a person. Having determined the ability to combine the word "camel" with such potential, we were convinced that the types of camels, the nature of the camel, the functions of the camel, and the connotative attribute that is actively used in describing a person, plant, animal, appearance, and character of a person. Automatization of the text related to the word "camel" is also carried out through a search system. By linking texts to the word "camel", it is quite possible to link them to the semantic designation in the sentence in which the phrase is involved. *The paper was investigated within the framework of the project BR 18574183 "Automatic recognition of the Kazakh text: development of linguistic modules and IT solutions".*

Keywords: semantic valence, national corpus, subcorpus, automation, ethnic picture of the world. IT resource.

Кіріспе

Ойды қалыптастыруға негізгі механизм болатын белгілер - менталитет, этникалық мәдени бейне, дүниенің этникалық бейнесі болмақ. Бұл белгілі бір этникалық топтың ұлттық тілін, ана тілін сақтауға қызмет етеді. Демек, тілдік санада дүниенің этникалық бейнесі сақталған азаматтардың ұлтқа тұрақтылығы, ұлттұтастырушылық құндылығы жоғары болады. Ғаламның этникалық бейнесін, этникалық мәдени бейнені вербалдайтын тіл бірліктерінің әлеуетін зерттеу, лексикографиялау – қазіргі қазақ тіл білімінің өзекті мәселесі. Этномәдени ұғымдар мен атаулардың мәдени кодын анықтау үшін жаңа талдау тәсілдері қажет. Соның бірі – семантикалық талдау. Біздің ұсынғалы отырған әдісіміз – семантикалық валенттілік әлеуеті арқылы тілтаным жүйесінде сөздің ұғымға айналуы, сөздің мәңгілік ұлт жадында сақталуына оның тіркесуінен туындаған ұғымдардың вербалдық қызметі басымдыққа ие болады екен.

Мақаладағы екінші мәселе, ұлттың дүниетанымында этникалық ұғым ретінде сақталатын атауларға талдау үлгілері ұсынылады. Мәселен қазақ – мал шаруашылығымен күн көретін халық. Соның ішінде ең бағалы мал – түйе. Ол шөлге төзімді, еті мол, сүті пайдалы, жүні киім-кешекке, үй құрылысына жарамды, пайдасы бол жануар. Қазақтың климатына бейімделген жануар болғандықтан, қазақ халқының негізгі тіршілік көзіне айналған. Сондықтан қазақ тіліндегі 100-ден аса түйеге қатысты тіркестер бар. Бұл - қазақ мәдениетінде этникалық ұғым немесе лингвокультурема ретінде қабылданады.

Мақалада қарастырылатын үшінші мәселе – түйе тіркесімдерінің электронды ресурста автоматтануы. Лингвомәдени бірліктерді цифрлық ресурста, яғни ұлттық корпуста қалай әзірлеу керек? Ол үшін сөздің тіркесімділік өрісін автоматтандыру әдісі қолданылады. Тілді автоматтандырудың тиімді жолы – іздеу жүйесі. Іздеу жүйесінде «түйе» атауына қатысты фитонимдер, зоонимдер, антропонимдер, этнографизмдер мен мифоморфизмдер, фразеологизмдер мен метафоралар, коннотаттық мағыналарды жеке ұяшықтарда рәсімделуі арнайы компьютерлік лингвистика әдістерімен жүзеге асады.

Әдебиетке шолу

Мақаламызда үш мәселеге қатысты ұғымдардың өзара байланысы арқылы тілтанымдық өнімнің жүзеге асу үдерісі баяндалады. Сондықтан, біріншіден, семантикалық тіркесімділік мәселесіне тоқталайық. Тіл біліміндегі тіркесімділік сөздің басқа сөзбен тіркесуінде өзіне жақын семантикалық үйлесімділігін бірінші кезекке қояды. Бұл жайында Г.И.Кустова былай дейді: «Тілдік жүйедегі семантикалық ығысуда сөздің бастапқы мағынасына айтарлықтай тәуелділік болады. Себебі одан тарайтын семалық мәндер мен реңктер туындайды. Оларды туынды мағынаға жатқызады, негізінде олар бастапқы мағынаның семантикалық топтары немесе басқа тіркесімділікке ие болған атаулар деп саналады. Семантикалық тіркесімділік мағына ауысуының басты көрсеткіші» (Г. Кустова, 2016, 74б.). Тілдегі тіркесімділікті сол тілдің тұтынушысы ғана сәтті тіркестіре алады. Бұл жайында И.Г. Казачук пен Л.П.Юздова былай дейді: «Тіркес сөз жасаушы ең белсенді процессуалдық бірліктер — етістіктер мен фразеологизмдер. Етістіктің тіркесімділігі актанттардың белгілі бір шеңберімен біріктіру қабілетін білдіреді. Тіркесімділік әртүрлі тілдік деңгейлермен байланысты: семантикалық (сөз мағынасының құрылымы және фразеологизм), морфологиялық (көмекші), синтаксистік (предикат). Сондықтан тіл валенттілігі ұғымын жүйелі түрде зерделеу қажет» (И.Казачук, 2019, 126б.).

Ю.Д. Апресянның зерттеуінше: «Семантикалық тіркесімділік сөздің лексикалық мағынасымен тікелей байланысты және оны басқалардан ерекшеленетін нақты лексикалық бірлік ретінде сипаттайды. С. Fillmore терминдерін қолданғандағы (субъект, объект, құрал, орын және т. б.), осындай нақты түсініктер лексикалық мағынаның бір мәні. (Ю.Апресян, 1995, 56б.). Бельгиялық тілтанушы К. Виллемс етістіктің тіркесін тіл мен логика тұрғысынан қарастырады. Оның пікірінше: "Тілді әлем туралы адамның аялық білімі тұрғысынан, яғни жалпы семантикалық таным тұрғысынан қарастырған жөн. Себебі тіркесімділік семантикалық рөлдер мен оның күрделі құрылымдары арасындағы аралық деңгейде орналасқан. Мағына үйлесімділігін таңдау валенттілік құрылымдары мен оның перифериялық бөлшектеріндегі мазмұндық сәйкестікке тікелей байланысты. Ал лексика тіркес құрылымдарын семантикалық деңгейдегі ақпаратпен байланыстырады» (K,Willems 2006, 56б.). Демек, сөздердің семантикалық тіркесуі адамның бейнелі ойлау, заттарды салыстыру, ұқсату қиялынан, коннотатты ойлау қабілетінен туындайды. Яғни тілдегі этникалық дүние бейнесі сөздердің валенттілігі арқылы вербалданады. Байқағанымыздай, семантикалық тіркесімділік адам жадында терең сақталатын тұрақты тіркестердің, фразеологизмдер мен бейнелі тіркестердің негізін қалайтын ұғымның ғана тіркесім өрісін құрай алады. Семантикалық тіркесімділік сөздердің бірігу, қосарлану, тіркесу қағидаларын анықтауға негіз болады. Мәселен, екі сөздің тіркесуінде делексикалану құбылысы сөздің мағынасының өзгеруіне (жойылуына, реңкін әлсіретуіне, т.б.) тікелей байланысты. Сондықтан семантикалық тіркесу ретімен зерттеу арқылы бүтін сөз, күрделі сөз, атау сөз, бейнелі сөз, т.б ерекшеліктерін анықтауға болады. Сондықтан, семантикалық тіркесімділік әлеуеті жоғары тірек сөз – дүниенің этникалық бейнесін таныта алатын сөз деп саналады. Сондықтан дүниенің этникалық бейнесі ұғымына да тоқталайық.

Тіл білімінде дүниенің этникалық бейнесі біріншіден, ұлттың менталды сипатын (характерін) айқындайды, екіншіден, ұлт ретіндегі қалыптасу, тұтасу феномені ретінде қызмет етеді, үшіншіден, өзге этностық топтардан ерекшеленетін мәдени, психологиялық, рухани, менталды, философиялық және көркемдік танымдағы айрықша белгілерін көрсетеді.

Келесі кезекте, ұлттық корпустың базасын рәсімдеу тәсілдеріне қатысты лингвистикалық зерттеулерге шолу жасаймыз.

1. Бірінші орында – Орыс тілінің ұлттық корпусы (<https://ruscorpora.ru/>). Себебі, онда 2 миллиард сөздік қоры бар. 16 ішкорпусы бар (негізгі корпус, ауызша корпус, газет корпусы, синтаксистік корпус, әлеуметтік желі корпусы, акцентологиялық корпус, мультимедиялық корпус, мультипарк корпусы, параллель корпус, диалектілер корпус, поэтикалық корпус, оқу корпусы, орыс классиктерінің корпусы, тарихи корпус, панхрониялық корпус, от 2 до 15 корпусы).

2. Екінші қатарда 100 миллион сөздің мәтіндік базасы бар Британдық ұлттық корпус артықшылығы - лексикографиялық базасы кең, екіншіден, жазбаша корпус -90%, жан-жақты метабелгіленімдері бар, бірақ ішкорпусы аз (<http://www.natcorp.ox.ac.uk/>).

Қазіргі таңда барлық ұлттық тілдердің корпустық жүйесі іске қосылып жатыр. Себебі бұл – қоғам қажеттілігі. Сондықтан корпустық лингвистика қарқынды дамып келе жатыр. В.П. Захаровтың пайымдауынша: «Кейбір ғалымдар бүгінгі таңда корпустық лингвистиканың тіл білімі саласындағы негізгі бағыттардың бірі деп таныса, кейбірі . корпустық лингвистиканы тіл білімінің дербес саласы ретінде қарастырады». (<download.yandex.ru/class/zakharov>). Ұлттық корпус – тілдердің тарихи тілдік қорын сақтауға, тіпті оны қайта тірілтуге негіз болады. Мәселен, Ресей Федерациясындағы башқұрт, қалмық, якут тілдерінің тұтынушылары азайып барады. Оларды сақтау үшін жеке ұлттық корпусы құрылды. Біздің зерттеуімізше, ұлттық корпус – ұлттың этникалық тіл бейнесін танытатын электронды ресурс. Сондықтан ұлттық корпус – лексикографиялық қорды сақтау жүйесі. Сондықтан әрбір мағыналық талдау ұлттық корпус базасында семантикалық белгіленімдермен көрініп отыруы тиіс. Осы мақсатта «түйе» сөзіне қатысты қазақтың этникалық тілдік бейнесін ұлттық корпуста рәсімдеу жолдарын көрсетеміз.

Материал және әдістер

Дүниенің этникалық бейнесі тілтанымдық IT ресурстарда көрсету үшін мынадай әдістер қолданылды:

1. Әлеуметтік-философиялық зерттеу әдісі. Белгілі бір ұлттың әлеуметтік тіршілігіндегі ұлтқа тән философиялық пайымның ұлттық құндылыққа айналуын, құндылықтың ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, жойылмауы, ұлттың сана жадында сақталуын зерттеу. Мәселен, қазақтың этномәдени танымында түйе – кеңдіктің, қуаныштың, молшылықтың, төзімділіктің символы. «Түйенің жарты етіндей» теңеудің мағынасы – үлкен денелі, алып адам. Осы тұрақты тіркестің орнына үлкеннің жалпыадамзаттық символы болатын - тау, биік ағаш неге алынбады? Бұнда қазақ халқының таным-түсінігі, үлкендікті қабылдау стереотипі бар.

2. Мәдениеттанымдық зерттеу әдісі. Ю.Караулов ұсынған «семантикалық гештальт» (Ю.Караулов 2000, 25б.) жүйесі бойынша дәстүрлі ортада қолданылатын материалдық және рухани мәдениеттің ырым-тыйымдарда, жосын-жоралғыларда қолданыс жиілігінің арқасында тілдік жүйеге сіңісуі, яғни мақал-мәтелден, фразеологиялық оралымдардан орын табуы анықталады. Мәселен, қазақ халқы «үлкен қуаныш», армандап жүріп жеткен бақытты «ақ түйенің қарны жарылды» деген фразеологизммен жеткізеді. Қазақ мәдениетінде ақ түйе - әбден бапталған, тойдың асына дайындалатын түйе. Сондықтан ақ түйені сойып, етінен түрлі тағам жасап, той өткізу – ең үлкен қуаныш деп танылған.

3. Жиілік талдау әдісі. Қазақтың сөздік қоры мен лексикографиялық базасында түйеге қатысты сөз тіркестерін, күрделі сөздерді санадық. Түйе сөзінен жасалған 588 тіркес бар екені анықталды. Бұл жиілікті анықтауда А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының картотекалық қоры (<http://tbikartoteka.kz/>) сайтының іздеу жүйесіне сүйендік.

4. Тақырыптық модельдеу атты компьютерлік лингвистика әдісі қолданылды. Түйе сөзіне қатысты бірнеше тақырыптық ұяшықтар ашылды. Семантикалық және валенттілік белгіленімдерді рәсімдеу жолдары анықталды.

5. Сөздің тіркесімділігін анықтау әдісі – сөзжасамның семантикалық және лексикалық тәсілінің бірі. «Түйе» сөзімен тіркесуге әлеуеті бар етістіктер мен зат есімдер таңдалды. Олардың

тіркесуінен туындаған күрделі сөздер мен сөз тіркестерінің предикаттық, номинативті, субстантивті қызметтері ажыратылды.

Байқағанымыздай, жоғарыдағы 5 әдіс «Түйе» сөзінің тіркесімділігін анықтай отырып, одан тараған жаңа сөздердің этномәдени бірлік ретінде лексикографиялық базаға тіркелуін және ұлттық корпуста жеке сөздің леммасы бойынша іздеу жүйесін әзірлеудің жолдары ұсынылды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ тіліндегі этномәдени сөздің тіркесу әлеуеті жоғары болады. Себебі ол сөздерде мәдени код бар. Әсіресе, этномәдени атаулардың көне символдық, эталондық, ритуалдық, мифтік мағыналарын танытатын семантикалық өрісі кең болады және ол сол тілдің лексикографиялық құндылығы болып терең сақталады. Бұл зерттеуімізде жеке ұғым, жеке сөз ретінде сөздік құрауға лайықты бола білген сөздерді ұлттық корпуста әзірлеуге болатынын дәлелдегіміз келеді.

БІРІНШІДЕН, «Түйе» сөзіне қатысты концептуалдық топтарды анықтадық:

1. *Түйе – Орта Азиядағы халықтық және культтық жануар*. Себебі түйе шөл, шөлейтті климатта өмір сүреді. Бұндай аумақта Орта Азия халықтары орналасқан. Сондықтан осы өңірде өмір сүретін барлық түркі тілдес халықтардың тіршілігінде түйеге қатысты культ бар. Сондықтан туристерге арналған түйе кәдесыйы – Азияның эмблемасы деп танылады.

2. *Түйе – қазақ мәдениетінде үлкендіктің, іріліктің символы*. Қазақ халқында үй жануарлары – төртеу. Түйе, жылқы, сиыр, қой. Соның ішінде ең ірісі – түйе. Басқа жануарлармен салыстырғанда да түйенің үлкендігінен түйе көзге түседі. Себебі түйе – шөпқоректі динозаврлардың сарқыншағы болып саналады да *Aerucamelus*, *Paracamelus* (М.Саблин 2009. 486.) ұрпағы деп танылады. Сондықтан қазақ тілінде «түйе кесе» «түйекұс» атаулары үлкендікті білдіру мақсатында түйе тіркесімен беріледі.

3. *Түйе – ұлттық стереотиптердің тілдік көрінісіндегі лингвомәдени атау*.

Біріншіден қазақ мәдениетінде түйе – көлік қызметін атқарушы жануар. Алыс шақырымдағы ағайын-туысқа түйемен жеткен. Мысалы, «түйе шана». Сондай-ақ түйе – жүк тасымалдаушы көлік. Мысалы: «шанырақ түйе» - көшпелі қазақтың киіз үйін артқан ауырлыққа төзімді түйе.

4. *Түйе – дүниенің этникалық бейнесін танытатын этномәдени атау*. Қазақ мәдениетінде «түйе» сөзіне қатысты ою (орнамент) атауы, ыдыс-аяқ атауы, ауылшаруашылық атауы, ұлттық ойын атауы, халықтық өлшем атауы мен фитонимдер, зоонимдер мен поэтонимдер кездеседі. Мысалы: *түйетабан* – бұл ою атауы. Қазақ халқы жамбы, төсеніш, кілемге осы оюды ырымдап салатын болған. Себебі түйе тоқшылықтың, молшылықтың нышаны деп түсінілген. Сондай-ақ «*түйе көш жер*» өлшем атауы – 50 шақырым қашықтықты білдіреді. Демек, түйе ауыр жүкпен 50 км жерді демалмастан үздіксіз жүк тасымалдай алады. «*Түйекуырдақ*» – тек түйенің ғана емес, кез келген еттің үлкен етіп туралып, майға қуырылған ұлттық тағамы. Бұнда түйе еті – негізгі акцент емес, түйенің үлкендігіне ұқсатылған ет бөлігінің үлкендігі прецедент болған.

Екіншіден, ұлттық корпустың ішіндегі «ТҮЙЕ» ішкорпусын рәсімдеудің құрылымдық жүйесін ұсынамыз:

1. «*Түйе*» сөзінің анықтамалық белгіленімі. Бұл ұяшыққа түйе сөзінің энциклопедиялық анықтамасы мен бейнесі енгізіледі.

2. «*Түйе*» сөзінің лексикалық белгіленімі. Онда бірнеше метабелгіленімдері болады:

2.1. Лексикалық мағына. ТҮЙЕ – бір немесе екі өркешті, күйіс қайтаратын ірі мал, үй жануары.

2.2. Зоологиялық мағынасы. ТҮЙЕ – сүтқоректілер табына сірітабандылар отрядына жататын күйіс қайтаратын жұптұяқты бір немесе қосөркешті ірі жануар.

2.3. Культтық мағынасы. ТҮЙЕ – еті мен сүті азыққа, терісі мен жүні әртүрлі тұрмыс қажетіндегі бұйымдарды жасауға, өзі шөлге төзімді болған соң мініске пайдаланылатын, иесінің дәулеттілігінің белгісі ретіндегі үй жануары.

2.4. Көне мағынасы. ТҮЙЕ – ерте кезде Шығыс елдерінде жүк тасуға, ұзақ жолға, шөлге төзімді болғандықтан, сауда керуендерінің көлігі.

2.5. Этнографиялық мағынасы. ТҮЙЕ – қалыңмалға берілетін тоғыз сый-құрметтің басты белгісі.

2.6. Діни мағынасы. ТҮЙЕ – Ислам діні бойынша құрбандыққа шалуға болатын, ең ірі мал.

3. «Түйе» сөзінің тіркесімділік белгіленімі. Бұл ұяшықтан «түйе» сөзімен тіркесетін 4 түрлі қызметтік топ ашылады:

3.1. АТАУ ТІРКЕСІМДІЛІГІ. «Түйе + зат есім» тіркесімі арқылы жасалған атау тіркестер енеді. Яғни түйе сөзімен тіркесетін зат есімді атаулар. Әрбір номинативті тіркестің мағынасы беріледі.

Түйе шелек – сұйықтық құйылатын үлкен ыдыс. Түйе ассоциациясы – үлкен мағынасын білдіру үшін дүние бейнесіне айналған.

Түйе қымыз – күзді күнгі түйенің сүтінен ашытылып дайындалатын сусын.

Түйе бас – дене қимылына арналған ойын, бір адамның үстіне бірнеше адам үстіне мініп ойнау. Кім үстіне көп адамды мінгізіп, көтере алса сол жеңеді. Семантикалық басымдық түйенің ауыр жүк көтере алатын қасиетінде болып тұр.

Түйе жүн көрпе – жылуды сақтайтын, түйе жүзінен жасалған көрпе. Семантикалық доминанта – түйе жүнінің физикалық, химиялық қасиетіне байланысты, яғни жылусақтағыштық қасиеті қарай, қыста қолданылатын қалың жамылғы.

Түйе сүйек – сеңгіртаспа, бұршақ тұқымдасы, таспа туысына жататын бұта. Бұл сөз тіркесінде халықтың ассоциациясы бойынша жасалған.

Түйе бүлдірген – бүлдіргеннің үлкендігі бармақтай, тұтас алша сияқты бір түрі. Мағыналық ассоциациясы – үлкендік, ірілік.

3.2. ПРЕДИКАТИВТІ ТІРКЕСІМДІЛІК. Ішкорпустың бұл ұяшығында «түйе» сөзімен тіркесетін етістікті атаулар іріктеліп беріледі. «Түйе + етістік» тіркестері ұсынылады да мағыналары ашылады.

Түйе шөггерді – түйе тізесін бүгіп, жатты.

Түйе қомдады – түйеге жүк арту үшін арқасына киіз салды.

Түйе бас қылды – бәрі жиналып басып, жаншып тастады.

Түйеге қом бітті – түйе семіріп, салмақ қосты

3.3. АНЫҚТАУЫШТЫҚ ТІРКЕСІМДІЛІК. Ішкорпустың бұл ұяшығында «түйе» сөзімен тіркесетін атрибутивті (анықтауыштық) қатынас/тағы күрделі атаулар іріктеліп беріледі. «Анықтауыш сөз + түйе» тіркестері ұсынылады да мағыналары ашылады.

Бая түйе (ашуланшақ, бақырауық түйе) – қасына тірі жан жақындағанды ұнатпайтын, ыңырсып, қарсылық білдіретін түйелердің бірі.

Шау түйе – жүк көтеруден қалған, денесі кішірейе бастаған әлсіз, кәрі түйе.

Атан түйе – піштірілген түйе.

Жабы түйе – өмірі мінілмеген, қашаған, асау түйе.

Ауған түйе – бөтен жерден мекенін ауыстырған түйе.

Алмас түйе – екі өркеші екі жағына жығыңқы түйе.

Жарық түйе – көп мінілген, тіркеуден мұрны жарылған түйе.

Жегін түйе – шаруашылыққа, арба жегуге, мініске, жүк артуға үйретілген түйе.

3.4. ФРАЗЕОТИРКЕСІМДІЛІК. Ішкорпустың бұл ұяшығында «түйе» сөзімен тіркесетін фразеологизмдер беріледі және мағыналары ұсынылады.

Түйенің құмалағындай – ірі, үлкен.

Түйені түгімен жұтты – параны көп алу, тойымсыз.

Түйе үстінен ит қапты – икемсіз, епсіз, болбыр.

Түйені мұзға жетелеу – бос әуреге түсу, болмайтын іспен айналысу.

Түйенің танитыны жапырақ – білетіні бір-ақ нәрсе.

Түйенің тұяғы түсетін жер – өте алыс жер.

4. «ТҮЙЕ» сөзінің тақырыптық-семантикалық белгіленімі. Ішкорпустың бұл ұяшығына түйе сөзі қатысқан барлық тіл бірліктері (588 бірлік) семантикалық-тақырыптық топтарға іріктеледі.

4.1. ФИТОНИМДЕР. «Түйе» сөзінен басталатын өсімдік атаулары тізбектеледі.

Түйебеде – түйенің сүйсініп жейтін шөбі.

Түйекөтен – қызанақ. Бұл сарказммен айтылған диалект, халықтық атау. Қызанақтың ең ірісі, етті помидорды қазақ халқында осылай атаған екен.

Түйесіңір – жазғытұрым мал жейтін өсімдік. Сабағы ұзын бұта болғандықтан түйенің ірілігімен салыстырған қазақ халқы осылай атап кеткен.

Түйесораң – қаңбақ. Майда шөптерді жел домалатып, шар тәрізді жиынға айналдырады. Сол қаңбақ шөптің сыртқы пішіні түйенің мұрнынан ағып жерге түскен сораңға немесе аузынан ағып жерге түсіп домаланып жатқан түкірікке ұқсағандықтан түйесораң деп атаған.

Түйесүйек – бұтағы қатты, желге төзімді, шайқалмайтын қақайған өсімдік. Майыспайтын қатты жуан бұтаны түйенің сүйегіне ұқсатудан туындаған.

Түйетікен – сабағы ұзын болып өсетін тікенді қурай. Бұл өсімдікті түйе сүйсініп жеп, күйіс қайтарады. Соған орай қазақ халқы осылай атаған.

Түйетабан – түйенің табанына ұқсас тарбиып өсетін шөп.

Түйеқарын – сабағы бүдір-бүдір, біресе жіңішке, біресе жуан болып келетін өсімдік. Сабағының ұзындығын, сабағының жуан жері түйенің қарнындай жуан, томпақ болуын ұқсату негізінде аталған.

Түйеқұйрық – тікенекті биік қарасора. Түйенің сүйсініп жейтін шөбі

Түйекекіре – тікенекті кекіре. Түйенің сүйсініп жейтін шөбі

Төмендегі өсімдік атаулары үлкендігіне, ірілігіне қарай түйеге ұқсатылып теңестіруден қалыптасқан:

Түйешетен – үлкен жидек

Түйебұршақ – үлкен бұршақ

Түйежантақ – үлкен жантақ

Түйежаңғақ – үлкен орех

Түйеошаған – үлкен ошаған.

Түйежапырақ – жапырағы өте үлкен өсімдік.

Түйешырмауық – үлкен шырмауық.

Түйебүлдірген – үлкен бүлдірген.

Байқағанымыздай, түйе сөзі фитонимдер, біріншіден, түйенің сүйіп жейтін өсімдіктерінің атауларында, екіншіден, түйенің денесінің үлкендігіне, ұзындығына, қарнының үлкендігіне, түкірігінің үлкендігіне ұқсатып, яғни түйенің сыртқы пішіні мен бейнесіне ұқсатып қойылған өсімдік атауларында жиі кездеседі екен.

4.2. ЗООНИМДЕР. «Түйе» сөзінен басталатын жануар атаулары тізбектеледі.

Түйетек – Лама. Қазақта «лама» - түйетек деп аударылады. Себебі, қазақтың дүниетанымында алғаш ламаны көргенде түйе тұқымдас жануар іспетті стереотипті қалыптастырса керек.

Түйеқұс – Страус. Қазақ мәдениетінде страус – үлкен құс ретінде қабылданған. Ал қазақта үлкендік түйемен стереотиптенгенін байқаймыз

Түйекене – Ең үлкен кене.

Түйекиік – Гуанако. Сыртқы пішіні түйеге ұқсайтындықтан осылай атаған.

Түйетабан — Балық. Түйенің табанына ұқсаған жалпақ балық.

Түйеқоңыз – Үлкен қара қоңыз. Малдың жас тезегін домалатып, зыңылдап ұшып жүретін, басы түйенің басына ұқсаған қоңыз.

Түйеқұлақ – Тышқан. Құлағы түйенің басына ұқсаған үлкен тышқан.

Түйе шыбын – Денесі ірі, үлкенірек шыбын.

Түйешағала – мойны ұзын, денесі ірі түйе секілді сарғыш қоңыр түсті шағала.

Түйекекілік – түйе керуені секілді, бірінің сонынан бірі жұптасып жүретін құс.

Қорытындылай келе, байқағанымыз, жануар атауларында түйе сөзінің жиі кездесуі ең алдымен түйенің сыртқы пішіні (үлкендігі), қоңыр сары түсі, мойнының ұзындығы, басының үлкендігі, сондай-ақ түйенің керуен қызметі де ассоциацияланатынымен түсіндіріледі.

4.3 ОРОНИМДЕР. «Түйе» сөзінен басталатын географиялық ландшафт атаулары тізбектеледі.

Түйе жон — түйенің арқасындай еңкіш келген төбе дала.

Түйетомар — үлкен, биік төмпешік жер.

Түйеқорым — ірі тастардың құлауынан пайда болған қорым.

Түйемойнақ — түйенің мойны сияқты иіліп келген таудың аласа жері.

Түйетартар — түйе секілді сіміретін, су соратын оқпан.

Түйешаңлақ – шөл дала.

Қорытатын болсақ, тау, жер, төбе, жазық дала атауларында да түйе сөзінің кездесуі, түйенің шөл, шөлейтті зонада мекендеуі, су ішкенде шөлін қандырғанша көп әрі ұзақ сіміріп соратыны, түйенің мойны мен өркешінің тау-төбені сипаттауы қазақ халқында түйенің сырт пішіні ғана емес, өзіне тән қимылдары, өзгелерден айрықша белгілері терең ассоциацияланып, дүниенің этникалық бейнесіне айналған.

4.3. ТҰРМЫСТЫҚ БҰЙЫМ АТАУЛАРЫ. «Түйе» сөзінен басталатын бұйым атаулары (ыдыс, жиһаз, құрал, т.б.) тізбектеледі.

Түйебел – тоқуға арналған жуан ши.

Түйе кесе – үлкен кесе.

Түйе шығыр – түйеге жегіліп айналдыратын шығыр.

Түйе қазан – түйе еті түгел сыйып кететін үлкен қазан.

Түйемойнақ – дорба. Түйенің мойын терісінен жасалған су құятын дорба-ыдыс.

Түйе мойнақ орақ – орақ. Сабы түйе терісінен жасалған орақ.

Түйе өркеш қалып – қалып ыдыс.

Қорытатын болсақ, тұрмыс бұйымдарында түйе сөзінің кездесуі түйенің мойын терісінің төзімділігі, су өткізбейтін қасиетімен танылған, содан ыдыс жасау негізінде бірқатар ыдыс атауларында түйе сөзі кездескен. Сондай-ақ үлкен қазан түйе етін түгел пісіретін қазанмен емес, түйенің бейнесімен ассоциацияланған. Бұнымен қоса түйенің өркеші сопақ қалыпқа ұқсатылып, ыдыс, бұйым атауында түйе сөзі стереотиптелген. Егер біз түйе сөзінен басталатын сөздерді жинап, осылайша семантикалық-тақырыптық топқа іріктемесек, қазақ халқы үшін түйе сөзінің тілдік құндылығын, дүниенің этникалық бейнесі ретінде қабылданатынын байқамас едік. Тіл біліміндегі дүние бейнесі мәселесі талданған мақалада: «Тілдегі ұлттық-мәдени элемент арнайы басқалардан өзгеше формалды көрсеткішке ие болмайды, бірақ сол тілдік бірліктің мағынасында астарлы (имплицитті) ішкі семантикалық форманы қалыптастыра алады» (А.Аmirbekova, 2013, 780б.), - делінеді. Демек, дүниенің этникалық бейнесін құрайтын этнографизмді анықтау үшін ішкорпус ұяшықтарына жинақтап, ұлттық корпуста рәсімдеу аса маңызды. Себебі дүниежүзіндегі қазақ диаспорасы үшін қазақтың ұлттық мәдениетін терең сақтау қажет және әлемдік мәдениетте де қазақтың этникалық танымы туралы ақпарат таралуы тиіс. Қазақстандық ғалым А.Баймурзинаның пікірінше, «Қазақстан көп ұлтты ел ретінде толерантты қарым-қатынас үшін жағдай жасауға ұмтылады» (Baimurzina 2019, 801б.).

«Түйе» ішкорпусының ұяшықтарын түйеге қатысты ас-тағам атауларымен, ою-өрнек (орнамент) атауларымен, тоқыма атауларымен, киім-кешек атауларымен, опа-далап атауларымен, сусын атауларымен толықтыруға болады. Бұл мақаланың көлемі көтермейтін болғандықтан қалған ішкорпус ұяшықтарын ашып көрсете алмадық. Дегенмен, оларды болашақта (<https://qazcorpus.kz/>) сайтынан көруге болады.

Байқағанымыздай дүниенің этникалық бейнесі – жалпыадамзаттық дүние бейнесін толықтыратын құрамдас бөлігі. Этникалық бейнені құрайтын ақпараттар – этностың өзіне ғана тән, өзге мәдениетте жоқ культтер. Өсіресе өзге мәдениетте жоқ жосын-жоралғылар қазақтың ұлттық тілдік бейнесін танытуға қызмет етеді. Этникалық дүние бейнесі адам санасында тұрақталған сайын ұлттық тілдің бейнесі кеңейеді. Мәселен, қыздың бұрымды болуы – сұлулық эталоны десе, жалпыадамзатқа тән әлемдік тілдік бейне болады. Ал «қыз болсын деп, соңғы туған ұлға тұлым қою, керісінше, ұлға зәру болғандар соңғы туған қызға айдар қойып, ұлша киіндіріп өсіруі» қазақтың этникалық бейнесін танытады. Осындай ешбір мәдениетте жоқ, этникалық таным-түсініктерді тілдік жүйеден іздеу тың зерттеуді қажет етеді. Бір ұлттың этникалық бейнесін ашу олардың әрбір танымдық дүниесінің мәдени кодын ашумен тығыз байланысты.

Талқылау барысында «Түйе» тіркесімділігінен құралған күрделі атаулар дүниенің этникалық бейнесін танытушы концептілікті өрісті құрай алды. Оны былайша көрсетуге болады:

Қазақтың этникалық дүние бейнесін танытатын «ТҮЙЕ» этномаркері.

Түйе – іріліктің маркері: . Қазақ мәдениетінде адамның балтырын суреттеуде, адамның сыртқы келбетіне портрет жасауда ірі денелі адамды сипаттауда міндетті түрде түйе бейнеленеді. Мәселен, бойы ұзын, ірі денелі адамның балтырын суреттеуде түйенің аяғымен теңестіре ассоциациялау бар.

Түйе – төзімділік маркері: Ақ нық түйе – жүк көтеруден шаршамайтын, еңбекке төзімді адамды сипаттайтын фразеологизм. Ешкімнің көңілін қалдырмайтын, жұмсағаннан бас тартпайтын, шаршағанын білмей жүк таситын адал жұмыскерлерді осылай түйенің қасиетіне ұқсата отырып суреттейді.

Түйе – көшпелілер салт-дәстүрінің маркері: Жігіт түйе — күйеу жігіт үйленбей тұрып қалыңдықтың атасына сыйлық береді. Оны қазақ мәдениетінде «ұрын бару» дейді. Жасырын барғанда қыздың әкесіне семіз түйені арнайы баптап сыйлыққа ала барады. Сондай салт-дәстүрге арнайы бапталатын түйені «жігіт түйе» деп атаған. Демек, түйе – үй жануары ғана емес, сыйлық ретінде де ұғынылады.

Байқағанымыздай, түйенің семантикалық тіркесімділігі арқылы түйе туралы халықтың концептілік аялық білімін тануға мүмкіндік алдық. Тірек сөздің атрибутивті, предикаттық, номинативті тіркес сөздері болмаса, нысанға алынған ұғымның дүние бейнесін аша алмас едік. Демек, тірек сөзге тіркесетін сөздерді де халық тандап тіркестіреді. Сол тіркес сөзді тандауда ұғымның мазмұнын ашатын, ішкі бейнесін дәл бере алатын сөздер іріктеледі. Мысалы, **қоң торғай түйе**. Күтімі жоқ, азыққа жарымаған, арық, кішкентай түйе деген мағынаны білдіреді. Яғни еті жоқ, құр сүйегі қалған жүдеу түйені торғайдың етіне теңеуі литота әдісімен бейнеленген. Сөз тіркесінде де семантикалық тіркесімділіктің беріктігі жоғары болғаны соншалық фразеологизмге айналған. Демек, семантикалық тіркесімділігі сәтті үйлескен сөз тіркестері константалық деңгейге жетіп, паремиологиялық қордан орын алады.

Қорытынды

Қорыта келгенде қазақтың этникалық бейнесін тілдік жүйеден анықтау үшін:

- біріншіден, жалпыадамзаттық концептілік ұғымдарға әлеуметтік-философиялық зерттеу жүргізу қажет. Сол арқылы материалдық ұғымдарды сипаттауда халықтың танымын, халықтың ассоциациясын, халықтың аялық білімін, халықтың ұқсату заңдылығын анықтауға мүмкіндік туады. Бұл дүниенің этникалық бейнесін жасайтын концептілік құрылымдарды айқындап береді;

- екіншіден, ұғымның материалдық немесе рухани мәдениетке немесе құндылыққа айналғанын тану және зерттеу маңызды. Себебі семантикалық тіркесім астарында, яғни сөздердің тіркесуінен туындаған күрделі атаудың мәні ұғымның концептілік әлемін танытуға қызмет етеді;

- үшіншіден, семантикалық тіркесімділікті мағыналардың үйлесімдігі тұрғысынан қарастыру маңызды. Себебі семантикалық тіркесімділігі сәтті болған күрделі атаулар сөздік қорда терең тұрақталады. Бірі фразеологизмге айналады, бірі теңеу немесе эпитет болып сақталады. Егер тіркескенде сөздердің мағыналары магнит секілді бірін-бірі тартпаса, онда бұл сөз тіркесін тіл тұтынушылары қолданбайды немесе қолданыстан шығып ұмытылады. Семантикалық тіркестердің гармониясы дегеніміз – сөздердің мағыналық сәйкестігі әрі фонетикалық үйлесімділігі, морфологиялық үйдесімділігі. Жасанды жұрнақтардан жасалған екі сөздің тіркесі сәтті бола алмайды. Егер екі сөзді тіркес болса алдыңғы сыңардың бір-екі буынды болуы сәтті болады;

- төртіншіден, семантикалық тіркесімділікте символдық құндылығы бар сөздердің қатысуы маңызды. Сол арқылы ұлттың немесе этностың ең қадірлі, қастерлі, киелі ақиқат дүниелері, оның бейнесі анықталады. Символдық мәні бар сөз тіркесімділігінің қолданысы жоғары болады;

- бесіншіден, қазақтың этникалық дүние бейнесін анықтау үшін, мифологиялық, стереотиптік, зооморфтық, фитонимдік, прецеденттік этномаркерленген атаулар мен материалдық мәдениеттің санада этномаркерлену құбылысын зерттеу этномәдени атаулардың мәдени кодын ашуға ықпал етеді.

Әдебиеттер

Кустова Г.И. (2016) Семантические переходы в абстрактных существительных // Вестник Новосибирского государственного педагогического университета, 2016, Т. 6, № 2, С. 73–85).

Казачук И.Г., Л.П.Юздова (2019) Понятие "валентность" как объект лингвистики и методики обучения русскому языку в вузе // [Вестник Южно-Уральского государственного гуманитарно-педагогического университета](#) №7 2019 – 125-1356.

Апресян Ю. Д. (1995) Избранные труды. - М.: Школа "Языки русской культуры", Лексическая семантика (синонимические средства языка). 1995. - Т. I: - 364 с.

Willems, K. (2006) Logical polysemy and variable verb valency // Language Sciences. -2006. - No 28. - P. 580-603

Захаров В. П. Экстралингвистическая разметка. Метаданные [Электронный ресурс] // URL: http://download.yandex.ru/class/zakharov/CL_L4.ppt (дата обращения: 17.08.2023).

Караулов Ю.Н. (2000) Показатели национального менталитета в ассоциативно вербальной сети // Языковое сознание и образ мира. М., 2000. – 129б.

<http://tbikartoteka.kz/>

Саблин М. В., Гиря Е. Ю. (2009) Артефакт из Ливенцовки — Свидетельство присутствия человека на территории Восточной Европы в интервале 2,1 — 1,97 млн лет назад // Древнейшие миграции человека в Евразии. Материалы международного симпозиума. Новосибирск. Изд. ИАЭ СО РАН, 2009 г СС.166-174.

Amirbekova, A.B., Esenova, K.U., Tymbovalova, A.O. (2013) Lingocognitive mechanisms of formation of national world-views of Kazakh people // *Middle East Journal of Scientific Research*, 2013, 14(6), страницы 779–783

Baimurzina, A.A., Amirbekova, A.B., Khabiyeva, A.A., Abitova, G.O. (2019) The role of the Russian language in the determination of Kazakh students | El papel de la lengua Rusa en la determinación de los estudiantes Kazajos // *Opcion*, 2019, 35(Special Issue 23), страницы 800–817

Reference

Kustova G.I. (2019) Semanticheskie perehody v abstraktnyh sushhestvitel'nyh [Semantic transitions in abstract nouns] // Bulletin of Novosibirsk State Pedagogical University, 2016, Vol. 6, No. 2, pp. 73-85). [in Russian]

Kazachuk I.G., L.P. Yuzdova (2019) Ponjatie "valentnost" kak ob#ekt lingvistiki i metodiki obuchenija russkomu jazyku v vuze [The concept of "valence" as an object of linguistics and methods of teaching Russian in higher education] // Bulletin of the South Ural State University Humanities and Pedagogical University No.7 2019 – 125- 135b. [in Russian]

Apresyan Yu. D. (1995) Izbrannye trudy[Selected works] - M.: School "Languages of Russian culture", 1995. - Vol. I: Lexical semantics (synonymous means of language). - 364 p. [in Russian]

Willems, K. (2006) [Logical polysemy and variable verb valency] // Language Sciences. – 2006. - No 28. - P. 580-603

Zakharov V. P. Jekstralingvisticheseskaja razmetka. Metadannye [Extralinguistic markup. Metadata] [Electronic resource] // URL: [http:// download.yandex.ru/class/zakharov/CL_L4.ppt](http://download.yandex.ru/class/zakharov/CL_L4.ppt) (date of reference: 17.08.2023). [in Russian]

Karaulov Yu.N.(2000) Pokazateli nacional'nogo mentaliteta v associativno verbal'noj seti [Indicators of national mentality in the associative verbal network] // Linguistic consciousness and the image of the world. Moscow, 2000. [in Russian]

Sablin M. V., Giryu E. Yu. (2009) Artefakt iz Livencovki — Svidetel'stvo prisutstvija cheloveka na territorii Vostochnoj Evropy v intervale 2,1 — 1,97 mln let nazad [Artifact from Liventsovka — Evidence of human presence on the territory of Eastern Europe in the interval 2.1 — 1.97 million years ago] // The oldest human migrations in Eurasia. Materials of the international symposium. Novosibirsk. Publishing House of IAE SB RAS, 2009 SS.166-174. [in Russian]

Amirbekova, A.B., Esenova, K.U., Tymbovalova, A.O. (2013) [Lingocognitive mechanisms of formation of national world-views of Kazakh people] // *Middle East Journal of Scientific Research*, 2013, 14(6), pages 779-783[in English]

Baimurzina, A.A., Amirbekova, A.B., Khabiyeva, A.A., Abitova, G.O. (2019) [The role of the Russian language in the determination of Kazakh students] | El papel de la lengua Rusa en la determinación de los estudiantes Kazajos // *Opcion*, 2019, 35(Special Issue 23), pages 800-817 [in English]

А.К. Таусоғарова^{1*} Ж.А. Әлішева¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: ayauzhan1971@gmail.com

ФОНОГРАММА МӘТІНДЕРІ СОТ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ САРАПТАМА НЫСАНЫ РЕТІНДЕ

Аннотация. Мақала тіл білімі мен заңгерлік салалар тоғысындағы мәселелер шешіміне арналады. Нақты айтқанда, мақалада сот процесінде көрініс беретін тіл бірліктері арасындағы омонимиялық құбылыстарға байланысты күдікті тұлғаның ауызша сөзінің нақты семантикасын ажырату туралы мәселе шешімінде фонограммаларға жүргізілген лингвистикалық сараптама тәжірибесі баяндалады. PRAAT компьютерлік бағдарламасын субъект сөзінің интонациялық контурларын анықтауда қолданылу барысы сипатталады және қойылған мәселе шешіміндегі сенімділік деңгейі бағаланады. Субъектінің дыбыстық құрамы, яғни формасы бірдей, алайда интонацияның қойылуы, дауыстың қарқындылығы, созылыңқылығы сияқты просодиялық кешеннің ерекшелігіне қарай әртүрлі мағыналарды білдіру мүмкіндігіне ие сөзінің семантикасына байланысты объективті қорытынды жасау үшін оның барлық сөйлеу актілері зерттеу нысанында қарастырылады. Осы орайда фонограмма мәтіндерінің лингвистикалық сараптамасында тікелей адресант (сөйлеуші субъект), адресат (тыңдаушы) сөздерін және олардың өзара қарым-қатынасының сипатын (стилі), сөйлеу жағдаятын, коммуниканттардың (адресант және адресат) стратегиялары мен сөйлеу тактикаларын зерттеуге бағытталатын лингвопрагматикалық талдау әдісі қолданылды. Мақала тіл теориясындағы ғылыми тұжырымдардың сот-лингвистикалық сараптама саласындағы маңыздылығын көрсетеді.

Тірек сөздер: сот-лингвистикалық сараптама, фонограмма мәтіні, омофон синтаксистік конструкциялар, PRAAT компьютерлік бағдарламасы, лингвопрагматикалық талдау.

А.К. Таусоғарова^{*1}, Ж.А. Алишева¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: ayauzhan1971@gmail.com

ТЕКСТЫ ФОНОГРАММ КАК ОБЪЕКТ СУДЕБНО-ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Аннотация. Статья посвящена решению проблем на стыке языкознания и юридической сферы. В частности, в статье излагается опыт лингвистической экспертизы фонограмм в решении вопроса о различении специфической семантики устной речи подозрительного лица в связи с омонимическими явлениями между языковыми единицами, проявляющимися в судебном процессе. Описывается процесс применения компьютерной программы PRAAT при определении интонационных контуров слова субъекта и оценивается уровень достоверности в решении поставленной задачи. Для того чтобы сделать объективный вывод о семантике речи субъекта, имеющей одинаковый звуковой состав, т. е. одинаковую форму, но обладающую способностью выражать разные значения в зависимости от особенностей просодического комплекса, таких как интонация, голос интенсивность, продолжительность, все его речевые акты становятся предметом исследования. В этой связи в лингвистической экспертизе текстов фонограмм применен метод лингвопрагматического анализа, который направлен на изучение слов непосредственного адресанта (говорящего субъекта), адресата (слушателя) и характера (стиля) их взаимодействия, речевой ситуации, стратегий и тактики речи коммуникантов (адресанта и адресата). Статья подчеркивает важность научных выводов в теории языка в области криминалистической экспертизы.

Ключевые слова: судебно-лингвистическая экспертиза, текст фонограммы, омофонные синтаксические конструкции, компьютерная программа PRAAT, лингвопрагматический анализ

А.К. Tausogarova^{*1}, Zh.A. Alisheva¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: ayauzhan1971@gmail.com

PHONOGRAM TEXTS AS AN OBJECT OF FORENSIC LINGUISTIC EXAMINATION

Abstract. The present paper is dedicated to solving problems at the intersection of linguistics and the legal sphere. In particular, the study presents the experience of linguistic expertise of phonograms in solving the issue of distinguishing the specific semantics of the oral speech of a suspicious person in connection with homonymic phenomena between linguistic units manifested in the judicial process. The process of using the PRAAT computer program to determine the intonation contours of a subject's word is described and the level of reliability in solving the task is assessed. To make an objective conclusion about the semantics of the subject's speech, which has the same sound composition, i.e. the same form, but can express different

meanings depending on the features of the prosodic complex, such as intonation, voice intensity, duration, all his speech acts become the subject of research. In this regard, in the linguistic examination of phonogram texts, the method of linguopragmatic analysis is applied, which is aimed at studying the words of the direct addressee (speaking subject), the addressee (listener) and the nature (style) of their interaction, the speech situation, strategies, and tactics of the speech of communicants (addressee and addressee). The paper emphasizes the importance of scientific conclusions in the theory of language in the field of forensic examination.

Keywords: Forensic-linguistic examination, phonogram text, homophone syntactic constructions, PRAAT computer program, linguo-pragmatic analysis.

Кіріспе

Қазіргі сот істерінде қылмыстың болғанын немесе жоспарланғанын дәлелдеуде, я қылмыс субъектісін анықтауда тұрмыстық диктофон, ұялы телефон, видеобейнекамера сияқты оперативті-техникалық сандық (цифрлық) дыбысжазба құралдарына басылған (тіркелген) фонограмма, сонымен қатар оның сөзбе-сөз мәтіндеріне басқа сала мамандарымен бірге филологтардың қатысуымен жүргізілетін фоноскопиялық сараптамалар маңызды рөл атқарады. Сандық дыбысжазба құралдарына басылған фонограмма сол сот ісінің шешіміне қойылған мәселеге сәйкес зерттеледі. Әдетте, дыбысжазбаға басылған ауызша сөйлеуді, яғни фонограмманы сараптау түрінде анықталатын фоноскопиялық сараптама міндетіне келесі мәселелер қойылатыны осы сала бойынша зерттеулерде мына түрде көрсетіледі:

фонограммаға басылған ақпараттың мазмұнын қасақана өзгерту я жасанды түрде бұрмалау деректерін анықтау;

тұлғаның дауысы мен сөйлеу ерекшеліктеріне қарай оның жеке басын дереккөз нұсқа мен үлгі нұсқаларды өзара салыстыру арқылы сәйкестендіру я айқындау;

дыбыс жазу үдерісінде немесе дыбыс жазылғаннан кейін оның мазмұнын бұрмалау, өзгерту, кейбір бөліктерін өшіру, монтаж т.б. белгілерінің бар / жоғын табу, яғни сот ісінде дереккөз ретінде алынып отырған фонограмманың түпнұсқалығын, жарамдылығын, шынайылығын бағалау (Галяшина, 2014: 18).

Фонограмманың түпнұсқалығы (бастапқы түпнұсқа дыбысжазбаның өзгеріске ұшырауы, қайсыбір бөліктерінің алынып тастауы, мәтіннің түрлі құрамалардан біріктірілуі т.б. тұрғысындағы монтаж жасалған жағдайда) оның мазмұндық тұтастығына я диалог, полилог композициясы элементтерінің логика-семантикалық байланысының бұзылу деректеріне филолог-маман я филолог-сарапшы тарапынан жүргізілетін зерттеу нәтижесінде анықтала алады. Бұдан бөлек жедел-ізвестіру қызметі субъектілерінің әрекеті барысында алынған фонограммалар мазмұнын зерттеу орын алған қылмыстар, іс жүзінде болып жатқан қылмыстар я жоспарланған қылмыстар туралы нақты ақпараттарға қол жеткізуде маңызды болып табылады. Жалпы фонограммалар бойынша филолог-маман я филолог-сарапшы шешіміне заңгерлік сала мамандары тарапынан қойылатын сұрақтар мен міндеттер қылмыстық істің сипатына қарай сан алуан деп айтуға болады. Басым жағдайларда жедел-ізвестіру қызметі тарапынан күдікті субъектілердің қылмысқа қатыстылығын анықтауда олардың өзара диалог/полилогтарының жасырын жазылған фонограммасы (дыбыстық жазбасы) фоноскопиялық сараптама нысанында қарастырылады.

Сонымен қатар сот процесінде тіл бірліктері арасындағы омонимиялық құбылыстарға байланысты тұлғаның ауызша сөзінің нақты семантикасын ажырату мәселесі шешімінде фонограммалар лингвист-маман зерттеуінің нысанына (сараптамасына) айналып, сот сараптамасы және тіл білімінің фонетика, фонология салалары тоғысуының тағы бір факторы болатынын көреміз. Мысалы, лингвист-маман зерттеуіне ұсынылған «№№1-8 фонограммалардағы «Х-тің «қара джип, атып тастағам мен..... соны», сөзінде өзінің әрекетін әшкерелейтін, атқанын мойындайтын белгілер бар ма?» сұрағы дыбыстық құрамы, яғни формасы бірдей, алайда интонацияның қойылуы, дауыстың қарқындылығы, созылықлығы сияқты просодиялық кешеннің ерекшелігіне қарай әртүрлі мағыналарды білдіру мүмкіндігіне байланысты туындаған. Қараңыз: 1) 'Қара джипті атып тастаған – мен' (іс-әрекеттің субъектісін білдіру мүмкіндігі); 2) 'Қара джипті атып тастағанмен' (әңгіменің атып тасталған қара джиппен байланысты екенін білдіруі мүмкіндігі).

Бұл жоғарыда көрсетілген мәселелер қазақ тіл білімі теориясының қолданбалы ғылым болып табылатын сот-лингвистикалық сараптама саласында басшылыққа алынуын тікелей керек етеді.

Осы орайда мақалада тіл теориясы тұжырымдарының сот-лингвистикалық сараптама мәселелері шешімінде практикалық тұрғыда пайдаланылу тәжірибесін талдау **мақсаты** көзделеді. Яғни, мақалада қарастырылатын мәселелер тіл теориясының сот саласы мәселелері шешіміндегі **практикалық өзектілігін** танытумен қатар, өзіне тән дербес ғылыми идеяларға ие сот-лингвистикалық сараптаманың қазақстандық ғылым кеңістігіндегі теориясының қалыптасуына өзіндік үлес қосатыны сөзсіз.

Материал және әдістер

Ғылыми мақалаға сот ісінде лингвист-мамандардың сараптамасын қажет еткен даулы фонограмма мәтіні зерттеу материалы санатында қарастырылды. Сот-лингвистикалық сараптама саласында омофондарға байланысты туындайтын даулы мәселелер шешімі бойынша зерттеу жүргізуде фонетика, фонология ғылымы салаларындағы интонациялық супрасегментті компоненттер – просодика, ритмикалық екпін, акценттеу, интенсивтілік (дауыс қарқындылығы), тонның жоғарылауы және созылыңқылығы я ұзақтығына байланысты ғылыми-теориялық зерттеулер басшылыққа алынды. Даулы фразаның интонациялық контурларын анықтауда PRAAT компьютерлік бағдарламасы қолданылды. Сонымен қатар тілдік бірліктер мағынасын анықтауда лексика-семантикалық, грамматика-семантикалық талдау, контекстуалдық талдау, сонымен қатар коммуникант субъектілердің сөйленістер сөздері мен синтаксистік конструкциялардың семантикасы мен қызметін анықтау үшін коммуникативтік-функционалдық және лингвопрагматикалық талдау қолданылды.

Әдебиетке шолу

Мақалада қарастырылатын мәселелер тіл және заң салаларының тоғысындағы ғылыми еңбектердің, сонымен қатар тіл білімінің фонетика, фонология, лингвопрагматика, лингвистикалық философия, сөйлеу актілерінің теориясы, функционалды синтаксис т.б. салалар бойынша ғылыми зерттеулердің басшылыққа алынуын қажет етеді. Осы орайда Ю.Д. Апресян Н.Д. Арутюнова, Е.И. Галяшина, В.Г. Гак, В.М. Глушак, З. М. Базарбаева, Ә.Жунісбек, А. Мустайоки, Т.М. Рогожникова, Э.А. Салихова, В.Фромкин, Р. Родман, Н.Хайамс т.б. зерттеушілердің ғылыми еңбектері мақалада қарастырылды.

Нәтижелер және талқылау

«Бір ғана тілдік формадағы синтаксистік конструкцияның екі немесе одан да көп мағынаны білдіруі» (Гак, 1998: 121) деп анықталатын ассиметрия (омофон, омонимия) құбылысы ерекше коммуникативтік стратегияға (ішкі пиғылын жасыру мақсатында ойды бұрмалау үшін бір тілдік форманы интонациялық жағынан өзгеріске түсіру) бағытталған сөйлеуді түпнұсқа мағынасында дұрыс түсініп, қабылдауға қиындық тудырады. Мұндай интонациялық жағынан қасақана бұрмалауға ұшыраған сөйленістер Ю.Д. Апресян анықтағандай, тұлғаның тілді білу туралы келесі өлшемінің жүзеге асуына кедергі келтіреді: «берілген сөйленістің мәнісін дәл түсіну, сондай-ақ сырттай әртүрлі синономиялық және сырттай өзара бірдей я сәйкес омонимиялық сөйленістерді ажыратуға (анализ) қабілеттілік» (Апресян, 1995: 9).

Дыбыстық құрамы, яғни формасы бірдей, алайда интонацияның қойылуы, дауыстың қарқындылығы, созылыңқылығы сияқты просодиялық кешеннің ерекшелігіне қарай әртүрлі мағыналарды білдіру мүмкіндігіне ие **X-тің «қара джип, атып тастағам мен..... соны» деген даулы сөзін «мазмұнан формаға»** бағытындағы функционалдық синтаксис ұстанымдарына сәйкес қарастыру қажеттілігі туындайды. Бұл орайда А. Мустайокидің «ассиметриялық синтаксистік конструкцияларды болмыспен (нақты коммуникативтік жағдаятпен) және прагматикалық факторлармен арақатынасында» қарастыру идеясы талдау нысаны болып отырған омофон синтаксистік конструкциялар пропозициясын дұрыс декодтауға мүмкіндік береді (Мустайоки, 2006).

Берілген сұрақтың жауабының объективтілігі **X-тің «Қара джип, атып тастағам мен..... соны»** деген сөзіне жасалатын кешенді лингвистикалық талдауға тікелей байланысты. Біріншіден, **X-тің «қара джип, атып тастағам мен..... соны»**, деген сөзінің құрамындағы **атып тастағам мен.....** тіркесі бірліктерінің өзара грамматикалық, синтаксистік байланысы анықталуы керек. Бұл орайда,

біріншіден, **«мен»** тілдік бірлігінің қарастырылып отырған фразандағы функциясына, қазақ тіліндегі барлық лексика-грамматикалық ерекшеліктеріне, жалпы семантикасына талдау жасалады;

екіншіден, даулы фраздағы тілдік бірліктің берілген контекстегі семантикасы мен грамматика-синтаксистік функциясын, сөйлеу мақсатын ажырату үшін просодиялық (грек. *prosodia* – екпін, сөйлеу әуезін, екпін, тембр т.с.с.) талдауды қажет етіледі. Бұл мәселе шешімінде PRAAT компьютерлік бағдарламасы қолданылды.

Х-тің «қара джип, атып тастағам мен..... соны» деген сөзінің құрамындағы **мен** тілдік бірлігі қазақ тілінде **омонимиялық** (омофон) сипатқа ие. Яғни дыбыстық құрамы, жазылуы бірдей, алайда әртүрлі лексика-грамматикалық мағынаға ие **мен** тілдік бірлігі әрі толық мағыналы лексикалық бірлік (есімдік, зат есімнің орнына жұмсалатын, дейксистік қызмет атқаратын бірлік), әрі түрлі грамматикалық мағыналарға ие жалғау және шылау қызметінде көріне алады.

Қараңыз:

1) Толық мағыналы лексикалық бірлік – **мен** жіктеу есімдігі ретінде сөйлемде іс-әрекеттің иесін (агенті) білдіреді және сөйлемнің басында тұрады: **Мен** осында жұмыс істеймін.

2) Сөйлеудің актуалды мүшеленуі теориясына сәйкес сөйлеу жағдаятындағы хабардың маңыздылығына қарай оған акцент беру үшін **мен** жіктеу есімдігі сөйленістің соңында айтылуы мүмкін немесе ерекше дауыс екпіні түсіріліп, одан кейін кідіріс жасалуы мүмкін. Мысалы:

– Терезені сындырған кім ?

– **Мен** ... сындырдым терезені немесе Терзені сындырған – **мен**.

Бұл жағдайдағы сөйлеу ағынында **мен** жіктеу есімдігі өзінің алдындағы сөзбен бір ритмикалық топта тізбектесе, ұласымды түрде айтыла алмайды, олардың арасында **пауза** (кідіріс) қажет етіледі.

3) **Мен** тілдік бірлігі **көмектес септігінің жалғауы** ретінде іс-амалдың құралы мен тәсілін (Ағашты **арамен** кесті), мекені мен мезгілін (Түнімен жүрді), ортақтасу, бірлесу (Асқар**мен** бірге келді), астасу, ұштасу (Бір шаруа**мен** жүрміз; Барлығы оның айтқаны**мен** жасалды).

4) **Мен** тілдік бірлігі қазақ тілінде жалғаулық шылау немесе жалғаулық ретінде сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді салаластыра (тең дәрежеде) байланыстырады. Мысалы: Күн мен түн т.б.

5) **Мен** тілдік бірлігі қазақ тілінде қарсылықты бағыныңқы құрмалас сабақтас сөйлем құрамында келіп, сөйлемнің басыңқы сыңарында айтылатын ойға қарсылықты мағынаны тудырады. Мысалы: Дәрісті тыңдаған**мен**, ешнәрсе түсінбедім.

6) Көмектес септігінің жалғауы ретінде **мен** тілдік бірлігі **«байланысты»** көмекші сөзімен тіркесіп, іс-әрекеттің мәнісін, себебін, әңгіменің не жайында екенін түсіндіруде қолданылады. Мысалы, бала тәрбиесімен айналысуына байланысты / ... айналысқанмен байланысты; кешегі айтқан**мен** байланысты Бүгінгі әңгімеміз жұқпалы аурулардың қалай таралғаны **мен байланысты**.

7) Қазақ тіліндегі **мен** сөзі жеке адамды я субъектіні білдіруіне байланысты тілдің лексикология қабатына тән лексикалық бірлік ретінде танылады. Сонымен қатар **мен** морфологиялық қабатына тән грамматикалық бірлік ретінде бірнеше қызметтерде көріне алады: осы уақытта зат есімге жалғанып, қимылдың жүзеге асырылу құралын (арамен кесті, жеңіл көлікпен келді) -мен (бен, пен, менен, бенен, пенен) грамматикалық мағынаға ие бірлік. Яғни, мен тілдік бірлігі – дейкис, яғни субъектіні белгілеуші лексикалық бірлік әрі грамматикалық мағынаға ие морфема болғанымен, сөйлеу ағынында бірдей дыбысталуына орай омофон әрі жазылуда дыбыстық құрамы бірдей омограф болып табылады.

Жоғарыда келтірілген деректер қазақ тіліндегі **мен** тілдік бірлігінің лексикалық толық мағыналы сөз түрінде қызмет етуі, сондай-ақ сөз бен сөзді байланыстыратын жалғаулық, және де көмекші сөздермен тіркес құрайтын септеулік шылау ретінде грамматикалық бірлік бола алатыны оның көп функционалды, көп семантикалы екенін көрсетеді. Оның бұл қасиеттері индивидуалды сөйлеу ағынында дыбыс жігінің немесе паузаның қойылу жағдайлары оны омограф (сөздердің бірдей жазылуы және бірдей айтылуы) ретінде танытады. Сөйлеу ағынындағы **мен** тілдік бірлігінің лексикалық толық мағыналы сөз я морфологиялық белгілерге ие грамматикалық бірлік түрінде қолданылып тұрғанын ажыратуда сөздердің жігін білу және паузаны дұрыс қою маңызды. «Расында, дыбыс жігінің дұрыс қойылмауы сөздердің формасын өзгертіп жібереді» деп, мына мысал негізінде ойын дәйектейді: «Баспалдақпен төмен түсіп келе жатқан екі жасар бала анасының «hold on (күте тұр)» дегенін естіп, сөздердің жігін ажырата алмағандықтан «I am holding on (Мен тығылып жатырмын)», – деп жауап берген» (Фромкин В., Родман Р., Хайамс Н., 2018: 184) .

Маман зерттеуіне ұсынылған **X-тің «қара джип, атып тастағам мен..... соны» деген** даулы сөзіндегі **мен** тілдік бірлігінің сөйлеу ағынындағы интонациясы іс-әрекетті жасаушы субъектіні – қимылдың иесін білдірмейді. Нақты айтқанда, омонимиялық қасиетке ие әрі көп функционалды **мен** тілдік бірлігі даулы фразада жоғарыда көрсетілген көптеген функцияларының ішіндегі ең соңғысына, 6-сына сәйкес қолданылған.

Себебі, 1) **X-тің «қара джип, атып тастағам мен..... соны» деген** даулы сөзі қойылған сұраққа жауап ретінде айтылған. Сонда қарастырылып отырған даулы фразаның мәнісі (смысл) **X-ке қойылған сұрақпен, яғни алдыңғы мәнмәтінмен (контекстпен) логика-семантикалық байланыста анықталады. Ал X-ке У тарапынан келесі түрдегі сұрақ қойылған:**

1- Кесте – Көмектес септігінің жалғауы ретіндегі мен тілдік бірлігінің қызметі

Көмектес септігінің жалғауы ретіндегі мен тілдік бірлігі іс-әрекеттің мәнісін, себебін, әңгіменің не жайында екенін түсіндіруде етістіктің есімше формасынан кейін жалғанып, «байланысты» көмекші сөзімен тіркесіп, қолданылады.	
САЛЫСТЫРЫҢЫЗ:	
Маман зерттеуіне ұсынылған спонтанды даулы фразаларда	Күнделікті өмірлік жағдайлардағы спонтанды диалогтерден алынған мысалдарда
У– <i>Что там?</i>	У– <i>Не шаруамен жүрсің?</i>
X– (С. Муратхан)«Қара «Джип», <u>атып тастағаммен....., соны»</u>	X– <u>Кешегі айтқанмен?</u> (Кешегі айтқан шаруамен)

Фонограмма мәтінінде даулы фраза У және Х субъектілердің диалогі барысында айтылған:

У– *Что там?*

X-тің жауабы: «Қара «Джип», атып тастағам мен....., соны»

Мұндағы У-тің «Что там?» сұрағының мәнісі «тергеуден» шыққан Х-тен о жерде не болғанын, не туралы сұралғанын білу мақсатын көздеген. Х-тің **«қара джип, атып тастағам мен..... соны»** деген спонтанды (дайындықсыз, аяқ астынан айтылған) даулы жауабының мәнісі «тергеудегі» әңгіменің не жайында екенін білдіретін сияқты көрінеді: «Қара джиппен байланысты, нақты айтқанда, атып тастаған қара джиппен байланысты, соны сұрады».

Маман зерттеуіне ұсынылған **X-тің «қара джип, атып тастағам мен..... соны» деген** даулы сөзінің контекстегі семантикасы мен грамматика-синтаксистік функциясын, сөйлеу мақсатын ажырату үшін оның просодикалық супрасегментті элементтерін талдауда келесі фонетикалық ұғымдар басшылыққа алынады:

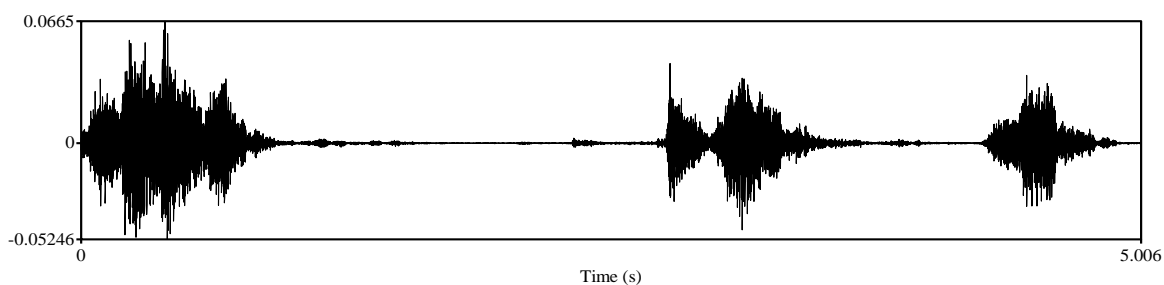
Пауза – тіл дыбыстарының жүйесі мен қызметін зерттейтін фонетика және сөйлеудің интонациялық ерекшеліктерін зерттейтін просодия (грек тілінен аударғанда екпін мағынасында) салаларындағы маңызды ұғымдардың бірі. Зерттеушілер паузаны «сөйлеу ағынындағы кідіріс», «сөйлеу үдерісіндегі дыбыстық үзіліс» (Жүнісбеков, 2009: 27) ретінде анықтай отырып, оның басты лингвистикалық қызметі «біртұтас сөйлеу ағынын фразаларға, синтагма, ритмикалық топ, сөздерге бөледі» (Орманханова, 2018: 109) деп көрсетеді. Бұл ретте паузаның сөйлеу үдерісінде «мағына ажыратушылық» құрал ретінде қолданылатыны, яғни сөйлеу үдерісінде паузаның қойылу орнына қарай айтылған сөйлемнің мағынасы, мазмұны анықталатыны келесі мысалдар негізінде дәлелденген: *Балапан / торғай ұясында отыр деген сөйлем* («Балапан» деген жалғыз сөздің паузамен бөлінуінің арқасында) «Балапан торғайдың ұясында отыр» деген мағына берсе, ал *Балапан торғай / ұясында отыр* деген екінші сөйлемде қойылған пауза «Балапан торғай» және «ұясында отыр» түрінде екі ритмикалық топқа бөлген. Соның нәтижесінде бұл сөйлем «Торғайдың балапаны өз ұясында отыр» деген мағына беріп тұр (Базарбаева, 2009: 41). Мұнда формасы жағынан бірдей сөйленістердің мағыналық айырмашылықтары тікелей паузаның қойылуына байланысты анықталатынын түсінеміз.

Интонацияның «сөйлеу тізбегіндегі жекелеген элементтерді ерекше бөліп көрсету» қызметін атқаратын компонентінің бірі – оның **интенсивтілігі (қарқынды айтылуы)**. Сөйлеу ағынында бір сөзді немесе сөздер тізбегін ерекше екпін түсіріп акценттеу қажеттілігі жағдайында ол қарқынды айтылады. Демек, дауыс қарқындылығы сөйлеу ағынындағы сөзді я сөз тізбегін акценттеуге қатысады.

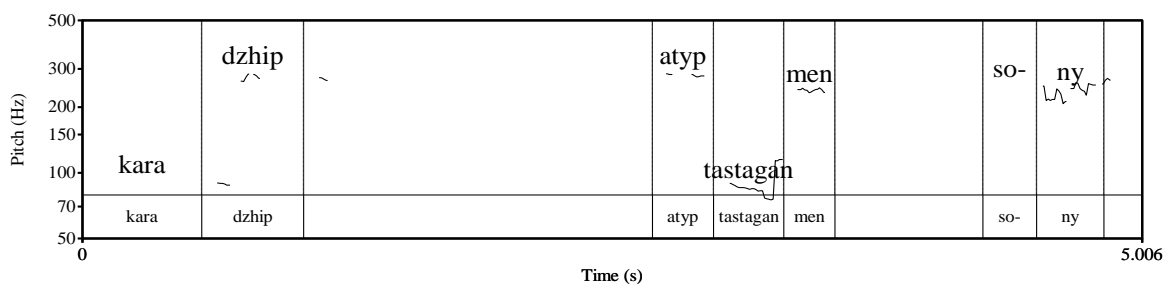
Ә.Жүнісбеков сөйлеу ағынында паузамен бөлінген сөз я сөздер тізбегін бір ырғаққа бағынған ритмикалық топ ретінде анықтайды. «Қазақ тіліндегі сөйлемдерді құрайтын сөздер ешбір өзгеріссіз, яғни әрқайсысы өз орнында тұрып-ақ өзара ритмикалық топтану арқылы түрлі мағынаға ие бола алады. Мысалы: *Ат / қора маңында жүр. Ат қора / маңында/ жүр.*

Бұл келтірілген мысалдардың біріншісінде жалғыз «Ат» деген сөз өз алдына ритмикалық екпінге ие болып, басқа сөздерден **паузамен** бөлінуінің арқасында сөйлемнің бастауышы, яғни қимыл субъектісі (субъект действия) болып, ал баяндауыш тобы ол субъектінің қимылы (жүр) мен ол қимылдың қай жерде (ат қора маңында) болғанын білдіріп тұр. Екінші мысалды (Ат қора маңында» деген ритмикалық топ «жүр» деген баяндауыштан пауза арқылы бөлініп тұрған кезде, қора маңында жүрген «ат» емес басқа «белгісіз біреу» деген ұғым туады. Ендеше қазақ тілінің сөйлемдеріндегі сөздердің ритмикалық топқа бөлінуінің сөйлемнің жалпы мағынасын ажыратудағы мәні зор. Сондықтан сөйлеу тіліндегі сөздерді мағынасына қарай ритмикалық топтарға дұрыс бөлу қандайда бір мағлұматтың дұрыс берілуінің шарты болса керек (Жүнісбеков, 2009: 38)» <https://emirsaba.org/tairibi-intonaciya-komponentterini-izmeti-mazmni-kirispe.html?page=4>

Сөйтіп, маман зерттеуіне ұсынылған **X-тің «қара джип, атып тастағам мен..... соны» деген** даулы сөзін жоғарыдағы фонетикалық концепцияларға сәйкес талдау үшін оның PRAAT компьютерлік бағдарламасы көмегімен интонациялық контурлары (1-сурет) мен осциллограммасы (2-сурет. *Осциллограмма* - визуальное изображение речевого сигнала, при котором по горизонтальной оси откладывается время, а по вертикальной — звуковое давление (амплитуда)) алынды:

1-Сурет. – X сөзінің PRAAT компьютерлік бағдарламасы көмегімен алынған интонациялық контурлары

2-Сурет. – X сөзінің PRAAT компьютерлік бағдарламасы көмегімен алынған интонациялық осциллограммасы

Көрсетілген жоғардағы 2-сурет – сөйленімнің осциллограммасы.

Тік сызықтар буындар арасындағы шекараларды көрсетіп тұр. Төменгі суреттегі көлденеңнен уақыт секундпен, ал тігінен логарифмдік шәкілдегі негізгі тон жиілігі герц арқылы берілген.

X-тің «қара джип, атып тастағам мен..... соны» деген даулы сөзінің PRAAT компьютерлік бағдарламасы көмегімен алынған интонациялық контурлары (1-сурет) мен осциллограммасы (2-сурет) бойынша:

Қара джип тіркесі – бір ритмикалық топқа кірген сөздер ретінде интонациялық комплекс құраған;

Атып тастағанмен тіркесі – бір ритмикалық топқа кірген сөздер ретінде интонациялық комплекс құраған;

Со-ны сөзі – өз алдына ритмикалық топ.

Сонымен қатар жоғарыдағы интонациялық контурға (1-сурет), осциллограммаға (2-сурет) қарағанда «Ат-ып таста-ғам-мен» ритмикалық тобындағы «мен» тілдік бірлігіне пауза, акценттелу, интенсивтену, тонның жоғарылауы мен ұзақтығы тән емес екенін көруге болады. PRAAT компьютерлік бағдарламасы көмегімен алынған интонациялық контурға (1-сурет), осциллограммаға (2-сурет) қарағанда «мен» тілдік бірлігі қазақ тілі заңдылығындағы синтагманың соңғы сөзіне я соңғы буынына (Кітапты ал-ма) түсетін «ритмикалық екпінге» ғана ие. Егер мен тілдік бірлігі басқа сөздерден пауза арқылы бөлініп, өз алдына дербес ритмикалық екпінге ие болған жағдайында қимыл субъектісін (субъект действия) көрсете алар еді. Зерттеліп отырған фразалық тіркестің просодиялық сипаттамасы **Х-тің** қимыл субъектісі емес екенін көрсетеді. Яғни «мен» тілдік бірлігі машинаны ату әрекетінің иесін емес, әңгіменің *«қара джиппен»* байланыстылығын және оның қай қара джиппен (атып тастағанмен / атып тастаған қара джиппен) байланысты екенін нақтылау функциясында көмектес септігінің жалғауы формасында қолданылған.

Алайда PRAAT компьютерлік бағдарламасы көмегімен алынған интонациялық контур (1-сурет), осциллограмма (2-сурет) бойынша алынған мәліметтерді объективті жауап ретінде қарастыра алмаймыз. Өйткені PRAAT компьютерлік бағдарламасының сөйлеу үдерісіндегі интонацияның психо-эмоционалдық күймен байланысты өзгерістерін өңдеуге бағытталмағанын ескеруіміз керек. Сонымен қатар зерттеушілер тарапынан көрсетілетін ойдан шығарылған паузалар туралы мәселе де естен шығарылмауы керек: «Сөйлеу интонациясындағы паузаны кейбір акустикалық компоненттермен шатастыруға болмайды, олар алдамшы пауза (кідірістер) деп аталады. Мұндай алдамшы пауза санатына мыналар жатады: әуендік контурдың сынуы, тонның өзгеруі, талданатын сегменттердің буындарындағы ұзақтық пен қарқындылық мәндерінің күрт өзгеруі» (Жүнісбеков, 2009: 41).

Демек, бұл жағдайда фонограммадағы сөйленістің жоғарыдағы просодиялық талдауы Х-тің *«қара джип, атып тастағам мен.... соны»* деген сөзінің пропозициясы (мәнісі – сөйлеу мазмұнындағы объективті және субъективті компоненттер), қандай мағынада айтылғаны туралы объективті тұжырым жасауға мүмкіндік береді деуге келмейді. Өйткені Х-тің *«қара джип, атып тастағам мен.... соны»* деген сөзінің дыбысталу үдерісінде ойдың бұрмалануына, зерттеушілер көрсетуіндегі «алдамшы (жалған) кідіріс» т.б. жол берілуі мүмкін. Бұл жағдайда **Х-тің сөздерінің мәнісін фонограммадағы полилогтар мен диалог үдерісіндегі** контекст тұтастығында қарастыру қажеттігі туындайды.

Сондай-ақ, мұндай фонограмма мәтіндерінің лингвистикалық сараптамасы тікелей адресант (сөйлеуші субъект), адресат (тыңдаушы) сөздерін және олардың өзара қарым-қатынасының сипатын (стилі), сөйлеу жағдаятын, коммуниканттардың (адресант және адресат) стратегиялары мен сөйлеу тактикаларын зерттеуге бағытталатын лингвопрагматикалық талдау әдісінің көмегімен жүзеге асырылады. Бұл орайда күдікті **Х-тің** басқа субъектілермен өзара әңгімесінің фонограммасынан олардың көліктерге оқ ату дерегі түсіп қалған бейнедыбысжазбаны көрсеткенге дейін «қара джиптің атылғаны» туралы мәліметті білгені я білмегенін анықтауға бағытталған психология-филологиялық кешенді сараптама қажет етіліп, осы орайдағы филолог зерттеуі бірізді жүргізіледі:

➤ Күдіктілердің өзара сөз алмасуларынан тұратын полилогты біртұтас мәтін, біртұтас сөйлеу туындысы немесе макромәтін ретінде қарастырып, онымен тікелей логика-семантикалық байланыстағы мағыналық бөліктерінің, яғни миромәтіндердің мазмұны, микротемалар семантикасы т.б. макромәтін тұтастығында бағалануы керек. Өйткені «мәтінді құрайтын барлық тіл деңгейлерінің тілдік құралдары, олардың қолданылу тәсілдері мен амалдары, және оның жекелеген компоненттері мәтін композициясымен өзара тығыз байланысты» (Рогожникова Т.М., Салихова Э.А. 2019: 32).

➤ Күдікті субъектілер сөздерінің семантикасы, тілдік бірліктердің грамматикалық формалары бойынша лингвистикалық талдау жүргізілуі керек. Мысалы, күдікті субъекті Х-тің *«Өтіп бара жатып перЕді зой, на..й; – И б..дь анау атқан несі көрінбеЙді н..х, қайдан атылғанышы; – Просто анау п...з б..дь н..й тура н..х. Менім «Камазым» алдына келіп тоқтап тұрғаны. ... –*

Анау жерде машина көрген жоқпын вообще. Перекрестікте машиналар көріне ме?; – Площадьға кірЕміз зой анау; – «Камаз» әрі қарап тұр, иә, мына жақ басында мен сендерге қарап тұрмын, иә?; – Сонда мен «Камаздың» үстінде тұрдым; – Бүйтіп келіп кірЕміз, сол кезде мына жақтан «Камаз» келЕді, дәл мына жанынан и машина тұрАды екен, видеоға сол жақтан түсіріп тұр-ау деймін» сөздерінде қолданылған етістіктің ауыспалы осы шақ формалары оның бейнежазбадағы көріністерді сипаттап тұрғанын білдіреді. Ал осы күдікті субъекті Х-тің «– Просто анау п...з б..дь н..й тура н..х. Менім «Камазым» алдына келіп тоқтап тұрFАНы. ... – Сонда мен «Камаздың» үстінде тұрДЫМ; Мынау жақ басында Рауль отырды» сөздеріндегі етістіктердің өткен шақ, бұрынғы өткен шақ формалары сол уақыттағы оқиға кезінде өзінің кеңістіктегі орнын еске түсіруде қолданылған, яғни Х-тің қылмыстық оқиға туралы білетінін көрсетеді.

➤ Күдікті субъектілер сөздеріне лингвопрагматикалық, психолингвистикалық талдау қажет етіледі. Филологиялық сараптамаға ұсынылған фонограмма мәтінінен «күдікті субъектінің қылмыстық оқиға туралы білген / білмегенін» анықтауда тілді «әрекет құралы» тұрғысынан қарастыратын лингвопрагматика саласының ғылыми ұстанымдарына сәйкес зерттеу маңызды. Себебі «нақты тілдік қарым-қатынаста коммуниканттар өз сөздерін тілдің фонетикалық, лексикалық және грамматикалық ережелеріне сәйкес рәсімдеп қана қоймай, сонымен қатар адресаттардың ниетіне, сол сәттегі коммуникативті жағдаяттарға қарай ыңғайластырады» (Глушак, 2010: 28). Зерттеуші көрсетуіндегі коммуникативтік жағдайларға ыңғайластыру «коммуникативтік мақсатқа қол жеткізуді көздейтін сөйлеуші субъектінің алдын ала жоспарланған және коммуникативтік акт үстінде жүзеге асырылатын сөйлеу әрекеттерінің кешені» (Шпомер 2013: 116) ретінде анықталатын сөйлеу стратегиясымен және оның жүзеге асуындағы тілдік амал-тәсілдері кешені болып табылатын сөйлеу тактикасымен тікелей байланыста табылады. Сөйтіп, сөйлеу стратегиясы адресанттың коммуникативтік мінез-құлқын анықтайды деуге болады. Мысалы, филологиялық сараптамаға ұсынылған фонограмма мәтініндегі Х-тің «Оқ атпасаң сотталып кетпейтін шығарсың» (№2 Фонограмма, 36-бет) деген жанама сөйлеу формасында берілген сөзінен оның коммуникативтік ниетіне байланысты бірнеше болжам жасауға болады: а) 'Х сол оқиға кезінде көлікке оқ атпағанын білдіргісі келді'; ә) 'Х сол оқиға кезінде көлікке оқ атқан, алайда оны жасырғысы келеді, сондықтан «мен ешқандай оқ атқан жоқпын»' түрінде тура (ашық айту) сөйлеу актісін емес, «Оқ атпасаң сотталып кетпейтін шығарсың» деп жанама сөйлеу актісінде жүзеге асырылып, оның өзі туралы я басқаларға қатысты айтылғаны нақтыланбаған жалпылама сөйлеу стратегиясын қолданған. Жалпы жанама сөйлеу актісінің қолданылу жағдайларын зерттеушілер мына тұрғыдан қарастырады: «Сөйлеуші субъект жанама сөйлеу актісін өз өтініш-тілектерін, сұрақтары мен ескертулерін сыпайы білдіру үшін немесе өзіне зиянды салдарынан сақтану мақсатында пайдалануы мүмкін» (Арутюнова, 1981: 262).

Жалпы субъектінің ниеті, ішкі пиғылы тікелей бақыланбайтын құбылыс болғандықтан, жоғарыдағы жағдайда субъектінің сол сөздерді айту үстіндегі ішкі күйінен хабар беруі мүмкін сыртқы бет-бейне, мінез-құлығындағы құбылыстары психолог-маманның зерттеулерімен ұштасуы қажет етіледі.

➤ Бастапқыда реалды сөйлеу, түсіну үрдістерін (процесс) «тілдегі адамды» зерттеуге бағытталған психолингвистиканың кейінгі «субъект сөзінде берілетін хабар сипаты коммуникация иелерінің күйімен байланысты қарастырылады» деген іргелі қағидалары тұрғысынан қарастыратын болсақ, Х-тің келесі сөздерінен оның ішкі күйін, нақты айтқанда өкініші туралы болжам жасауға болады: «– Просто анау п...з б..дь н..й тура н..х. Менім «Камазым» алдына келіп тоқтап тұрғаны». Нақты айтқанда, бұл сөздер Х-тің «атылған көліктің» өзінің «Камаз» машинасының алдына тоқтағанына наразылығын, оның тап солай тоқтамаған жағдайында қайғылы оқиғаның орын алмауы мүмкін екені туралы тілдік формада айтылмаған өкінішті күйіне байланысты болжам жасауға итермелейді.

➤ Күдікті субъекті сөзін зерттеуде «Практикалық (тұрмыстық немесе үйреншікті) тіл» философиясы: сөйлеу мазмұнындағы ақиқат / жалған» немесе «Сөйленістегі объективті шындықты анықтау» туралы Мур, Ноуэлл-Смит, Хеар, Вендлердің лингвистикалық философия ілімдеріне бағытталатын ғылыми тұжырымдар маңызды орын алады (Вендлер, 1985: 245).

Мысалы, Х-тің «Жоқ, бәрі шақал н..й, біреу атқан адам, бля, кім атты екен н..й? Айтпайды ма енді аттық н..й адамды қинамай, иә?» (№2, 36-бет) деген сөйленіс пропозициясынан

(сөйленістің жалпы мазмұнында қамтылған объективтілік пен субъективтіліктің бірлігі) осы сөйленіс мәнісінің қисынсыздығын я мәніс дұрыстығының бұзылғаны байқалып тұр. Сөйлемдегі объективті шындық – ‘көлікті біреу атқан’ және сөйлеуші көлікті атқан адамның өзі емес екенін «кім атты екен?» сұрағы арқылы білдіре отырып, сол уақытта келесі фразаларында оны жоққа шығарады: «Айтпайды ма енді аттық н..й адамды қинамай, иә?». ‘Көлікті атқанын (аттық н..й)’ мойындау мәні және ‘Сен аттың деп айтпайды енді қинамай’ деген кінә арта сөйлеу стратегиясы қамтылған сөйленісі ‘көлікті біреу атқан’ сөйленісіне пропозициясы жағынан қайшы келіп тұр. Бұл мәселенің объективті шешілуі үшін психология-криминалистік зерттеу қажет етіледі. Мысалы, жоғарыда қарастырылған Х. сөйленістерінің өз қылмысын жасыру үшін сақтанып я қасақана айтқанына криминалистік зерттеу нәтижелері объективті көз жеткізеді. Күдікті субъект қаруынан оқтың атылған / атылмағаны бойынша «верфикация», яғни шындыққа сәйкестігі криминалистік зерттеу арықылы анықталады. Егер верификация нәтижесінде Х-тің қаруынан оқ атылғаны анықталған жағдайда, онда ол «Оқ атпасаң сотталып кетпейтін шығарсың» (Фонограмма №2, 36-бет), «Жоқ, бәрі шақал н..й, біреу атқан адам, б..я, кім атты екен н..й? Айтпайды ма енді аттық н..й адамды қинамай, иә?» (Фонограмма №2, 36-бет) деген сөздерді өз қылмысын жасыру үшін айтуы мүмкін.

Жалпы жоғарыдағыдай даулы жағдайда полилогтағы коммуниканттар сөздерін лингвопрагматикалық жағынан салыстыра талдау күдікті субъектінің коммуникативтік тактикасын, коммуникативтік ниетін анықтауға мүмкіндік береді. Яғни, «нақты сөйлесу әрекеттестігі үдерісіндегі субъектілердің коммуникативтік ниетімен сәйкесе отырып, осы орайдағы коммуникативтік мақсатқа жету амалы» (Григорьева, 2007: 68) ретінде анықталатын коммуникативтік тактика күдікті субъектілердің ниетін білдіреді. Төмендегі кестеде Х және У субъектілердің сөздерінен олардың коммуникативтік тактикаларын көруге болады:

2-Кесте. – Х және У субъектілердің коммуникативтік тактикалары

	Х субъект (жанама сөйлеу әктісі)	У субъект (тікелей немесе тура сөйлеу әктісі)
	Х: Оқ атпасаң сотталып кетпейтін шығарсың...	У: Мен әйтеуір кісіні атқан жоқпын... бәрін, төрт магазин берді...үш-төрт сағат площадьта тұрдық та қайттық қой болды

Х. жанама сөйлеу әктісі арқылы «келешектегі жағымсыз я зиянды салдардан сақтану» коммуникативтік ниетін жүзеге асырған деуге болады: ‘Ол көлікті атқанын жасырғысы келеді, сол уақытта мен көлікті атқан жоқпын деп тікелей айтпайды’.

Күдікті субъект сөзінің полилог барысында айтылған сөздерінің семантикалық жағынан өзара қайшылықта құрылуы оның «көліктің атылғаны» туралы мәліметті білетінін жасыру ниетінен хабардар етеді. Бұл жағдайды аналитикалық философияның көрнекті өкілі Джордж Эдвард Мур есімімен байланысты «Мур парадоксы» қатарында қарастырылатын «іштей қарама-қайшылықты сөйленістер», «шындық шарты орындалмайтын немесе өзін-өзі жоққа шығаратын я иллюкутивтік күші жойылатын прагматикалық кемістікті сөйленістер» (Вендлер, 1985: 243) туралы зерттеулер негізінде тұжырымдауға болады.

3-Кесте. – Х субъектінің «іштей қарама-қайшылықты сөйленістері»

	«Иллюкутивтік күші жойылатын прагматикалық кемістікті сөйленістер» немесе «іштей қарама-қайшылықты сөйленістер»	
1	«Жоқ, көргенді көрдім деп айта бер, не болғанын солай айтыңдар как положено (Фонограмма №2, 31-бет):	«...балларға айт н..й, б..я мойындатса мойындамасын... маған айтсын 54-бет»
2	Сонда мен «Камаздың» үстінде тұрДЫМ	Ей мен даже... жаңа ұмытып қалыппын, жаңа айтып жатырмын да, «Камаздың» үстіне шыққанымды білмейді екенмін сол кезде нах Камера бәрі істеп тұр ғой жан-жаққа қарап көріп соны алып кетуге болады ғой»

Полилогқа қатысушы басқа субъектілерге қарағанда күдікті субъектінің оқиғадағы өзіне қарсы басты детальға байланысты нақтылау сұрағын қайталап қоюы:

X –*Ей, кім, Камазға қай жерде отырғаны бәрі көрініп тұр ғой, н...х*

....

M4 –*Еще атқан екі адам суреті де бар ... көздеп тұрған екі адам, как положено көр, көрініп тұр*

X –*Көрініп тұр ма не?*

M4 – *Иә*

X –*...кәдімгідей бортта ма?*

X сөзінен алынған бұл фразалар полилогқа қатысушы басқа субъектілерге қарағанда оның оқиға туралы әңгіменің әрі қарай жалғасуын қаламайды, нақты айтқанда оқиғаның өзіне қатысты тұсына келгенде әңгімені тоқтатуға әрекет жасайтыны мына сөздерінен көрінеді: X – *Ей, болды... н...й ...өздері немесе Болады ма? Мына жерде ұрыспай ? Жігітше !*

X-тің сөзіндегі «болды» етістігінің контексте иеленетін прагматикалық қызметі оның әңгімені әрі қарай өрістетпей, адресаттарды өз ырқына бағындару стратегиясын жүзеге асырып тұр. «Болды» етістігінің контекстегі семантикасы X-тің «көлікке оқ атылу» жағдайын талқылауға құлықсыздығын, сол әңгіменің тереңдеуін қаламайтынын көрсетеді. Яғни, X сөзінде қазіргі лингвопрагматикалық зерттеулерде көрсетілгендей оның «айқын және жасырын коммуникативтік ниеті мен мақсаттары, сөйлеу стратегиялары мен мінез-құлқы туралы мәліметтер, сондай-ақ адресатқа ықпал ету тактикасы» (Глушак, 2010: 215) қамтылған.

Қорыта келгенде, сот істерін жүргізу барысында туындайтын жоғарыдағыдай лингвистикалық мәселелердің объективті шешім табуы мамандар тарапынан жан жақты әрі тыңғылықты зерттеудің қажеттілігін көрсетті. Алынған нәтижелер қылмыстық іс нысанындағы фонограмманы зерттеу үдерісінде формасы бірдей, алайда интонацияның қойылуы, дауыстың қарқындылығы, созылыңқылығы сияқты просодиялық кешеннің ерекшелігіне қарай әртүрлі мағыналарды білдіру мүмкіндігіне ие омофон синтаксистік конструкциялар мәселесіне келгенде сөйлеуші субъекті сөзіндегі заңдылықты, табиғи паузалар және сөйлеуші субъектінің коммуникативтік ниеті мен мақсатына қарай орын алатын алдамшы паузаны өзара ажыратудың маңыздылығы анықталды. Субъектінің сөйлеу ағынындағы паузаның сол тіл табиғаты мен ережесіне сәйкес заңдылықты я алдамшы пауза екенін ажырату қиындық тудырған жағдайда тұлғаның фонограммадағы барлық сөздерінің лингвопрагматикалық талдауы қажет етіледі.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2023-2025 жж. гранттық қаржыландыруындағы № AP19677520 «Қазақтілді масс-медиадағы конфликтогенді мәтіндер: тілдік құқықбұзушылықтың сот-лингвистикалық параметрлері» атты ғылыми жоба негізінде жарияланды.

Әдебиеттер

- Апресян Ю.Д. (1995) Избранные труды: Интегральное описание и системная лексикография. Т.2. – М.: Языки рус.культуры, 1995. – 545 с.
- Арутюнова Н.Д. (1992) Человеческий фактор в языке: Коммуникация, модальность, дейксис. – М.: Наука, 1992. – 281 с.
- Базарбаева З. М. (2008) Казахская интонация /. - Алматы : Дайк-пресс, 2008. – 281
- Вендлер З. (1985) Иллокутивное самоубийство // НЗЛ. Вып. XVI: Лингвистическая прагматика. – М., 1985. – с. 238 -250.
- Гак В.Г. (1998) Языковые преобразования. М.: Школа Языки русской культуры, 1998. 768 с.
- Галышина Е. И. (2014) СУДЕБНАЯ ФОНОСКОПИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА: ПРОБЛЕМЫ ДИАГНОСТИКИ АУТЕНТИЧНОСТИ ФОНОГРАММ // Вестник университета им. О.Е. Кутафина (МГЮА), №3, 2014, 15 – 26 стр
- Глушак В.М. (2010) Лингвопрагматический аспект речевого поведения коммуникантов в ситуациях повседневного общения: на материале немецкого языка // Дисс. На соискание ученой степени док.филол.н. – М., 2010. – 430 стр. <https://www.dissercat.com/content/lingvopragmaticheskii-aspekt-rechevogo-povedeniya-kommunikantov-v-situatsiyakh-povsednevnogo>
- Григорьева В.С. (2007) Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагмалингвистический и когнитивный аспекты: монография. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн.ун-та, 2007. – 288 с.
- Жүнісбек Ә. (2009) Қазақ фонетикасы. А.: Арыс, 2009.-334 б.
- Мур Дж. Э. (1999) Природа моральной философии / Предисл. А. Ф. Грязнова и Л. В. Коноваловой; Пер. с англ., сост. и прим. Л. В. Коноваловой. — М.: Республика, 1999. — 351 с.

- Мустайоки А. (2006) Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам. – М.: Языки славянской культуры, 2006. – 512 с.
- Ормаханова Е. Н. (2015) Роль паузы как функционального компонента интонации в телевизионном дискурсе // Евразийский Союз Ученых — публикация научных статей в ежемесячном научном журнале. Филологические науки. Евразийский Союз Ученых (ЕСУ) # 4 (13), 2015. 109 – 113 с.
- Рогожников Т.М., Салихова Э.А. (2019) Лингвистические и психолингвистические признаки креолизованного конфликтного текста: технология выявления и описание // Евразийская адвокатура EURASIAN ADVOCACY 1(38) 2019; 26 – 38 стр
- Фромкин В., Родман Р., Хайамс Н. (2018) Тіл біліміне кіріспе, 10-басылым, Халықаралық басылым. Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 608 бет.
- Шпомер Е. А. (2013) Коммуникативные стратегии и тактики как фактор эффективной коммуникации // Вестник Хакасского государственного университета им. Н. Ф. Катанова. 2013. 109 – 113 с.

References

- Apresyan YU.D. (1995) Izbrannye trudy: Integral'noe opisanie i sistemnaya leksikografiya. [Selected works: Integral description and system lexicography] T.2. – М.: YAzyki rus.kul'tury, 1995. – 545 s. (in Russian)
- Arutyunova N.D. (1992) Chelovecheskii faktor v yazyke: Kommunikaciya, modal'nost', deiksis [The human factor in language: Communication, modality, deixis] – М.: Nauka, 1992. – 281 s. (in Russian)
- Bazarbaeva Z. M. (2008) Kazahskaya intonaciya [Kazakh intonation] /. - Almaty : Daik-press, 2008. – 281
- Vendler Z. (1985) Illokutivnoe samoubiistvo [Illocutionary suicide] // NZL. Vyp. XVI: Lingvisticheskaya pragmatika. – М., 1985. – s. 238 -250. (in Russian)
- Gak V.G. (1998) Yazykovye preobrazovaniya. [Language conversions] М.: SHkola YAzyki russkoi kul'tury, 1998. 768 s. (in Russian)
- Galyashina E. I. (2014) SUDEBNAYA FONOSKOPICHESKAYA EKSPERTIZA: PROBLEMY DIAGNOSTIKI AUTENTICHNOSTI FONOGRAMM [FORENSIC PHONOSCOPE EXAMINATION: PROBLEMS OF DIAGNOSIS OF PHONOGRAM AUTHENTICITY] // Vestnik universiteta im. O.E. Kutafina (MGYUA), №3, 2014, 15 – 26 str (in Russian)
- Glushak V.M. (2010) Lingvopragmaticheskii aspekt rechevogo povedeniya kommunikantov v situatsiyah povsednevnogo obscheniya: na materiale nemeckogo yazyka [Linguopragmatic aspect of the speech behavior of communicants in situations of everyday communication: based on the material of the German language] // Diss. Na soiskanie uchenoi stepeni dok.filol.n. – М., 2010. – 430 str. (in Russian) <https://www.dissercat.com/content/lingvopragmaticheskii-aspekt-rechevogo-povedeniya-kommunikantov-v-situatsiyakh-povsednevnogo>
- Grigor'eva V.S. (2007) Diskurs kak element kommunikativnogo processa: pragmalingvisticheskii i kognitivnyi aspekty: monografiya. [Discourse as an element of the communicative process: pragmalinguistic and cognitive aspects: monograph] – Тамбов: Izd-vo Tamb. gos. tehn.un-ta, 2007. – 288 s. (in Russian)
- Junisbek A. (2009) Qazaq fonetikasy. [Kazakh phonetics] А.: Arys, 2009.-334 b. (in Kazakh)
- Mur Dj. E. (1999) Priroda moral'noi filosofii [The Nature of Moral Philosophy] / Predisl. A. F. Gryaznova i L. V. Konovalovoi; Per. s angl., sost. i prim. L. V. Konovalovoi. — М.: Respublika, 1999. — 351 s. (in Russian)
- Mustaioki A. (2006) Teoriya funktsional'nogo sintaksisa: ot semanticheskikh struktur k yazykovym sredstvam. – М.: YAzyki slavyanskoi kul'tury, 2006. – 512 s. (in Russian)
- Ormahanova E. N. (2015) Rol' pauzy kak funktsional'nogo komponenta intonatsii v televizionnom diskurse [The role of pause as a functional component of intonation in television discourse] // Evraziiskii Soyuz Uchenyh — publikaciya nauchnyh statei v ejemesyachnom nauchnom jurnale. Filologicheskie nauki. Evraziiskii Soyuz Uchenyh (ESU) # 4 (13), 2015. 109 – 113 s. (in Russian)
- Rogojnikova T.M., Salihova E.A. (2019) Lingvisticheskie i psiholingvisticheskie priznaki kreolizovannogo konfliktogennogo teksta: tehnologiya vyyavleniya i opisanie [Linguistic and psycholinguistic features of a creolized conflict-generating text: identification technology and description] // Evraziiskaya advokatura EURASIAN ADVOCACY 1(38) 2019; 26 – 38 str (in Russian)
- Fromkin V., Rodman R., Haiams N. (2018) Til bilimine kirispе, 10-basylym, Halykaralyk basylym. [Introduction to Linguistics, 10th Edition, International Edition] Almaty: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 608 бет. (in Kazakh)
- Shpomer E. A. (2013) Kommunikativnye strategii i taktiki kak faktor effektivnoi kommunikatsii [Communication strategies and tactics as a factor in effective communication] // Vestnik Hakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. F. Katanova. 2013. 109 – 113 s. (in Russian)

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

A. Akar, K.K. Pirmanova, N.Zh. Shaimerdenova, I.M. Shalabayeva METHODS OF TRANSFERRING FULL WORD-FORMATION AFFIXES IN THE NATIONAL CORPUS OF THE KAZAKH LANGUAGE	3
Н. Әміржанова, А. Әбсадық А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ӘЛПБИИНІҢ ФОНЕМАТИКАЛЫҚ НЕГІЗІ.....	15
Н.М. Әшімбаева, А.Ә. Жаңабекова ЛИНГВОМӘДЕНИ БІЛІМДЕР ЖҮЙЕСІН ҰЛТТЫҚ КОРПУСҚА ЕНГІЗУДЕ КӨНЕ АТАУЛАРДЫ ЗЕРТТЕУ	25
Қ. Ғабитханұлы ҚЫТАЙЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІККЕ ИЕ ЛЕКСИКАНЫ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ТРАНСЛИТЕРАЦИЯЛАУ ЖӘНЕ АУДАРУ МӘСЕЛЕСІ.....	38
Ж. Жұмабаева, А. Аманбаева ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ДАУЫСТЫ [Е] ДЫБЫСЫНЫҢ ФОНЕТИКА-ФОНОЛОГИЯЛЫҚ МАЗМҰНЫ.....	47
А.А. Искендир, Д.Б. Аманжолова, М.А. Бурибаева ЖАНРОВО-СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭПИСТОЛЯРИЯ Н.Т. САУРАНБАЕВА.....	54
Н.Ш. Калиева, А.М. Жалалова ҚАЗІРГІ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ КОНЦЕПТИНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ (қазақ, түрік, өзбек тілдері материалдары негізінде)	63
Zh.B. Kurmambayeva, T.T. Ayarova, Hans Schahl CULTURAL VALUES IN THE CONCEPT OF NUMBER	72
K.B. Kuderinova THE QUALITY OF USE OF MODERN KAZAKH SPOKEN LANGUAGE.....	78
С.Қ. Құлманов, Н.М. Рсалиева, А.Д. Омарова, Ж.Е. Ескендір ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНДАҒЫ СЕМАНТИКАЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР	85
Ж.А. Манкеева, Н.Қ. Шүленбаев, А.З. Бисенғали МӘДЕНИ-РЕПРЕЗЕНТАТИВТІ ІШКОРПУСТАРДЫ ӨЗІРЛЕУДЕГІ МӘДЕНИ БІРЛІКТЕРДІ АННОТАЦИЯЛАУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ	95
Б.Қ. Момынова, Ү.Г. Анесова КӨРКЕМ МӘТІННІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ПОЭТИКАСЫ: КОМПОЗИТТІК ДЕҢГЕЙ (жазушы Әлібек Асқаровтың шығармасы бойынша).....	103
К.А. Myachin, M.K. Abayeva, I.A. Olkova PARAMETERS OF TEXT-DISOURSE IN R. POWERS'S WORK "THE OVERSTORY".....	112
А.А. Нурмаганбетова, Н.В. Монгилёва ПРОВОКАЦИОННЫЕ ВОПРОСЫ И РЕАКЦИИ НА НИХ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ИНТЕРВЬЮ	118

Е.Н. Ормаханова ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ РОЛЕВЫХ МОДЕЛЕЙ В ЦИФРОВОЙ ЖУРНАЛИСТИКЕ КАЗАХСТАНА	127
Э.Ә. Өтебаева, Г.С. Исаева, М. Серікқызы ЛИНГВОМӘДЕНИ ІШКОРПУСТЫ ӨЗІРЛЕУДЕГІ МӘДЕНИ-СЕМАНТИКАЛЫҚ БЕЛГІЛЕНІМ	135
Қ. Рысберген, З. Садырбаева, Д. Пашан, Ә. Сейтбатқал, Д. Садық ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОРПУСЫНЫҢ ОНОМАСТИКАЛЫҚ ІШКОРПУСЫН ӨЗІРЛЕУ ТӘЖІРИБЕСІ	144
Л.Е. Салжанова, Р.М. Бактиярова, Ж.Т. Мамырханова КОГНИТИВНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ДИСКУРСИВНОМУ АНАЛИЗУ	153
А. Сейітбекова, А. Фазылжанова, Ғ. Аязбаев ТАРИХИ ІШКОРПУС МӘТІНДЕРІНІҢ ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ БЕЛГІЛЕНІМІ.....	163
Ш.Б. Сейітова, Б.А. Абдыханова ГИДРОНИМ АТАУЛАРЫНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫ (ШҚО, АЛТАЙ Өңіріне ҚАРАСТЫ ГИДРОНИМ АТАУЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ).	173
А. Серікбаева ҚАЗАҚСТАНДЫ ЦИФРЛАНДЫРУДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК- ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	184
А.А. Солтанбекова, М.С. Жолшаева, Ж.Б. Саткенова, Р.Б. Рамазанов ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ САЯСИ ЛЕКСИКАНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	192
Г. Талғатқызы, А.Б. Әмірбекова, Ұ.С. Қайырбекова, А.А. Аккузов, Н. Шуншина «ТҮЙЕ» СӨЗІНІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ТІРКЕСІМДІЛІГІ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ КОРПУСТА АВТОМАТТАНДЫРУ ТӘСІЛДЕРІ.....	200
А.Қ. Таусоғарова, Ж.А. Әлішева ФОНОГРАММА МӘТІНДЕРІ СОТ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ САРАПТАМА НЫСАНЫ РЕТІНДЕ	210

Редакторы: А.Серікбаева
Техникалық редакторы әрі беттеген: Е.Б. Бесіров

ИБ № 854
Теруге берілді 28.08.2023.
Басуға қол қойылды 18.09.2023.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым.
Шартты баспа табағы 6,5
Есепке алынатын баспа табағы 6,75
Таралымы 200. Тапсырыс №46.

Редакцияның мекенжайы: 050010, Алматы қ.
Құрманғазы көшесі, 29
ҚР ҒЖБМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Редактор: А. Серикбаева
Технический редактор и верстальщик: Е.Б. Бесиров

ИБ № 854
Сдан на набор 28.08.2023. Подписано в печать 18.09.2023.
Формат 70x100 1/16. Офсетное издание.
Условный печатный лист 6,5
Лист печатный учитываемый 6,75
Тираж 200. Заказ № 46.

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул.Курмангазы, 29
Институт языкознания им. А.Байтұрсынұлы КН МНВО РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Editor: A.Serikbayeva
Technical editor and layout designer: Y.B. Bessirov

Submitted for recruitment on 28.08.2023. Signed to the press on 18.09.2023.
Format 70x100 1/16. Offset edition. Conditional printed sheet 6,5
Printed sheet accounted for 6,75
Edition of 200. Order number 46.

Editorial office address:
050010. Almaty, Kurmangazy str., 29
A. Baitursynuly Institute of linguistics KN MSHE RK
Phone: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61